SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE".

KNJIGA XXIII.

SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

NAPISAO

DR. IVAN HOIĆ.

KNJIGA PETA.

DIO PRVI.

ZAGREB.

TISAK KARLA ALBRECHTA (JOS. WITTASEK).

1898.

Hoić: Slike V.—1.

Pogled na

a **Moskvu.** (Str. 296.)

SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

NAPISAO

DR. IVAN HOIĆ.

KNJIGA PETA.

EVROPA: – SLAVENSKE DRŽAVE.

DIO PRVI.

RUSIJA.

SA 97 SLIKA I JEDNOM ZEMLJOPISNOM KARTOM.

NAGRADJENO IZ ZAKLADE GROFA IV. NEP. DRAŠKOVIĆA ZA GOD. 1896.

ZAGREB.

NAKLADA „MATICE HRVATSKE“.

1898.

Evropa.
Visovac

Petu knjigu: »Slika iz obćega zemljopisa« posvetismo samosvojnim slavenskim državama, i to tako, da u ovom prvom dielu donosimo: Rusiju, a u drugom ćemo dielu opisati: Srbiju, Bugarsku i Crnu goru. Po tom će za nas Hrvate, granu velikoga stabla slavenskoga, upravo ova knjiga nada sve biti zanimljiva. Tà najveći umovi sadašnjosti priznavaju, da slavenski sviet elementarno raste i napreduje, i da mu pripada budućnost. Ovo priznanje ide svakako u prvom redu Rusiju, tu najveću slavensku državu, koja nije samo evropska velevlast nego ujedno i jedna od prvih svjetskih država. Istina, već se je od vremena Petra Velikoga priznavala znamenitost Rusije, ali o razvitku orijaške Rusije u slavenskom duhu može se za pravo govoriti tek u drugoj polovini našega vieka. Mi vidimo danas u Rusiji uz veliko bogatstvo prirodnina tjelesno snažni i duševno veoma daroviti narod, kojemu jako narodno čuvstvo podaje jaku životnu snagu. Taj je narod utisnuo crte svoga značaja i svojim carevima, nametnuvši im svoje nazore i predobivši ih za svoje težnje. Posljednjih decenija složno rade kruna i narod oko napredka i procvata svoje velike domovine. Dà, Rusija u naše doba postaje, ona se učvršćuje, ujedinjuje i preporadja slavenskim duhom i ponosom, jer danas ne vode više stranci već gotovo sami Rusi prvu rieč u državnim i kulturnim ruskim poslovima. Zato Rusija u novije doba u svakom pogledu, navlastito pak na književnom polju, toliko napreduje, da joj se zapadni sviet

2017536

divi, proučava ju i za njom se povodi. Neki zapadnjaci idu dapače tako daleko, da prema onoj: »s iztoka dolazi sunce« očekuju preporod ljudskog roda od Rusije, od izvorne i snažne kulture ruske. Sve me je to potaklo, te sam s velikom ljubavlju i trudom radio na ovom djelu, nastojeći da podadem članovima »Matice Hrvatske« vjernu i jasnu sliku o prirodnim i kulturnim prilikama velike Rusije. Kako je ovo prvo zemljopisno djelo o Rusiji u hrvatskoj književnosti, nadam se, da će ga naše čitalačko obćinstvo usrdno prihvatiti i rado se upoznati sa najvećom slavenskom državom.

Pri izradbi ove knjige upotrebljavao sam razna ruska, francuzka i njemačka djela, koja su većinom u knjizi navedena. Ovdje napose spominjem: Vasili Comte P.: La Sainte Russie. Paris, 1890.; Philippson A. i Neumann L.: Allgemeine Länderkunde (Sievers Wilhelm: Europa. Leipzig-Wien, 1894.); Mayer von Waldeck Friedrich: Russland. Leipzig-Prag, 1886.; Roskoschny Hermann: Russland (Land und Leute). Leipzig, — i Rambaud-Adamović: Poviest Rusije. Zagreb, 1890. Opis Petrograda, Moskve i Kijeva izradio sam po veoma poučnom putopisu dra. Franje Račkoga, što je štampan u »Viencu« god. 1886. i 1887. pod naslovom: »Putne uspomene o Rusiji«. — Za izradbu zemljovida služila mi je: »Generaljnaja karta evropejskoj Rossiji s pograničnjimi častjami . . . Izdanie kartografičeskago zavedenija A. A. Iljina, St. Peterburg.« — Slike za ovu knjigu uzete su koje iz gore spomenutih djela, koje pak iz djela: Hirt Ferdinand: Geographische Bildertafeln. Breslau. Jedno veoma žalim, što nam nisu na vrieme stigle slike i za poljske predjele u Rusiji.

Zagreb, o Božiću god. 1898.

Dr. I. H.

RUSIJA

I.

Povjestnički razvitak.

Pristup. — Početci ruske države. — Pokrštenje Rusa. — Udjelne kneževine. — Osnutak Moskve. — Provala Mongola. — Rusija se oslobadja mongolskoga jarma. — Posljednji Rurikovići. — Borbe o priestolje. — Kuća Romanovića. — Petar Veliki i znamenitost njegove vlade po razvitak ruske države — Nasljednici Petra Velikoga rade u njegovu duhu. — U čem se sastoji auktoritet ruskih careva.

Tko želi današnje stanje koje države upoznati, nuždno je, da prouči njezinu prošlost. Što si dublje prodro u povjestnicu kojega velikoga naroda, to ćeš se jače uvjeriti, da se temeljne crte njegova karaktera bitno ne mienjaju, već ostaju kroz stoljeća gotovo iste. Ovo načelo vriedi u obće, a imenito pak za Rusiju. Povjestnica nam ruska predočuje logički razvitak sviju osebujnosti, koje se vide već pri osnutku ruske države. Te osebujnosti zajedno s geografskim i etnografskim odnosima razjašnjuju današnje vjerske, političke, družtvene i gospodarstvene prilike ogromne ruske države, te nam ujedno podavaju sliku o značaja i geniju ruskoga naroda, a po njima možemo lako naslućivat i budućnost Rusije. Sve nas je to ponukalo, da u prvoj slici ove knjige, makar letimice u krupnim crtama, prikažemo čitateljima povjestnički razvitak ruske države.

Poznato je, da je slavenska pradomovina u srednjoj evropskoj Rusiji. Nebrojena slavenska plemena sačinjavala su tu na okupu jedan narod, koji je govorio istim jezikom. Za velike seobe naroda na osvitu srednjega vieka uzeše se pomicati i Slaveni trojakim smjerom i to: k jugu preko doljnoga Dunava, k jugozapadu preko Karpata i srednjega Dunava do Jadranskoga mora, i na zapad sve do rieke Labe i pritoka joj Sale. Od onih nastadoše južni Slaveni: Slovenci, Hrvati i Srbi, te Bugari; a od ovih zapadni Slaveni:

Poljaci, Čehoslovaci, Lužički Srbi i izumrli Polabski Slaveni. Neki pak Slaveni, koji su u 9. viekū poprimili ime „Rusi“, ostadoše u svojoj pradomovini. No ni ti iztočni Slaveni nisu ostali nepomični na istom mjestu, nego su se po malo protegnuli na sjever potiskujuć pred sobom finska plemena, a zatim na jug goneći pred sobom Kozare. Ovo dvostruko rek bi eliptično pomicanje iztočnih Slavena nije najneznatnija osebujnost u ruskoj povjestnici.

Već u najstarije doba nalazimo u iztočnih Slavena gradova i znamenitih tržišta. Najznatniji bijahu: Novgorod na Iljmenskom jezeru, Izborsk i Smolensk u oblasti Kriviča, Korosten i Turov u Drevljana, Ljubeč i Černigov u Sjeverjana i na posljedku Kijev na desnom briegu Dnjepra u oblasti Poljana. U prvo doba seobe iztočni se Slaveni ne pokazuju kao osvajači. Pastiri su to i poljodjelci, koji idu onamo, gdje im se podneblje svidja, gdje im se zemlja čini plodnijom. Ne sele se u četama već čitave zadruge ili obćine (mir), koje nisu drugo nego proširena obitelj t. j. po krvi rodjaci sa zajedničkim imetkom. Više zadruga sačinjava okrug ili kotar (volost), kojim upravljaju starješine zajednički (vieće). Taj princip zadrugâ, koji se održao do danas u ruskom narodu, upravo je pomogao iztočnim Slavenima, da su se od vajkada lako selili iz jednoga kraja velike slavenske nizine u drugi, pak su svuda našli braću Slavene, koji su imali istu upravu i isti jezik.

Budući da su iztočni Slaveni od svojih susjeda mnogo stradali, uvidješe, da im valja urediti državu. No i sada nije nadvladalo pravo jačega, kao za seobe Germana na zapadu, već oni posve slobodni pošiljaju svoje poslanike k varjažkomu plemenu Rusa i poručuju im ovo: „Zemlja je naša velika i obilna, nu poredka u njoj nema; dodjite za to k nam i vladajte nam.“ Na to krenuše tri varjažko-ruska kneza sa svojim pucima preko mora i zavladaše velikomu dielu iztočnih Slavena (862.). Najstariji brat Rurik nastani se u Novgorodu, Sineus na Bielom jezeru, a Truvor u Izborsku. Od toga časa prozva se zemlja Rusijom, a iztočni Slaveni Rusima. Oni puci, što su došli sa Rurikom, doskora su se razplinuli u moru slavenskom, a iztočni su Slaveni poprimili ime Rus od Varjaga. No ako su knezovi varjažki brzo primili običaje Slavena, tako da su ovi već Vladimira, praunuka Rurikova, smatrali pravim slavenskim knezom, to su opet Slaveni prigrlili ratobornost hrabrih Varjaga. Kod asimilacije je prevladao elemenat varjažki u političkom pogledu,

a elemenat slavenski u moralnom i družtvenom. Varjagi su donieli vojničke prednosti, stegu, bez koje ne bi mogla postojati ni jedna država; a Slaveni sa svoje strane zanimanje za trgovinu i ustanovu zadrugâ.

Od ovoga vremena vidimo kako potomci hrabroga Rurika razširujući granice države vode Ruse u daleke krajeve ne da tlače, već da oslobode narode težkog jarma. Tako baštinici Rurikovi, brat mu Oleg i sin Igor, pohrliše u pomoć gradovima Smolensku i Kijevu protiv pustolova Askolda i Dira, koji su podrietlom Varjagi, zatim oslobodiše Poljane i Drevljane od navala barbarskih Pečenega. Kijev se Olegu tako svidio, da ga je odabrao svojom priestoljnicom („mati ruskih gradova“). Odavle krenu s velikom vojskom kopnom i morem pred Carigrad, te ga obkoli (907.). Carigradjani upropašteni dadoše dragocjenih darova, obrekoše danak i sklopiše vrlo povoljan po Ruse trgovački ugovor. I njegov nasljednik Igor bijaše s vojskom prodro do Carigrada. Vojne na Carigrad bez sumnje su imale tu posljedicu, da su Rusi doskora primili kršćansku vjeru i to iz Carigrada. Tako već Igoreva udova kneginja Olga, koja je vladala za malodobnoga sina svoga Svjatoslava, sprijatelji se s Grcima, pače ode sama u Carigrad i primi tamo kršćansku vjeru. Krstni kum bijaše joj car bizantski Konstantin VII. Porfirogeneta (g. 955.). S kneginjom Olgom dodje više svećenika i učenih ljudi u Kijev, koji postade na to središtem vjerskim ali i sielom odpora. Družina naime mladoga kneza držeći se svoje poganske vjere ne htjede ništa da čuje o kršćanstvu. I tako mladi Svjatoslav mjesto da sliedi majčin primjer i primi sv. krst, uze ratovati na jugoiztok, gdje razori državu Kozara medju Donom i Volgom. Kasnije slavno ratovaše na Bugare i otimaše se sa Grcima za Dunav, dok ga ne uhvate Pečenezi i smaknu. Napokon za sina njegova sv. Vladimira zasja ruskomu narodu svjetlo vjere Kristove. S početka bijaše i on poganin. U to posla svoje ljude u znatnije strane zemlje da vide, koja bi vjera bila za Rusiju najbolja. Poslanici njegovi proputovaše zemlje i gradove vjere muhamedovske, rimske i grčke, pa osobito očarani grčkom službom Božjom u crkvi sv. Sofije u Carigradu, vrate se kući i pripovjede, što su čuli i vidjeli. Oni svjetovahu Vladimiru, da primi vjeru grčkoiztočnu. Jedan mu dostojanstvenik ruski reče: „Da nije crkva grčkoiztočna najbolja, ne bi je bila prigrlila tvoja baba Olga, najplemenitija i najmudrija medju ljudima.“ Ove rieči kao i veličanstveni sjaj kod službe Božje u crkvi sv. Sofije, o čemu su mu

pripoviedali poslanici, sklonuše Vladimira, da je odlučio primiti grčku vjeru. Ujedno se bješe riešio, da učvrsti savez Rusije s iztočnim carstvom. Zato zaprosi ruku kneginje Ane, sestre carevâ Vasilija i Konstantina. Bojeći se da bi ga mogli odbiti, krene na čelu velike vojske put Tauride, naskoro zatim pade pod Carigrad. Poduzeće mu je uspjelo. Pokršten i oženjen vrati se u Kijev. Drugačiji se vrati, nego što bijaše otišao. Ratoborni Varjažanin postade srcem kršćanin, pače apostol ruskoga naroda. On dade narod svoj u rieci Dnjepru pokrstiti (988.). Malo zatim primiše sv. krst po obredu iztočne crkve Novgorodjani a zatim redom sva slavenska plemena u Rusiji. Ovaj je dogadjaj vanredno znamenit, te je bitno djelovao na sudbinu ruskoga naroda. Čvršći je vez medju slavenskom braćom po dalekoj Rusiji, odkad se na isti način križaju, kao što je čvršći sveti vez izmedju naroda i vladara od onoga časa, u kojem legitimni potomci sv. Olge i sv. Vladimira postaju štit i obrana grčkoiztočne crkve. Sv. Vladimir je svakako jedan od najvećih ruskih vladara, jer je ruski narod priveo kršćanstvu i time položio čvrsti osnov, na kojem se je mogla dalje država jačati i razvijati. On je Petar Veliki X. stoljeća ili ruski Klodvik. Koje čudo, što slave i veličaju sv. Vladimira i njegov dvor tolike priče i pjesme, koje su vanredno znamenite za poznavanje tadanje Rusije. Zahvalni su Rusi svome krstitelju i prvosvetitelju podigli spomenik u Kijevu, koji nam prikazuje sl. 1.

Vrlo je značajno, da Rusi nisu primili sv. krst iz Rima kao Poljaci i drugi zapadni Slaveni, nego iz Carigrada. Već je tada bilo sigurno, da će Rusija kod konačnoga crkvenoga razkola prionuti uz iztok. — Na zapadu se u obće drži, da je ta činjenica bila razvoju Rusije nepovoljna; drugčije medjutim o tom sude ruski povjestnici. Tako na pr. Bestužev-Rjumin piše: „Važno je takodjer, da nam je kršćanstvo došlo od Bizanta, gdje se nije tražila nikakva vlast crkve nad državom, a to nas je spaslo od borba izmedju svjetske narodne i duhovne tudjinske vlasti. Tim, što smo odlučeni od vjerskog jedinstva romansko-germanskoga svieta, možda smo više dobili, nego li smo izgubili. Rimska se je crkva pojavljivala u slavenskim zemljama sa vjerovjestnicima germanskoga plemena, i ako nije svakamo doniela tjelesno robstvo, kao što je doniela nekim slavenskim plemenima, ona je doniela svakako duševno robstvo, tim da ih je naganjala da služe tudjinskim težnjama, da je uvadjala kod njih tudje elemente, i da je načinila grdan jaz izmedju viših staleža, koji govorahu i pisahu latinski, i nižih, koji govorahu narodnim jezikom, a bijahu sasvim lišeni književnosti."

Kršćanstvo je bizantsko Rusiji donielo: jezik Ćirila i Metodija, koji se je stopio sa narodnim jezikom, te su ga mogli razumjeti svi slojevi naroda, crkvu skroz narodnu, podpunu nezavisnost državne vlasti i narodnoga razvića, a to je sve po Rusiju probitačno bilo. Nu ako se ruska država nije morala

ni najmanje pokoravati Rimu, nije joj se bilo odonud nadati ni kakvoj god pomoći. Ona ne imade odonud u časovima pogibli podpore, koje se dostade Španjolska u svojim borbama sa Maurima, Njemačka u svojim križarskim vojnama protiv Slavena i Čuda, Hrvatska i Ugarska u svome narodnom ratu protiv Turaka. Rusija pak odlučena od zapada različnom vjerom u doba

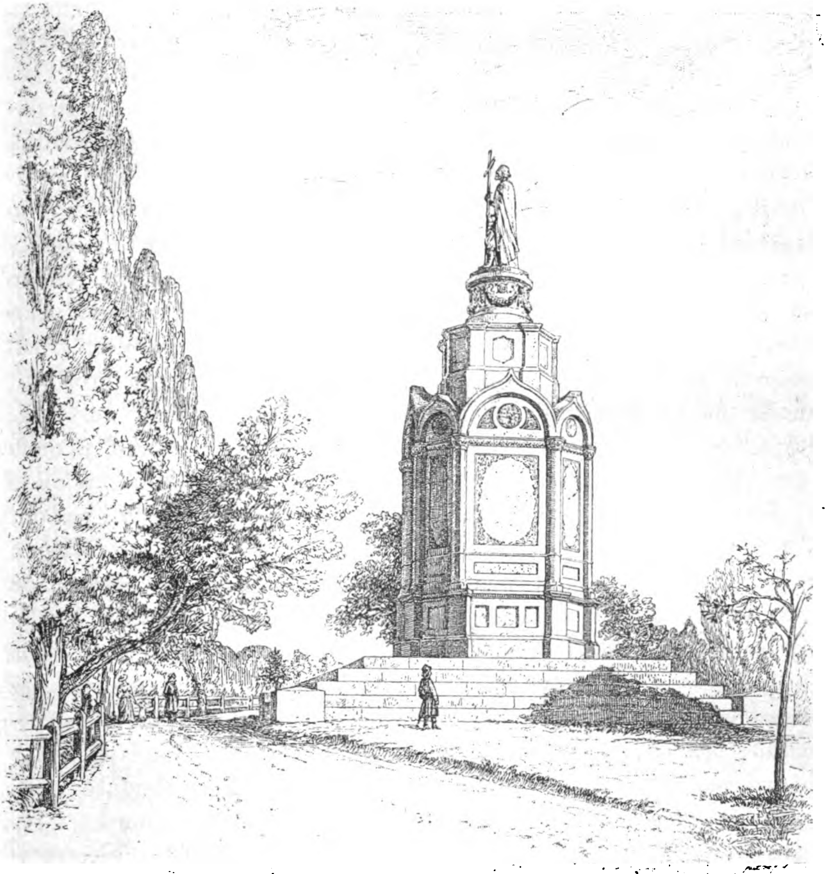

Sl. 1. Spomenik sv. Vladimira u Kijevu.

Mongola ne vidja, da bi se ikoja evropska vojska podigla, da ju brani. Nadalje su ruski vladari doživjeli još gorih poniženja na dvoru mongolskih kanova nego li na pr. car Henrik IV. od pape Grgura VII. u Kanosi. Zatim su Rusi svojim prelazom u grčku crkvu štetovali i u tom, što su vjerom odieljeni bili od onih naroda, s kojima ih je vezala ista krv, a koji govorahu

gotovo istim jezikom kao i oni. Baš ta vjerska razlika zavrgnu onu žestoku i dugu utakmicu s Poljacima i ote im mnoga sredstva, kojima bi djelovali na jedan dio Slavena. U povodu te iste vjerske razlike oni su se istom mnogo kasnije okoristili novom prosvjetom, koja je u zapadu nastala preporodom znanosti i umjetnosti. Naprotiv očuvala ih je od strašnih ratova reformacije.

Iza smrti Vladimirove i njegova sina i nasljednika Jaroslava, znamenitoga vladara (ruski „Karlo Veliki"), koji je izdao „Rusku pravdu", prvi pisani ruski zakonik, bilo je mnogo nemira u Rusiji. Najprije oslabiše zemlju dugotrajni nasljedni ratovi udjelnih knezova, na to jaram mongolski, zatim ratovi s Litvom, nadalje gospodstvo poljačko i žalostne mu posljedice; k tomu dodje gubitak Biele i Male Rusije, Kijeva, pa onda napokon „Unija" t. j. sjedinjenje pokrajina rusko-litavskih s rimskom crkvom. Sve je to spriečilo napredak u Rusiji kroz pet stotina godina! A moraju li to Rusi žaliti? Ima ih koji tvrde, da ne moraju. Ne samo da su za to vrieme mnogo izkusili, već su se okoristiti mogli izkustvom drugih naroda. Aforizam, da je najsretniji onaj narod, koji nema povjestnice, vriedi samo za maleni narod, koji je bez budućnosti, jer nema prošlosti. Veliki narod pokazuje mnoge promjene diljem svoga razvitka; povjestnica mu spominje razne dogadjaje, prividne stanke, a onda opet naglo pobudjenje i napredak. Jer kao što pojedinac, tako se ni narodi ne mogu oteti vječnomu zakonu, po kojem rastu i padaju. Vječni je taj zakon tajna božanske moći, koja odredjuje svakomu ulogu od nevidljivog atoma sve do oceana, svakomu stvoru od mikroba počevši do naroda. Svakako možemo uztvrditi, da Rusija nije toliko stradala u vrieme nasljednih ratova, ne bi nikada došla do političkoga jedinstva, u kojem stoji snaga ruske države; bez jarma mongolskoga ne bi danas vladala ni u Mervu ni u Samarkandu; bez navala poljačkih ne bi gospodovala u Varšavi. Svaka država već kod svoga utemeljenja nosi u sebi klicu buduće moći svoje ili propasti. Kolike li su nemire preživjele germanske i romanske feudalne države poradi borbe izmedju krune i plemstva! Rusija ne poznaje borbe izmedju monarkije i aristokracije, jer za pravo plemstva u zapadnjačkom smislu nije ni bilo, i jer nije poznavala pravo prvorodstva. Ustanova je ruskih zadruga demokratska, te nikako ne priznaje pravo prvorodjenoga. Po ruskom zakonu imaju sva djeca obitelji jednaka prava, tako da mogu redom nasliediti otca. Sv. Vladimir razdielio je zemlju medju djecu prije svoje smrti, a djeca učinila su to isto. Po tome možemo pomisliti, kako je Rusija bila razcjepkana u vrieme, koje se zove doba

udjelnih knezova, a traje od god. 1054. diljem srednjega vieka. U XII. stoljeću zemlja je tako razkidana, da ima ništa manje nego 64 kneževine i do 295 knezova, koji se bore medju sobom. Osim najznamenitijih kneževina, naime kijevske i suzdaljske (oko gornje Volge) s glavnim gradom Vladimirom, bile su još ove znatnije oblasti u Rusiji: Černigovska i Sjeverna kneževina medju riekom Desnom i gornjom Okom; Muromska i Rjazanska kneževina medju zapadnom Dvinom, Berezinom i gornjim Njemenom; Smolenska kneževina duž gornjega Dnjepra i zapadne Dvine; Volinj i Galicija (Crvena Rusija), u kojoj je bio glavni grad Halič na medji Poljskoj; i napokon glasovita Novogradska republika, kojoj je pripadala prostrana zemlja s jedne strane medju finskim zalivom, Čudskim jezerom i gornjom Volgom a s druge strane medju Bielim morem i sjevernom Dvinom.

Do XII. stoljeća priznavahu svi knezovi vlast velikoga kneza, zakonitog potomka sv. Vladimira. Nu malo po malo stanu se boriti poradi ove premoći i prvenstva, koje su jedni priznavali a drugi poricali. Tada nastade najtmurnije i najnesretnije doba ruske države. Oslabljena i demoralizovana zbog nutarnjih nemira i borba lako je postala plienom strašne „Zlatne horde“ mongolske, koja je poput oluje harala po cieloj zemlji od Volge do Moskve i od Tvera do Kijeva, noseći svuda nevolju, požar i robstvo. „Glave ruske“, kaže kroničar toga vremena „padahu pod mačem tatarskim kao klasje pod kosom.“ „Pobjeditelji“, kaže drugi, „nisu štedjeli ni žena ni djece; odvedoše ih u hareme ili u robstvo.“

Ruski je narod stenjao 200 godina pod mongolskim jarmom. Za to vrieme bijaše jedina republika Novgorod slobodna i samosvojna, dok je ciela sjeverno-iztočna Rusija bila pod Mongolima, a južno-zapadna spadala najprije pod litavske velike knezove, kasnije pak pod kraljevinu Poljsku. Pobjedniku Mongolu nije bilo do ruske zemlje, tå zemlje je imao i sam dosta. Njemu je bilo do blaga da uzmogne uživati, a da pri tom ne treba da se odrekne svoga nomadsko-pastirskoga života. S toga su Mongoli nametnuli Rusima težki danak, koji je morala svaka glava plaćati. U zemaljske uredbe nisu dirali, pa se s toga ruski narod nije odnarodio. Podjarmljeni Rusi zadržali su svoju zemlju, vjeru, jezik, upravu, sudstvo, u obće sve svoje uredbe. Ruski su udjelni knezovi bili rek bi namjestnici velikoga kana. Svakako je sreća bila za Rusiju, što su veliki kani bili vrlo pohlepni i lakomi za novcem. Mjesto naime da drže sve te udjelne knezove u jednakoj ovisnosti, odlikovali bi oni, upravo s pohlepe za novcem, sad jednoga sad opet drugoga prema tomu, koji bi im veći danak i više darova donio. Pri tom natjecanju ruskih knezova, koji će od njih više omiliti velikomu kanu, najviše se iztaknuše i

osiliše Moskovski knezovi, koji su zatim, kao što ćemo kasnije spomenuti, i srušili „Zlatnu hordu“.

Izvanji način života i običaji nisu se u Rusa pod mongolskim jarmom ni malo promienili. Rusi se nisu ni u čem pomongolili. Mongoli niti su se naselili u središnjoj Rusiji, niti su se s Rusima stopili. Kad su Mongoli, prije pogani, poprimili vjeru Muhamedovu, otvorila je i vjera nepremostiv jaz izmedju oba naroda. Nu 200-godišnje gospodstvo mongolsko u Rusiji ipak je znamenito djelovalo na politički i moralni razvitak ruskoga naroda. Mongolski je jaram doduše mnogo tomu pomogao, da su se udjelne kneževine sjedinile i samodržtvo (autokracija) zasnovalo, ali je žalibože taj jaram izkvario narodni karakter, ulio robski duh u niže slojeve ruskoga naroda, te uveo mnoge nazore i navike, kojima je izvor u azijskom despotizmu. Tomu se tragova još i danas vidi u Rusiji. Ovo drže i znameniti ruski povjestnici Karamzin i Kostomarov („možda na našem narodnom značaju ima mrljâ, koje potječu još od mongolskog vavarstva“), dok Solovjev toga ne priznaje. — Napokon treba da iztaknemo kao posrednu posljedicu mongolskoga gospodstva u Rusiji, da se je crkva vanredno obogatila i osilila. Mongolski su naime kanovi shvatili svojim prirodjenim političkim darom, da su svećenici ljudi najpodobniji da narod pobune i utišaju. Čim je minulo prvo bjesnilo osvajačko, stadoše ih kanovi štedjeti. Svećenici i redovnici nisu plaćali glavarine, oni su bili u „Zlatnoj hordi“ liepo primani i za svoje posredovanje liepo nagradjeni. U to doba počeše samostani rasti i brojem i bogatstvom. Za čudo je mnogo naroda u njih navalilo. Darovi zemalja padahu im poput kiše. Tada je nastala velika tečevina ruskoga svećenstva, bogata riznica dohodaka i blaga, gdje su više puta vladari mogli zagrabiti u velikim narodnim nevoljama. Crkva, koja je, dok je još slaba bila, neprestance radila oko toga, da se stvori jedinstvo i samovlast, postade sada u tom poslu glavnom podporom. Odsada su metropoliti Moskovski bili gotovo uviek najvjerniji saveznici velikih knezova moskovskih.

Mongolski jaram bio bi teži za Rusiju, da se knezovi, samo da sačuvaju neku relativnu neodvisnost, nisu odlučili plaćati godišnji danak i predati ga osobno „klanjajući se do crne zemlje“ pred silovitim nasljednicima okrutnoga Temudžina. Oni, koji toga ne htjedoše učiniti, budu bačeni u okove, pače i pogubljeni. Drugi se udvarahu kanu mongolskomu, koji stolovaše u Saraju na doljnoj Volgi, dobiše naslov velikoga kneza i sva prava skopčana s tim naslovom.

U isto doba, dok se je ruski narod imao boriti sa Mongolima ili Tatarima na iztoku i jugu, navaljivahu na nj sa zapada Poljaci Litavci, Njemački red i Fini. Ova koalicija nije išla samo za tim, da svlada ruski narod, nego je bila naperena i protiv vjere ruske, koja nije potekla iz Rima nego iz Bizanta. Rusija je u to vrieme pozorištem nesloge i unutrašnjih nemira sa svim žalostnim posljedicama, kao što su izdajstvo, nevjernost itd. Ruski narod stenje pod težkim jarmom mongolskim, a ratuje na sve strane s mnogobrojnim nepri-

jateljima. Temelj je ruskoj državi morao biti veoma jak, kad je mogla iz toliko nevolja izaći cjelovita i pobjedonosna. S udivljenjem motrimo, kako se ruski narod napreže i bori pouzdavajući se u Boga i u svoju vlastitu snagu. To pouzdanje sačuvalo ga je od malodušnosti i degeneracije. Onda opet vidimo, kako se narod budi, osobito za vladanja knezova, koji su bili zadahnuti čistom ljubavi za svoj narod i za dom. Narod je učinio velika djela i slavio junake, koji su ga vodili. Tako slavi narod Aleksandra Nevskoga, koji dobi pridjevak, jer je nedaleko od Neve (na pritoci joj Ižori) pobiedio na čelu relativno malene vojske savezne Švede, Fine i Niemce (1240.). On steče tu naslov „Nevski", a i čast da postane za Petra Velikoga, toga drugog pobjeditelja Švedjana, i on zaštitnikom Petrograda, gdje mu brigom toga velikoga cara počivaju kosti u Aleksandro-Nevskom manastiru. Narodna je predaja svojom maštom bajno nakitila Nevsku pobjedu. Tako slavi nadalje ruski narod Dimitriju Donskoga, koji je slavnom pobjedom na Kulikovom polju (1380.) blizu Dona razbio tatarsku vojsku i započeo djelo oslobadjanja izpod mongolskoga jarma. Jedan kao i drugi junak zamoli pomoć u Boga prije bitke. To je i dan danas još običaj Rusa. S punim su pravom slavili te junake vodje ruskog naroda u dvostrukoj težnji: naime da se šire prema sjeveru Evrope i Baltičkome moru i prema jugu i jugo-iztoku t. j. prema Aziji — prema Crnome i Kaspijskome moru. Kao što je Nevska pobjeda osokolila Ruse i dala im nadu na konačni uspjeh na Baltičkome moru, isto je tako sjajan uspjeh na Kulikovu polju pokazao Rusima, da mogu pobiediti i do onda nepobiedjene svoje dušmane. Nije im se više činilo, da ne bi mogli stresti sa sebe mongolski jaram; Dimitrije je Donski junački razkinuo robske okove i naviestio svomu narodu podpuno oslobodjenje.

* * *

Duhoviti francuzki profesor Alfred Rambaud, pisac ruske povjestnice, govoreći o ruskoj hidrografiji dobro je primietio, da je povjestnica Rusije za pravo povjestnica njezinih triju velikih rieka. On kaže: „Povjestnica se Rusije dieli na tri periode: na periodu Dnjepra s Kijevom, periodu Volge s Moskvom, i na periodu Neve sa Novgorodom u VIII. vieku, a s Petrogradom u XVIII. vieku." Do sada smo u krupnim crtama iztaknuli povjestnicu Neve s Novgorodom i Dnjepra s Kijevom, pa smo već zašli u povjestnicu Volge

s Moskvom. Ipak je nuždno, da prije nego li nastavimo povjestnicu Rusije, spomenemo koju o postanku i napredovanju Moskve. Ime Moskva pojavljuje se prvi put u ljetopisima god. 1147. Tu se kazuje, kako je veliki knez Juraj Dolgoruki, mladji sin muževnoga kneza Vladimira Monomaha, pisca „Poučenija“, došao na imanje bojara Stevana Kučka. Tu ga je iznenadio liep položaj jednoga njegova sela na brežuljku, pod kojim je Moskva tekla, te je tamo, gdje se danas bieli kremlj, utemeljio Moskvu. Makar da je sin Jurja Dolgorukoga, Andrija Bogoljubski, pošto je uništio moć i sjaj Kijeva, učinio svojom priestolnicom grad Vladimir na Kljazmi, to je ipak naskoro Moskva preotela Vladimiru prvenstvo medju ruskim gradovima. Već je Danilo Aleksandrović, sin Aleksandra Nevskoga, znatno razširio Moskvu, ali pravi procvat današnje druge priestolnice ruskoga carstva počinje sa sinom predjašnjega vladara Ivanom Kalitom (1328.—1340.). Za njega je Moskva već glavni grad moćne i prostrane kneževine. Ovaj naime razboriti i radini vladar postiže lukavštinom i velikim darovima od „Zlatne horde“ naslov velikoga kneza, koji naslov ostane za uvijek moskovskim knezovima. Da bi i u crkvenom obziru Moskva postala glavnim mjestom svoj Rusiji, nagovori Ivan Kalita metropolitu Petra, da se preseli iz Vladimira u Moskvu. On podiže nadalje u Moskvi više liepih gradjevina i izgradi jaku tvrdjavu, koju nazva tatarskim imenom „kremlj“. Kalitin unuk je spomenuti slavni Dimitrija Donski.

Dok su zapadne pokrajine ruske spadale pod Litvu, gdje je bio glavni grad Vilno, te kasnije došle pod Poljsku, iztočna se Rusija malo po malo usredotočila oko Moskve. Ta dvostruka koncentracija ruskih zemalja razvila se je u XIII. i XIV. stoljeću. Dvie su dakle vlasti u to vrieme: zapadna Rusija ili Litva, i iztočna Rusija ili Moskva. U prvoj su zastupane tri narodnosti: Rusi, Litvani i Poljaci, i tri, dapače četiri vjeroizpoviesti, naime katolička, pravoslavna, protestantska i mojsijeva. Druga je vlast jaka, jer je jedne narodnosti i jedne vjere. Nije težko naslućivati, koja će od njih pobiediti u borbi za prvenstvo. Uzalud se spaja Litva s Poljskom, bezuspješne su razne pletke poljačke, navlastito pobune u Moskvi za medjuvladja; badava vode lažljivoga Dimitriju, uzalud navale poljački kraljevi na „Bieli grad“ snivajući o tom, da bi se zasjajila trostruka kruna na njihovoj glavi, naime kruna careva moskovskih, kraljeva poljskih i knezova litvanskih. Isto tako uzalud ustrajaju pukovnije kozačke, jer upravo hrabri i ponosni Kozaci, podigavši

se proti „panima“ poljskim pod junačkim Taras-Bulbom i Bogdanom Hmeljnickim, najizdašnije sudjeljuju kod ponovnog ujedinjenja Male Rusije s Velikom Moskvom.

U prvoj polovici XV. vieka proživjela je Rusija još burna vremena. Pokrajine bijahu poharane a gradovi uništeni od četa litvanskih i mongolskih plaćenika, koji služahu slavohlepnim pojedincima. Trebala je država snažne ruke i tu dobije u vladaru Ivanu III. Vasiljeviću, koji se s punim pravom zove „Velikim“, jer je oslobodio Rusiju jarma mongolskoga i ujedinio ruske zemlje.

Ivan III. (1462.—1505.) upokori slavnu republiku Novgorod i osvoji bogate njezine oblasti. On razširi granice države ruske do Finske, do Bieloga i Sjevernog Ledenog mora, do rudnikâ Kame, Vjatke, Perma, Pečore i preko Urala u Aziju. On zauzme Litvu do rieke Sože, prinudi Kazanj na plaćanje danka, sruši vlast „Zlatne horde“, kojoj je propast uskorila provala Tamerlana iz Azije. Napokon uze Ivan III. ponukom pape Pavla II. za suprugu kneginju Sofiju, sinovku posljednjega bizantskoga cara, a kćerku Tome Paleologa, koji je poslije pada Carigrada živio u Rimu. Tom ženitbom steče Ivan III. sebi i svojim nasljednicima naslov cara grčko-iztočnoga i pravo na priestolje carigradsko. Za to primi u grb Rusije dvoglavoga orla bizantskog, koji se u svom starinskom obliku još čuva u „uglastoj“ palači u kremlju. Moskva je po tom baštinila Bizant, kao što je Bizant nasliedio Rim. Postavši Moskva velikom metropolom pravoslavlja i jedinim središtem grčko-iztočne crkve, imala je dužnost braniti i štititi kršćane grčkoga zakona po cielom iztoku. Ona je preuzela zavjet, da sprema osvetu izlamu za godinu 1453. Sjedinivši se s Paleologima nastavljaše Ivan III. djelo, što su bili započeli sv. Olga i sv. Vladimir. Mnogo grčkih emigranata i italskih umjetnika prati Sofiju u Moskvu. Bilo je tu najviše filozofa, graditelja, slikara i kipara. Jedni nose sa sobom knjige i rukopise, skupocjenu baštinu stare kulture, i osnivaju glasovitu knjižnicu patrijarhovsku; drugi nose slike i stare uzorke. Jedni se proslaviše kao državnici i učenjaci, a drugi podigoše krasne gradjevine („Uspenskij sobor“). Tako donesoše i Rusiji kao i ostaloj Evropi (preko Italije) bizantski monasi, umjetnici i učenjaci preporodjenje (renesancu). Kao što se vidi po svemu, što smo naveli, bijaše vladanje Ivana III. u svakom pogledu slavno. On je nastojao neumorno da svoju na daleko proširenu državu učini jedinstvenom, kao što su to učinili na zapadu Karlo VII. i Ljudevit XI. u Fran-

cuskoj, Ferdinand Katolički i Izabela Kastilska u Španjolskoj, Tudorovci u Englezkoj, Fridrik III. i Maksimilijan u Njemačkoj. Dakako da se to ujedinjenje ruske države nije dalo na brzo izvesti, već su imali s time još mnogo posla i njegovi nasljednici. Trebalo je ponajprije dokinuti obstojeće još ruske kneževine i skršiti moć snažnih porodica, da se zatim centralizuje država i uzvisi vlast krune.

Kobni čas odlučne borbe izmedju knezova, plemstva i naroda nadošao je i za Rusiju. Sretna je država, gdje se monarkija identificira s narodom i za nj radi. Bojari ne bijahu ni pleme ni mnogobrojni razred. Sastojeći od raznih često stranih elemenata, neprijatelji medjusobni, ovisni imenovanjem i pravima o volji kneževoj, ne bijahu ni slični posebnoj kasti. Niže plemstvo mnogobrojnije od njih bilo im je zavidno. Bojari nisu imali ništa do svoga bogatstva i svojih robova, ali bilo ih se je bojati poradi njihove lukavosti i prevrtljivosti. Da im nisu bili knezovi protivnici, mogli bi se bili uzdržati. Ali kneževska se vlast bijaše već učvrstila, pak se odvažni i umni carevi kao Ivan III., Ivan IV., Boris Godunov i Aleksije Mihajlović nisu dali pod skrbničtvo bojara. U Rusiji ne bijaše trećega striliša u zapadnjačkom smislu. Izmedju ogromnog, gotovo nebrojenog naroda, koji stoji kao jaka cjelina, i malobrojnog bojarstva nije bio težak izbor za krunu. Kad pomislimo na bune, urote, ustanke i ratove onog doba, lako pojmimo, da su se carevi borili sa neizmjernim potežkoćama, da su kadkad upravo prisiljeni bili na okrutne čine, na čine, poradi kojih Ivan IV. (1533.—1584.) dobi ime „Grozni.“ Radikalne, nagle, energične reforme iziskuju silu i okrutnost. Često se moraju narodi kao čovjek pojedinac za svoj spas podvrći operaciji, a te se osobito u ono doba nisu mogle obaviti bez prolića krvi. Ipak je Ivan IV. istom pod konac vlade zaslužio ime „Grozni,“ kada ga strančarenje i urote, protiv kojih se je borio od djetinjstva svoga, učiniše čovjekom mrkim, neumoljivim, gotovo bezsavjestnim.

U početku, dok su mu savjetnici bili novgorodski protopop umni ministar Silvestar, zatim vrli Adašev i plemenita careva supruga Anastazija Romanovna, pokazivaše car Ivan IV. vrlo liepa svojstva i vladaše dobro i sretno. On napreduje pobjedonosno na sjeveru i jugu, na zapadu i iztoku Rusije; on zadobi Sibiriju junačtvom hrabroga kozaka Jermaka; on sklapa trgovačke ugovore sa stranim vlastima; nadalje podupire industriju, tiskarstvo i znanosti; sazivlje prvi sabor, priredjuje novi zakonik (sudebnik), sve-

ćenstvu izdaje propise (stoglav); ustraja stalnu vojsku (strielce), kojom zauzimlje Kazanj i Astrahanj, te razširuje medje ruskoj državi do Dona i Kavkaza. No pri koncu svoga života pravi je krvolok i to s namjerom, da uništi moć starih kneževskih porodica i svećenstva, da budu oba ta staleža sasvim ovisna o milosti vladarevoj. Njegova nedjela ne dadu se uviek ni onim izpričati, što piše povjestnik Rambaud: „Povjestnika ne treba da preplaše tolika okrutna djela, ako hoće da dobro sudi Ivana; nego treba da ga izporedi ljudima njegova vremena. Ne treba da smetne s uma, da je XVI. viek i viek Henrika VIII., Ferdinanda Katoličkoga, Filipa II., Katarine Medici, inkvizicije, Bartolomejske noći i užasnih mučenja. Osim toga je Evropa mnogo naprednija od ove azijske Rusije, koja je taman umakla mongolskomu jarmu. Ivan je Grozni desetkujući, potiskujući i progoneći vlastelu bar sačuvao Rusiju i za kasnija vremena od vlastelinske anarhije, grebena slavenskih naroda, koja je u Poljskoj prije oslabila kraljevstvo, a onda napokon uništila narod."

Za sina i nasljednika Ivana Groznoga pobožnoga i dobroga Feodora, koji bijaše tako slab, kao što mu otac jak, energičan i uman, zadobi ponovno velik upliv na vladu „bojarska duma" t. j. vieće velikaša. Pet najmoćnijih velikaša (tri kneza i dva bojara) uze se otimati za vrhovnu vlast, koja napokon pripadne najslavičnijemu ali ujedno i najsposobnijemu izmedju njih Borisu Godunovu, kojega je sestra Irena bila udata za slaboga cara Feodora. Boris Godunov vladao je u ime nemoćnoga svoga šurjaka 12 godina. Državne je poslove vodio umno i odvažno. Da si prokrči put do priestolja, ne bijaše dosta da je postao gospodarom palače i dvora, pošto je odstranio svoje suparnike Bjelskoga, Šujskoga i dr., nego je trebalo da si stvori veliku stranku u narodu. Videći Boris, da ga knezovi i bojari mrze, radio je da se osloni na malu vlastelu i svećenstvo. Otuda nastadoše dva najznamenitija djela za Feodorova vladanja: seljak je prikovan za zemlju (ad glebam adstrictus) i patrijaršija je osnovana.

Ruski seljak bijaše u ono doba posve predan samovolji svoga gospodara. Po pravu je bio slobodan čovjek, jer je smio prelaziti od službe jednoga gospodara k drugomu. Tim je pravom prelaženja nastala zloporaba. Veliki posjednici mamili su na svoje zemlje seljake malih posjednika, obećavajući im svakojake povlastice i polakšice. Bilo se je bojati, da će nestati naroda na zemljama malih posjednika, te da će svi prieći velikim posjednicima. Kad bi mali posjednici izgubili na taj način svoje radnike, umanjili bi im se i prihodi; mali pak posjednici bijahu u to doba gotovo jedini vojnički razred u

Rusiji, jer se je jedino njima popunjavalo narodno konjaničtvo. Bude li se malim posjednicima osušilo vrelo prihoda, odakle će uzeti novaca, da se opreme, da podju na poziv carev po riečima zapoviesti „na konju oružani i s pratnjom?“ Njihov se probitak tako pomiešao sa probitkom države, koja naskoro ne bi mogla izdržavati svoje vojske. Boris Godunov nadje sredstvo, da očuva državna prava, a i da si steče zahvalnost mnogobrojnog i moćnog razreda malih posjednika. Da li je to zgodno bilo seljaku, o tom u ono doba nitko nije pomišljao; on je bio silom orudje zemljodjelstva i ništa više. Ukazom Feodorovim seljacima bude zabranjeno, da odsada prelaze s jedne zemlje na drugu. Slobodni „krestjanin“ ruski bijaše sada prikovan na zemlju kao zapadnjački rob. U ime interesa državnih i vojničke vlastele ugrabiše seljaku pravo, koje se nije moglo mienjati. Ne valja misliti, da ruski seljak nije osjećao povrede svoga prava; dugo je on žalio za negdašnjom slobodom, dugo je proklinjao krivce toga ukaza. Ruski seljak nije pustio, da se to novo robstvo ukorieni; on se je neprestance opirao. Boris Godunov je na to promienio taj ukaz; zadržao je zabranu prelaženja iz službe maloga posjednika velikomu, nu dade seljaku pravo, da može prelaziti od maloga posjednika drugomu malomu posjedniku. Pri tom je ostalo do naših vremena.

Druga nova ustanova Feodorova bijaše osnovanje patrijaršije. Rusko se je svećenstvo s pravom tužilo, da se mora pokoravati patrijarsima, koji su i sami bili robovi nevjernika. U starom Rimu gospodovaše papa, glava zapadne crkve; Carigrad, drugi Rim, bijaše u rukama Turcima; zar Moskva, treći Rim, ne imadjaše pravo, da bude bar nezavisna? Boris je podupirao tu težnju svećenstva već s toga razloga, da mu kasnije iz zahvalnosti pomogne doći do krune. Kada je prolazio carigradski patrijarha Jeremija kroz Moskvu, skloni ga Boris, da je posvetio arhiepiskopa Jova za patrijarhu i tako posta crkva ruska neovisna o Carigradu.

Budući da u cara Feodora nije bilo djece, imala je poslije njegove smrti kruna zapasti Dimitriju, mladjega careva brata. Ovoga je Godunov poslao pod izlikom da ga čuva od prevrtljivosti oholih bojara zajedno s majkom u Uglič. Kako pripoviedaše narod, dade ga tamo Boris zadaviti, jer je sam težio za krunom. I uspje mu. God. 1598. umrie Feodor. „S njime se ugasi žestoko i krvničko pleme otimača, koji stvoriše Rusiju. Dinastija, koja je potekla od Andrije Bogoljubskoga, izpunila je svoje poslanstvo; ona je osnovala jedinstvo Rusije. Drugoj dinastiji bila je dosudjena zadaća, da privede tu poluazijsku državu u krilo prosvietljene Evrope.“ Po smrti Feodorovoj sabor (zemskaja duma), sastojeći od samih Borisovih skutonoša, proglasi ga carem. Boris je vladao od god. 1598.—1605. On je dozivao učenjake i strane umjetnike u zemlju, a mlade Ruse poslao u Lübeck Englezku, Francuzku i Njemačku, da se naobraze. U Moskvi je širio zapadnjačke običaje, u kremlju je podigao toranj Ivana Velikoga (sl. 2.), dao je lievati car-zvono tako zvani „car-kolokol“ (sl. 3.), k tomu je

Sl. 2. Toranj Ivana Velikoga.

podizao samostane; no sve to nije mu moglo podati mir savjesti ni ljubavi podanika. Sedam godina — tako je dugo Boris Godunov carem bio — vladaju carstvom nemiri. Narod ga javno okrivljuje s umorstva mladoga carevića, i to s punim pravom. Doista, ubistvo Dimitrija, toga zadnjega potomka loze svetoga Vladimira, Monomaha, Jurja i Ivana ne bijaše obično zločinstvo. Rusija je vidjela mnoge strahote, ali ovake nije doživljela. „Car je mogao ubijati ruske knezove", piše Rambaud, „ali su mu oni bili dušmani, često su bili i krivi, a napokon je on bio car. Ovdje je pako prost bojar žrtvovao svome slavohleplju sina svoga dobročinitelja, nasljednika svoga gospodara i jedinoga potomka utemeljitelja Rusije. To je bilo od onih zločinstva, koja duboko potresaju narod; a Boris si je badava utvarao, da ga je zatrpao u zemlju sa tielom carevićevim." Po malo stadoše, cara ostavljati i dosadanji prijatelji u bojarskoj dumi; neprijatelji pak carevi urote se s poljskim kraljem protiv njega; zaporožki kozaci bune se, narod je nezadovoljan, čete robova i nezadovoljnih seljaka obilazeći plaćkaju zemlju, kojom je na koncu svih nevolja zavladao glad. Videći Boris, da ga sve mrzi, uze se osvećivati na grozan način mučeći i progoneći glavne neprijatelje svoje, osobito Bjelskoga i rodjake roda Rurikova, cielu obitelj Romanova. Član ove potonje, bojar Feodor, morade poći u samostan, gdje kao monah dobi ime Filaret; supruga mu morade u drugi samostan, a nejako im diete Mihajlo od 5 godina bude sasužnjeno. Ovo diete za tolikih buna gotovo čudom spaseno postade, kao što ćemo kasnije spomenuti, carem i osnovateljem dinastije Romanovića. U to se pojavi varalica neki kaludjer Gregorije Otrepev, te se izdade za tobož ubijenoga Dimitrija. I pomoću Poljske provali u Rusiju i iza nagle smrti cara Borisa unidje u Moskvu i zavlada Rusijom, ali već za godinu dana pogibe u buni, koju je podigao knez Vasilije Šujski. Protiv Šujskoga, koji je na to zasjeo rusko priestolje, podiže Poljska novoga lažnoga Dimitriju. Vasilije Šujski pobiedjen od Poljaka morade se zahvaliti na priestolju (1610.). Sigismund, poljski kralj, i njegova vojska gospodovahu sada u kremlju, ali ne za dugo, jer je naskoro požrtvovnost ruskoga naroda spasla domovinu. Bijaše to pravi narodni i vjerski ustanak pod vodstvom neznatnoga, ali oštroumoga i plemenitoga rodoljuba mesara Minina i junačkoga kneza Požarskoga. U pokrajinama, u gradovima, u Moskvi, svigdje se narod zavjerio, da će prije poginuti nego da prizna carem neprijatelja crkve pravoslavne. Samostani zovu narod na ustanak; u

svim crkvama propoviedaju svećenici sveti rat; gradjani, plemići i seljaci hrle pod zastavu plemenitih branitelja domovine; žene žrtvuju nakit i dragocjenosti; staro i mlado, sve polaže trećinu imetka na oltar domovine. Neprijatelj bude svladan, a domovina oslobodjena tudjinca. Provala Poljaka u Moskvu i njihovo gospodovanje u kremlju ostavilo je u ranjenom srcu ruskom vječne tragove. „Te se je godine 1612. narod dugo sjećao, a kad ga je provala od god. 1812. opet živo na nju podsjetila, podiže na Crvenom trgu (u Moskvi) gorostasan spomenik dvjema osloboditeljima: mesaru Mininu i knezu Požarskomu.“

Rusija postavši sada opet svojom mogaše slobodno birati cara. Velika se narodna skupština sabere u Moskvi. Zastupnici se brzo složiše u tom, da ne biraju stranca: ni Poljaka ni Švedjana. Kada je trebalo birati medju Rusima, započeše zavisti i smutnje. Nu jedno je ime sve glasove ujedinilo, a to bijaše Mihajlo Romanov. Izabraše ga ne radi njega sama — tā bilo mu je tek 16 godina — nego radi njegovih predaka Romanovâ, radi otca mu metropolita Filareta, tada sužnja u Marienburgu. Ime Romanovâ, u rodu sa domom Ivana IV., bijaše tada najviši izraz narodne sviesti (1613.). U cieloj Rusiji smatrao se je taj izbor osvitom novih sretnih dana za ruski narod. Pripovieda se, da su Poljaci, saznavši za izbor Mihajlov, poslali oružane ljude da ga uhvate u Kostromi, a da je neki seljak Ivan Susanin zavedavši Poljake u šumsku čestu poginuo od njihovih mačeva, da spase svoga vladara. To je predmetom liepoj operi Glinkinoj „Život za cara.“

Sada prestade vrieme buna. Novo carstvo imalo je mnogo izgleda da će obstati. Tâ postalo je divnim narodnim pokretom, ono je bilo u savezu sa oslobodjenjem i podsjećalo samo na slavne dane. Stupanje Romanova na priestolje sročilo se sa silnim probudjenjem rodoljublja, sa težnjom za jedinstvom i obćom željom mira i reda. Već prvi Romanovi pobudiše u Rusa taku odanost kao najstarija kakova dinastija. Za mudrih i jakih careva iz kuće Romanova brzo se oporavi Rusija od nereda i smutnja, koje prouzročiše lažni Dimitrije. Zemlja, kao što smo vidjeli, razkidana borbama, izmučena, iztrošena ratovima i navalama svake ruke, pobunama i ustancima, razbojničkim napadajima kozačkih četa i buntovnih seljaka, napokon gladom, morala se braniti protiv preuzetnih bojara, protiv Poljaka i Šveda. Rusija je bila u takom položaju, u kakvom je bila Francuzka, kad je Henrik IV. stupio na priestolje. Veliki je gradjanski rat i stranjski rat bio svršen, ali mu je ostalo svagdje

nečistih tragova. Istina je, da su Poljaci otišli iz kremlja kao i Španjolci iz opet osvojenog Pariza. Nu kao što u Francuzkoj tako je trebalo i u Rusiji na novo osvajati državu, jednu pokrajinu za drugom, grad po grad. Rusija je trebala u taj čas vladara jakoga, pravednog, poštenog i miroljubivog. Toga dobi u Mihajlu (1613.—1645.), osobito kad mu postade savjetnikom otac umni metropolita Filaret. Mihajlo utanači primirje s Poljskom na 14 godina, a s Gustavom Adolfom, švedskim kraljem, mir u Stolbovu. Zatim počne ugovarati s Englezkom, Francuzkom i Turskom. Sve tri vlasti žele ga za saveznika: prva u interesu trgovine svoje, da može slobodno voziti robu Volgom u Perziju i preko Sibirije u Hindostan, druga vlast proti njemačkom carstvu, a treća proti kralju poljskom. Mihajlo odbi sve te ponude. Ali je za to sam podupirao trgovinu, svojski se pobrinuo za industriju, podielivši mnoge povlastice tvorničarima u Flandriji, Englezkoj i u Veneciji, samo da mu dodju uputiti narod. Pozivao je u Moskvu učenjake, medju drugima glasovitoga astronoma, geografa i geometra Adama Oleariusa. K tomu je utemeljio u Moskvi akademiju za latinski i grčki jezik. Rusija Mihajla i Filareta naviešta već Rusiju Petra Velikoga; doba reforama već je započelo; svakim se danom Moskovska država utvrdjuje svojom prosvjetom protiv svojih evropskih neprijatelja. Zapadnjački je upliv za Mihajlova carevanja silno napredovao. Taj smjer naprednjački vlada i za njegovoga sina i nasljednika Aleksija Mihajlovića (1645.—1676.), kojemu bijaše prvi savjetnik — kao ono Richelieu Ljudevitu XIII. — Morozov, doduše ohol i bezobziran ali vrlo uman i naobražen bojar i državnik. Na dvoru Aleksejevu živi spisatelj Šimun Polocki, učitelj sinova Aleksejevih, Juraj Kotošihin, slavofil Hrvat Juraj Križanić, Ordin Naščokin, koji sagradi prvi ruski brod na Oki i utemelji za mlade knezove prvi list ruski, onda Artemon Matvejev, zaštitnik evropskih literata i umjetnika, zasnovatelj prvoga kazališta u Moskvi. Ovomu je bila nećakinja Nariškinova, druga supruga cara Aleksija i majka Petra Velikoga.

Znamenito djelo cara Aleksija jest soborno uloženije, zbornik ruskih zakona, na kojem se temelji zakonik, koji je kasnije izdao car Nikola I. Važne su takodjer reforme i izpravljanje svetih knjiga patrijarhe Nikona, o čemu će biti govora na drugom mjestu ove knjige.

U političkom pogledu iza utišanja bune u Rusiji, koja je donekle slična istodobnomu pokretu u Francuzkoj pod imenom „fronde",

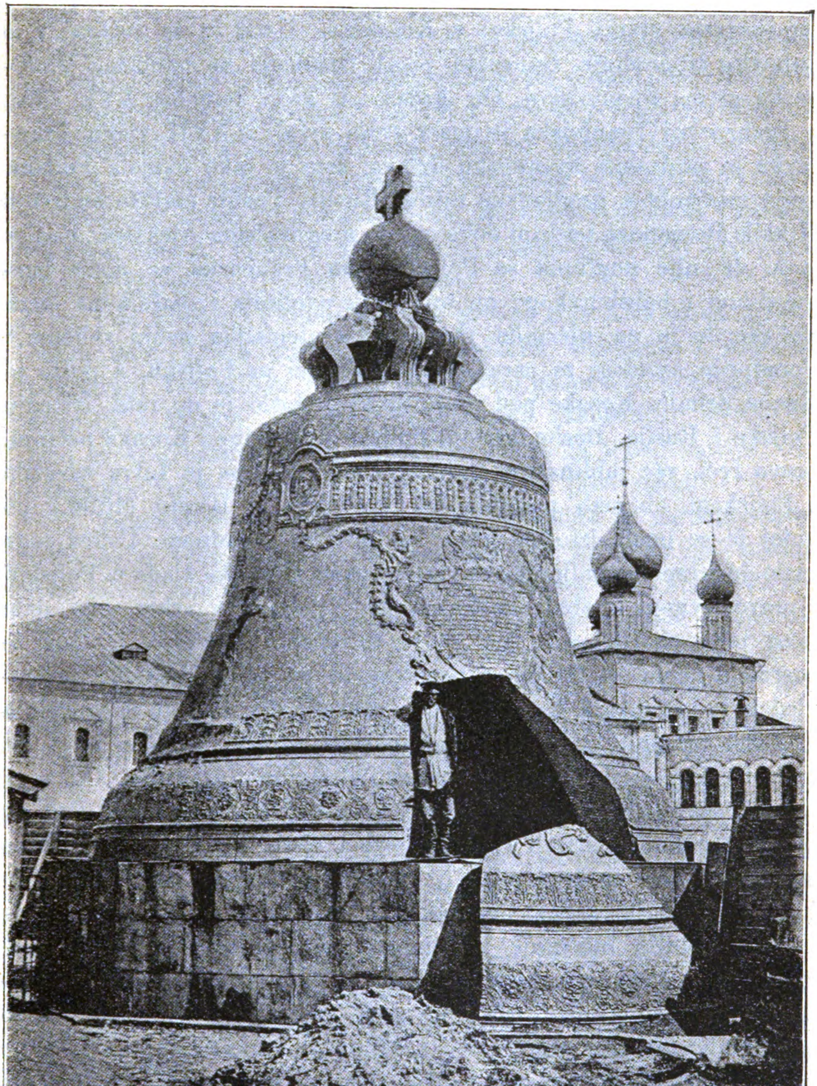

Sl. 3. Car-zvono (Kolokol).

vrlo je znamenit po rusku državu uspjeh Aleksejev na zapadu i jugo-zapadu prema Poljskoj i Kozacima. Uvod u te prilike vrlo duhovito izporedjuje francuzki pisac Rambaud sa odnosima Francuzke prema Španjolskoj. On kaže: „U svim bunama XVI. vieka u Francuzkoj Španjolska je imala svoje prste; u XVII. vieku Francuzka je razdrobila španjolsku državu. Isto je tako okajala Poljska svoje miešanje u gradjanske ratove Rusije. Poslije carstva umirenja Mihajla Romanova nastupi doba osvete njegova sina Alekseja. Rusija malo da nije poginula sa Poljske, kao Francuzka sa doma burgundskog i habsburžkog; nu ona se je uveličala i ojačala na štetu Poljske, te je na njezinim razvalinama utemeljila svoju veličinu." Ponajprije ustadoše za cara Alekseja Kozaci na Poljsku, a pošto je Rusija primila Kozake pod svoje okrilje, došlo je do rata izmedju Poljske i Rusije. Borbe izmedju Poljske kraljevine i Kozaka počinju, pravo reći, već lublinskom unijom (1569.), kad se je Litva sdružila s Poljskom, ali mah preoteše tek iza unije u Brestu (1596.), po kojoj bi se imala iztočna crkva sjediniti sa zapadnom. Uslied toga raslo je nesporazumljenje sve više izmedju plemićke vlade u Poljskoj i pravoslavnoga naroda maloruskoga. Iztočna se crkva nije dala tako lako oboriti, kao što se je to mislilo u Poljskoj. Ona je susretala školu sa školom a propagandu sa propagandom: propoviedala je i štampala. Konačno nadje pravoslavlje, kojemu je zaprietila Poljska, odlučnu podporu u moskovskih careva. Upravo unija od god. 1596. postade izvorom nutarnjih nemira i smutnja. Od toga naime časa stade poljsko plemstvo nemilo tlačiti puk ruski, dok su se ruski plemići odricali i narodnosti i vjere. Kraj takovih prilika stupiše na čelo ruskoga puka u Poljskoj jednokrvni Kozaci, koji su i sami podnosili razne nevolje i to koje radi toga, što im je Poljska branila ratovanje s Turcima („busurmani"), a koje opet, što su se poljski velmože bojali Kozaka, da kralj ne bi možda s njihovom pomoću gledao ojačati na novo svoju padajuću vlast. Za to su gledali smanjiti njihov broj i učiniti ih ravne prostomu puku ruskomu, koji je stenjao pod težkom tlakom. Medju mnogim bunama Kozaka protiv Poljske bila je najstrašnija buna za junačkoga B o g d a n a H m e l j n i c k o g a g. 1648. Prve pobjede Bogdanove bijahu znakom obćega ustanka: pravoslavni svećenici posvuda propoviedahu sveti rat protiv jezuita i unijata; posvuda se seljaci podigoše na poljačke ili popoljačene pane, rušili su dvorove i smicali im gospodare. Nemogavši Bogdan sam uspjeti protiv Poljske zaklinjaše cara Alek-

seja, da primi Malu Rusiju pod svoje okrilje (1653.). Na to provale Rusi s više vojska u poljsku državu, te osvoje redom Smolensk, Mohilev, Polock, Grodno i Vilno. Poljska morade mirom u Andrusovu (g. 1667.) pustiti Rusiji Smolensk i Kijev na desnoj obali Dnjepra i svu lievu obalu malorusku. No kako je svaka vlada i svaka vlast bila teretom za slobodna Kozaka, nisu ni dnjeparski a ni donski Kozaci mogli priviknuti pokornosti i redu, pak su s toga sada ratovali sa Rusijom. Pošto je konačno Juraj Baratinski svladao i zasužnjio Stenjka Razina, vodju Kozaka, zauze Rusija cieli kraj oko Volge, Dona i Dnjepra a Kozaci se smiriše.

Pod kratkom vladom Feodora prvoga sina Aleksejeva iz prvoga braka dobi Rusija mirom Bahči-sarajskim Ukrajinu i zaporožku pokrajinu. Tim mirom riešeno je konačno malorusko pitanje. Feodor utemelji u Moskvi „slaveno-grčko-latinsku akademiju.“ U njoj se je učio grčki i latinski jezik, kršćanska filozofija i bogoslovlje. Iz te akademije izadjoše mnogi čuveni učenjaci i pisci ruski.

Zaustavimo se ovdje da vidimo u koliko je narodno čuvstvo odlučilo u svim kritičnim momentima, te kako su ga zastupale dvie sile u zemlji i to c r k v a i c a r. Aleksej otac Petra Velikoga imao je dvie žene: od prve dva sina, Fedora i Ivana, i šest kćeri, od druge jednoga sina Petra i dvie kćeri. Poslije smrti Fedorove imala je zapasti kruna Ivanu. Ali ovaj bijaše duhom i tielom nemoćan. Petar nasuprot pokazivao je od najranije mladosti riedka duševna svojstva, energični značaj i čvrsti tjelesni uzgoj. Moglo se je predvidjeti, da će se pod slabim Ivanom prkosni bojari na novo buniti i da bi se mogle ponoviti strahote vlade Boris-Godunove. Nu Petar bijaše zastupnik zapadnog elementa novih ideja; Ivan pak i sestra mu Sofija, koja je težila za vlašću, zastupnici starih nazora. Unatoč tomu i ustanku strielaca, duma, patrijarh Joakim i narod proglase carem Petra, sina Natalijina, jer je za sve najviši zakon interes domovine: „salus patriae suprema lex esto.“ To je načelo obitelji Romanove, koja podpuno razumije, da car imade više dužnosti nego prava. U interesu domovine odriče se kasnije veliki knez Konstantin, baštinik Aleksandra I., koji ostade bez djece, carske krune u prilog bratu Nikoli.

*
* *

Povjestnica je ruska poslije Petra Velikoga mnogo poznatija, s toga ćemo samo na kratko neke povjestničke činjenice iztaknuti.

Obična je legenda, da je Petar Veliki (sl. 4.) preko noći stvorio novu Rusiju. No tomu nije tako. Dogadjaji dokazuju, da su se javljale u Rusiji nove ideje u družtvenom pogledu kano i na književnom polju još prije Petra Velikoga. Dà, u ruskoga se je naroda, kao što smo vidjeli, već prije pojavila težnja, da se Rusija približi zapadnoj Evropi. No stalno je svakako, da je Petar Veliki više nego ikoji drugi ruski vladar radio oko toga da se Rusija približi zapadu, ali niti je on sam to započeo, niti sam stvorio. „Bio čovjek ma kako velik, zvao se Newton, Mozart ili Petar Veliki, on ne stvara ništa definitivno. Zasluga ili bolje, sreća je velikih ljudi, da nadju i odkriju bud u težini tiela, bud u skladu glasova ili u raznim narodnim potrebama zakon, po kojem djeluju razne sile; isto tako njihov genij sastoji se u tom, da nadju za taj zakon formulu i način izvadjanja.“

U krasnom svom djelu „Histoire de la civilisation en Europe“ Guizot liepo govori o pobudi i to dvojakoj pobudi znamenitih muževa, kojima je povjestnica dala ime „Veliki,“ jer su radili oko napredka u svom narodu. Jedna im pobuda dolazi iz vana, druga iz njihove duše. Prvom postaju slavni i neumorni radnici na kulturnom polju, drugim pak pasivno orudje strasti i vlastite slaboće. I tako djelima, na koja ih je pobudila viša sila, steku neumrlu slavu, dok drugih njihovih čina s njima zajedno nestane bez traga. U Petra Velikoga (1689.—1725.) liepo se potvrdjuje ovo Guizotovo razlaganje. Njegovo je djelovanje dvostruko. Gledaj ga kao priprosta vojnika u Preobraženskom a zatim kao jednostavna tesara u Zaandamu! S kolikom brzinom gradi brodovlje, da njime zauzme Azov, a malo zatim stvara brodovlje od 200 ladja na Baltičkome moru! On vojuje protiv Arhangelska, ratuje sa Švedskom, te sjajnom konačnom pobjedom kod Pultave (1709.) učini Rusiju najmoćnijom državom u Evropi. Baltičko more otvora ruskoj trgovini, osniva novu priestolnicu Petrograd tako reći na tudjem zemljištu, osvaja Finlandiju. Divna mu je osnova, da svede Amu Darju u staro korito, i da spoji Rusiju sa srednjom Azijom i to Crnim i Kaspijskim morem, konalom izmedju Dona i Volge. Sva ta poduzeća nose biljeg ženijalnosti njegove. Sve ga je to preživjelo; sve što nije izveo, to se sada čini, te će se izvesti, jer Rusija kao po nekom zavjetu sama neumorno radi oko toga, da se ostvare ove težnje od vremena Rurikovih, od vremena Aleksandra Nevskoga. — Ali nastojanje Petra Velikoga da pretvori tadanje Ruse u Evropljane ukazima i

Sl. 4. Petar Veliki.

silom, stranom nošnjom, obrijanom bradom, večernim zabavama „pod moraš“, jednom riečju sva ta pretjerivanja, gdje ženijalni čovjek izčezava pred despotom, koji ne poznaje samozataje nego hir i strast: sve je to nestalo sa začetnikom, sve je to ogorčavalo ruski narod protiv novotarija, kojima se je protivila slavenska mu ćud, i tako spriečilo napredak u naobrazbi, mjesto da ga pospješuje. S toga gledišta nema posve krivo „Moskovska škola“, koja zaziraše od djelâ Petra Velikoga predbacujuć mu, da je silio rusku narav. Ali se ipak vara tvrdeći, da bi se Rusija bila razvila pravilnije i s većim uspjehom, da joj je bio dozvolio, da to sama obavi svojim narodnim elementima. Gdje je narod na tom svietu, koji se je sam naobrazio bez doticaja s višom kulturom? Osamljenost ne bijaše nikada uvjet napredku. Nema sumnje, da je Rusija pod uplivom Petra Velikoga dalje došla u dvadeset godina, nego što bi bez njega u sto godina. To je mnogo; ipak priznajemo, da to nije najveća njegova zasluga — jer nagle reforme nisu uviek trajne. Petar Veliki je više nego itko ikada učinio, da Rusija prema, rek bi, višim zakonima odredjenoj sudbini bude posrednicom izmedju evropskoga zapada i azijskoga iztoka. Tâ i škola Moskovska priznaje, dapače glasno iztiče kulturnu misiju Rusije u Aziji. No kako bi mogla vršiti tu zadaću, koja joj pripada već po njezinom geografskom položaju, da se nije prije sama okoristila kulturom zapadnom. Danas vrši Rusija častno tu misiju na svoju slavu i na korist cieloga čovječanstva. Max Albrecht u krasnom svom djelu „Russisch-Centralasien“ kaže: „Preko 20 godina pozorno motrim kako velikom vještinom umiju Rusi i njihova uprava raznorodne žitelje Azije žezlu „bieloga“ cara ne samo podvrgnuti nego mu pribaviti ljubav i štovanje tih naroda.“ Zar bi to mogla danas izvadjati Rusija, da nije već od vremena Petra Velikoga primala nauke i kulturu zapadne Evrope? Nu škola Moskovska, premda pretjerana u izjavama, bijaše veoma koristna. Jer da je narodni ruski duh čišćen i civilizovan prevladao danas u Rusiji svuda, pa i u samom Petrogradu, gdje je škola uslied jakog utjecaja stranih elemenata gojila do nedavna odviše kozmopolitizam, zasluga je Moskve, toga grada tradicijâ i konservatizma.

Nisu još minula dva stoljeća od smrti Petra Velikoga; — kratak čas u životu naroda! Pa kako je daleko došla Rusija. Što su sve učinili Elisabeta (1741.—1762.), Katarina II. (1762.—1796.), Aleksandar I. (1801.—1825.), Nikola I. (1825.—1855.) Aleksandar II. (1855.—1881.) i Aleksandar III. (1881.—

1893.) nastavljajući djelo Petra Velikoga. Svakomu pripada jedan dio rada, koji je često znatan — a djelo još nije dovršeno. Veliki ljudi stječu neumrlu slavu ne samo poradi vlastitih djela već i za to što prisile na rad nasljednike svoje. Može se dakle donekle govoriti o oporuci Petra Velikoga — jer zaista postoji i to veličajna! On je nije držao tajnom, već ju je iznio pred cieli sviet, zabilježiv ju desnicom svojom, dlietom ženijalnosti svoje. Sam ju je čitao, ne u starim rukopisima, nego u povjestnici svojih predja i svoga naroda.

U Rusiji svi vladari, osim riedkih iznimaka, sliede istu politiku, kano da jedan drugoga oponaša. Oni naliče, kaže duhoviti P. Vasili, na slikare visoke škole, koji postavši od učenika učitelji istoga sloga, ipak su originalni. Vladimir ide stopama Rurikovim, Aleksandar Nevski Vladimirovim, Ivan Veliki i Ivan IV. oponašaju Dimitriju Donskoga, a Petar Veliki njih sve; Katarina II. i Nikola I. ugledaju se u Petra Velikoga, Aleksandar I. u Katarinu II., Aleksandar II. u Aleksandra I., Aleksandar III. u Nikolu I. To je prava tradicija. U sredini izmedju predšastnika i baštinika svojih stoji Petar Veliki (sl. 5.) kao rodski kolos obuhvaćajući prošlost i budućnost Rusije. Nije li zanimljivo motriti, kako neki nepredvidjeni dogadjaji sile Rusiju da ostvari osnove tog ženijalnog vladara? Zar nije on prvi pokazao Rusiji, da mora osigurati sebe samu protiv navala barbarskih i da će to jedino postići, bude li im donosila naobrazbu? Zar nije on zamislio da otvori ruskomu prometu ne samo Bielo, Baltičko, Crno i Kaspijsko more, već Indijski i Tihi ocean?

Svaki od nasljednika njegovih radi neumorno na velikom narodnom djelu. Za vladanja Elisabete, kćerke njegove, dobi Rusija veliku ulogu za nasljednih ratova austrijskih, gdje je potukla (Soltikov) u zajednici s austrijskom vojskom (Laudon) ametom Fridrika II. kod Kunnersdorfa i zatim učinila savez sa Francuzkom. Katarina II. osvoji Krim i dovrši time djelo, koje je započeo Petar Veliki; ona privede kraju poduzeća Ivana III. i Ivana IV., spojivši definitivno s Rusijom zapadne pokrajine i velik dio Poljske za prve, druge i treće diobe Poljske. Kao Petar Veliki dapače i više od njega podupire Katarina II. naobrazbu; ona je pokroviteljica znanosti i umjetnosti, imenito pak francuzke književnosti, te dopisuje s Voltairom i s ostalim francuzkim filosofima 18. vieka. Ona utanačuje ugovor s Ljudevitom XVI., stavlja se na čelo neutralnim vlastima u englezko-američkom ratu, a pripravna obnoviti savez s Francuzkom, odustane od te nakane, čuvši da je razorena bastila. Za francuzkoga pre-

vrata i ratova na Napoleona znamenito utječe Rusija u evropske odnošaje i to već za cara Pavla (1796.—1801.) pod Suvorovom, a još više za cara Aleksandra I. Ovaj car k tomu nastavlja rad oko narodne naobrazbe; on utemelji sveučilište u Kazanju i u Petrogradu; gradovi Sv. Juraj, Vilno i Moskva imali su već sveučilišta u to doba. Njegovim nastojanjem dobi Rusija na zapadu veliku ulogu u diplomatskom kao i u vojničkom pogledu; a 23 godine kasnije pribavi joj Nikola I. odlučujuće mjesto u Evropi. Duh preobraženskoga vojnika i zaandamskoga tesara mora da je zadovoljan tim radom svojih nasljednika. Prema riečima sv. pisma pisao je Petar Veliki svojoj sestri: „u znoju lica služim kruh svoj — za budućnost domovine". Nikada ne bijaše rad kraljevski tako blagotvoran.

Premda vlada Nikole I. ima prema naravi toga vladara osebujni značaj, ipak nas u koječem opominje na vladu Petra Velikoga, Katarine II. i Aleksandra I. Čvrstom rukom izvede on nakanu Petra Velikoga te osigura Rusiju s azijske strane zauzevši Mingreliju, Georgiju, Khirvan i Daghestan. Dvadeset godina trajao je strahoviti rat u Kavkazu, gdje su Englezi podupirali Chamyla, toga kavkazkog Abd-el-Kadra. Rat se svrši istom zauzećem posljednje tvrdjave Vedeni pod knezom Bariatinskim prvih godina vlade Aleksandra II.

Čim je taj vladar nastupio vladu, nastavi osvajanje u Aziji. On zauzme Taškend, Samarkand, Kokand, Khivu i hrabrošću generala Skobeleva Geok Tepe, Askabad i Akhal-Tepe, same važne točke na putu u Afghanistan, gdje će se bez sumnje jednom mjeriti sila ruska sa Englezkom za gospodstvo Indije. Ugovorom Tien-Tsinskim i Pekinžkim (1858.—1860.) zadobi Rusija lievi brieg rieke Amura i cieli kraj s desne strane Osurija sve do mora t. j. zemljište od 2 milijuna □ km. Danas jure transkaspijske željeznice, koje je američkom brzinom sagradio general Annenkov, do nedavna pustim i od Turaka poharanim krajevima, vozeći strane putnike i rusku robu u gradove, koji su razsvietljeni plinom, te imaju kazališta; parobrodi pak ruski plove po Amuru, tako da je Rusija u izravnoj svezi sa San Franciskom i otocima u Tihom oceanu.

Što se tiče narodnog čuvstva, to Nikola I. pokazuje bolje od svojih predšastnika, da je potomak prvih knezova iz obitelji Vladimira Monomaha. Kao sin cara Pavla, a unuk Petra III. (1762.), koji je tako često povriedio narodno čuvstvo rusko uzevši u zaštitu Pruse, car Nikola I. razumio je dobro, da valja u državnom ustroju

što više njegovati narodni ruski živalj. On je odredio, da se ima na dvoru mjesto francuzkoga govoriti jezikom ruskim. Do onda

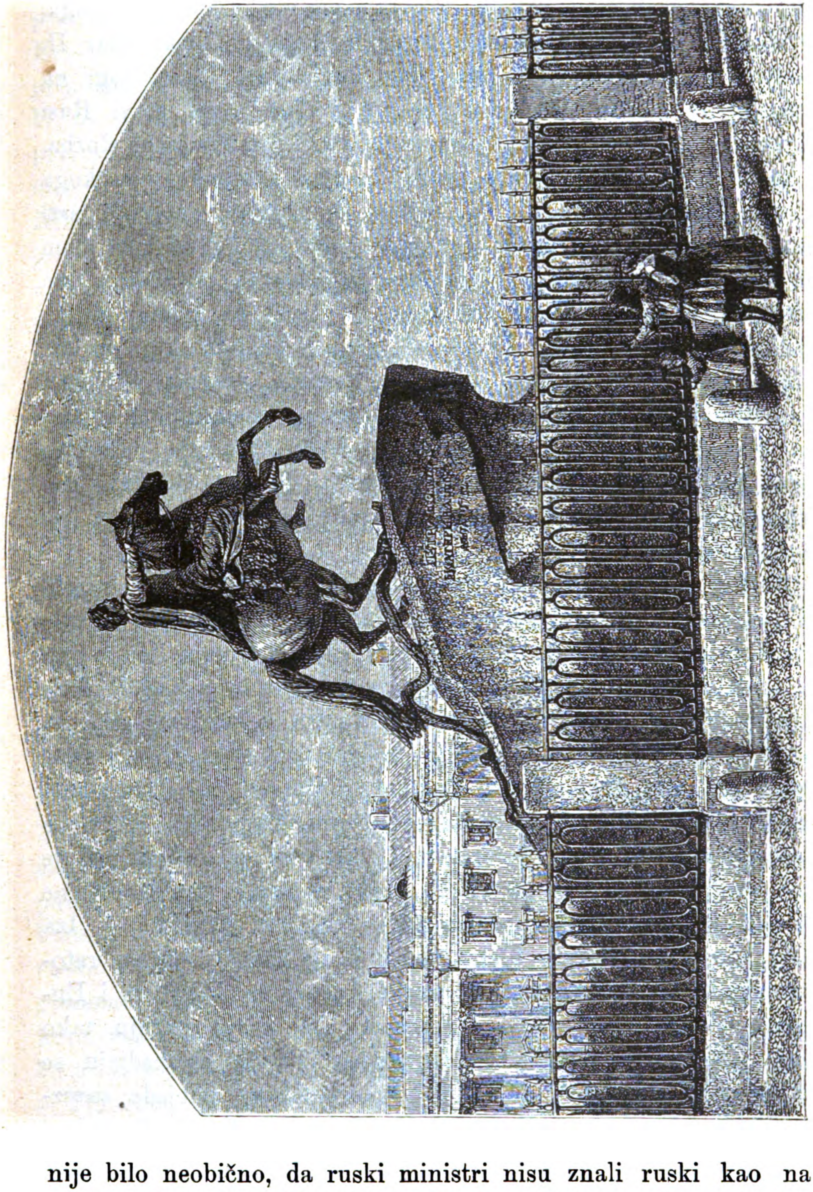

Sl. 5. Spomenik Petra Velikoga.

nije bilo neobično, da ruski ministri nisu znali ruski kao na pr. prvi ministar grof Nesselrode. U višem družtvu održao se je jezik

francuzki sve do Aleksandra II., kad je pod sretnom pobudom narodne reakcije iza nesretnoga krimskoga rata ruski jezik prestao biti jezik „seljački“. Danas si je dakako ruski jezik osvojio prvo mjesto u svakom ruskom salonu. Svakako ide već Nikolu I. zasluga, da je započeo zdravu i legitimnu reakciju, koju je Aleksandar II. nastavljao, a Aleksandar III. opetovano naglašivao. Uslied toga na najveću korist ruskih narodnih interesa dodjoše sada pravi Rusi po imenu i po srcu do najviših vojničkih i gradjanskih služba, koje su do onda bile u rukama gotovo samo muževima njemačkoga podrietla. Za Aleksandra II. i III. dolaze do najviših državnih časti i dostojanstva muževi, kojima je srce kucalo za narod i za dom ruski. Spomenimo još, da je generacija, koja je za posljednja dva vladara dala Rusiji vješte zastupnike u vanjskom svietu, velike državnike kod kuće, vrstne zakonodavce i znamenite književnike, izučena i osposobljena u višim zavodima, licejima, pravnim školama, sveučilištima, gdje je prije prevladjivao živalj njemački, a kojima je na čelo imenovao car Nikola Rusa grofa Uvarova, najboljeg ministra za pučku nastavu, što ga je Rusija do sada imala. Ovaj je preobrazio škole skroz u narodnom duhu, kojim odišu sve kasnije ruske uredbe.

Svojim ratovima protiv Turske nastavlja Rusija u XIX. stoljeću rad i nastojanje carice Katarine II. Poznato je, kako je snovala ova znamenita vladarica da Osmanlije protjera iz Evrope i da zasjaji ruski krst na Sofijinoj crkvi u Carigradu. Mirom u Kučuk-Kainardže (god. 1774.) započinje se čitavi niz mira, u kojima Rusija po malo ali dosljedno odkida komad po komad od turske države, oslobadjajući pri tom Srbe, Grke, Rumunje i Bugare izpod turskoga gospodstva, pod kojim su kroz vjekove čamili. Osmanlijsko carstvo poče od ratova s caricom Katarinom II. sve više propadati, pak je jedino nesložnost evropskih vlasti glede razdiobe turske baštine spasla do danas obstanak osmanlijske države u Evropi. — Iza kako je Rusija pod carem Aleksandrom I. na zapadu sretno ratovala sa Švedskom, a za tim u savezu s Austrijom, Pruskom i Englezkom svladala Napoleona I., posveti svu svoju pažnju tako zvanom „iztočnomu pitanju“. Nastojanjem Rusije oslobadjaju se donekle turske vlasti Srbi god. 1817., a iza slavne pobjede savezničke (Rusija, Englezka i Francuzka) nad turskim brodovljem kod Navarina (god. 1827.) i sjajnih uspjeha ruske kopnene vojske (Diebić „Zabalkanski“) dobiše Grci mirom u Drinopolju svoju neo-

visnost (god. 1829.). Sretan taj rat s Turcima, zatim što je poljski ustanak god. 1830. i 1831. svladan (Paskiević), podiže znamenito ugled ruskoga cara Nikole I. u Evropi. Njegova stroga vlada prouzroči, te se god. 1848., kad je plamen prevrata planuo cielom Evropom, nije u Rusiji ni živa duša maknula, dapače car Nikola pripomogne još susjednoj Austriji svladati magjarski ustanak (1849.). U to doba bijaše car Nikola na vrhuncu svoje moći i slave — prvi vladar u Evropi; ali to ne potraja dugo. Uzdajući se u svoju moć i videći kako je god. 1848. čitava Evropa klonula, odluči car Nikola učiniti konac i kraj trulomu carstvu osmanlijskomu. Njegovu namjeru spriečiše u krimskom ratu (1854.—1856.) „zapadne vlasti“ Francuzka i Englezka, a kasnije i Austrija. Parizkim je ugovorom iza toga rata izgubila Rusija gospodstvo na Crnome moru i pokroviteljstvo nad iztočnim kršćanima. Svakako je odviše elegičan ton, kojim je udario Rambaud govoreći o tom ugovoru. On naime kaže: „Tako su eto uništeni bili plodovi politike Petra II., Ane Ivanovne (1730.—1740.), Katarine II. i Aleksandra I.; isto su tako njim upropaštene ratne luke i brodovlja, štono ih je stvorio Potemkin, vojvoda Richelieu, markiz Traversay i admiral Lazarev; a zapuštene su tvrdjave Sevastopolj, Kinburn i Jenikale. Nestalo je nadanja o gospodstvu i osvajanju, što su ih pobudjivali kajnardžijski, bukareštski i jedrenski ugovori. Nikolinom zlosretnom politikom propade djelo dvjestoljetnih sretnih napora“. Nema sumnje, da su znamenite, a donekle i koristne posljedice nesretnoga krimskoga rata po Rusiju imenito glede unutrašnje politike, kao što ćemo još i kasnije razložiti, no što se tiče vanjske politike Rusija je spomenutim nesretnim ratom samo na kratko vrieme bila zaustavljena u svojem pobjedonosnom napredovanju protiv Turske. Tek su minula dva decenija iza toga rata, a Rusija opet stupa na bojno polje. U rusko-turskom ratu god. 1877. i 1878. za Aleksandra II. bude u svojim temeljima potreseno tursko carstvo sjajnim uspjesima ruske vojske, koja padne do pod Carigrad. Na to su evropske vlasti poimence Englezka, Njemačka i Austro-Ugarska na berlinskom kongresu (1878.) u prilog pobiedjene Turske ublažile i preinačile San Stefanski mir, koji je pobjednica Rusija bila sklopila s Turskom. „Berlinskim kongresom“ piše Rambaud „Rusija je dobila Besarabiju i armenska okružja, ali je Bugarska, kojom je ona kanila gospodovati, umanjena i razdvojena; saveznice joj Srbija i Crna Gora odieljene su jedna od druge; a Austro-Ugarska kao

klin medju te dvie države zabijena, postade gospodaricom dviju slavenskih pokrajina, promieni sasvim sudbinu srbskoga naroda, iz bliže je nego li Rusija uplivala u Biogradu i na Cetinju, te se čini da joj je povjereno, da pretegne i obuzda moć rusku. Tako eto Austro-Ugarska ruskom krvlju i pobjedama dodje do Bosne i Hercegovine i do puta u Solun; Englezka do Kipra i pretežnog položaja u Maloj Aziji; vidi se, da kod diobe nisu baš Rusijini suparnici prošli kratkih rukava."

No berlinskim kongresom balkanski poluotok nije konačno umiren, a nije riešeno ni „iztočno pitanje". Turska čini se da se je u novije doba od straha pred silom ruskom posve podala u ruke Rusiji; i takovih primjera ima u povjestnici, da se države i narodi na rubu propasti bacaju u naručaj onomu, za koga vide, da će im grob izkopati. Nisu li stari Grci za domaćih borba tražili oslona u Macedonije, za koju se znalo, da sprema propast grčkoj slobodi i neovisnosti? Ili zar nemamo slične prilike u starijoj ruskoj povjestnici? Zar nisu veliki knezovi vladimirski stolujući u Moskvi pomagali velikomu kanu, da si podvrgne manje ruske knezove? U moskovskih su knezova tražili veliki kani pomoć protiv svojih neprijatelja, a na to su pomagači i branitelji velikih kanova malo po malo srušili „zlatnu hordu". Nama se čini, kano da će se u skoroj budućnosti nešto slična dogoditi izmedju Rusije i Turske.

Prije nego li završimo ovu sliku o razvitku ruske države, koja je proslavila god 1862. tisućgodišnjicu svoga obstanka odkrićem krasnoga spomenika u drevnom Novgorodu na Iljmenskom jezeru (sl. 6.), treba da još jednu spomenemo. Izvanjsku smo povjestnicu rusku i njezine ratove izpratili eto do najnovijega vremena, sada još preostaje da vidimo, kako se je Rusija razvijala u svojoj unutrašnjosti do najnovijega doba. U tom je pogledu svakako odlučan neuspjeh Rusije u Krimskom ratu. Svi su u Rusiji mislili, da je nesreći na Dunavu i u Krimu većinom bila kriva uprava, koju podupire u zloporabama joj mučanje javnoga mnienja, zatim robstvo štampe i strogost redarstva i cenzure. Velikom su naukom bili za Rusiju dnevi nesretnoga krimskoga rata; vidjelo se je naime, da se narod, kojemu je većina ratara robstvom sputana, ne može ogledati s evropskim narodima u umnom znanstvenom i obrtničkom napredku; a uspjeh je u modernom ratovanju posljedica svih moralnih i materijalnih sila pojedine države. Osudjen je sustav, po kojem je Rusija upravljana po starom kalupu iz tihih ureda, a da se narod

ništa nije pitao o predmetima, koji se njega ticahu. Izgledalo je iza toga rata kao da je zemlja progutala konservativnu Rusiju Nikole I., tako je sav sviet u Rusiji bio sada liberalan i željan velikih promjena. Čitavom je zemljom provijavala struja smionih nada i drzkih poduzeća. Sam car Aleksandar II. javljajuć ruskomu narodu manifestom konac krimskoga rata izrazuje uvjerenje svoje, „da će zajedničkim upinjanjem vlade i naroda" važne reforme u upravi i sudstvu izvedene biti. U svojoj nestrpljivosti za reformama htjelo je javno mnienje s početka, da se sve na jedanput započne; nu naskoro se je uvidjelo, da su sva pitanja u savezu s pitanjem o oslobodjenju seljaka. Budi da se povela rieč o samoupravi, odgoju, obrtničkoj slobodi, vojničkoj službi i ravnopravnosti pred zakonima, uviek se je došlo do družtvene reforme. Već godine 1857. ustraja se „središnji odbor za poboljšanje seljačkoga stanja". Na sve strane se vieća i razpravlja o dokinuću kmetstva. Novine hvale to poduzeće, „kojim će se otvoriti novo i slavno doba u narodnoj povjestnici". Posljedica višegodišnjega razpravljanja i viećanja nebrojenih odbora bijaše, da je 19. veljače god. 1861. manifestom cara Aleksandra II. oglašen novi zakon, kojim se dokida kmetstvo, te se 23 milijuna ljudi oslóbadja od nevoljničtva, a ujedno se polaže osnov nezavisnomu seljačkomu staležu. Istina je, da je već car Nikola I., ma koliko je god bio neprijatelj slobodnjačkih ideja, za cieloga svoga života snovao o oslobodjenju seljačtva, ipak ta slava ide njegova sina Aleksandra II. „cara osloboditelja", koji je to u istinu izveo. Moramo takodjer priznati, da se je pri tom liepo ponielo i rusko plemstvo. Ono je pokazalo mnogo patriotizma i samozataje, dobro znajući, da u životu narodnom ima momenata, u kojima je mudro i nuždno, da privilegovani staleži žrtvuju nešto duhu vremena i narodnim potrebama. — Velik posao oslobodjenja bijaše za pravo razdjeljenje stare obćine medju gospodare i seljake. Bijaše tu štošta pregorjeti i jednoj i drugoj stranci. Došlo je dapače i do nemira u nekim pokrajinama, ali u cielom provedeno je to veliko djelo u miru. Oslobodjenje bilo je svakako dobra i nuždna reforma, koja je, istina, stajala žrtava tadašnje pokoljenje, nu od koje će budućа pokoljenja pobrati obilan plod.

Kao naknadu za svoje žrtve tražili su viši krugovi u Rusiji dalje reforme i više političke slobode. Nije doduše došlo do ustavne vlade, ali su bar velike reforme učinjene u sudstvu i pokrajinskoj upravi, a kasnije u vojničtvu, o čem će biti govora kasnije na

drugom mjestu ove knjige. — Dok se je ovako u Rusiji neumorno radilo oko napredka u svim granama javnoga života, bukne g. 1863. poljački ustanak, koji bude brzo utišan. Poljska izgubi zadnje

Sl. 6. Spomenik 1000-godišnjice u Vel. Novgorodu.

ostatke svoje samouprave, te bi posve sdružena s Rusijom; ruski jezik postade službenim jezikom u Poljskoj.

U to doba pojaviše se u Rusiji novi ljudi, kojima je Ivan

Turgenjev u svom romanu očevi i djeca nadjenuo ime nihilista, koje im je kasnije i ostalo. Nihiliste su u glavnom pristaše buntovničkih ideja, što su se polovicom ovoga vieka daleko razširile po zapadnoj Evropi, te su unesene i u Rusiju sa zapada preko ruske mladeži, koja je iza krimskoga rata mnogo polazila zapadna, imenito njemačka sveučilišta. Uz materijalističke teorije i tlapnje o zajedničkom imutku i slobodnoj ljubavi zadobila je nauka nihilista u Rusiji još posebni karakter prema narodnoj ćudi i osebujnim životnim prilikama, kojima je ruska mladež bila podvrgnuta. Ovdje treba da iztaknemo, kako je tadanje stanje ruskoga družtva za čudo išlo na ruku razvijanju nihilista. Čitava je Rusija u svim joj razredima i u svim udovima svojim bolovala od promjene, nastale s reforama: od njih su izkusili do sada samo terete i neprilike, ali blagodati još nisu. Vlasteli, kojoj je oduzet dio njenih zemalja i kojoj seljaci više ne robotahu, ne navikavši se još na gospodarske poslove prema novim prilikama, umanjiše se prihodi. Seljaci opet nisu nikako mogli pregorjeti, što je tobože jedan dio njihovih zemalja ostao starim njihovim gospodarima, a uza to se njihovim običnim teretima pridružiše i godišnji odplatci. Osnivanjem mnogih gimnazija i mnogih štipendija na sveučilištima množio se je neprestance broj djaka; budući da je još postojao stari upravni sustav i starinska predaja, po kojima su javne službe ostajale gotovo u istim rukama, to je izučenim djacima bilo otvoreno samo malo mjesta u upravnoj službi. K tomu je ministarstvo javne nastave, ozlojedjeno raznim demonstracijama, izdalo neke natražnjačke naredbe: pristup je višim naukama otežčan; kazne su suviše stroge bile za neznatne prestupke; izključenja i ukinuta sreća pojedinaca s kake djetinjarije ogorčiše svu silu porodica, stvoriše na stotinu protuha, i potisnuše u biedu, dokolicu ili buntovničko kolo nihilista mnogog mladića, od čijega se je žara mogla izbiti korist. Isto su tako propadale, i sa sličnih razloga, ali samo u manjim razmjerima, i djevojke, koje su svršile gimnazije; tako su ih n. pr. nagovarali, da uče medicinu, a onda su im opet stali na put. S toga su i žene igrale prilično važnu ulogu u nihilističkoj stranci. Nezadovoljstvom vlastele kao i seljaka, neprijateljstvom mladeži, koja se je nadala, da će joj se većma otvoriti vrata službama, samovoljom redarstva i uprave, većim vojničkim nametima, propalim nadama liberalaca, koji su težili za ustavom napokon neodlučnošću i krivim postupcima vlade, koja je više puta gledala da drugom rukom oduzme, što je jednom dala: svim tim je

*

nastalo neko nezadovoljstvo, koje je pospješivalo širenje buntovničkih misli i postajanje tajnih družtava. Naskoro se pokazaše užasne posljedice rovarstva nihilističkoga. Atentati učestaše na najodličnije državne dostojanstvenike, od kojih mnogi zaglaviše. Bodež, dinamit, lagumi doprieše dapače do okoliša careva. Napokon se odluči car Aleksandar II., da dade zemlji ustav-zastupstvo; ali zaglavi od bombe dne 13. veljače g. 1881. — upravo onaj dan, kad se imao da proglasi novi ustav. Njegov sin i nasljednik Aleksandar III. održa „status quo“. U svojem manifestu javi narodu: „samovlastnu svoju moć, koju je dobio od Boga, te koju je dužan uzdržati i učvršćavati.“ Toga se drži i njegov sin i nasljednjik sadašnji vladar car Nikola II.

Završujući povjestnički razvitak ruskoga carstva, spomenimo jednu osebujnost ruske države, koju strani narodi krivo shvaćaju — to je auktoritet carev. Kako je poznato, auktoritet carev je donekle personificirao Nikola I. ne samo svojim činima, značajem već i visokim stasom i veličajnim licem svojim. U Rusiji je carska vlast absolutna, jer nije omedjena konstitucijom. No zar iz toga sliedi, da je vlast autokratska u modernom smislu isto, što je vlast despotska? Kao odgovor na to pitanje spomenimo, da rieč „samodržac“ znači isto, što grčka rieč „αὐτόκρατος“ t. j. onaj, koji vlada neovisno i slobodno. Carevi su doista istom onda primili taj naslov, kad su se posve oslobodili mongolskog jarma. Kada mužik piše u svojoj molbenici na njegovo veličanstvo: „samodržavni gosudar“, želi time reći: svemoćni vladaru, što je car u istinu. Nu ako carska vlast nije omedjena pisanim zakonima, to ju ograničuje neizmjerna odgovornost. Nijednome caru nije bila ta odgovornost tako jasna, kao caru Nikoli I. Očevidno se je ugledao u nj unuk mu Aleksandar III. Nijednome caru ruskomu pa ni samomu Nikoli I. nije bilo ni na kraj pameti, da reče poput Ljudevita XIV.: „Država sam ja.“ Mogli bi to oni reći, jer sami zastupaju državu, ali to ne odgovara njihovomu shvaćanju carske vlasti. Pojam, što su ga ruski vladari sviju vremena imali o vlasti svojoj, duboko uvjerenje, da im je ovu podielio narod — tumači nam pravi značaj ruskoga carizma. „Za cara niesu prava drugo nego posljedice dužnosti.“

Crtica iz obiteljskoga života cara Nikole I. pokazat će nam, kako je on jedne i druge shvaćao. Jednoga dana za vrieme odmora igrahu njegovi sinovi Aleksandar i Konstantin igru šah u sobi.

Prvi bijaše već dobio nekoliko puta, kad mu drugi, koji bijaše veoma živahan i bistar, predloži, da bi sad, posljednji put, igrali za krunu. Ovaj put je dobio igru mladji sin Konstantin. Veselo je poradi te pobjede skakutao po sobi pozdravljajući sam sebe carevićem. U to unidje u sobu car Nikola. Saznavši o čem se radi, izgrdi starijeg sina, te mu reče: „Nesretniče, kakov pojam imaš ti o Rusiji? Zar ona pripada caru? Nemoj nikada zaboraviti, što ću ti sada reći: Svi, visoki i nizki, dužni smo, da radimo za domovinu, a mi na najvišem mjestu moramo joj biti prvi sluge.“ Ove krasne autentične rieči kano da su odziv znamenitih rieči Petra Velikoga dan prije bitke kod Pultave: „Došao je čas“, reče svojim vojnicima, „u koji će se odlučit sudbina domovine. Nemojte misliti, da se borite za Petra, ne; vi se borite za carstvo, koje je Petru povjereno; za domovinu, vjeru, crkvu Božju. A Petar je spreman žrtvovati život za slavu i dobrobit Rusije.“

Ovim crticama, koje pokazuju, kako su razumievali zadaću svoju ruski vladari, dodajmo još jednostavnost navika, potreba i običaja njihovih. Jednostavno na gradjansku odjeveni, uklanjajuć se službenim ceremonijama, obilaze oni znanstvene i umjetničke zavode, kao n. pr. Petar Veliki u Parizu. Nikola I. voza se po petrogradskim ulicama u malenim saonicama jednoprežno. Carevi povjerljivo odgovaraju svakomu, koji ih što pita, i dozvoljavaju, da ih narod nagovara sa „ti“; oni slušaju u ratno doba u vojsci zapoviedi višega u činu zapovjednika, kao što je to činio Petar Veliki, Nikola I. i Aleksandar II. Svi su pokazali toliko junačtva, dobro srce i mnogo sućuti prema svojim podanicima. Nikola I. je posjećivao svaki dan bolnice, kad je harala god. 1830. najžešća kolera; Aleksandar III. vlastoručno njegovaše prve žrtve nesreće Borkijske; a kako bolno jecaše sadašnji car Nikola II., kad je na stotine ljudstva zaglavilo na poljanama moskovskim prigodom njegove krunidbe? — Čitalac po svemu onomu, što smo prije kazali o postanku ruske monarhije, lako razumije, kako je u tom ogromnome carstvu vez izmedju vladara i naroda ne samo nježan i tiesan već nerazrješiv pače svemoguć.

Ujedno se razumije, da se ne da prispodobiti ruska monarhija ni sa zapadno-evropskim ni sa azijskim državama. Ruski narod smatra cara izabranikom medju izabranima, najstarijim medju starješinama od sviju mirova u Rusiji, dakle braniteljem narodnih prava, štitom pravoslavne crkve, pomazanikom gospodnjim. Sveti je i vjerom

pravoslavnom posvećen odnos izmedju cara i naroda. — Svaki dan narod moli, da bi Bog očuvao cara, a uztreba li, dat će svaki caru sve što ima, i samu krv svoju. Čovjek se mora čuditi gledajući tako divni i srdačni vez izmedju cara i njegovih podanika, vez, koji ne će raztrgati niti dinamit, niti bombe nihilista.

Danas, gdje Rusija primivši prosvjetu evropsku nosi ovu u Aziju, danas može se reći, da ima veliku i sjajnu budućnost. A kako vrši Rusija i njihovi vladari tu svoju misiju? Evo, što piše o tom jedan Englez: „Ruski su vladari tako uzgojeni, da trpe običaje pojedinih naroda velike svoje carevine. Ruskomu vladaru ne pada na pamet, da sili Čerkeze i Fine, da bi udesili svoj način života prema ruskomu. Isto tako ne dopuštaju ruski vladari, da zemlja, u kojoj je ruska vojska smještena za uzdržavanje mira, plaća danak za vojsku . . . Rusko geslo nije imperium et libertas, već imperium et aequitas. Upravo takova je disciplina potrebna u Aziji: Turkestan nije samo porušen, već je čisto ruski. Gdje se jedanput ruski orao nastani, tamo nema pobuna ni ustanaka. Nijedan se Rus ne će odlučiti, da se bahato ponaša prema upokorenomu . . . Svatko znade, da bi Nikola I. svakoga smrvio svojim prezirom, koji bi se usudio umjetnim načinom praviti razliku medju njegovim narodima. Gruzijci, Turkmeni, Sibirci, Velikorusi jednaki su pred carem.“ Ovakim radom doći će Rusijâ do najuzvišenijeg cilja na slavu svoju, na sreću cielog čovječanstva.

II.

Svjetski položaj, medje i razvitak obala.

Veličina i smještaj Rusije u obće a napose evropske Rusije. — Prirodne medje na sjeveru, zapadu i iztoku. — Kako je težko odrediti južno-iztočnu medju Evropi.

Rusko carstvo zaprema 22,287.221 □ km. i to cielu iztočnu Evropu, zatim čitavu sjevernu i jedan dio unutrašnje Azije, što čini $^1/_6$ svega kopna na zemaljskom površju. Na zapad seže do 17° 50′ (zapadna točka ruske Poljske), a na iztok do 190° 16′ izt. duž. po Gr. (Beringova cesta); najjužnija je točka u 37° 10′ (oaza Merv) a najsjevernija u 78° 4′ sjev. šir. (glavina Čeljuskin u Sjevernom ledenome moru). Na zapadu medji rusko carstvo s Norvežkom, Švedskom, Baltičkim morem, Njemačkom, Austro-Ugarskom i Rumunjskom; na jugu sa Crnim morem, turskom Jermenijom, Perzijom, Kaspijskim morem, slobodnim kanatima Turanske i sa sjevernim dielom kitajskoga carstva, na iztoku sa Velikim oceanom a na sjeveru sa Ledenim morem. Tako ogromne suvisle države gotovo još nije vidio sviet.

Evropska Rusija (sa Poljskom i Finskom), o kojoj se jedino govori u ovoj knjizi, zaprema 5,427.124 □ km., čitavu iztočnu Evropu, te se prostire kao suvisla cjelina iztočno-evropskoga nizozemlja od 44° 28′ sjev. šir. (Baleklava na poluotoku Krimu) do 70°., ili uključivo s otokom Novom Zemljom do 76° sjev. šir. t. j. od južne obale Krima do Karskoga mora, što mjeri oko 3153 km.; od najzapadnije pak točke ruske Poljske (17° 50′) do najiztočnije u Uralu u 62° izt. duž. po Gr. mjeri 2968 km.

Na sjeveru medji Rusija sa Sjevernim ledenim morem, kojemu su glavni dielovi Karsko more, Českaja-zaliv i Bielo more. Ovo se je more na zapadu zalivom Kandalakskaja i na iztoku velikim utočnim zatonima riekâ Onege, Dvine, Mezenja duboko uvalilo u

sjevernu rusku obalu, ali ne prija brodarstvu, jer je do mjeseca lipnja smrznuto. Na zapadu prema Švedskoj i Norvežkoj ne ide ruska medja izravno najkraćim smjerom izmedju Varanger-fjorda i Botničkoga zatona, već teče dalekim sjevernim lukom oko Inara-jezera. Ponajprije se dugo drži Tana-elfa, a kod povirja te rieke skrene daleko na zapad zaokružujući oko izvora Muonia-elfa, znatnoga pritoka Tornea-elfa. Tu se je ruska medja približila na 40 km. daljine Altantskom oceanu. Napokon teče dalje medja južno-iztočnim i iztočnim smjerom niz rieku Tornea sve do njezinoga ušća u Botnički zaliv. Odavle je zapadna medja Rusije Baltičko ili Iztočno more sa Botničkim, Finskim i Rižkim zatonom, od kojih su prva dva svake zime smrznuta, pošiljajući gdjekada još mjeseca svibnja velike sante leda u glavnu kotlinu Baltičkoga mora. Finski zaton počinje u meridijanu glavine Hangöudd, te postaje k iztoku sve plosnijim. Rižki je zaton morskim vratima izmedju kopna i otoka Mohna spojen sa Finskim zatonom. Maleno morsko tiesno razstavlja otok Mohn i Oesel. Morska vrata, Söäla zvana, vode izmedju Oesela i otoka Dagö u Baltičko more. Kod Polangena, sjeverno od Kurske zatoke, ostavlja ruska zapadna medja Baltičko more. Dalje prema iztočnoj Prusiji te prema Poznanjskoj i Šleziji nema osobitih prirodnih medja. Počevši od Galicije čine mjestimice prirodnu medju rieke Visla, Sana, Podhorce i Dnjestar prema Austro-Ugarskoj a rieka Prut prema Rumunjskoj. Južnu medju Rusije čini gotovo bezotočno Crno more. Njegove su obale jednolične, jedino ima poluotok Krim (stara Taurija) nešto razvedeno primorje. Tomu poluotoku na iztoku je Azovsko more, a na zapadu Odesa-zaton sa Dnjeprovim i Bugovim limanom. Plitki i baroviti morski dielovi s obje strane Perekop-prevlake imadu značajna imena: na iztoku „Gnjilo more“ a na zapadu „Mrtvo more.“ Iz Azovskoga mora vodi cesta Krč-Jenikale u Crno more.

Gdje je dalje na jugo-iztoku medja Evropi i Aziji, težko se dade odrediti, kao što smo već spomenuli u II. knjizi (na str. 5. i 6.) ovoga djela. Počevši od Crnoga mora do Urala ne kaže nam točno ni geologija ni plastika tla, gdje prelazi evropsko kopno u azijsko. Na krajnjem sjevero-iztoku, istina, možemo mirne duše kao medju uzeti gorje Ural, jer nam se prikazuje usred mladjih naslaga s obje svoje strane kao dugi arhajski pojas, te je i izvanjski kao gorje u opreci prema susjednim nizinama. Ali na južnom kraju Urala nestaje spomenutih izrazitih razstavnih biljega. Tu je za pravo

nastavak Urala dielomice arhajsko Mugodžar-gorje, s kojega rieka Emba prilično izravno hrli u Kaspijsko more, ali zapadno-azijske stepe nastavljaju se udoljinom s obje strane Embe od Aralskoga jezera prema Kaspijskome moru i preko rieke Urala do Volge. Aralsko-kaspijski bilinski pojas ide i preko doljne Volge, te seže na kvarternom tlu do Manič-rieke, koja se dolazeći sa Kavkaza na ravnici podno Ergeni-brežuljaka raztače u Kaspijsko i Azovsko more. Pošto su i Ergeni-brežuljci i njihov sjeverni nastavak brežnata obala Volge sastavljeni od slojeva tercijarne formacije, te se izpinju preko 200 m. iznad područja doljne Volge, koja je dielomice niža od lica morskoga; to bi se taj brežuljasti lanac kao i od Volge do Urala udarajući Obći Sirt mogao uzeti geoložkom medjom Aziji i Evropi. A za tu medju kano da govore i etnografijske prilike. Pravi naime stepni puci Kalmuci i Kirgizi prodiru s iztoka do Volge i Ergeni-brežuljaka, a dalje k zapadu stanuju Rusi. Tu je dakle razmedje mongolskoga i slavenskoga svieta.

Dakako da moramo priznati, da kvarterne tvorine sa Volge sežu daleko na sjever i k jugo-zapadu u Manič-nizinu do Crnoga morâ, i da ruska stepna flora preko srednjega i gornjega tieka rieke Urala prodire i u zapadnu Sibiriju. Po tom bi dakle mogli smatrati medjašnicom Evropi i Aziji crtu, što si ju pomišljamo povučenu diljem Ural-gorja Obćega Sirta, Volgom, Ergeni brežuljcima i Manič-nizinom. Samo treba, da onda tu medju dalje povučemo prema Azovskome moru cielom Manič-nizinom, jer se tamo razstavljaju kvarterne od sjevernih tercijarnih tvorina i jer Manič-nizina čini najdublju udolinu izmedju južne Rusije i Kavkaza. Po tom bi Kavkaz bio azijsko gorje. No po svom sastavu i izvanjem licu je Kavkaz po sriedi izmedju azijskoga i evropskoga gorja, pak je već čuveni geograf staroga svieta Strabon stavio pitanje, imade li se Kavkaz računati k Aziji ili k Evropi. S evropskim se gorjima podudara Kavkaz svojim sjevero-zapadnim smjerom i u zapadnom dielu svojim k sjeveru upravljenim naborima, dok je za čudo njegovo iztočno krilo počevši od Kasbeka naborano prema jugu, te se po tom sudara sa smjerom nabora u velikim azijskim gorjima. S ovim se gorjima slaže i u tom, što je neobično razsjednut dubokim zjalima na visoke kose, što se u evropskom velegorju u Alpama ne opaža. K tomu je njegova rieka Terek skroz azijske naravi, jer izvirući na jugu glavne kose, prodire ju i sjeverno od gorja utječe u more. Budući da se po tom Kavkaz u istinu prikazuje nekako posrednim gorjem

izmedju Azije i Evrope, dakle pravo medjašno gorje, moglo bi se pitati, ne bili se uzelo bȉlo Kavkaza kao granica izmedju oba kontinenta. Dalje bi zatim išla medja zapadnom i sjevernom obalom Kaspijskoga mora i napokon ili riekom Uralom i glavnim lancem Ural-gorja ili Emba riekom i arhajskim Mugodžar-gorjem.

Po ovom, što smo do sada glede južno-iztočne i iztočne prirodne medje razložili, jasno je, da k Evropi svakako spada zapadna obala Volge k jugu do Caričina, Ergeni-brežuljci i tercijarno tlo Manič-nizini na sjeveru. K Aziji pripadaju nesumnjivo Armenija i Georgija, južno od crte Rion-Kur, nadalje iztočna obala Kaspijskoga mora i stepe na iztoku rieci Embi. Prieporno je pak tlo izmedju Manič-nizine na sjeveru i crti Rion-Kur na jugu, zatim izmedju Ergeni-brežuljaka i brežnate Volgine obale na zapadu i Emba-rieke na iztoku. Izmedju Azije i Evrope mogu se dakle postaviti tri prirodne medjašne crte: 1. Crno more — Azovsko more — Manič-nizina — Ergeni-brežuljci — Volga — Obći Sirt — Ural-gorje; 2. Crno more, — bȉlo Kavkaza — zapadna obala Kaspijskoga mora — Ural-rieka i Ural-gorje; i 3. Crno more — crta Rion-Kur — iztočna obala Kaspijskoga mora — rieka Emba — Mugodžar-gorje — Ural-gorje. Rusija odredjujući s praktičnoga gledišta političke granice izmedju Evrope i Azije nije se mogla ni malo obazirati na prirodne prilike, već je podielila svoju vlast u oba kontinenta ovako, da evropska Rusija politički zahvata na iztoku a preko Urala, a na jugu preko Kavkaza.

III.

Visinska razgrana.

Pristup. Finski jezerski plošnjak. — Veliko rusko nizozemlje u obće. — Geoložke prilike velikoga nizozemlja. — Obličje ruskoga nizozemlja. — Relief ruskoga nizozemlja. — Sjeverno-rusko i Baltičko nizozemlje. — Središnji ruski ravnjak. — Karpatska položina i pontska nizina. — Krim. — Volgina zavala. Uralska položina i Kaspijska nizina. — Ural. — Podneblje.

Rusija je s obzirom na visinsku razgranu r a v n a Evropa u opreci prema zapadnoj, g o r o v i t o j Evropi. Ipak se dadu s visinskoga gledišta razlikovati tri daleka područja: f i n s k i j e z e r s k i p l o š n j a k, v e l i k o n i z o z e m l j e i g o r j e U r a l. Mi ćemo navedenim redom podati čitatelju sliku o visinskoj razgrani ruskoga carstva u Evropi.

1. Izmedju Bieloga mora, Botničkoga i Finskoga zatona prostire se *finski jezerski plošnjak.* To je lomna visoka plosnina od 150 m. srednje visine. Finsko je tlo granitni ravnjak pokriven amo tamo oskudnom sipnicom, mjestimice zarastao šumama. „Ovo je tlo“ kaže I. Rein „labirintska smjesa suhe zemlje, vode, jezera i bara sa čitavim nizom plosnih humova i korutinastih slabo razvijenih dolina. Nebrojene rieke mjestimice brzicama („Fors“) ili pak poput jezera proširene, jezera riekama u lance spojena i često posuta skärima (hridoviti otoci i badovi) ili pak dalekim barama okružena, livade i polja neznatnoga protega: to je karakter unutrašnje Finske.“ Jedino uz hridovito primorje, pred kojim su se nanizali skäri, imade tla za teženje.

Zemlja, u kojoj se je finski živalj do danas čist održao, isto se tako razlikuje od izokolnih predjela kao što se u obće Fini razlikuju od svih svojih susjeda. Kao što Fini „poput izgubljene postaje“ stoje medju germanskim i slavenskim svietom, isto je tako smještena njihova zemlja S u o m e n - m a a t. j. „zemlja močvara“ izmedju divljih gorskih predjela švedskih i dalekih ravnica ruskih. U Finskoj su iste granitne stiene kao u Švedskoj, jednaka su

jezera i slapovi, ali švedskih golemih gorskih vienaca zaraslih šumama nema u Finskoj; isto tako močvara nevskoga područja ima dosta u Finskoj, dok se samo na jugu u Finskoj opaža nešto ravnoga tla, koje se može smatrati ogrankom velike ruske ravnice. Čitava zemlja naliči na orijaške predpotopne razvaline, iznad kojih strše jake granitne stiene, ovamo gole, ili mahovinom i lišajima posute, onamo pak riedkim borom, jelom i brezom zarasle. Geolozi dokazuju, da su granitne stiene Finske kano otoci mnogo prije nego izokolna zemlja izbili iz mora. Po tom je Finska „zemlja močvara“ možda najstariji kraj ciele Evrope, pak je onda već bilo rašća, dok su još daleke ravnice Ruske bile na dnu morskom. No nekoč su bile finske granitne stiene mnogo više nego danas, a doline su bile dublje, što nam svjedoče daleke razvaline i silno kršje, što pokriva tamošnje tlo. Plazurske morene, koje su provalile i harale od sjevero-zapada k jugo-iztoku, kao što se to danas na tamošnjem tlu jasno opaža, u davno su doba stiene ogolile i izprale a doline kršjem i pieskom izpunile. Spomenimo još kako ima u Finskoj ogromnih balvana zabludjeloga kamenja, kao nigdje drugdje. Čitava su to kamenita mora, a neka od njih tako velika, da su na tom kamenju, koje je nekoć voda na stotine kilometara daleko valjala, izgradjene kuće. Ima medjutim u Finskoj i tako orijaških balvana, te se ne da pomisliti, da bi ih voda naniela. Ove su se bez sumnje survajuće se ledene mase tako rekavši odkinule i prevalile.

Na finskom se plošnjaku najviše iztiču jezera (sl. 7.). Ova zapremaju $^1/_9$ a sa barama i pištalinama $^1/_3$ finskoga tla. Jezera su finska plosne udubine u kršnom tlu protegljaste od sjevero-zapada k jugo-iztoku prema tomu, kako su se nekoć pomicale ledne plasine. Neka su jezera okružena morenama. Obično ovim jezerima voda pritječe i odtječe, ali ima mnogo takovih, koja se podržavaju padalinama. I. Rein podielio je finska jezera prema razvodnim medjama na 5 velikih skupina. Od tih je najznamenitija ona skupina, što se je smjestila u južno-iztočnoj Finskoj. Toj je skupini središte vrlo razgranjeno i otocima bogato Sajma-jezero (6800 □ km.), iz kojega odtječe rieka Vuoksa k Ladožkomu jezeru. Povrh toga vodi Sajma-konao izravno iz jezera u Viborg na Finskom zalivu.

Sajma jezero je najznamenitije finsko jezero. Njegov je odtok Vuoksa, koja pritječe Ladožkomu jezeru. S početka teče Vuoksa dosta polagano tvoreći čitav niz dražestnih otočića; ali što se više udaljuje od Saima-jezera, postaje sve tjesnijom: sad se raztače na više rukava, sad opet tvori malene slapove, dok napokon ne počne šumjeti i bučiti; pjeneći se njezini valovi dižu se poput morskih talasa, a zatim se muklim štropotom survaju u dno doline. To je slap Tajnionvirta ili maleni Imatra. Iza toga proširuje se korito rieke, koja se je opet umirila, ali samo za kratko vrieme, jer u to na novo počne se pjeniti i šumiti rušeći se preko stiena u dol. Ispod tih stiena zove se rieka Lauta-Suvanto t. j. „mirna voda“, jer teče opet tako mirno, da je ovdje na rieci uredjen stalni prevoz. Mostova nema na rieci Vuoksi diljem njezinoga tieka, jer njezina duboka i deruća voda sprečava gradnju

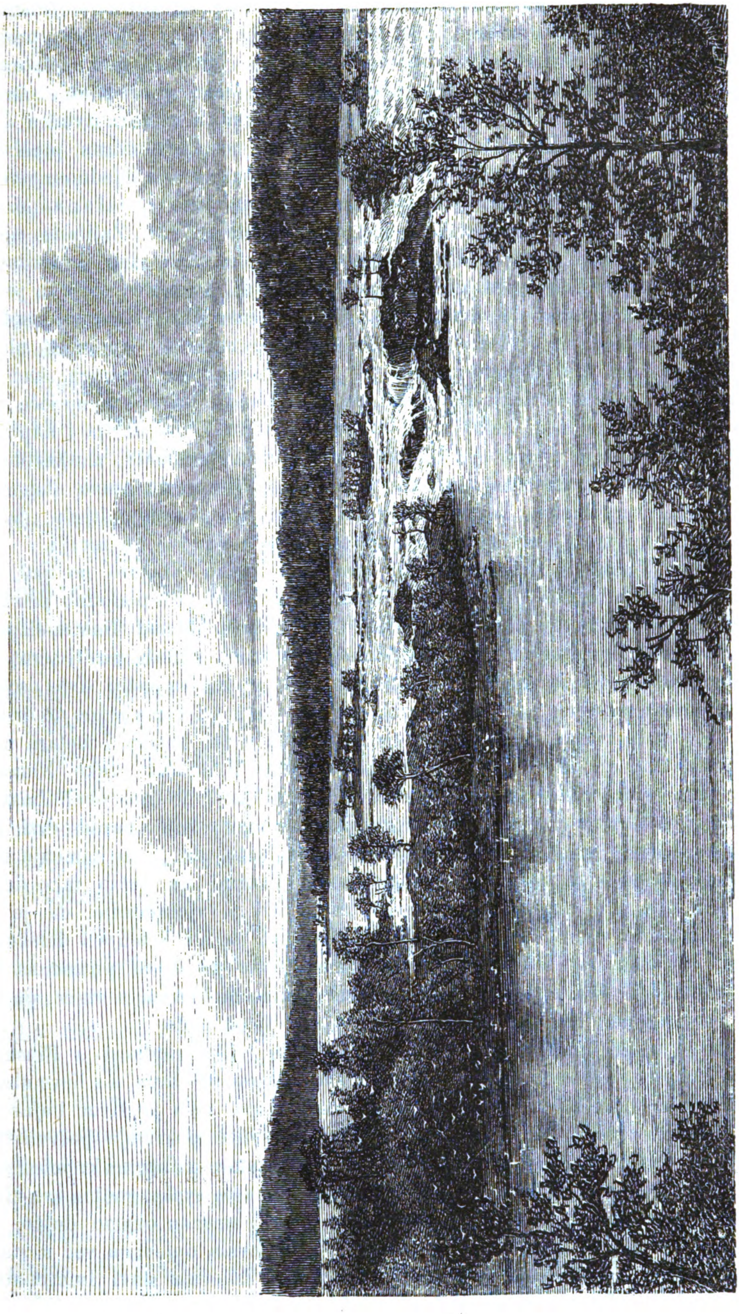

Sl. 7. Finski predjel.

mostova. U to se je čitavo obličje riečne obale promienilo: korito se je suzilo, jer ga zatvoraju stiene, ogromne hridi izniru iz vode, o koje udarajući probija si put pjeneća se rieka. I opet se promieni okolica. Iza niza otoka otvora se daleki prekrasni vidik. Nestalo je divljih stiena, rieku prati s obje strane liepo teženo tlo, polja i livade, po kojima stada pasu, a njihova zvonca čuju se do obale. Ali najednom začuješ mukli šum, rieka postaje nemirna, proširi se poput jezera i strjelovitom brzinom hrli izmedju granitnih stiena k jednom otvoru, odakle se čuje strahoviti šum. Eto nas kod velikoga Imatra slapa (sl. 8.).

Predivni prizor, koji tu vidiš, gotovo se ne da opisati. Žaliboże niesu izokolne stiene dosta visoke, da bi mogao na jednom cieli slap pregledati a nagli zakretaj, kojim se rieka probija kroz hridi, sprečava vidik s jedne i s druge strane. Imatra nije doduše slap, kao ono američki Niagara s visokim stienama i vanrednim obiljem padajuće vode, ne može se izporediti ni sa Rajnskim slapom kod Schaffhausena, ali ipak iznenadjuje svakoga, kad ga ugleda poradi bjesneće rieke, kojoj sad ovdje sad ondje nastoje da sprieče put hridi i badovi, o koje se voda kao u divljem bjesnilu sičući uzvija i napunja zrak čitavim daždem pjenâ, sad bisernih, sad opet srebrenastih, zlatkastih ili rumenkastih prema različitoj sunčanoj razsvjeti. Nije to za pravo slap već preko 3 km. duga brzica, kojom medjutim tolike mase vode odtječu, da se može Imatra s punim pravom spominjati uz najveće slapove na zemlji.

Preko Vuokse i Imatre ne vodi most kao preko Niagare, no ipak su obje obale preko Imatra-slapa spojene na osebujni način, što podpuno pristaje onoj divlje romantičnoj okolici. Godine 1872. napeli su nad Imatra-slapom jako uže od žice, izradjeno u nekoj Londonskoj tvornici, a može nositi teret od 3500. kgr. Na tom užetu visi koš, u kojem se mogu zgodno smjestiti dvie osobe. Ovaj se koš na užetima pomiče na spomenutom užetu od žice s jedne do druge obale. Čovjek bi rekao, da je takova zračna vožnja preko Imatre 7 metara nad licem rieke mnogo zanimljivija i čarobnija, nego li prielaz preko Niagare čvrsto izgradjenim mostom. Nedaleko od pavilona, koji je na obali Imatre podignut, nalazi se tako zvano „vražje kamenje“, koje narod drži za ostatke razbijenog vražjega maslačnjaka. — Neki drže, da je to kamenje nastalo time, dâ su se u vodenom vrtlogu manji kameni na većih tako dugo vrtili, dok nije u njima nastala duboka rupa. Ali je vjerojatnije, da je to kamenje nastalo u ono pradavno doba, kada su sezali ledenjaci daleko u Finsku. Još ima posebna vrsta Imatra-kamenja, što ga djeca putnicima na prodaju nudjaju. Parzot ih je držao okamenjenim školjkama, a bit će, da su dobili svoj posebni oblik (okrugli ili oblik broja 8) od vode.

Obje obale Imatra-slapa zarasle su, što je velika riedkost u Finskoj, gustom šumom: sa desne obale spušta šuma svoje grane do slapa, a s lieve obale diže se u vis jela i bor. Vlaga, što se širi oko slapa, dala je život bujnome rašću izmedju drveća, raznobojno poljsko cvieće i ruže pokrivaju posvud tlo. God. 1871. podignuto je na drugoj obali na mjestu stare kukavne krčmice prijatno svratište u gotskom slogu, jer broj stranaca raste svake godine sve više, pak ne prodje gotovo ni jedan dan, da ne bi koji stranac ovamo došao, da vidi najveće čudo Finske, gizdu te zemlje, čija je hvala opjevana već u staro pogansko doba. Već glasoviti narodni epos finski Kalevala slavi Imatra-slap kano najveći slap Finske, a kasnije su ga nebrojeni pjesnici opjevali, knjiga pak

zà strance na Imatra-slapu puna je stihova, koji slave Imatru u svim mogućim jezicima.

Kad je god. 1870. otvorena željeznica iz Helsingforsa, sastavilo se je u Viborgu družtvo na dionice, koje nastoji neumorno da olakša posjet Imatra-slapa. To je družtvo najviše privriedilo, što danas turiste u tolikom broju posjećuju obale Vuokse. Parobrodi, prostrani omnibusi spremni su uviek putnicima; ceste su popravljene, svratišta izgradjena, u kojima se dobije za umjerene ciene izvrstna obskrba; 7 rubalja stoji vožnja od Viborga do Imatre i natrag. Čitav ovaj put bilo parobrodom ili kolima vanredno je liep i pun prirodnih krasota: ovamo gledaš čudnoga oblika stiene, nadvinute granitne mase, za koje bi rekao, da će se za čas srušiti, a tako se sbližuju s obje strane, da izmedju njih jedva vidiš nebeski svod; onamo opet otvoraju se daleki vidici na šume, livade i dražestna jezera.

Južna je granica finskoga jezerskoga plošnjaka označena paleozoičkim naslagama, uz koje teče duga depresija s velikim i dubokim jezerima Onegom i Ladogom. — Alandsko otočje i Kvarki, plosni komadi baltičkoga pragorja, tvore dva otočna mosta preko mora do Švedske.

2. *Veliko rusko nizozemlje*, koje se zove slavensko ili sarmatsko nizozemlje zaprema oko $4^1/_4$ milijuna □ km., gotovo polovicu Evrope, te je po tom najveće jednolično područje evropsko. Veće su nizine samo tri na zemlji i to Sibirija, plosnina sjev. Amerike i nizina na rieci Amazonki u južnoj Americi. Nizozemlje se rusko prostire izmedju 17° 50' i 60 izt. duž. po Gr. i izmedju 43° i 69° sjeverne širine, dakle 26 širinskih stupnjeva od subtropskih stepa na Kaspijskom jezeru do tundra, divljih pustoši s lišajima i mahovinom na Sjevernom ledenome moru. Na zapadu suvisi to nizozemlje sa sjeverno-njemačkom plosnom zemljom, na jugo-zapadu sa vlaškom ravnicom; na jugo-iztoku se otvora prema dalekim stepnim plosninama aralsko-kaspijskog zavalja a na sjevero-zapadu medji sa plosnim baltičkim tlom. I prema moru na sjeveru, zapadu i jugu završuje se bez okrajnih izpona. Ostalu medju čine nizozemlju velika naborana gorja Karpati, Kavkaz i Ural.

Tolika jednoličnost obličja ove daleke suhozemske plosnine temelji se u prvom redu na geoložkom sastavu tla, zatim na neznatnoj ispetosti ciele plosnine prema dalekom njezinom prostranstvu. Uslied te neznatne izpetosti tla, te zbog slaboga nagiba ne mogu rieke da izrade raznoliki relief, kao što to drugdje biva kraj istih geoložkih prilika, ali kraj veće izpetosti tla na pr. na visokim ravnjacima. Pa ipak se ne pričinja rusko tlo svuda ravnim, već se neprestano izmjenjuju ravne plosnine sa talasastim humljem, koje na

nekim mjestima duboke i strmenite doline presiecaju. Pače i s obzirom na absolutnu visinu nije ovo područje za pravo neprekidna nizina, jer je največim dielom visoka preko 100 met., na nekim točkama do 350 met. a na podnožju Karpata dapače uzdiglo se iznad 500 met., dok se je na drugoj strani kod Kaspijskoga jezera uleknulo do 26 met. izpod raznine morske. Prema tomu se računa popriečna visina ruske ravnice oko 167 met.

No pravih gorskih vienaca najniže vrste nema nigdje na tom nizozemlju. Izponci su plosne izbrežine i pošici tla, na koje se posve lako popneš. Ipak su znameniti kao razvodja velikih riečja, koje se mogu na toj ruskoj plosnini slobodno bez zapreka razvijati. Izuzev Dunav u cieloj Evropi jedino se u Rusiji razviše orijaške rieke, koje se mogu izporediti sa veleriekama ostalih dielova svieta. Ogromne vodene mase, jer im slaza ne prekidaju ni tjesnaci ni brzaci, valjaju se polagano širokom aluvijalnom ravnicom ili dalekim zavaljastim udoljinama i korutinama izmedju izbrežina. Čitavo to neizmjerno područje, kao riedko koje drugo na zemlji, presiecaju nebrojene brodarske ceste, koje se mogu lako preko plosnih razvodja spojiti. Prema tomu mogu riečne ladje iz luka na Crnome i Kaspijskome moru ploviti do luka na Baltičkome i Sjevernom ledenome moru. Samo neke su rieke dublje medju izbrežine usječene i jedino u takovim riečnim dolinama nastaju amo tamo liepi slikoviti obalni predjeli. Napokon samo riedke rieke kao n. pr. Dnjepar prave su brzice, koje smetaju brodarstvu.

Unatoč posvemašnjoj jednoličnosti u pogledu geoložkog sastava i obličja tla ima ipak u ruskom nizozemlju znatnih razlika u okolišnom karakteru, u vegetaciji i u temeljima ljudske kulture. Tim raznolikostima nije toliko uzrok geoložki sastav ruskoga tla, koliko ogromne lomne tvorbe na površju tla, koje na daleko po Rusiji nizine i izbrežine zastiru pokrivajući temeljno kamenje, tako da se ovo samo gdjegdje, ponajviše u riečnim udolicama vidi. Drugi je znameniti činbenik podneblje, koje je, kao što je posve naravno na tako prostranom tlu, vrlo različito.

Rusko je nizozemlje u pogledu geoložkom vrlo plosna korutina, na kojoj iste najstarije paleozojske formacije pokrivaju u pravilnom neporemećenom položaju arhajsko pragorje. Na sjeverozapadu, na granici baltičkoga tla, uleknulo se pragorje pod korutinu, da zatim tek u okrajnjem gorju Karpatima, Kavkazu i Uralu izbije na javu. I plosno naslagane sedimentne formacije nepregledne

ove korutine pojavljaju se u okrajnjem gorju u slojevima obrubljujući veliko ravno zavalje.

Od ove unutrašnje korutine odieljena su na kraju dva odjela kano posebne manje korutine širokim glavičastim izbrežinama, koje su jedini tragovi jačoj dislokaciji ili poremećenju slojeva u ruskom nizozemlju. Jedna od tih pokrajnih korutina na sjevero-iztoku, zavala Pečore, odieljena je Timan-gorom, ogrankom Urala, u kojem kristalinski škriljevac i naborano paleozojsko kamenje izbija izmedju naslaganih mladjih formacija. Druga izbrežina je na jugu, te se obično zove južno-ruska granitna ploča a počinje na sjevero-zapadu kod Pripetske nizine, zatim teče izmedju Dnjepra i Buga k jugo-iztoku, a preko Buga k Azovskom jezeru. Ta neobična, osamljena pragorska izbrežina smjestila se pod obilnim stepnim tlom, tako da se vidi jedino kod riečnih udubina, no uza sve to je geoložki i orografijski vrlo znamenita, a prate ju sa sjevera jaki slojevi ugljena. Ova južno-ruska izbrežina razstavlja od velike unutrašnje korutine rusko južno-zapadno zavalje, koje je s druge strane omedjeno naboranim gorjem Karpatskim i Krimom. Spomenuto zavalje stere se po duljini od sjevero-zapada k jugo-iztoku; na jednom se kraju nastavlja u iztočnoj Poljskoj; na jugu je uvalom odeske drage izmedju Karpata i Krima otvoreno, a k jugu-iztoku ju veže pontijsko-kaspijska niz (sjeverno od Kavkaza) sa aralsko-kaspijskim zavaljem, koje takodjer donekle zasieca u naš opis Rusije.

Po tom imademo u ruskom nizozemlju četiri geoložka predjela, koja se po načinu svoga postanka a i orografijski znatno medju sobom razlikuju: 1. Zavalje rieke Pečore, na sjevero-iztoku, puno plosnih jurskih slojeva, u pojedinostima do sada slabo izpitano. 2. Veliko unutrašnje glavno zavalje. 3. Južno-zapadno zavalje i 4. Aralsko-kaspijsko zavalje. Sva su ova zavalja u tom jednaka, što u njima nema naboranoga tla počevši od arhajskoga doba, te su po tom svi staloženi slojevi vodoravni; jedino u iztočnoj Poljskoj i Voljinu ima neznatnih nabora, koji su bez sumnje krajnji povijarci nizkoga poljskoga gorja.

U velikom unutrašnjem zavalju, koje zaprema sav prostor izmedju Timan gorja i Urala do rieke Njemena i južnoruske granitne ploče, paleozojske su naslage plosne, ter se samo nešto malo uzdižu tik uz okrajak Urala. Idući ovim zavaljem od Baltičkoga mora k Uralu naići ćemo postupno na sve mladje slojeve. U sjevero-zapadnom dielu toga zavalja imademo na površini ponajprije

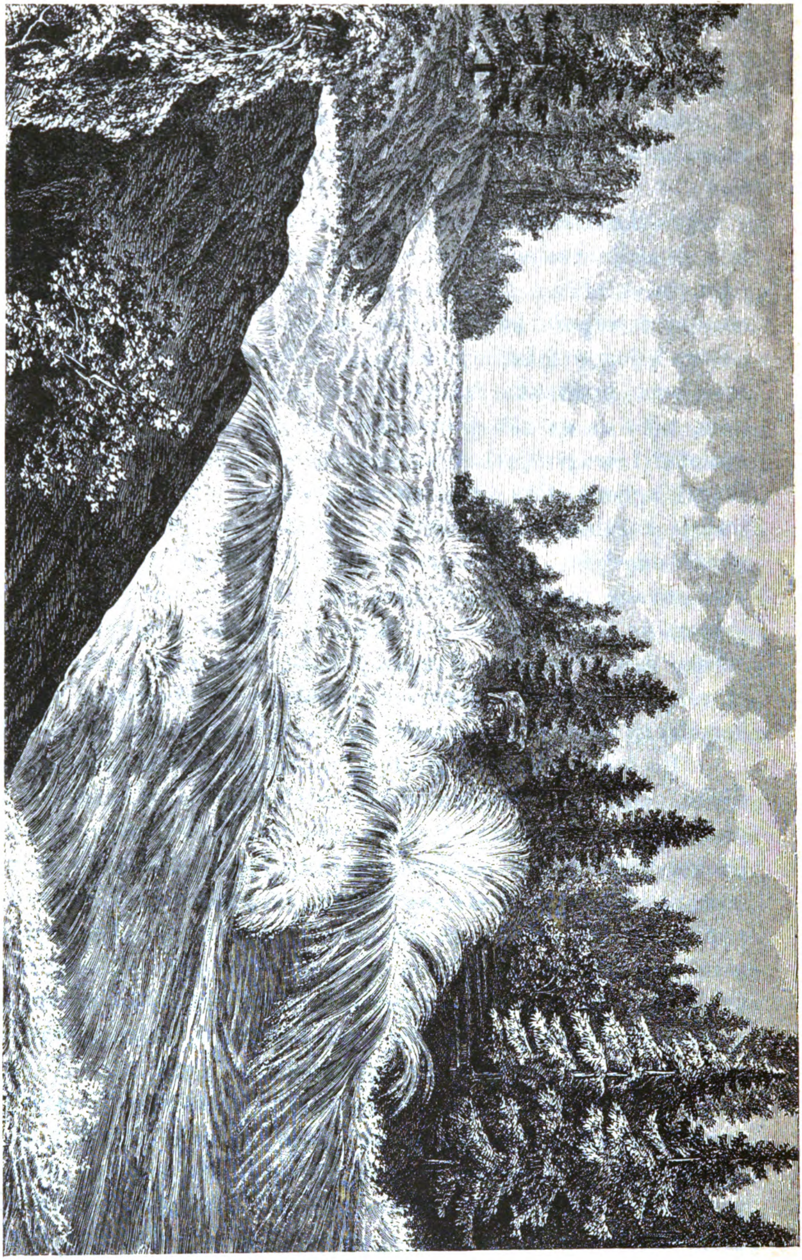

Sl. 8. Imatra slap

kambrijske i silurske naslage sve do Ladožkoga jezera. Dalje se prema unutrašnjem dielu ovoga zavalja gube spomenute formacije pod daleko razširenim devonskim naslagama, uzmičući opet k jugo-zapadu pred diluvijalnim naslagama, koje zahvataju područje Njemena i gornjega Dnjepra. Dalje prema središtu zavalja od Valdajske visi do gornjega Dona širi se kameno-ugljena formacija. Kameni ugljen vadi se u velike u guberniji Tule, Kaluge, na Doncu, naime na sjevernom rubu južno-ruske granitne ploče u guberniji Jekaterinburg i u prigorju Urala u guberniji Perm. Daleki prostor izmedju kameno-ugljene formacije i Urala, dakle središte velikoga unutrašnjega zavalja, zaprema čuvena permska formacija. To je područje Mezenja, Dvine i Volge do Orenburga. U toj formaciji ima tvorina kopnenih i morskih, kakove obično nastaju, kad more opetovano poplavi plosno tlo: vapnenac, pješčenik, gromače, lapor, glina itd. U gornjim slojevima pješčenika ima u toj formaciji veliko obilje bakrenih rudača, a na podnožju Urala daleki je pojas naslage sadre i kamene soli. Pošto se je staložila permska formacija, postade velika ruska ploča suhom zemljom, a zatim se je opet spustila pod more u mezozoičkoj periodi naime za gornje jurske i doljne kredine formacije. U periodi gornje kredine formacije bila je samo južna Rusija pod morem. Naslage iz ovoga doba sačinjavaju temelje dalekih ugljenih slojeva od Tule k jugu do južno-ruske granitne ploče i do doljne Volge.

Južno-ruska granitna izbrežina prekida vodoravne naslage ruske ploče. Ova je granitna izbrežina prema unutrašnjem velikom zavalju dislokacijom, koja se liepo može opažati na poljanama ugljena u području Donca, relativno uzdignuta, dok se k jugu postupno spušta prema južnozapadnom ruskom zavalju, gdje su slojevi opet posve ravni i neporemećeni. Prema Karpatima gubi se granit pod pločom paleozojskom i slojevima jurske i kredine formacije. U tom području vidiš starijih naslaga jedino u riečnim udubcima Dnjestra i njegovih pritoka, pa i kreda se dalje k zapadu nalazi jedino u udubinama, jer je onuda cielo površje puno mladjih tercijarnih naslaga, kakovih nema u središnjoj Rusiji, a nad njima se razprostro obilni prapor.

K jugu od granitne izbrežine i na obalama Crnoga mora opet se javljaju starije naslage u malenom naboranom gorju, što tvori južni rub poluotoka Krima. Dno cieloga južno-zapadnoga ruskoga zavalja sastoji u glavnom od mladih tercijarnih naslaga.

Doljne miocenske naslage potječu od jednoga rukava Sredozemnoga mora, koji je duž izvanjega ruba Karpatskoga sezao do Azovskoga mora, a iznad miocena su naslage velikoga sarmatskoga mora zatim pontskoga unutrašnjega mora, iz kojega se razvilo današnje Crno more i Kaspijsko jezero. U toj periodi nije već unutrašnja Rusija bila pod morem.

Sarmatski pontski slojevi teku od južno-zapadnoga ruskoga zavalja preko pontsko-kaspijske nizine k iztoku u veliko aralsko-kaspijsko zavalje, koje je puno največim dielom mladih naslaga. Kaspijsko je jezero nastalo od velikoga pontskoga unutrašnjega mora, i to tako da se je polagano smanjivalo i odielilo od Crnoga mora. Starije kaspijske naslage šire se na sjeveru do ušća Kame u Volgu, dok je prava Kaspijska niz još do nedavna bila pod morem. Veliko unutrašnje rusko zavalje ponire pod mladim naslagama od prilike smjerom, koji označuje crta povučena doljnim tiekom Dona, Volgom izmedju Caricina i Saratova i visinskim viencem Obćega Sirta.

Po obličju mogu se razlikovati dva velika područja u nepreglednom ruskom nizozemlju. Sjeverna je Ruska za velike skandinavske oledbe posuta bila ledenjačkim muljem, kršjem i kamenjem. Karakter i oblici spomenutih glacijalnih naslaga gotovo su isti kao i u drugim zemljama, gdje ima tragova oledbi. Ledne plasine sezale su ondje od Skandinavije i Finske do pravca, koji dobijemo, ako povučemo crtu od sjevernoga ruba Karpata k iztoku preko Lavova, Tule, zapadnim dielom gubernije Kazanjske do gornje Kame, a odavle duž grbine Urala do Sjevernoga ledenoga mora. Sa Urala nisu se spuštale ledne plasine, a i grbina Timan-gorja dizala se iznad ledene kore. Ali s ove crte podizale su se ledne plasine k jugu u dva široka obronka: jedan je sezao Dnjeprom do Kremenčuga (49° sjev. šir.), a drugi je pokrivao područje Oke, gornjega Dona i pritoka mu Hopera do 50. širinskoga stupnja. No s tih oledjenih ogranaka nije se spuštalo znatnije kršje, te se po tom može prije spomenuta crta smatrati medjom glacijalnoga kršja i kamenja. Debljina ovih naslaga opada od sjevero-zapada k jugo-iztoku, poprieko iznosi do 50 m.

Oko Baltičkoga mora i na finskom plošnjaku, kao što smo već spomenuli, glacijalni su oblici kao morene, jezera itd. mnogo izrazitiji, nego li podalje od obale u unutrašnjoj zemlji, gdje se je kršje jednolično raširilo. Ilovasto tlo ne propušta toliko vodu, pak

s toga nastaju močvare i pištaline ali i izvrstno tlo za šume. U tim se šumama stvara na glacijalnom tlu čvrsti sloj plodne zemlje-sipnice (humus), koja je zgodna za ratarstvo, kad se šume izkrče. Dakako da ima tu mjestimice i pustih pješčara.

K jugu od spomenute medje glacijalnoga kršja prostire se tlo, koje je djelovanjem zraka imenito pak vjetrom nasuto. Bez obzira na visinu i na doljne kamenite slojeve pokrito je ovuda tlo na daleko sipkom zemljom. Ta je zemlja kao i prapor za stepnoga podneblja, koje je tu vladalo u ledeno doba ili nešto kasnije, a i danas još vlada u južnoj Rusiji, naslagana vjetrom od prašine iztruhnulih rastlinskih ostataka. Na sjeveru još tanka i sporadična postaje ta sipnica k jugu sve jačom korom zemaljskom do 20 m. debljine. Unutar toga područja dva su pojasa. Jedan znatno veći je pojas tako zvane zemlje-crnice (Черноземъ). Prhko žuto-smedje tlo pretvorilo se tu na površju do mnogo cm. dubljine jakom zemljom sipnicom u crnu pištalinsku zemlju vanredne plodnosti. Mnogo se već o tom razpravljalo, s kojega je razloga ovo tlo tako različno od običnoga stepnoga tla. Neki drže, da je ta zemlja crnica nastala s toga, što je iza stepnoga podneblja u onim stranama bilo tlo zaraslo bujnom šumom. Područje zemlje-crnice seže od medje glacijalnoga kršja na sjeveru do južnoruske granitne izbrežine na jugu, na Volgi do 49. širinskoga stupnja, a k zapadu do Žitomira i Kišeneva. Zemlja-crnica čini svojom plodnošću Rusiju žitnicom Evrope.

K zapadu i k jugu od područja zemlje-crnice t. j. do Karpata Podolijom, Besarabijom, Moldavskom i iztočnom Galicijom zatim prema Crnome moru je žuto stepno tlo (prapor). Tuda se šire prave, bez šuma mjestimice pjeskovitim i slanim plohama prekinute, nepregledne stepe. — Napokon tlo Kaspijske nizine, kao nedavno morsko dno, sastoji od slane gline i pieska.

Relief se ruskoga nizozemlja razpada na više širokih položitih pošika, koji razstavljaju medju sobom prostrana nizka zavalja. Najveći takav pošik zaprema srce ruskoga nizozemlja; to je veliki središnji ruski ravnjak, koji rieke Volga, Don i Dnjepar gotovo u obliku okruga obtječu. Prema jugu se polaže k Crnome i Kaspijskome moru, na sjevero-zapad k Baltičkome moru, tako da su ovima morima najbliže plosne nizine pontsko-kaspijska i baltička niz, koja suvisi sa njemačkom nizinom. K zapadu se polaže središnji ravnjak u zavalje Dnjeprovo, iz kojega se zatim polagano

uzpinje tlo k podnožju Karpata, poradi čega zovu neki zemljopisci ovaj predjel karpatskom položinom ruskoga nizozemlja. Na iztoku se širi zavalje Volgino, a odavle se izpinje tlo do podnožja Urala: s toga Uralska položina. Ova se polaže i k sjeveru kao široko nizozemlje, koje opasuje obalu Sjevernoga ledenoga mora: sjeverno rusko nizozemlje.

Središnji ruski ravnjak sa baltičkom i sjeverno ruskom nizinom i uralskom položinom podudaraju se geoložki sa velikom unutrašnjom ruskom korutinom, karpatska pak položina i pontsko-kaspijska nizina odgovara južno-zapadnom i kaspijskomu zavalju.

Spomenutom uzpravnom razvoju ruskoga tla privijaju se i riečja, kojima je Rusija vanredno obilna. Sa središnjega ravnjaka raztječu se velike rieke na sve strane: k sjevero-zapadu protječu baltičku nizinu pritoke Baltičkoga mora (Neva, zapadna Dvina, Njemen), k jugu upravljaju svoj tiek prema Crnome moru Dnjepar i Don, a na iztok teku sve rieke k Volgi. Budući da i sa uralske položine teku sve rieke prema spomenutoj velerieci, to donosi ona padaline najvećega diela Rusije Kaspijskomu jezeru, koje prima i rieku Ural s južnoga diela istoimenoga gorja. Sjeverno-rusku nizinu protječu velike rieke Pečora, Mezenj, sjeverna Dvina i Onega, pritoke Sjevernoga ledenoga mora. Napokon Karpatska položina šalje rieke Bug, Dnjestar, Prut i Seret k jugo-iztoku u Dunav i Crno more. Obidjimo sada pojedine dielove dalekoga ruskoga nizozemlja. Počnimo na sjevero-iztoku nizozemlja:

a) Sjeverno-rusko i Baltičko nizozemlje. U 62. širinskom stupnju odvaja se od Urala Timan-gorje, visinski vienac sjeverno, sjeverno-zapadnim smjerom izmedju zavalja Pečore i sjeverne Dvine prema Sjevernom ledenome moru. Izvanjski se pričinja ovo gorje kao posve plosna, ravnjačka, šumama i močvarama pokrita izbrežina (do 350 m. visoka) a geoložki je pravo naborano gorje, dakako već prilično izprano i razgradjeno. Kristalinsko i paleozojsko kamenje tvori velike i daleke nabore; mlade kvarterne morske naslage pokrivaju gorje do 150 m. visine, što nam svjedoči, da je nekoć Sjeverno ledeno more zapremalo veći prostor nego danas. Českaja-zalivom prekinuto gorje nastavlja se još i na poluotoku Kaninu, tvoreći njegovu glavu, dok mu je uzki vrat plosna zemlja.

Izmedju Timan-gorja i sjevernoga Urala širi se trouglata uvala rieke Pečore, najdivljiji i najslabije nastavan dio evropske

Rusije. Tlo ove nizine čine plosni slojevi jurske formacije, dielomice pokriveni kvarternim morskim naslagama. Nepregledne mrke šume crnogorice i kržljavi brezici, a k sjeveru od polarnice **tundre** s lišajima i mahovinom prikrivaju daleke prostore (sl. 9.). Vanredno povodna Pečora, koja duljinom svoga tieka pretječe rieku Rajnu, tvori veliki na slovo S nalični lûk. Ova je rieka gotovo do izvora plovna, a tako i najveći dio njezinih pritoka. Teglenjem mogu se ladjice iz Pečore prenieti u područje sjeverne Dvine i Kame. Pečora utječe u Sjeverno ledeno more dalekim, deltastim ušćem na plosnoj obali nasuprot otoku **Kolgujevu**, koji nije uviek nastavan.

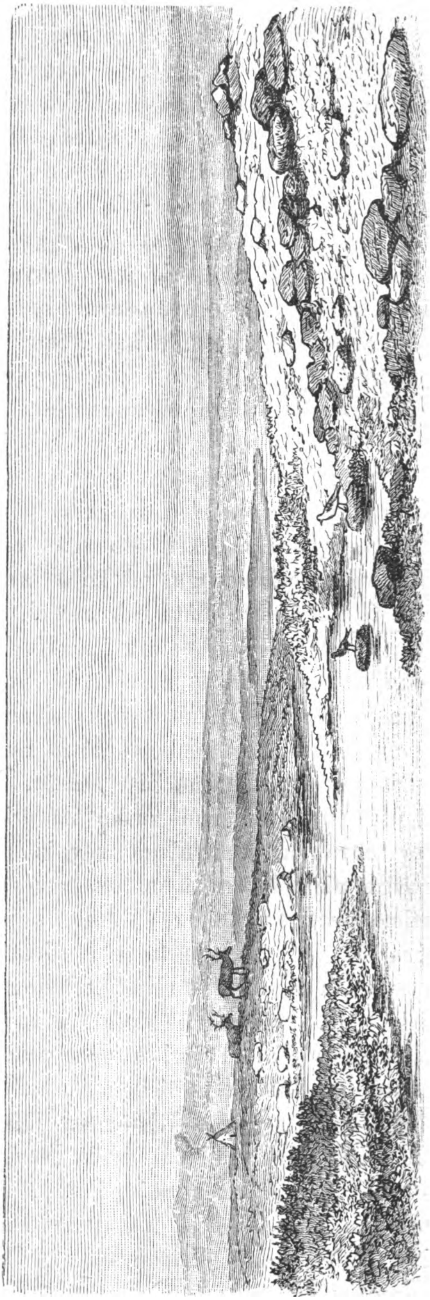

Sl. 9. Tundra.

Na istom mjestu kao Timan-gorje odvaja se od Urala još jedan nizinski vienac, koji teče 1100 km. daleko k zapadnom jugo-zapadu do grada Vologde. To je **sjeverno-ruska** ili **alaunska izbrežina**, u iztočnom svom dielu **Uvali** zvana, a razstavlja zavalje Volgino od zavalja sjeverne Dvine. Ovu izbrežinu tvori na iztoku jurska a na zapadu permska formacija u plosnim naslagama. Makar da je visoka jedva

200 m., ipak je vrlo znameniti prirodni bedem izmedju arktičkoga šumskoga područja, koje nastavaju jedino lovački i ribarski puci, i izmedju ratarskoga područja srednje Rusije. Prema sjeveru opada dosta naglo ta izbrežina u daleko sjeverno-rusko nizozemlje, koje slazi k Bielomu moru. Kršje i riečne naplavine pokrivaju paleozojsku formaciju ovoga nizozemlja. Velike, gotovo do izvora plovne rieke Mezenj, sjeverna Dvina, koja nastaje od dviju dalekih protočnih rieka Višegde i Suhone, zatim Onega vuku se polagano prostranom, šumovitom zemljom, koja kao i uvala Pečore nalići na sjevernu Sibiriju. Golemo je to nenastavano područje: sama gubernija Arhangelsk od prilike je velika kao Francuzka i Velika Britanija zajedno, a ima žitelja jedva toliko kao kakav srednji grad ovih država. Naročito je područje Onege najzapadnije tih rieka, nizko močvarno tlo, kao dio one uleknine, koja preko velikih jezera vodi do finskoga zaliva.

Bielo more zaton je Sjevernoga ledenoga mora, od kojega luči ga pusti, tundrama pokriti poluotok, Kanin. Plosnu, južnu obalu Bieloga mora, kao što smo već gore spomenuli, razvadjaju tri velike morske drage, od kojih svaka prima veliku rieku. Sjeverna Dvina utječe deltastim ušćem, na kojem se je razvio Arhangelsk, trgovačko središte arktičke Rusije. Obala bi prijala brodarstvu svojim obličjem, ali je najveći dio godine smrznuta. More je plitko, jedino je draga Kandalaskaja u sjeverno-iztočnom kutu duboka do 200 m. I na tim se obalama jasno razpoznaje, da je ondje more još u nedavno doba znatno više sezalo.

Izmedju sjeverne ruske izbrežine kod Vologde i najsjevernijeg ogranka središnjega ravnjaka Valdajske visi idu široka, barovita nizinska vrata od uvale gornje Volge do uvale Neve. Tim vratima protječu pritoke Volge, kojima je izvor nedaleko velikih jezera Onege i Ladoge, te su s njima konalima za plovidbu spojeni. Jedna tih vodenih cesta ide iz Onega-jezera do Bieloga jezera, iz kojega teče Šeksna k Volgi, a spojena je sa Kubinski-jezerom, vrelištem Suhone. Drugi konao vodi od Mologe, Volgine pritoke izravno do Ladožkoga jezera, a treći od Volgina pritoka Tverce k Msti, koja utječe u Iljmensko jezero, a ovo opet šalje Volhovu k Ladoga-jezeru. Po tom uvala Neve bez zapreka obći sa plodinama bogatim područjem gornje Volge, kao i sa sjeverno-ruskim nizozemljem. Upravo se na tom temelji nagli procvat na otocima Nevine delte smještenoga Petrograda, u kojem se sve spomenute niti komunikacija stječu.

Onežko jezero zaprema 9750□ km., duboko je 170 m. a lice mu je nad morem 72 m. visoko. Sjeverni dio toga jezera pripada još arhaičkom baltičkome području, te je jako razveden, a južni dio jedinstvenoga obličja smjestio se je već u paleozoičkom pojasu. Plosno razvodje razstavlja ga od Bieloga mora, a za velikih voda može se dapače čamcem stići iz Onežkoga jezera u Bielo more. Plovni Svir odtok Onežkoga jezera spaja ga sa Ladožkim jezerom, najvećim unutrašnjim jezerom u Evropi. Veličajno ovo jezero izpitano je bolje nego li ikoje drugo jezero rusko. Jezero zaprema 18,130□ km., dakle od prilike prostor velik kao $^1/_3$ Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Lice mu je samo 15 m. nad morem, a dno 365 m. pod razinom morskom. Ladožko jezero sadržaje vode 19 puta toliko kao Ženevsko jezero. Objam njegove vode računa se na 1,631.000.000.000 m^3. Ladožko jezero je okruženo kršnim obalama te je vrlo burno. K zapadu iztječe iz jezera kratka, ali veoma povodna Neva. Ova utječe u finski zaton na četiri rukava, kojima plove i morske ladje. Neva je tako obilna vodom, da pretvara Kronstadtsku dragu u sladkovodno jezero.

K zapadu od navedenih nizozemskih vrata eto Valdajske visi, najsjevernijeg i ujedno jednoga od viših dielova velike središnje visoke plosnine. Budući da je Valdajska vis središte riečnih izvora najvećih rieka ruskih Volge, Dnjepra i zapadne Dvine, smatrala se je do nedavna ova vis znamenitim gorjem ili barem glavnim čvorom gorskih vienaca u ruskom nizozemlju. Medjutim nije Valdajska vis ni jedno od toga. Ona suvisi jedino na jugu s drugim uzvisitostima, inače je okružena nizozemljem. Valdajska je vis prostrano valovito humlje, u kojem su do nedavna držali najvišom točkom Popovu goru visoku 351 m. No po novijem mjerenju visoka je ta gora jedva 234 m., dok se dalje k jugu neki vrhunci izpinju do 321 m. visine. Temelj joj je devonska formacija, a nad ovom ugljevito vapno obilno posuto plazurnim kršjem, koje podaje ovomu humlju izraziti glacijalni karakter. Nebrojena jezera, medju njima najznamenitije „Blaženo jezero", smjestila su se usred nepravilnih gustom šumom zaraslih brežuljaka, tako da nas ovaj predjel mnogo opominje na baltičku jezersku ploštinu, pa s toga neki i zovu Valdajsku vis posljednjim, najiztočnijim ogrankom spomenute ploštine.

Tek dalje k jugu prisastavlja se središnjoj ruskoj plosnini izbrežina, koja se smjerom zapadno-južno-zapadnim nastavlja sve do Visle kod Varšave, razstavljajući uvalu Dnjepra od Baltičkoga nizozemlja. To je zapadno-ruska ili litvanska izbrežina, široka ravna ploština visoka 200 do 250 m., na kojoj se jedino kod Minska izpinje 347 m. visoka Lisaja gora. Površina izbrežine je plazursko kršje, ali jezera ima malo. Gornji tiek zapadne Dvine

i Njemena sa njihovim pritokama, zatim Vislina pritoka Bug usjekoše mjestimice duboke doline na toj ploštini. Konali idu ovdje preko razvodja izmedju Njemena i Pripeta (k Dujepru).

K sjeveru od Valdajske visi i zapadno-ruske izbrežine širi se Baltičko nizozemlje. Iztočni mu je dio uvala Neve, kao nastavak sjeverno-ruskoga nizozemlja. Od velikih jezera i Finskoga zatona do pristranaka Valdajske visi pravo je to plosno nizozemlje puno jezera i močvara. To je Ingrija, slabo rodna i nalična na sjeverno-rusko nizozemlje, no uza sve to znamenita poradi spomenutih već prometnih drumova i poradi glavnoga grada Petrograda. Podno Valdajske visi smjestilo se je Iljmensko jezero u visini od 18 m. Pritječu mu znatne rieke Msta, Lovat, a u Ladožko jezero pošilja rieku Volhov. Na Iljmenskom jezu stoji glasovito staro tržište Novgorod. Zapadnu medju čini pravomu nizozemlju daleko od juga k sjeveru protegnuto Pejpus-jezero (3510□ km. i 30 m. nad razinom morskom), iz kojega teče Narova u Finski zaliv. Ova rieka čini kod Narve 6 m. visoki slap, te s toga nije plovna. Daljni zapadni dielovi Baltičkoga nizozemlja imadu raznoliki položaj. Podno zapadno-ruske izbrežine smjestila se 150—200 m. visoka ploština, puna jezera, a teče od iztočno pruske jezerske ploštine do Valdajske visi, te se može smatrati kao čest velike baltičke jezerske ploštine. Sjeverno-zapadnu granicu čine toj ploštini gradovi Kovno i Dinaburg. Rieke zapadna Dvina i Njemen probijaju ploštinu uzkim dolinama. K zapadu je Baltičko primorje, ali ne posve ravno. Čitav niz 100 do 200 m. visokih ravnjaka stere se preko Litve, Kuronske, Livonske i Estonske. U Livonskoj se je dapače Aaravnjak izpeo do 314 m. visine. No ove izponke prekida više širokih nizinskih vrata, kojima teku velike rieke u Baltičko more. Njemen izvire na zapadno-ruskoj izbrežini, ulazi kod Kovna u nizinu i utječe kao Memel velikom deltom u Kursku zatoku. Dvina, kod Rusa „zapadna Dvina", izvire na južnom okrajku Valdajske visi i teče velikim prema sjeveru otvorenim lûkom u Rižki zaton. Obje su ove rieke plovne gotovo sve do izvora. Sjevernom Livonskom ide još jedna znamenita udoljina, kojom teče Embah u Pejpus-jezero; k zapadu spaja ju konao sa morem. I Baltičko je primorje pokrito glacijalnim kršjem; ima tu šuma, bara i pustopoljina, ali se s uspjehom širi ratarstvo. Ruska obala na Baltičkome moru od Kurske zatoke k sjeveru jednolična je prudna obala sa malenim zatokama. Tu se uvalio daleko u zemlju izmedju Kuronske i Livonske ploštine

Rižki zaton, koji je uz Petrograd najznamenitije stjecište ruskoga prometa i trgovine sa zapadom. Ipak brodarenju smeta dosta duga zima. Ulaz u taj zaton sužen je otocima Oezelom i Dagom, odkinutim dielovima silurske plosne zemlje; sam zaton je dubok do 47 m. Da se tlo ovdje uzdigne za 20 m., postao bi Rižki zaton velikim unutrašnjim jezerom. Dalje skrene obala naskoro k iztoku u Finski zaton. Tu je i obala, ma i nizka, kršna razvedena malenim poluotocima i otocima te ima više sigurnih lučkih dražica kao na pr. Reval.

b) Središnji ruski ravnjak. Valdajskoj se visi na jugu prisastavlja veliki ruski ravnjak, te izpunjuje postupno se proširujući daleke prostore izmedju Dnjepra na zapadu, Azovskoga mora i doljnoga Dona na jugu, te izmedju velikoga Volginoga lûka na sjeveru i iztoku. Na dalekoj gotovo ravnoj visokoj plosnini nema izrazitih uzvisitosti, s toga odredjuju tečaj razvodjâ i rieka posve neznatni pošici i položine tla. Rieke se sa sredine ravnjaka na sve strane raztječu ubraždjujući se sve dublje prema rubovima ravnjaka i tvoreći uzke slikovite doline. S toga nisu te rieke svuda plovne a i konalâ medju pojedim riečjima, koji su po ostaloj Rusiji tako znameniti za brodarstvo, nema na središnjem ravnjaku. Popriečna visina ovoga područja iznosi nešto preko 200 m. Zapadna polovica od linije Moskva — Voronež — Jekaterinoslav visoka je preko 200 m.; k sjevero-iztoku i jugo-iztoku polaže se tlo polagano do gornje Volge i do Dona, dok se nešto viša izbrežina vuče od izvora Dona k iztoku izmedju Samare i Saratova.

Po tom su u središnjem ravnjaku dva pravca najvećih uzvisitosti, koje se pravokutno sastaju. Ali dakako te uzvisitosti treba da pomišljamo kano široke plosnine, koje se na daleko razplinjuju Jedna tih plosnina vije se od Valdajske visi k sjeveru i jugu razstavljajući područje Dnjepra na zapadu od područja Volge i Dona na iztoku. Ova tvori ravnjak Vjasmin, na čijem se iztočnom rubu smjestila Moskva, i na kojem Dnjepar i pritoci Oke izviru. Ovuda ide prema zapadu povjestnički znamenita cesta, kojom je Napoleon I. išao na svom tužne uspomene povratku. Ta se plosnina uzdiže uz dolinu Moskve, zatim slazi k Smolensku na Dnjepru, a odavle teče dalje preko Minska izmedju zapadno-ruske izbrežine na sjeveru i velikih Rokitno-močvara na jugu. Uza spomenutu visoku plosninu k jugu eto nas u predjelu kršja i šuma, u području zemlje crnice i cvatućega ratarstva. Kod Kurska tvori ta plosnina visoka do 250 m. znamenito hidrografsko središte, sa kojega se

zrakasto na sve strane raztječu rieke, medju njima Oka i Donec. Na jugu napokon u Donskom plošnjaku ispinje se plosnina još jednom nešto više, naime do 269 m. visine. Ovaj plošnjak, obuhvatajuć iztočni kraj južno-ruske granitne izbrežine i ugljevito područje na Doncu, seže od krivaja Dnjeprova kod Jekaterinoslava na zapadu do zakretaja Volgina kod Caričina na iztoku; pošto su ga Donec i Don probili uzkim dolinama, opada strmo k jugu prema doljnomu Donu i Azovskomu moru. Tu već ima predjela bez rašća i samo dielomice uspieva ratarstvo. Ovako se postupno mienjaju okolišni predjeli, podjemo li ovom plosninom od sjevera do sušnoga pontskoga podneblja.

Druga plosnina središnjega ravnjaka odvaja se od prve na vrelištu Desne, te ide visoko oko 200 m. preko Tule, Tambova i Pense do Volge, gdje se je najviše izpela (do 352 m.). K sjeveru teku pritoke Volge a k jugu pritoke Dona. Iztočni rub cieloga središnjeg ravnjaka prati s desne strane Volgu strmim visokim pristrankom pod imenom Volgine „brežne“ obale od Nižeg Novgoroda do Caričina, dok je lieva obala Volgina „lučna“ ili „livadna“ obala posve plosna i nizka. Brežna je Volgina obala najviša izmedju Samare i Saratova naime do 300 m. nad riekom. Kod Caričina, gdje Volga k jugu-iztoku skreće, udara taj visinski rub kao humski vienac Ergeni izravno k jugu do Manič-nizine na pontsko-kaspijskoj prevlaci. Taj vienac mladjih tercijarnih naslaga strmo opada prema Kaspijskoj nizini a na zapad se polaže prema Donovim stepama, koje opasuju iztočnu obalu Azovskoga mora.

Ove dvie pravokutne sastajuće se visoke plosnine diele središnji plošnjak na tri položine s posebnim riečjima. Zapadna kraća položina upravljena je k Dnjepru. Sjeverno-iztočna se nagiblje prema gornjoj i središnjoj Volginoj uvali. Volga u svom gornjem tieku teče smjerom položine prema sjevero-iztoku, zatim se kod Rybinska okuči odlučno k jugo-iztoku. Ona je gotovo od izvora plovna; od Tvera plove po njoj već parobrodi. No glavna rieka središnje Rusije je za pravo Oka, koja se, tekući takodjer prema sjevero-iztoku, poslije dugoga zavojita tieka sastavlja kod Nižega Novgoroda sa Volgom. I Oka je gotovo od izvora svoga na Kurskom ravnjaku plovna. Oko njezinog gornjega tieka širi se srce Rusije sa starim povjestničkim središtem, od polovice srednjega vieka, Moskvom na istoimenoj rieci Moskvi, malenom pritoku Oke. Ovo područje nije danas samo sielo jakoga ratarstva nego i živahnoga obrta i tvorni-

čarstva, imenito oko majdana ugljena kod Tule. — Treća, južnoiztočna položina sabira svoje vode u Donu, koji, izvirući usred centralnoga ravnjaka nedaleko od Tule, teče prema jugu žitnim krajevima zemlje-crnice. Kod Voroneža se na to okuči k jugoiztoku, gdje se Volginomu krivaju kod Caričina na 50 km. približi, tvoreći uzku prevlaku, koju izpunjuju uzvisitosti Volgine brežne obale. Dalje k jugu probija uzkom dolinom „Donovu plosninu“ te smjerom zapadno južno-zapadnim utječe deltastim ušćem u Azovsko more. Don prima s desna veliki svoj pritok rieku Donec. Obje su te rieke prave stepne rieke jako zajažene prudovima i ljeti s malo vode, pa nisu s toga znamenite za naselje ni za promet; ipak treba da iztaknemo da je Don vanredno bogat ribom.

c) *Karpatska položina i pontska nizina.* Zapadnu granicu središnjemu ravnjaku čini dolina Dnjeprova, uzko nizozemlje, u koje se ravnjak polaže. Dnjepar, po veličini druga rieka Rusije, izvire na južnom kraju Valdajske visi, te udari južnim tiekom u svoju veliku gornju zavalu. Ova široka korutina prostrla se u duljini od 450 km. od zapada k iztoku, a stoji 100 do 150 m. nad morem. Sa sjevera joj je medja zapadno-ruska izbrežina, a protječe ju cielom duljinom Pripet, pritok Dnjeprov. Gotovo ciela ta zavala najveća je barovita zemlja evropska (Rokitno-močvare) puna gustih na prašume naličnih lugova. Slabo nastavan i težko pristupan taj predjel strategički je vrlo znamenit, jer je jako pogibeljan za prolaz vojske. Na zapad k Vislinom pritoku Bugu vodi plosno razvodje; konali spajaju Pripet sa Bugom i Njemenom. Pošto se je Dnjepru kod Kijeva prisastavila plovna Desna, skreće on k jugoiztoku, ostavljajuć na svojoj desnoj strani visoki sjeverni rub južnoruske granitne ploče. Ujedno prelazi ovdje iz šumskoga područja u crnozemnu stepu Ukrajinsku, danas žitom plodnu rudinu. Izpod Kremenčuga ubraždjuje se u granitnu izbrežinu i tvori veliki krivaj prema iztoku tekući uzkim krševitim koritom izmedju visokih stiena. Zakrećući zatim k jugo-zapadu ulazi u pontsku stepnu ravnicu, koju protječe močvarnom nizinom, te utječe napokon zajedno s Bugom u zajednički liman t. j. ušće nalično na lievak.

Sedam vrsta (7.469 km.) izpod Jekaterinoslava čini Dnjepar glasovite brzice („porogi“) (sl. 10.), duge 65 vrsta. Ove su brzice bile već u starom vieku poznate; tako ih spominje Herodot, a Konstantin Porfirogeneta ne navodi samo, dakako izkvarena, slavenska imena pojedinih poroga, nego i pripovieda, kako ih umiju Rusi spretno preploviti. Tko to nije sam vidio, ne bi vjerovao, da je moguće da čamac priedje preko bučeće riečne struje, da se ne spotakne i ne razbije

Sl. 10. Dnjeprove brzice (porogi).

o koju od hiljada grebena i hridi, štono dielom izniru iz vode, dielom su pod vodom. Dakako da je to pogibeljna plovitba, pak je već mnogi brod i mnogi ljudski život stradao; no brodari, što plove Dnjeprom, poznaju sve njegove tajne, te znadu smjelo i hladnokrvno ploviti svojim brodom i na najpogibeljnijim mjestima Dnjeprovih poroga. Unišav u brod pobožno se prekrste i kadgod sretno minu pogibeljnu struju, padaju na koljena te se ponovno prekrste. Tako puni čvrste nade u višu pomoć smjelo plove iz jedne pogibli u drugu.

Od Jekaterinoslava do Kičkasa, njemačke kolonije, ima u svem devet brzica ili za pravo slapova. Kao što nam slika 10. kaže, po više metara visoke hridi izpriečile se riekom od jedne do druge obale; izmedju ovih ima mnogo manjih hridi pod vodom i bezbroj vrtloga i plitčina. Voda silno udara o hridi, pjeneći se i strjelovito se probija uzkim tjesnacima izmedju hridi. Na nekim mjestima surva se voda do dva metra u dubljinu. Najpogibeljniji je slap „Nenasitjec" zvan, koji je zapremio širinom čitavu rieku, a sastoji od 12 redova hridi amo tamo pobacanih. Ovo mjesto, gdje riečni valovi silno buče, zovu „pakao", pak narod kaže „tko u pakao zapadne, tomu je zajedno zima i vruće". Kamene hridi slapa Nenasitjeca jedine uviek iznad vode strše, dok se sve druge za proljetnih bujica pod riečnim valovima izgube. Kako je pogibeljna plovitba ovim slapom, najbolje se ljeti vidi, kada za nizke vode iznire na stotine kamenih grebena, koji su inače pod vodom. Ruska je vlada već silne milijune rubalja potrošila, da odstrani zaprieke brodarstvu na tim brzicama; nu mimo to još je i danas plovitba Dnjeprovim porogima vrlo pogibeljna. Čim brod zadje u riečnu struju, odlože brodari vesla, pa se svi bace na krmilo, na orijaški jarbol dug kakih 60 metara, jer njihov život sada ovisi jedino o sigurnom i vještom upravljanju krmila. Brodari se obično kod tako zvanog Kozjega otoka iznad Nenasitjeca sustave, da odpočinu i spreme svoje sile za posljednji težki boj. Niže slapova uviek su spremne ladje za spasavanje, koje u pomoć hrle, kad bi nastradao koji brod; piloti na tim ladjama za spasavanje na glasu su poradi svoje srčanosti i hladnokrvnosti. Čim si minuo zloglasne poroge Dnjeprove, eto pred tobom znamenitoga otoka, Kortice, gdje je nekoć bilo sielo „seče", središta kozačkoga, kao što ćemo kasnije pobliže još razložiti. Kako su bili ti kozaci iza poroga Dnjeprovih, dobiše ime zaporožki kozaci.

K zapadu od Dnjepra i k jugu od Pripeta prostrla se karpatska položina. Od velikoga Dnjeprova krivaja udara kao nastavak Donske plosnine široki izgrbak prema sjevero-zapadu tako zvana avratinska izbrežina. Na iztoku je sastavljena od granita, koji je dalje k zapadu pokriven paleozojskim i mezozojskim naslagama, a niži dielovi debelom stepnom zemljom, na kojoj žito obilno uspieva. Na početku je visoka ta izbrežina 200—300 m., a zatim se diže na Volinjskoj plosnini preko 300 metara, dok se ne izpne na galicijskoj medji kod Kremeneca do 405 met. Zatim se vije podno Karpata kao galicijska stepna plosnina (do 425 met. visine). Prema sjeveru opada izbrežina izmedju Kremeneca i Lavova

u nizinu (poljačku) Buga i Pripetova pritoka Styra, k jugu se pak polaže prema širokoj korutini, koja okružuje gornji tiek Dnjestra. Zapadno od rieke Sana stopila se je ta izbrežina sa tercijarnim predgorjem Karpata, kojim protječe rieka Visla u svom gornjem tieku.

Avratinska izbrežina, južni Karpati i Crno more zatvoraju trouglu plosninu, koja je pokrivena debelom stepnom zemljom, te se polaže k jugo-iztoku. Više naporednih rieka spušta se tim smjerom: Bug, Dnjestar, Prut i Seret, od kojih tri posljedne izviru na Karpatima, a obje posljednje utječu u Dunav. Ove su ubrazdile svoje korito duboko u praporno tlo. Tieka su nepravilna, a kako protječu ilovitim stepnim predjelom slabo su plovne, pače poradi visokih obala smetaju prometu. S toga teku na više mjesta tim riekama političke granice inače jedinstvenih pokrajina Podolije, Besarabije, Moldave i Bukovine, u koje se razpada ovo cielo područje pripadajuć Rusiji, Austro-Ugarskoj i Rumuniji. Od prirode stepno tlo bez rašća pretvoreno je neumornim radom tamošnjih žitelja u nepregledne žitne poljane.

Izmedju južnoga ruba južno-ruske ruske stepne plosnine i sjeverne obale Crnoga i Azovskoga mora prostrla se je dosta uzka pontska nizina. Nizka ta plosnina od tako zvanoga stepnoga vapna mladih tercijarnih morskih naslaga debelim je žutim praporom posuta. Ovuda se šire prave stepe bez rašća, a ratarstvu nema mjesta: u nogajskoj stepi iztočno od Dnjepra ima posve pustih, pješćanih i slanih stepa. Rieke su se duboko usjekle u tu plosninu. Južno-ruske rieke tvore na svom ušću limane (sl. 11.), kako se ruski lievku nalične morske uvale zovu, koje nastaju time, što se more uvaljuje u riečna ušća. Tamo gdje slazi stepna plosnina k obali, ustalio se je jedan rub morskog nanosa kao priesap pred otvorom limana propuštajući samo uzke otvore. S toga su limani za morske brodove težko pristupni, te na čitavoj obali nema dobrih luka. Tim je veća znamenitost Odese, gdje se plosnina visokom obalom neposredno prisastavlja moru. I cieli sjeverni dio Crnoga mora, veliki zaton odeski vrlo je plitak poradi obilnih sedimentnih naslaga, što ih nanose stepne rieke.

d) Pontske nizine hvata se četverouglati poluotok *Krim*, razstavljajući kotlinu Azovskoga od kotline Crnoga mora, tako da oba mora spaja tiesna cesta Krčka izmedju iztočnoga šilja Krima i razsječenoga poluotoka Tamana, koji je za pravo najzapadniji kraj Kavkaza. Slabo slano unutrašnje Azovsko more na najdubljim je

mjestima samo 13 m. a u sjevero-iztočnom kutu tek 4 do 6 m. duboko, tako da se do ušća Donova može jedino s posve plosnim brodovima. S vremenom će se Azovsko more posve zaglibiti uslied nanosa rieke Dona, koji donosi moru na godinu 6·5 milijuna kubičnih metara prudja. Poluotok Krim razstavljaju od kopna posve plosni dielovi mora i to na zapadu Mrtvo more ili Karkinit a na iztoku Gnjilo more ili Sivaš. Izmedju tih mora suvisi poluotok s kopnom uzkim pjeskovitim šilom Perekop zvanim. Gnjilo je more duž ciele iztočne obale Krima smjesa plosnih otočića, prudnih greda i laguna, koje su poradi jakog izhlapljivanja vrlo slane, a na okolo je opasano nizkim slanim tlom, sastavljenim od osebujnoga rašća, koje uspieva jedino na slanom tlu. Dugi

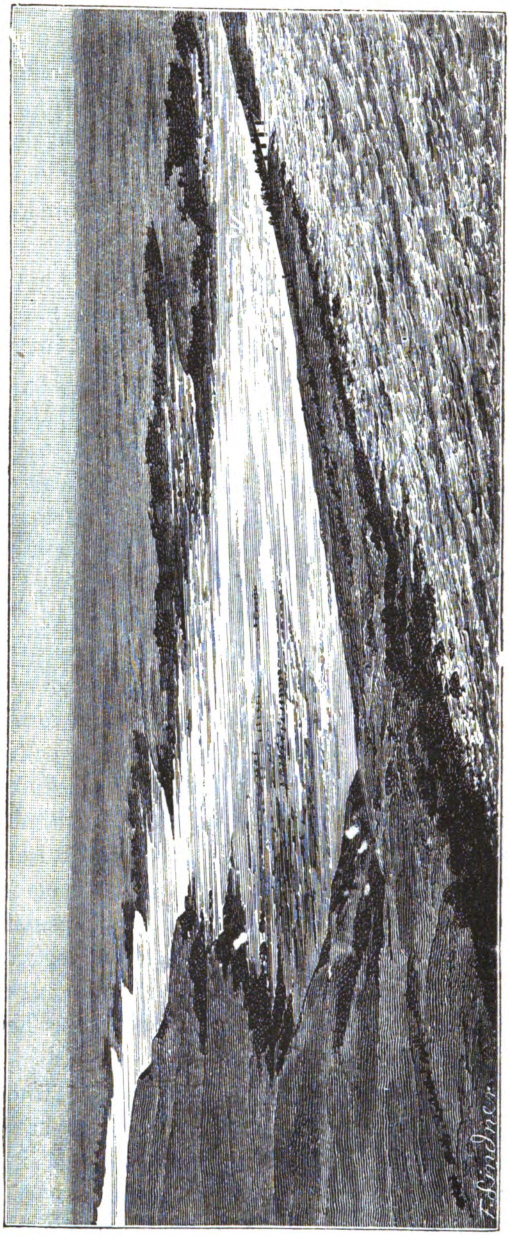

Sl. 11. Liman rieke Kujalnika nedaleko Odese.

priesap Arabat razstavlja ove tužne primorske bare od Azovskoga mora.

Sam je poluotok sastavljen od dva posve različita diela. Veći sjeverni dio oslanja se po svojoj naravi posve na pontsku nizinu. I on je suha stepna ravnica bez rašća. Tlo te nizine sastoji od horizontalnih mladih tercijarnih morskih naslaga, a pokrito je obilnim praporom. Južni nasuprot dio izpunjava gorski vienac zvan Jaila-dagh, u svakom pogledu svojim sastavom, klimom, rašćem i povjestnicom posve tudj ruskomu nizozemlju. Jaila-gorje nam se prikazuje kao posrednik izmedju Balkanskoga gorja i Kavkaza, te je ostatak velikoga naboranoga gorja, kojega je za provale Crnoga mora nestalo. Jaila-gorje se vije od jugo-zapada k sjevero-iztoku duž južno-iztočne obale s grbinskom visinom od 1000 do 1200 met. Čatir-dagh, orijaški vapneni balvan, izpeo se do 1564 m. visine. Uzpravljeni gorski slojevi u obće opadaju prema sjevero-zapadu, te su prema južnoj obali jakim prolomom odsječeni. Uslied toga ruši se gorje vrlo strmo k jugu nastavljajući se stienama pod morem, nasuprot slazi k sjeveru polagano. Na južnoj su strani kao najstariji slojevi naborane naslage jurskoga škriljavca, prolomljene porfirom. Iznad ovih naslaga ima na grbini i na sjevernoj strani vapna, krede i eocena. Kreda i eocen čine na sjevernoj strani tik pod glavnom grbinom više naporednih prednjih kosa, koje probijaju rieke, štono se zatim polagano stepom povlače. Kolika li je opreka izmedju sjevernih i južnih pristranaka u tom gorju, što čini pregradu izmedju podneblja pontskoga i sredomorskoga: na sjeveru plosni oblici, oskudne i tužne stepe, a na jugu strmenita obala, razvedena slikovitim badovima i jarugama, izvržena suncu, ali pri tom poradi čestih i obilnih zimskih padalina zarasla bujnim vazda zelenim rašćem sredomorskoga područja. S toga je ta obala posuta dvorcima i perivojima ruskih bogataša (sl. 12.), dok se na drugoj strani gorja bezkrajna mrtva stepa širi. Na iztoku završuje se gorje Kaffa-zalivom; samo nekoji nabori sarmatskih slojeva vijući se brežuljastim poluotokom Krčkim, spajaju to gorje sa Kavkazom.

e) Volgina zavala, Uralska položina i Kaspijska nizina. Podjimo sada k iztočnoj strani velikoga središnjega ravnjaka, koju tvori udoljina rieke Volge. Ova najveća i najpovodnija evropska rieka, koja nas već opominje na azijske riečne orijaše, jest zbog svoga jednoličnoga slaza vodeni drum prvoga reda. Volgom ide glavni promet izmedju središnje Azije, Rusije i zemalja na Baltičkome

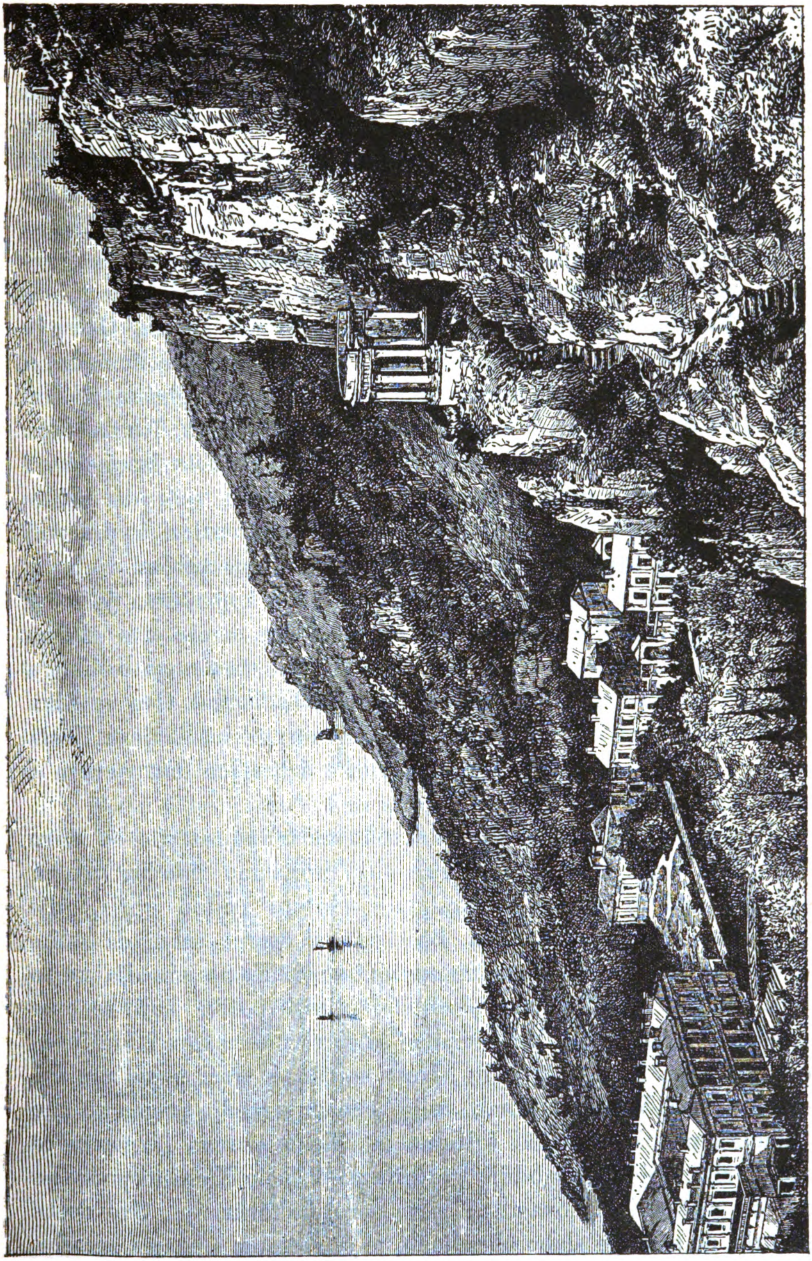

Sl. 12. Primorje na Krimu.

moru. O tieku rieke Volge do Rybinska, dokle teče središnjim ravnjakom, već smo govorili. Pri ovom živahnom brodarskom gradu, gdje se slievaju konali za područje Neve, Onege i Dvine, zakreće Volga iztočno južno-iztočno i obtječe središnji ravnjak velikim k zapadu otvorenim lukom do Caričina. Čitav taj tiek Volgin pripada već nizozemlju, jer je korito rieke kod Rybinska samo još 90 met. nad morskim površjem. Izmedju brežne obale s desne strane a daleke nizine s slieve strane označuje Volga svojim tiekom znamenitu nizozemsku liniju medju središnjim ravnjakom na zapadu i širokom uralskom položinom na iztoku.

U Volginoj se dolini za pravo razlikuju tri zavale. Gornja Volgina zavala, koja pripada još posve sjevernome šumskomu pojasu, seže niz rieku do Kostrome, gdje su suzili Volginu dolinu povijarci središnjega ravnjaka i sjeverno-ruske izbrežine. Na to stupa rieka u svoju srednju zavalu (sl. 13.), u široku na okolo izponcima i visovima opasanu nizinsku korutinn, koja k jugu seže do velike okuke Volgine kod Samare, a k iztoku postupno uzlazi k uralskoj položini. U toj zavali od prilike kod ušća Kame prelazi rieka iz područja šumskoga u pojas zemlje crnice, no u kojem ima još amo tamo po koja osamljena šuma. Tu prima Volga svoja dva glavna pritoka: Oku s desna kod Nižega Novgoroda, čuvenoga velikoga tržišta za azijski promet, a s lijeva Kamu (Mala Volga). Ova ugledna rieka dovodi Volgi sve odvirke sa zapadne strane središnjega Urala i uralske položine izmedju sjeverno-ruske izbrežine na sjeveru i Obćega Sirta na jugu.

U uralskoj položini mogu se razlikovati tri pojasa, što se steru od sjevera k jugu. Ural-gorje naime slazi postupno čitavim nizom nizkih naporednih lanaca k paralelnoj udubini podno gorja, gdje si sa sjevera Kama a sa juga Bjelaja u susret teku, da zatim združene pod imenom Kame zakrenu na zapad. Kama probija na to širokim vratima drugi pojas, plosnobrežuljasti pošik, koji se opet naporedno s Uralom vije, te je srastao sa sjeverno-ruskom izbrežinom kao i sa Obćim Sirtom. S ovih visina spušta se treći pojas uralske položine prema Volginoj zavali, kojoj označuje medju prema višemu tlu Kamina pritoka Vjatka. I Kama je daleko plovna i znamenita prometna žila, kojom gospoduje grad Kazanj. Cielo Kamino područje sastoji od pješčanih i ilovastih slojeva permske formacije. Ovo dosta plodno tlo do sada je slabo obradjeno, te je većinom šumama zaraslo, a k jugu se već javlja stepa. Sa juga zatvora uralsku položinu

prema Kaspijskom zavalju plosni izgrbak Obći Sirt visok do 300 met. On se oslanja kod Orenburga na Ural-gorje, odakle udara prema Volgi, a da je ne doseže. Sastavljaju ga slojevi jurski i kredini. Ovaj izgrbak označuje znamenitu klimatičku i ratarsku medju prema ratarskomu području na sjeveru i momadskomu stočarstvu azijskih stepa na jugu. S toga su, kao što smo već gore spomenuli, neki zemljopisci ovdje na sjeveru tražili medju Evropi i Aziji. Na velikoj okuki kod Samare pritječe Volgi rieka Samara, čija dolina na sjevernom rubu Obćega Sirta ima stepni karakter; ovom dolinom teče cesta i željeznica k Orenburgu. Odavle, gdje je brežna obala najviša, sužava Volginu dolinu Obći Sirt. Kod Saratova dostigla je rieka razinu morsku (lice je Kaspijskoga jezera 26 met. izpod lica morskoga); tu ujedno počinje treća, doljna Volgina zavala, velika Kaspijska nizina. S desna prati rieku još brežna obala. Pošto se je zatim rieka kod Caričina približila Donu, zakreće pravokutno k jugoiztoku u stepnu nizinu, dok se Volgini visovi, kao Ergeni-humlje, viju dalje k jugu. Sada se Volga razgranjuje na mnogo zavojitih rukava. Njezino prostrano naplavno područje, kalom i vlagom oplodjeno, čini da je ovdje daleka zemlja zgodna za ratarstvo u ovoj inače pustoj stepi. Isto je tako doduše vanrednim naporom vrlo razgranjena delta, kojom Volga utječe u Kaspijsko more, velikim dielom pretvorena u produktivno tlo. Tu se smjestio Astrahanj, središte brodarstva na Kaspijskome moru i izdašnoga ribanja na doljnoj Volgi.

Nema rieke u Evropi, koju bi koji narod tako ljubio, kao što Rus svoju Volgu ljubi. On ju nježno nazivlje svojom majkom i odhraniteljicom. Nebrojene pjesme veličaju i slave majčicu Volgu. Oni Rusi, koji je nikada ne vidješe, uzdišu i čeznu za njom; dà stanovnici na Obu, Jeniseju i Leni, riekama znatno većim nego li je Volga, pjevaju s čeznućem: „Na Volgu, na Volgu". Pa kako i ne bi! Volga, ta najveća evropska rieka, što orijaškim lukom polovicu Rusije protječe, Rusu je sveta rieka, posvećena stotinama uspomena i nebrojnim velikim dogadjajima ruske povjestnice. Kroz stoljeća je sudbina Rusije bila tiesno skopčana s Volgom; ona je gledala očajnu borbu Rusa sa barbarskim čoporima, što su s iztoka provaljivali u Rusiju; Volga je vidjela pobjedu Rusa nad barbarima; dok nije postala nova priestoljnica na Baltičkome moru, središte i težište ruske države bijaše u području Volginom. Na njezinim obalama podigoše Rusi prve svoje kolonije. Početkom 13. stoljeća utemeljiše na Volgi Niži Novgorod. Provala Mongola i gospodstvo „Zlatne horde" spriečilo je na neko vrieme seljenje Rusa u plodne Volgine predjele, ali čim se je Rusija ojačala, eto je opet gdje sili na iztok do Volge. Za cara Ivana III. morade Kazanjsko carstvo plaćati danak, a car Ivan IV. podvrgnu si svu zemlju oko Volge sve do Astrahana.

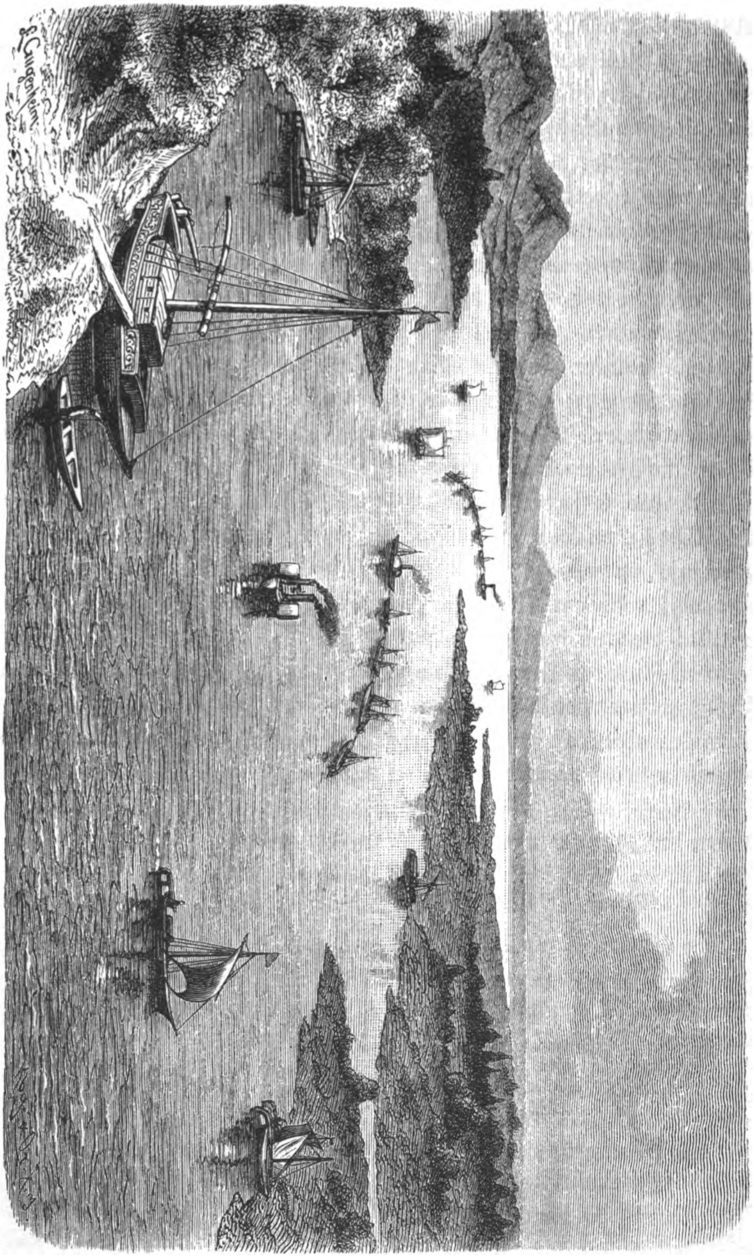

Sl. 13. Na srednjoj Volgi.

Spomenimo ovom zgodom još jednu. Na zapadu se obično drži, da Rusi nisu sposobni da šire kulturu u barbarskim zemljama. Rusija, kaže se, umije svladati narode i uništiti u njih svaki odpor, ali ne može da ih predobije za kulturu. A ipak nisu daleko zemlje, koje nam svjedoče, kako su Rusi vrieme mira upotrebili na napredak osvojenih zemalja. Mislimo u prvom redu na prije divlju a sada cvatuću Kavkaziju, zatim na daleke krajeve u području Volge. Veliki gradovi, u svietu poznata tržišta nastadoše na obalama Volge; gdje su nekoć bile prašume ili neplodne stepe, razviše se naselja sa cvatućim ratarstvom i govedarstvom; željeznička se mreža širi zemljom, orijaški parobrodi (vidi sl. 14.), kakih nema na nijednoj evropskoj rieci, posreduju promet na hiljade km. dugom vodenom putu; svaki dan donosi novih tekovina napredka i kulture onim krajevima. Do 16. stoljeća bila je Volga azijska rieka

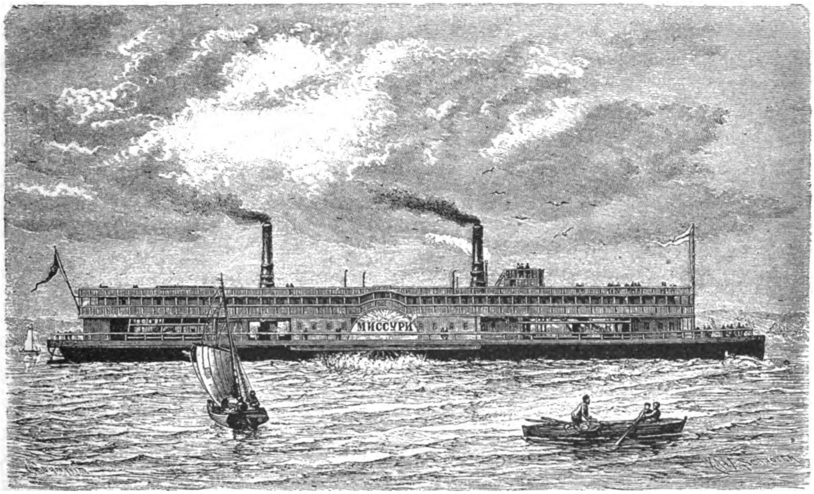

Sl. 14. Parobrod na Volgi.

i tek ruski koloniste proširiše medje evropske preko Volge, jedva 100 godina prije vlade Petra Velikoga, za kojega su po toj velerieci plovile prve evropske ladje i prva evropska vojska do Kaspijskoga mora. Provadjajući Rusi toliko kulturno poduzeće nisu uništili tamošnje staro žiteljstvo: još i danas sjede na obalama Volge Mordvini, Čeremisi, Čuvaši i Votjaki, a Tatarin se povlači kao kućarac od mjesta do mjesta diljem Volge ni ne sluteći, da su njegovi pradjedovi nekoć gospodovali ovim zemljama. Neka su tih plemena danas porušena, dok druga na pr. Mordvini pridržaše do dana današnjega svoj jezik, običaje pače i svoju vjeru, štovanje kumira. Svuda je na Volgi izpremiešano staro s novim, kultura s barbarstvom, azijske se slike izmjenjuju s evropskima; sa juga i sjevera, zapada i iztoka stječu se tu značajni tipovi orijaške ruske države, tako da onaj, koji je prošao Volgom od njezina izvora do ušća, može

uztvrditi, da je vidio i proučio cielu Rusiju. Uzprkos utakmici željeznica, Volga je danas, pače više možda nego ikada prije, glavna žila kucavica svega prometa u Rusiji. Dva vodena puta vode sa Volge k sjeveru do Bieloga mora, — tri na zapad k Baltičkome moru, — dva na jug k Crnome moru, a sama Volga spaja evropsku Rusiju Kaspijskim morem, kamo utječe, sa dalekim iztokom azijskim. Ruski je narod znamenitost Volge kano vodenog puta rano upoznao. Poradi živahne trgovine, koja se je na Volgi razvila i poradi plodnih njezinih obala, na kojima hrani na stotine tisuća žitelja, odlikuje ju Rus počastnim imenom kao drevnu priestolnicu Moskvu, zovući ju: Maćuška Volga.

Kako je Volga u istinu orijaška rieka, pojmit ćemo, izporedimo li ju s drugim evropskim velikim riekama. Upravni razstoj t. j. zračni pravac rieke Volge od izvora do ušća iznosi 1687 km., prava pak riečna dužina Volge uslied mnogih okuka i zavoja iznosi $3161^1/_2$ vrsta,* dok riečna dužina Dunava iznosi 2660 vrsta a rieke Rajne samo 1225 vrsta. Još je veća razlika, ako li izporedimo poriečja spomenutih rieka. Poriečje Rajne iznosi 224·400 □ vrsta, poriečje Dunava 792.000 □ vrsta, a Volgino poriečje 1,650.000 □ vrsta, dakle područje veliko kao Njemačka, Englezka i Francuzka. S tolikim prostranstvom poriečja Volgina podudara se i obilje vode te rieke. Volga je već izpod Nižega Novgoroda široka preko jedne vrste; izpod Dubovke, gdje se je Donu približila, 7 do 8 vrsta; s proljeća pak, kad otopi snieg, te nabuja ono tisuću potoka i rieka, štono se izlievaju u Volgu, pretvore se predjeli oko Volge u daleko nepregledno more. Od ušća Sure do Kazanja široka je s proljeća Volga često do 20 vrsta, dalje niže, gdje joj se je prisastavila Ahtuba, razširila se je 30 do 50 vrsta a kod Astrahana do 200 vrsta, tako da se u njezinoj vodenoj ploštini horizonat gubi.

Tako orijaška rieka mora da je već u staro doba za trgovački promet u medjašnjim evropsko-azijskim područjima bila vrlo znamenita, makar da su viesti o njoj u grčkih i rimskih pisaca veoma oskudne. Herodot samo spominje, da na Volgi stanuje narod Tisagetâ; kasniji pak zemljopisci kažu za Volgu, da protječe zemlju Sarmata i Skita. O tieku rieke Volge nema u njih potanjih viesti, pak još Pomponius Mela i drugi samo znadu, da Crnome moru na iztoku ima jedna velika rieka. Kasnije provališe u Volgino područje Huni, Alani, Bugari i Kozaci. U ono vrieme, kad su se počela javljati u današnjoj Rusiji slavenska plemena, stanovahu južno-iztočno od Slavena Kozari, snažan razbojnički narod, podieljen u više plemena, od kojih su neka izpoviedala vjeru Kristovu a druga vjeru Mojsijevu. Njihov vrhovni knez stolovao je u Atelu ili Balangiaru na Volgi. Slaveni su, kao što smo već gore spomenuli, dosta kasno iz središnje Rusije prodrli do Volge. No iza pada Kazanjskoga carstva mora da su se predjeli na Volgi brzo porusili, dok se je nekoliko stotina godina kasnije upravo na Volgi pokrenuo narodni ustanak za oslobodjenje domovine izpod poljske invazije. U Nižem Novgorodu, tada najmladjem medju ruskim gradovima, ustade mesar Minin i poče pozivati narod u obranbeni boj protiv Poljaka. Sa predjela na Volgi krenuše prvi dobrovoljci pod njegov barjak i u vojsku kneza Požarskoga. Dakako da je trebalo mnogo vremena, dok se je u tim predjelima „mlade Rusije“ ustalio svuda red i zakon. Osim ruskih kolo-

* Jedna vrsta = 1.067 km.

nista po gradovima bilo je ovuda kojekakih nomadskih plemena, koja su živjela od pliena i otimačine, te su kadkada dosta jada zadala središnjoj vlasti u Moskvi na pr. za ustanka Stenka Razina i Jemeljana Pugačeva.

Dakako da su ta vremena minula, te se danas diljem Volge putuje tako sigurno kao duž Dunava ili Rajne. Promet je po Volgi vanredno živahan. Već nekoliko vrsta niže izvora Volga je plovna za manje brodove, a zatim naraste sa mnogih pritoka na toliko, da od Tvera plove po njoj veliki parobrodi, koji nas svojom gradnjom i uredjenjem opominju na orijaške parobrode na američkoj rieci Misisipiju. Motreći tu široku rieku kako se veličanstveno valja, čovjek ne bi vjerovao, koli ima neznatne izvore. Od sedam malenih izvora, što teku iz bara na jugo-zapadu Valdajske visi, nastaje potočić, koji se naskoro izgubi u jezeru. Močvare, iz kojih odvire Volga, bez sumnje su ostatci kakovog velikog jezera, koje je sigurno nekoć pokrivalo cieli onaj predjel. Neke su od tih bara zarasle vodenim biljem a dubljine im nije još nitko izpitao. Izašav Volga iz svoga barovitoga povirja protječe nekoliko jezera, i pošto je primila pritok Žukopu, izlazi iz posljednjega Volgo-jezera kao široka rieka.

Izuzev Volgine obale Kaspijska je nizina neprekinuta stepa bez rašća, mjestimice dapače prava pustinja. Osušeno tlo nekadašnjega mnogo prostranijega Kaspijskoga mora na daleko je pokrito kržljavim slanicama, koje jedino uspievaju na tom slanom tlu. Stepne vode snašaju solne sadržine u plosne korutine, gdje nastaju velike slane bare i jezera, kao što je poznato Elton-jezero k sjeveroiztoku od Caričina, iz kojega se dobiva veliko obilje soli. Isto se tako na daleko prostiru pješčani prudovi bez rašća. Inače je stepa posuta travom i kržljavim biljem (sl. 15.), koje se ljeti od žege posuši, a zimi ga snieg pokopa. Samo nomadski konjanički čopori, što se bave stočarstvom, nastavaju kaspijsku stepu. Ove nepregledne ravnice prekida nekoliko osamljenih otočnih brda k iztoku od doljne Volge. Najviše takovo brdo Bogdo-brieg (176 met.) sastavljeno je od triaske i jurske formacije.

Rieka Ural, koju neki drže iztočnom medjom Evrope, izlazi kod Orenburga iz Uralskoga gorja i teče k zapadu, brežuljastom zemljom podno Obćega Sirta, zatim zakreće na jug kroz stepu. Ovdje gubi sve više vode, tako da se znatno umanjena izlieva deltastim ušćem u Kaspijsko jezero. Sjeverni dio ovoga unutrašnjega mora vanredno je plitak. Plosna obala ima osebujno obličje: ona je sastavljena u širini od 20 do 50 km. od smjese malenih mjestimice 8 do 10 met. visokih otočića („bugri“), koji se pravokutno prema moru polažu razstavljeni medju sobom plosnim lagunama. — Kaspijsko more razstavlja od Azovskoga prevlaka 620 km. široka, koja se provlači kao nizka plosna zemlja izmedju podnožja Kavkaza

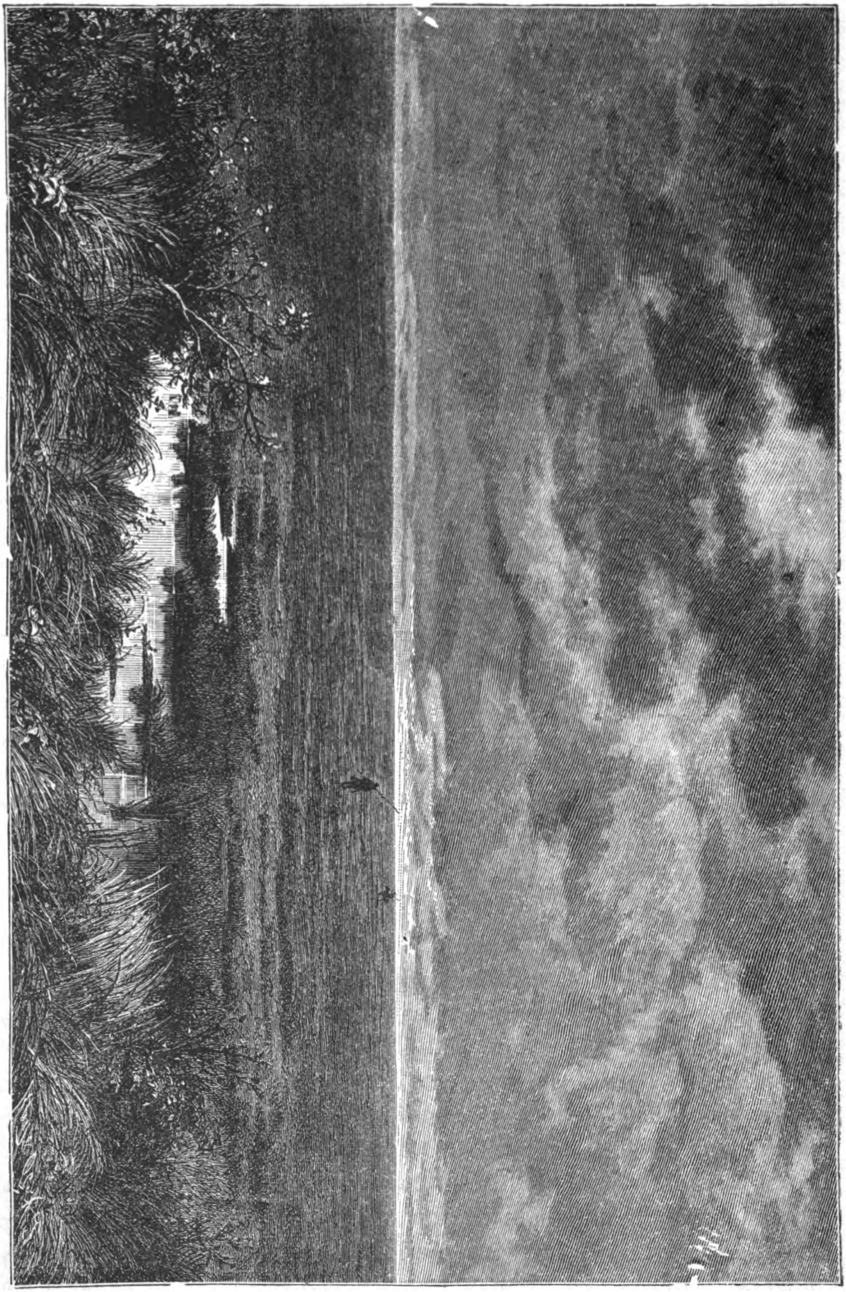

Sl. 15. Južnoruska stepa.

i Ergeni-brežuljaka. Tlo ove pontsko-kaspijske nizine sastavljeno je od naplava nekoć združenoga Crnoga i Kaspijskoga mora. Predgorje Kavkazko prema prevlaci omedjuje stepna rieka Terek, koji teče iztočno u Kaspijsko more i Kuban, koji na zapadu preko plosnog poluotoka Tamana na zapadnom kraju Kavkaza pritječe Crnomu moru. U sredini izmedju obiju rieka udara daleko na sjever do 800 m. visoko predgorje Kavkazko kao široka tercijarna ploča Stavropolska. Ova se ploča trakasto polaže prema zapadu, sjeveru i iztoku k nizinskoj prevlaci, koja se izmedju predgorja i Ergeni humlja sve više suzuje prema uzkoj udolici rieke Manič. To je osebujna stepna rieka ili za pravo riečno korito, koje u sredini samo do 25 met. stoji iznad Crnoga mora, te se s toga neznatnoga razvodja spušta do obiju mora. Da se voda u oba mora podigne za 25 metara, spojilo bi se opet Crno i Kaspijsko more. Obično sastoji Manič-rieka od čitavoga niza lokava, a prava bifurkacija nastaje jedino za kiše. Iztočni rukav u ostalom ni ne seže do Kaspijskoga mora. Čitavu nizinu zapremaju stepe, koje su na iztoku prave pustinje, a na zapadu slične Donovim stepama.

f) Ural je 1500 km. dugo jednostrano, meridionalno gorje, koje prema iztoku strmo opada, dok se k zapadu postupno spušta. Južni mu se početci dižu iz Kaspijske uleknine, a sjeverni mu je okrajak otok Nova Zemlja. Temelj čini Uralu ponajprije kristalinično naborano gorje, kojemu na iztočnoj strani izbija eruptivno kamenje, zatim paleozojski škriljavac i pješčenik, koji se na zapadu oslanja o kristaliničko temeljno gorje, te je mjestimice vanredno naboran. Prema zapadu se nabori razilaze polagano k ruskoj ploči, koja je sastavljena od istoga kamenja. Ural se je bez sumnje naborao od iztoka k zapadu i to već u sredini jurskoga doba, tako da se ubraja medju starija gorja na zemlji.

Ural sastavljaju dvie grane, koje se združuju izmedju 64° i 65° sjev. šir. Sjeverna je grana jako nagnuta i savita, te završuje Konstantinovim Kamenom; južna pak grana udara pravcem meridijana, te se na skrajnjem jugu razstavlja u tri ogranka, koji se viju prema Kaspijskoj uleknini. Tamo, gdje se obje grane sastaju, izpinju se najviši vrhunci, a nad svima Töll Pos visok 1688 met. u vrelištu Sošve. Drugi visoki vrhunac Končakov izpinje se u 60° sjev. šir. do 1560 met., a treći vrhunac Iremel još južnije u 54° sjev. šir. do 1536 met. visine. Budući da se po tom Ural izpinje samo nešto iznad visine čeških Krkonoša, broji se medju

srednje gorje. Na Uralu nema vječnoga sniega, čemu je razlogom i tamošnje suho podneblje; prema tomu su u cielom Uralu ponajviše položiti oblici.

Ural, „Montes Rhipaei“ u staro doba nazivan, medjašnje je gorje Aziji i Evropi i razvodje izmedju Volge, Pečore i Oba. Ural se orografijski obično dieli na tri diela. Južni ili šumoviti Ural, koji se do provale Ufe računa, razmjerno je nizak, te sastoji od mnogih naporednih lanaca, zaraslih jelovim šumama. Šumoviti se Ural k sjeveru sve više suzuje. Nebrojene grane južnoga Urala sastaju se u okolišu Iremela. Rudâ ima samo u zapadnom predgorju. Od izvora Ufe vije se k sjeveru do izvora Višere (polag drugih do izvora Pečore) srednji ili rudoviti Ural (sl. 16.), koji je znatno uži nego predjašnji. Ovaj sastoji doduše takodjer od više uzporednih lanaca, ali nema većih dugodolina. K tomu je srednji Ural najviši dio cieloga gorja, te ima izmedju Perma i Nižega Tagilska samo 414 met. visoku prevalu, kojom prolazi željeznica za Jekaterinburg.

Sjevero-iztočno od Končakova, najvišega vrhunca u ovom području, smjestio se Petropavlovsk, najsjeverniji rudarski grad u Uralu. Srednji dio Urala zove se s punim pravom rudoviti, jer su se na cieloj azijskoj strani od Petropavlovska k jugu do Jekaterinburga smjestili vanredno bogati majdani ruda, koje se drže starog eruptivnog kamenja, naročito što brda obiluju magnetitom, medju tima imenito Blagodat na vrelištu Ture. Od ostalih dragih kovina i dragoga kamenja, koje se ovdje dobiva, spominjemo smaragde, baryte, topase, cirkone i platinu; nadalje riedkih kovina kao iridij i rubidij itd., napokon izvrstno gradjevno kamenje, kao porfir, mramor i malahit. Najveći dio dragoga kamenja brusi se u Jekaterinburgu. Najglasovitiji su rudnici u Nižem Tagilsku, koji su dielom vlastničtvo obitelji Demidov. Kod Bogoslovskog ima zlata, u Krestovodzviženskom diamanata i povrh toga vanredno mnogo ugljena.

Sjeverni Ural zove se takodjer pusti Ural. Već u rudovitom Uralu ima manje šume nego u šumovitom, a u sjevernom ili pustom Uralu još manje. Istina, mjestimice imade sve do sjeverne polarnice jelika, ali ipak i ovdje veći dio gorja zapremaju baruštine i pištaline. Gorje je ovdje u obće divljije nego u ostalom Uralu, a rudâ nema ništa. Jedino visinom nadilazi pusti Ural ostala dva diela, jer ima i najviši uralski vrhunac i najvišu grbinsku visinu

(1200 met.). Od 65° širine k sjeveru opada visina gorju, te iznosi još oko 500 met.

Na zapadu prate Ural naporedni lanci („Parmas“), koji udaraju smjerom glavnoga gorja, te nam predstavljaju posljednje pravilne nabore Urala. U dalekim dolinama izmedju tih lanaca i glavnoga bila teku rieke ovoga područja. Jednostranost Urala lako se razpoznaje i po razvodju, koje se je podpuno smjestilo na iztočnom rubu gorja, tako da one rieke, koje se spuštaju na zapad, moraju proteći cielo gorje, dok na azijskoj strani hrle rieke većinom kratkim tiekom u ravnicu.

Na sjevernom kraju pustoga Urala, gdje se skrajnji povijarci ustrmljuju k tundri, vinuo se je sjevero - zapadnim smjerom Paehoj, do 500 met. visoki gorski vienac od starih

Sl. 16. U srednjem Uralu.

škriljavaca, koji se kao kršni brežuljci izpinju nad tundrom. Spomenuti se gorski vienac nastavlja preko Jugorske ceste k Vajgaču, a preko Karskih vrata na Novoj Zemlji.

Ruski narod zove Ural-gorje „pojas svieta“, kano da to gorje opasuje cieli sviet. Pa kako da i ne dodje prosti narod na tu misao! Tå Ural vijući se od kirgizkih stepa u guberniji orenburžkoj na jugu daleko k sjeveru u područje vječnoga leda čini prirodnu granicu izmedju dva diela svieta. On prolazi kroz pet gubernija: Orenburg, Ufa, Perm, Vologda, Arhangelsk. Na njegovim se pristrancima ozvanjaju raznoliki jezici (12 jezika), jer osim Rusa žive tu Permjaci, Voguli, Sirjeni, Ostjaci, Kalmuci, Kirgizi, Baškiri i t. d. Koliko je pak raznorodnih pukova tečajem vjekova prošlo preko uralskih dolina iz Azije u Evropu?

Na medji evropsko-azijskoj uzdiže se u Uralu na onizkom izgrbku oko 38 vrsta daleko od Jekaterinburga mramorni spomenik, koji nam pokazuje slika 17. Ovaj nas spomenik opominje, da je ovdje boravio g. 1837. tadanji veliki knez Aleksandar Nikolajević (kasniji car Aleksandar II.), a kasnije bio je ovdje g. 1845. vojvoda Maksimilijan Leuchtenberžki. Veliki knez Aleksandar, koji je onda na potonju veliku korist onih krajeva želio lično onaj predjel upoznati, bio je s onu stranu Urala svuda svečano dočekan. U Tjumenu se još danas u muzeju čuva kao dragocjeni spomen na put carevića Aleksandra čamac, u kojem se je on prevezao preko rieke Ture, a u Tobolsku drže svetinjom onu kuću, u kojoj je carević stanovao. Posve je naravno, da su podigli spomenik na onome mjestu, s kojega je carević prvi put ugledao daleku Sibiriju. Spomenik je od sivoga uralskoga mramora; na zapadnoj strani ima nadpis Evropa, a na iztočnoj Azija; na prednjoj strani spomenika glasi posveta:

U spomen visokog posjeta na ovom mjestu Nj. carske visosti priestolja nasljednika i velikog kneza Aleksandra Nikolajevića god. 1837. i vojvode Maksimilijana Leuchtenberžkoga god. 1845.

Kad je kasnije veliki knez Aleksej Aleksandrović na putu kroz Jekaterinburg posjetio ovo mjesto, dodan je još nadpis, koji kaže, da je i on vraćajući se za svoga puta oko zemlje boravio na tom mjestu.

*
* *

Kako se je Rusija silno razsegla, to je i razlika u toploti u pojednim predjelima velika. Popriečna godišnja toplota pada prilično redovito u južnoj Rusiji od juga k sjeveru a u sjevernoj Rusiji od jugo-zapada prema sjevero-iztoku i to od $+ 12^0$ u Krimu do $- 8^0$ u sjeverno-iztočnom kutu Rusije; što se od prilike podudara sa godišnjom

toplotom u srednjoj Francuzkoj i na Spitzbergima. Kolika li je opreka u svim pojavima života u navedenim brojevima izražena! Ipak je u glavnom u Rusiji suhozemska ili kontinentska klima, koja se iztiče velikom oprekom izmedju ljetne vrućine i zimske studeni. Glavni su razlozi tomu, što se je tlo Rusije daleko razseglo, što na široko suvisi s Azijom i što je utjecaju Atlantskoga oceana zatvoreno gorjem Skandinavskim i Karpatima.

Zima je u Rusiji daleko studenija, ljeto pak samo nešto toplije, a po tom i godišnja popriečna toplota manja nego li pod istom zemljopisnom širinom u zapadnoj Evropi. Gotovo ciela Rusija ima popriečnu toplotu mjeseca siečnja izpod 0^0. Zimi naime nisu samo obale Sjevernoga ledenoga i Baltičkoga mora ledom pokrite nego i obale Kaspijskoga i Azovskoga mora a kadkada i obale Crnoga mora. Jedino u južnom Krimu iznosi popriečna toplota mjeseca siečnja $+ 2^0$. K sjevero-iztoku raste zimi studen sve više (popriečna toplota u siečnju u Odesi — 2^0, u Moskvi — 11^0) dok u zavalju Pečore ne spadne gotovo na sibirsku studen (popr. topl. u siečnju — 16^0 do 20^0). Gotovo jače nego li sjevernim smjerom raste studen pravcem od zapada k iztoku poradi veće udaljenosti od Atlantskoga oceana. To je razlog, da isotherme mjeseca siečnja teku Rusijom od sjevero-zapada prema jugu-iztoku. Tako je n. pr. na 55^0 sjeverne širine na pruskoj medji popriečna toplota mjeseca siečnja sa — 5^0, u Moskvi sa — 11^0 i u Uralu sa — 16^0 različnija nego li od Odese do Arhangelska. Ujedno traje i zima prema sjevero-iztoku sve dulje i to na toliko, da je područje Sjevernoga ledenog mora smrznuto 8 do 9 mjeseci. Najniža toplota, što je opažana, u istinu je u cieloj Rusiji vrlo nizka i to u Arhangelsku — $47{\cdot}5^0$, u Moskvi — $41{\cdot}5^0$, nedaleko od Baltičkoga mora u Mitavi još — 29^0 zatim dapače u Južnoj Rusiji u Nikolajevu — 30^0, u Astrahanu — 32^0. No i vrućina ljeti nije samo velika na jugu nego i dalje na sjeveru, dakako samo kratko vrieme. Na Kaspijskom jezeru seže popriečna toplota mjeseca srpnja do $+ 25^0$. Na ušću Pečore iznosi popriečna toplota mjeseca srpnja samo još $+ 8^0$. Po tom je razlika izmedju središnje toplote najhladnijih i najtoplijih mjeseci po cieloj Rusiji vrlo velika, na iztoku mjestimice 38^0. Gotovo ciela se Rusija sve do obale na Crnome moru iztiče veoma vrućim no kratkim ljetom i vrlo studenom, dugom zimom. Po tom mogu u Rusiji živjeti i uspievati samo one životinje i biline, koje mogu da podnose jake opreke toplote.

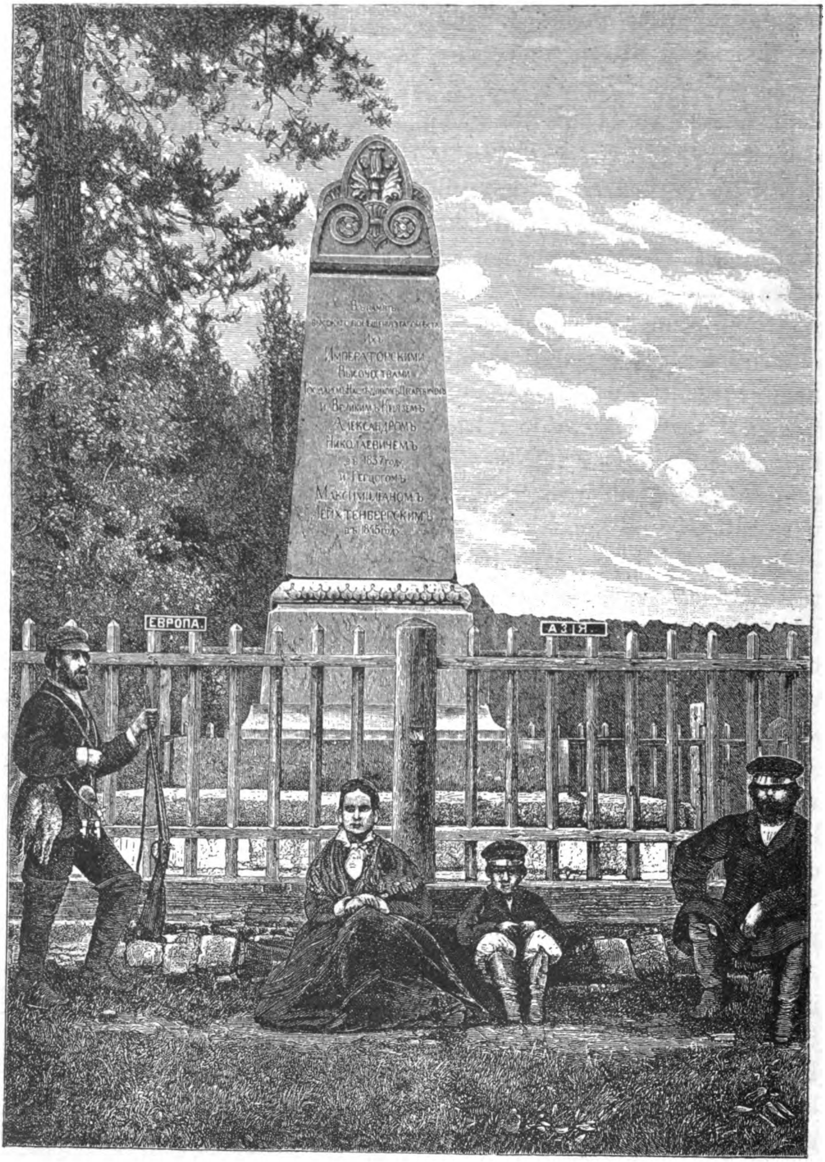

Sl. 17. Spomenik na medji Evrope i Azije.

Budući da je rusko tlo najvećim dielom ravno, to je posve polagan prielaz od najstudenijih u najtoplije predjele. Kao što toplina isto tako za napredovanje rastlina i životinjâ osobito mnogo vriedi vlaga, koja opet ovisi o množini padalina. U tom se pogledu takodjer donekle opaža po cieloj Rusiji jednoličnost, jer su padaline pretežne ljeti. Nu dok su u sjevernoj i srednjoj Rusiji i zimi obilne padaline, u južnoj su Rusiji vrlo riedke u to vrieme, te je ondje u obće ciele godine malo padalina: u sjevernoj i srednjoj Rusiji 500 mm., na Crnome moru 380 mm., na Kaspijskom jezeru dapače izpod 200 mm., a pri tom treba da se i to iztakne, što isto obilje padalina kraj velike toplote na jugù daleko manje koristi južnim nego li sjevernim predjelima. Napokon pada u južnoj Rusiji kiša kratko i vrlo naglo u ljetno doba, tako da odmah izhlapi. Poradi toga nema onuda drveća, već nepregledne stepe zarasle travom.

Po tom se ruska plosna zemlja po klimi i rastlinstvu dieli na dvie velike pokrajine: na pojas šumski na sjeveru i stepni na jugu, koje neki zovu baltičkom i pontskom podnebnom pokrajinom. Sjeverna pokrajina ima zimu pol godine, dapače i dulje, no veliki snieg, koji pokriva tlo, brani zemlju od mraza. Ljeti pada obilna kiša, koja vanredno prija rašću. Ovaj je pojas pun šuma i močvara: ratarstvo i livadarstvo je tu liepo razšireno izuzev krajnji sjevero-iztočni dio. Kano posebni subarktički odio ove podnebne pokrajine može se smatrati područje Pečore i Mezenja sa tundrama i uviek smrznutim tlom, vrlo studenom do 9 mjeseci dugom zimom. To je domovina lovacâ i ribara.

Južna medja šumskoga pojasa teče od prilike od Lavova preko Kijeva, Kurska, Tule, Kazanja k Orenburgu. Toj je crti na jugu pontska stepna pokrajina, gdje traje zima samo 4—5 mjeseci. Budući da ovdje zimi nije mnogo sniega, jaki su mrazovi, dok ljeti vanredna žega uzprkos plohâ sprečava uspievanje rašća. Izbilja, rastline se tuj najbolje s proljeća i na jesen razvijaju, a drveće uspieva jedino na riečnim obalama. To je područje stepa zaraslih travom, ali u sjevernom dielu ima tu još i šuma. Taj sjeverni dio podudara se donekle sa pojasom zemlje crnice sežući k jugu do crte Kišenev — Ekaterinoslav — Saratov — Uralsk. Ovo su najplodniji i najbolje obradjeni krajevi Rusije — žitnica Rusije a donekle i Evrope. Dalje k jugu pukla je prava, bez rašća, žuta stepa sa neznatnim ratarstvom. Ova dalje prelazi u Kaspijsko zavalje, u slanu stepu i pustaru.

Makar da je podneblje Rusije, kao što smo vidjeli, poradi ravnoga tla, jednolično, ipak se opažaju velike raznolikosti u toploti. U Laplandiji i na poluotoku Koli opreka je u toploti izmedju sjeverne obale i unutrašnje zemlje vrlo velika. Na obalu djeluje još vrlo povoljno „Gulfstream" (zatonska struja): tu je zima meka a ljeto hladno. U unutrašnjosti pak, gdje visinski okrajak sprečava upliv mora, zima je vrlo studena i duga, a ljeto, kratko i vrlo vruće, nesnosno poradi množine komaraca. Muonioniska, mjesto u unutrašnjoj zemlji u 68° sjeverne širine a visoko 300 m., ima popriečnu godišnju toplotu —2·7° (mjeseca siečnja —17·8° a mjeseca srpnja +14, dakle razlike za 31·8°). Uslied razmjerno toploga ljeta seže ovdje šuma daleko na sjever. Obale Bieloga mora, koje se zimi na daleko smrzava, zimi su doduše toplije nego li unutrašnja zemlja, ali su daleko hladnije od sjeverne obale. Arhangelsk ima godišnju popriečnu toplotu +0·4°; mjeseca siečnja —13·6°, mjeseca srpnja +15·9°, dakle razlike 29·5°. Svakako je tu manja opreka u godišnjoj toploti, podneblje je dakle manje kontinentsko nego u južno-iztočnoj Rusiji. Još je studeniji krajnji sjevero-iztok Rusije Pečorina zavala, ali za taj predjel nemamo točnih opažanja; ovaj naime predjel spada već u pojas trajno smrznute zemlje.

Na podneblje Finske povoljno utječe Baltičko more kao i nebrojena unutrašnja jezera. Uz primorje i jezera zima je meka a ljeto razmjerno hladno, a dalje u unutrašnjim krajevima jača je opreka izmedju ljeta i zime. Tako ima Helsingfors na obali popriečnu godišnju toplotu +3·9°; mjeseca siečnja —6·9° a srpnja +16·4 (razlika 23·3°), Kuopio pak u unutrašnjosti ima popriečnu godišnju toplotu +2·5°; mjeseca siečnja —10·9°, srpnja +17·3° (razlika 28·2°). I u tako zvanim baltičkim pokrajinama djeluje Baltičko more sve blaže, što idemo dalje k jugu. Botnički i Finski zaton zamrznu se gotovo svake godine, Rižki već znatno manje, a još manje otvorena obala. S toga su na otvorenoj obali smještene luke kuronske riedke i na kratko vrieme poradi leda nepristupne. Po tom je zima ovdje meka, ali je i ljeto s toga mutno, hladno i vlažno, te nema u kontinentskom zimskom podneblju ni traga onoj čestoj izmjeni jugovine i smrzli, tako značajnoj za našu zimu. — U srednjoj je Rusiji toplota zimi riedko iznad ledišta, ili nije barem dulje nad ledištem, da bi ma i za kratko vrieme jugovina prevladala. U Moskvi je popriečna godišnja toplota +3·9°, mjeseca siečnja —11·1°, mjeseca srpnja +18·9°, dakle razlika 30°. Prema iztoku je zima sve studenija. U Orenburgu (52° sjev. širine) zima je oštrija nego li u Arhangelsku (64° sjev. širine). Ljeti nasuprot pada toplota od juga k sjeveru, a pri tom odlučuje i izpetost tla. S proljeća i ljeti je najtoplije na obalama Volge (Samara popriečni maksimum 34·5°), dok imadu ravnjaci na desnoj strani rieke oštro podneblje. Nadalje je znamenita razlika glede podneblja u srednjoj Rusiji izmedju šumskòg pojasa i područja zemlje crnice; u ovom je području ljeto toplije i više suho nego u onom pojasu, akoprem su i ovdje ljetne kiše pretežne. Spomenimo još neke popriečne godišnje razlike u toploti: Moskva +31·4°, —30·5° (absolutni minimum —42·5°); Kazanj +31·1°, —32·4°; Orenburg +35·6°, —32·2° (absolutni minimum —40·5°). Padaline su opažane u srednjoj Rusiji sliedeće: Varšava 580 mm., Pinsk 610 mm., Moskva 550 mm., Kazanj 440 mm. Sjeverna Rusija ima nešto manje padalina: Petrograd 470 mm., Arhangelsk 410 mm.; znatno manje padalina ima južna Rusija: Odesa 400 mm., Krč 250 mm., Samara 390 mm., Astrahanj

samo 140 mm. Napokon spomenimo i to, da je Kaspijska nizina uz unutrašnju Španjolsku najbolje suha zemlja u Evropi.

Južno-zapadna Rusija (Volinja, Podolija) ima toplo podneblje, te nema jakih opreka. Navlastito je proljeće i jesen toplija nego u srednjoj Rusiji. Ipak ljeto nije toplije nego li u istoj zemljopisnoj širini srednje Rusije, a zimi znade znatno spasti toplota.

Mjesto	Popr. god. toplota	Mjeseca siečnja	Mjeseca srpnja	Razlika
Kijev (180 m.)	+6·8°	—6·1°	+19·1°	25·2°
Kamenec (220 m.)	+8·4°	—3·6°	+20·0°	23·6°

Područje stepâ u južnoj Rusiji ima kraj pretežno suhozemskih vjetrova vrlo ekstremno podneblje. Ljeto je jako toplo, a zimi nije studen doduše tolika kao u srednjoj Rusiji, ali ipak prema zemljopisnoj širini vrlo oštra i k iztoku sve jača. Na doljnom Dnjepru (42° sjev. šir.) ista je toplota mjeseca siečnja kao u srednjoj Švedskoj (u 60° sjev. šir. i kao na sjevernoj obali Laplandije u 70° sjev. šir., dok se toplota mjeseca srpnja podudara se toplotom južne Francuzke.

Mjesto	Popr. god. toplota	Mjeseca siečnja	Mjeseca srpnja	Razlika
Kišinev	+10°	—3°	+22·7°	25·7°
Nikolajev	+9·8°	—4·1°	+23°	27·1°

Srednji su ekstremi u Nikolajevu +35·2° i 21·4°. Oštra zima dosta je kratka, a proljeće toplo. Zimi se gdjekada toplota naglo mienja poradi toplih vjetrova. Studen je vazda za rašće znatno štetnija nego li dalje na sjeveru, jer nema sniega. Ono malo kiše, što pada s proljeća, ne može dovoljno natopiti tla poradi visoke toplote. K tomu su vrlo škodljivi rašću strahoviti stepni vihrovi („burane“), koji zimi sipki snieg a ljeti prašinu uzvitlaju i velikom silom po dalekim stepama nose.

Posebno područje čini južna obala Krima, koja s riedkom ljetnom kišom spada posve u pojas sredozemnoga mora. Gorje na Krimu posve razstavlja južno primorje od sjevernoga diela toga poluotoka, na kojem vlada stepno podneblje. Kad si sa sjevera k jugu prevalio to gorje, u tren se je promienilo podneblje i vegetacija. Jalta na južnoj obali ima godišnju toplotu +13·3°, mjeseca siečnja +4·3°, a mjeseca srpnja +24·7°; dok samo 46 km. udaljeni Simferopol na sjevernoj strani gorja ima godišnju toplotu od 10·1°,

*

mjeseca siečnja —0·6°, a mjeseca srpnja 20·7°. Obilne zimske kiše radjaju uzprkos ljetne suše bujnu vegetaciju, dok su na sjevernoj strani gorja jaki mrazovi. S punim pravom piše Voejkov ovako: Poluotok Krimski je najtopliji predjel evropske Rusije. Ovdje lasno razpoznaješ more, koje se nikad ne smrzne, a na južnoj obali u zaklonu gora raste lovor, smokva, manjola, uljika i mnogo drugo južno-evropsko rašće. U ostalom i ovdje padne gdjekada toplota izpod —10°, a i snieg pokriva zemlju po koji dan. Sjeverne doline i mjesta, koja ne leže na moru i koja ne zaklanjaju gore kao na pr. Sevastopol i Krč, imaju vrlo promjenljivu zimu. Za južnih vjetrova zima je gotovo tako meka kao na južnoj obali, ali za sjevernih vjetrova spadne gdjekada toplota do —25°.

Okoliš Azovskoga mora ima osobito oštru zimu tako, da se more na daleko smrzne. Nedaleko od mora mjesto Lugan ima popriečno mjeseca siečnja — 8·3°, a gdjekada spadne toplota na —40·8°. I visoke ravni na sjeveru podno Kavkaza zimi su vrlo studene i suhe. Tako ima na pr. Stavropol (550 m. visoko) popriečnu godišnju toplotu od +8·6°, mjeseca siečnja —4·4°, mjeseca srpnja +20·5°, dakle razlike 24·9°. Kaspijska napokon nizina ima u svakom pogledu najvećma kontinentsko podneblje u cieloj Evropi. Tu vlada ljeti žarka žega uz posvemašnju sušu, a zimi tako ljuta studen kao u sjevernoj Rusiji. U Astrahanju iznosi godišnja toplota +9·4°, mjeseca siečnja —7·1°, a mjeseca srpnja +25·5°, dakle godišnja razlika u toploti 32·6°. Padaline (izpod 200 mm.) su skroz nedostatne, s toga naliči čitav taj kraj na pustinju.

Padaline su obilne imenito jeseni. Što dalje idemo od obale, to su opreke izmedju zime i ljeta veće:

Predjel	Popr. god. toplina	Mjeseca siečnja	Mjeseca srpnja	Razlika
Obala kod Revala	4·6°	—5·4°	16·1°	21·5°
Petrograd	3·7°	—9·4°	17·8°	27·2°
Obala kod Libave	6·5°	—3·2°	16·9°	20·1°
Mitava	6·4°	—5·0°	17·6°	22·6°

Popriečni maksimum i minimum je u Petrogradu +29·3°, i —28·5°, a najjača opažana zima bijaše —39°, u Mitavi pak ista opažanja iznose +29·5°, — 21·7° i —28·8°. U ovom dielu Rusije je osobito hladno i puno sniega, kao što je posve naravno, na Valdajskoj visi. Ruska se Poljska svojim podnebljem približuje podneblju iztočne Njemačke. Tako ima Varšava popr. god. toplotu +7·4°, mjeseca siečnja —4·5°, mjeseca srpnja +18·8°; razlika 23·3°.

Dok prema tomu, što smo sada naveli, iznosi razlika popriečne toplote izmedju mjeseca siečnja i srpnja u Baltičkim pokrajinama tek 20° do 24°, doseže ona u srednjoj Rusiji 30°, a na Volgi 33°. Čuveni ruski meteorolog

prof. Voejkov crta u svom djelu podnebne prilike srednje Rusije od prilike ovako: U srednjoj Rusiji nije osobito ljuta, ali je dugotrajna zima, zovemo li zimom ono vrieme, dok je toplota izpod 0. Pri tom se toplota sjevernih i južnih predjela relativno slabo razilazi. Kasno proljeće, za kojega se češće vraća studen, umjereno toplo ljeto, prijatno za teženje tla, dosta česte i nagle promjene toplote imenito zimi i s proljeća, a relativno rjedje od lipnja i srpnja do listopada. Nepregledna ravnica, zatim udaljenost od gorâ i mora čini, da je težko daleku srednju Rusiju porazdieliti u podnebne pokrajine tim većma, što se sa zemljopisnom širinom neobično polagano mienja toplota. Razliku izmedju sjevera i juga imenito pak sjevero-zapada i jugo-iztoka označuje zimi u Rusiji znatnija vlaga zraka i padaline nego li toplota u obće. Ipak tvrdi poznati meteorolog Hann, da su zimi izvanredne opreke u toploti u srednjoj Rusiji svakako veće nego li u srednjoj Evropi. Jedino to smanjuje te opreke, što se je cieli niz različite toplote nanizao u Rusiji ponajviše izpod ledišta (0).

IV.

Žiteljstvo.

Broj i gustoća žiteljstva. — Raznolike narodnosti. — Slaveni poimence Rusi najmnogobrojniji. — Velikorusi, Malorusi, Bjelorusi. — Poljaci, Litvini i Lotiši. — Grci. — Rumunji. — Germani (Švedi, Niemci). — Jermeni. — Cigani. — Semovci (Židovi, Karaite). — Nebrojeni mongolski narodi.

Rusko carstvo broji u svem do 130 milijuna žitelja. Od toga odpada na evropsku Rusiju do 107 milijuna, a ostala 23 milijuna na azijsku Rusiju. Evropska dakle Rusija broji znatno više žitelja nego Austro-Ugarska i Njemačko carstvo zajedno, te zauzimlje brojem žiteljstva prvo mjesto medju evropskim državama. Prema prostoru pak živi u evropskoj Rusiji, po brojenju od god. 1897., poprieko na □ vrsti samo 22·2 žitelja. Rusija je po tom izuzev Norvežku i Švedsku relativno najslabije napučena evropska država i to koje zbog svoga sjevernoga smještaja, koje zbog suhozemskoga podneblja, koje pak što se u dalekoj iztočno-evropskoj nizini žitelji ponajviše bave samo gospodarstvom. Ipak je gustoća žiteljstva u Rusiji prema prirodnim odnosima zemlje, te zaslužbi i zanimanju žiteljstva vrlo različita; dok naime oko velikih gradova i u plodnim a donekle i u obrtničkim predjelima relativni broj žitelja srednju gustoću od 22·2 na □ vrsti daleko nadmašuje, pada nasuprot u stepnim navlastito pak u sjevernim ledenim predjelima. Najbolje su napučene gubernije Petrokovska (130·7), Varšavska (125·8), Kalička (80), Moskovska (76), Podolska (60), Radomska, Kijevska i Ljublinska (po 60); a najrjedje gubernija Arhangelska (0·5), Olonečka (3·2), zatim Donsko područje te gubernije Astrahanska, Orenburžka, Permska, u kojima ne živi ni 10 ljudi na □ vrsti. Spolno je razmjerje žitelja u evropskoj Rusiji u obće takovo, da na 100 muževa ide 101·2 žena; u ruskoj pak Poljskoj dolazi na 100 muževa 96·3 žena, a u Finskoj 102·8. Glede miene žiteljstva t. j. razmjerja

medju prirastom i padanjem žiteljstva spomenimo sliedeće podatke. U evropskoj se Rusiji računa na godinu poroda $4^1/_4$ milijuna, a pomora do 3 milijuna. Po tom se vidi, da žiteljstvo u evropskoj Rusiji raste neprekidno prirodnim načinom i to svake godine za $1^1/_4$ milijuna. Vjenčanjâ se broji na godinu 770.000, a na svaki se brak računa poprieko 5 djece, a u 15 gubernija još i više.

Raznolikošću narodnosti pretječe evropska Rusija i Austro-Ugarsku, dakle u obće sve države evropske. No vanredno velik broj narodnosti u Rusiji izčezava pred glavnom narodnošću Slavenima, kojima pripada više od $^3/_4$ cieloga žiteljstva ruskoga. Žitelji evropske Rusije pripadaju najvećim dielom kavkazkoj i mongolskoj rasi, kao što nam svjedoči sliedeći priegled.

I. Sredozemska (kavkazka) rasa.

a) Indogermansko pleme:

Veliko-Rusi	56,700.000	Lotiši	1,600.000
Malo-Rusi	20,100.000	Grci	100.000
Bjelo-Rusi	5,000.000	Rumunji	700.000
Poljaci	8,100.000	Francuzi	1.500
Bugari	100.000	Niemci	1,500.000
Srbi	3.000	Švedi	400.000
Česi	9.000	Jermeni	500.000
Litvini	1,400.000	Cigani	120.000

b) Semovci:

Židovi	2,400.000	Karaite	10.000

II. Mongolska rasa.

a) Tatarska skupina:

Tatari	1,600.000	Kalmuci	180.000
Baškiri	900.000	Kirgizi	200.000

b) Finska skupina:

Baltički Fini	1,900.000	Sirjeni	100.000
Kareli	400.000	Votjaci	300.000
Estonci	900.000	Samojedi	7.000
Ingri	3.000	Voguli	5.000
Livonci	5.000	Čeremisi	350.000
Lopari	10.000	Mordvini	900.000
Permjaci	80.000	Čuvaši	700.000

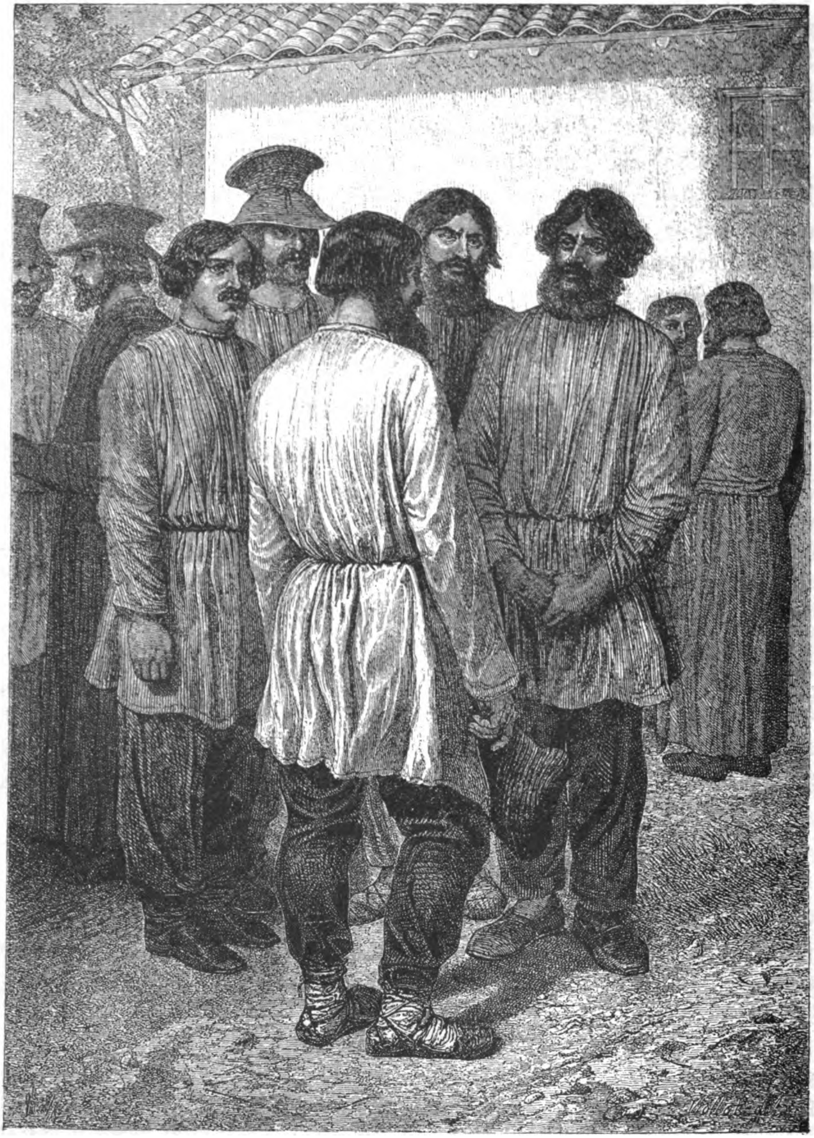

Sl. 18. Ruski seljaci.

Jezgru žiteljstva ruske države sačinjavaju, kao što smo već spomenuli, Slaveni, a medju njima daleko premašuju iztočni Slaveni t. j. Rusi (preko $^2/_3$ svega žiteljstva). Rusi nastavaju u neprekidnoj cjelini najveći dio ogromne Rusije, no dopiru na sjeverozapadu do mora samo kod Petrograda, a na sjeveru i iztoku razstavljaju ih finska plemena od medja evropske Rusije. U 34 gubernije sačinjavaju Rusi 75% žiteljstva, u 6 gubernija više od 50%, u tri više od 35% i napokon u 6 manje od 25%. Istina, tečajem viekova primio je ruski narod u se dosta mnogo finskoga i mongolskoga življa, no u bitnosti ipak prevladjuje u Rusa skroz slavenski tip. Jezik, običaji i pravoslavna vjera čine ruski narod gorostasnom cjelinom, kojoj ni malo ne smeta, što se Rusi razpadaju na Veliko- Malo- i Bjelo-Ruse.

Promotrimo sada značajne crte u pojedinih naroda i plemena ogromnoga ruskoga carstva.

Veliko-Rusi su za pravo ono pleme, koje vlada i gospoduje u velikom ruskom carstvu; oni su podigli današnju rusku državu. Veliko-Rusi su u obće snažni ljudi. I medju seljacima vide se često u istinu liepe glave, a djevojke i žene su gdjekada upravo neobične ljepote. Veliko-Rusi (sl. 18. 19. 20. i 21.) su uzrasta nešto zdepasta, vrat im nije dug, zatiljka su jaka, plećiju širokih, nogu razmjerno kratkih; no imade medju njima i ljudi vitkoga rasta. Po licu se je Veliko-Rusu razlila svjetla rumen, a i kosa mu je ponajviše svietla; riedki su tamne kose. Kako se drži, da je pravi slavenski tip više crnomanjast, to neki misle, da svietla kosa i brada kao i modro oko u Veliko-Rusa potječe od mješavine sa finskim plemenima i sa nadošlim Normanima.

Veliko-Rusi naginju na debljinu, te se u imućnijim slojevima ruskoga družtva često vidi ugojen vlastelin, častnik, trgovac, a i ugojena gospodja. Veliko-Rus je kao i Francuz sangvinik. On je vesele ćudi, okretan, družtven, razgovoran, voli lake zabave, nedužne igre, ne poznaje straha. Unatoč svojim melankoličnim narodnim pjesmama Veliko-Rus je vanredno veseo, te se za čudo ne brine ni malo za svoju budućnost. Veselo živjeti, pjevati i zabavljati se, kano da je glavna zadaća njegova života. On ne voli mnogo raditi, pa kad i radi, izbjegava svaki veći napor. Bezprimjernim mirom podnosi Veliko-Rus sreću i nesreću, već kako Bog na nj šalje. Njegova ravnodušnost prema svemu u životu gotovo prelazi u kažnjivu indolenciju. On je do skrajnosti bezbrižan u velikim i u malenim stvarima.

Uslied svoga veseloga temperamenta voli Veliko-Rus šalu i zabavu, pri čem ga pomaže velika rječitost. I prosti ljudi rado upotrebljavaju strane rieči i to vrlo zgodno. Nadalje su u Veliko-Rusa još sliedeća dobra svojstva. On je vrlo nabožan, ali uza to i praznovjeran. On ne pita stranca nikada za njegovu vjeru. Nigdje — unatoč okorjelosti pravoslavne ruske crkve — nisu inovjerci tako slobodni u izvršivanju svojih vjerskih dužnosti kao u Rusiji.

S punim pravom piše jedan putopisac o Rusima sliedeće: Pomislimo li kako je Rus, imenito priprosti seljak, proniknut dubokim uvjerenjem, da je njegova pravoslavna vjera jedino spasonosna, moramo se u istinu čuditi velikoj vjerskoj toleranciji, koju pokazuje ruski narod i njegova vlada prema raznim vjerskim sljedbenicima, koji žive pod ruskim žezlom. Slobodno bez ikakvih zapreka obožava u Rusiji Kalmuk svoga Dalai-Lamu, Perzijanac vječni oganj, a Indijanac Brahmu; Muhamedovac zazivlje svoga Allaha, Tunguzac leži u prahu pred svojim kumirima, a isto tako pristaše svih kršćanskih vjera počevši od katolika, luterovaca, reformovanih do nemonita i hernhuttera slobodno javno izpoviedaju svoj vjerozakon. Na toj se vjerskoj snosljivosti upravo temelji djelatnost Rusije kao širiteljice evropske kulture u dalekoj Aziji. Strani narodi videći kako im je obezbiedjena narodnost i najveće blago — njihova vjera, lako se priuče na to, da postaju dušom i tielom pripadnici ruske države. Po malo naime gubi se u njih ono neugodno čuvstvo o odnošaju izmedju gospodujućih i podložnika, izmedju pobjednika i pobiedjenih, pa u živom obćenju tih divljih naroda sa Rusima dodje k njima mnogo zrnce kao zametak buduće njihove uljudbe.

S toga nije vjera kriva, što u posljednje vrieme progone mojsijevce u Rusiji, već treba da se tomu traži uzrok u družtvenim prilikama, kao što ćemo kasnije razložiti. Veliko-Rus je nadalje čovjekoljubiv i uslužan, susretljiv i neobično milosrdna srca. Osudjenike, imenito koji se pošiljaju u Sibiriju, ne zove on nikada zločincima, već nesretnicima, pa rado dieli s njima posljednju kopjejku i zadnji komad kruha. Djecu osobito ljubi pa nije ništa neobična u Rusiji, da i mužkarac djecu pjestuje. — Na svjetskom je glasu gostoljubivost Veliko-Rusa, a poprimila su ju od njih i druga plemena u Rusiji. Napokon spomenimo još jednu znamenitu krepost u Veliko-Rusa, a ta je velika hrabrost. On ne poznaje pogibli u ratu, on bi za svojim vodjom i na pakao pošao; ratne tegobe i nevolje podnosi on uztrpljivije nego li ikoji drugi narod; u kratko on je izvrstan vojnik.

Ima medjutim i tamnih strana u karakteru Veliko-Rusa. Sklonost za veseli život navodi ga k nasladama, a ove do pohlepnosti za novcem, a gdjekada i za tudjim, ako nema sam sredstava. Neki je duhoviti Rus uztvrdio vrlo zgodno ovo. Kad Niemac krade,

on to čini, da obskrbi ženu i djecu svoju, a Rus čini to, da zadovolji svojoj časovitoj požudi. Odanost k uživanju vodi ga i do pre-

Sl. 19. Moskovska gradjanska obitelj.

komjernog užitka žestokih pića. Dakako da ta mana u ruskoga naroda nije ni iz daleka tako uvriežena, kao što su običavali to

crtati pristrani osobito njemački pisci. U prijašnje je vrieme prekomjernom piću bio poglaviti razlog, što seljak nije poznavao drugoga pića do vodke, a k tomu je država imala od poreza na vodku veliki dohodak. S toga je siromah seljak od prodavačâ vodke na sve moguće načine bio zavadjan na užitak toga pića. Pa kako Rus u obće ne podnosi mnogo žestokoga pića, čim bi malo previše pio, napajali bi ga krčmari kojekakvim patvorenim pićem. Odkad se dobije u svim većim mjestima po Rusiji piva i to uvažanog i domaćeg, prestaje po malo prekomjerno piće vodke, tim većma što i državna vlast o tom nastoji dokidajući krčmice s vodkom. Stara je rieč „in vino veritas", što znači da se narav svakoga čovjeka najbolje očituje, kad se je nakitio. U Rusa se to potvrdjuje. Njegov se veseli temperamenat u razigranom stanju još povećaje: on je nježan, mio, sladak, samo bi se grlio.

Kako krivo čine ruskomu seljaku razni putopisci, ističući da je nečist, najbolje nam dokazuje već to, što svuda pa i u seljačkim kućama imade kupaonica. Ruski se seljak svaki tjedan kupa barem jedanput prije nedjelje i obće prije svakoga blagdana. To je prastari običaj u Rusa, pa ako i ne potječe možda svuda od težnje za čistoćom, to je nuzgredno, a glavno je da se u istinu kupa, da bude čist. Isto je tako uobičajeno po cieloj Rusiji pranje ruku poslije blagovanja.

Veliko-Rus ima osobite spretnosti za razne obrte, kao što nam to svjedoče neka stara vrlo bogata obrtna sela. Takovo je na pr. Bogorodskoje, selo 40 km. udaljeno od Nižega Novgoroda, koje je dobio g. 1615. narodni junak Kuzma Minin na dar od cara Mihajla Feodorovića. Tu se bave seljaci od vajkada priredjivanjem kože, koju na daleko izvoze. Tu se izradi svake godine na milijune rukavica. Selo Holni u guberniji Vladimirskoj bavi se slikanjem svetih slika, te ih na milijune izvodi na godinu. U istoj je guberniji bogato selo Ivanovo, koje se bavi u velike tkalstvom. Tu je glasovita tvornica katuna. Selo Pavlovo na glasu je izradjivanjem vilica, noževa i škara, te ih razpošilja daleko po Aziji. Izvrstna ruska koža (juhta) poznata je po čitavom svietu. Krasno vezenje koža iz Toržoka na glasu je po cieloj zapadnoj Evropi. Spomenuta a i mnoga druga obrtna sela svjedoče, da je u Velikih Rusa i seljak vrlo spretan i vješt obrtnik. Dodje li u kuću k vlastelinu, te opazi li kakovu umjetnu rezbariju, odmah će ju kušati oponašati ma i najprimitivnijim orudjem i ne će mirovati, dok ne uspije. Običnom bradvom umije ruski seljak u kratko vrieme najteže i

najfinije tesarske, kolarske i stolarske radnje izvesti. Istinita je rečenica o njegovoj vještini, koja kaže: „Rus uzme sjekiru te odjaše u šumu, a zatim se kući vozi na kolima, što ih je medjutim sâm u šumi načinio.“

Sl. 20. Gospodje iz Vjatke i Perma.

Nasuprot ne voli Veliko-Rus ratarstva. Njemu nikada ne padne na um, da bi po uzoru vlastelinovu unapredio svoje gospodarstvo ter polja na noviji način obradjivao. Isto se tako ne da

odvratiti, da ne bi po prastarom običaju gradio kuću od drveta, makar da vidi kako su česti požari, bud s nepazljivosti bud podmetnućem vatre. S tim je u savezu prosjačenje po dalekoj Rusiji siromaha nastradalih od požara. Nigdje se toliko ne grieši i ne sljepari kao u Rusiji pod izlikom stradanja od požara. Iz Bogorodskoga kraja žitelji čitavih sela prosjače po Rusiji godinu za godinom. I državna je vlast dugo bila nemoćna, da na put stane tomu prosjačenju. Nekoji tih prosjaka nisu siromašni, već su od vajkada baštinili prosjački zanat. Mnogi imadu svoju kućicu, polje i stoku, pa ipak čim snieg okopni, nešto ih goni od kuće, da podju u sviet prosjačiti. Za druga si uzmu budi sliepca, gluhoniema, budi hroma u istinu ili takova, koji se dobro umije pretvarati, pa se onda prosjači od sela do sela, jer se gradova obično boje, gdje se strogo pazi na te osebujne prikaze. Kruha obično ne primaju za milostinju već novac, brašna, platna itd., stvari, koje onda unovče.

Veliko-Rus je poprieko vrlo darovit; on sve brzo shvaća bez velika napora; posveti li se znanosti, svladat će najvećom lakoćom najteže probleme. Kao što u obće svi Slaveni, tako i Veliko-Rus ima osobiti talenat za strane jezike. Njemački pisci iztiču, da njihov jezik od stranih naroda najlaglje nauče Slaveni, a medju ovima osobito' lako Veliko-Rusi. Jedan njemački pisac tvrdi, da je tomu po svoj prilici razlog, što je ruski jezik sam po sebi težak, pa si Rus učeći svoj materinji jezik na toliko uvježba sluh i izgovor, da je za nj igrarija da nauči strane jezike. Dakako ruski je jezik veoma bogat na glasovima i oblicima, te ga vrlo težko nauče Germani i Romani. Unatoč obilja jednostavnih i sastavljenih konsonantskih glasova ruski je jezik vrlo blagozvučan i osobito sgodan za pjevanje. I u jeziku ruskom se iztiče veselo i ljubezno biće Rusa poimence u premnogim diminutivnim i ljubkim riečima, kao što to tako često spominju englezki, njemački i francuzki putopisci Rusije.

Naobraženi Veliko-Rusi osobito vole filozofske nauke, što nam potvrdjuju ruska i inozemska sveučilišta, na kojima se mnogi ruski mladići posvećuju filozofskim naucima. Prijatelji pokojnoga Skobeleva pripoviedaju, kako se je taj slavni general za dokolice najradije bavio filozofijom. Kako su Rusi izvrstni dialektici, posve je naravno, da ima u njih izvrstnih pravnika, koji kod javnih sudbenih razprava svojim prirodjenim govorničkim darom i oštroumljem zadive sve slušateljstvo. — Ipak se čini, da su prirodne nauke ono naučno područje, za koje ima Veliko-Rus najviše volje i vanredne sposob-

nosti. Na polju kemije, fizike, botanike i mineralogije imadu Rusi učenjaka, koji se u čitavom učevnom svietu s velikim počitanjem spominju. No nada sve imadu Rusi vanredne sposobnosti za matematičke nauke. Oni su na tom polju vrlo mnogo privriedili, pak su djela njihovih matematičkih velikana Ostrogradskoga, Bunjakovskoga, Savića i dr. prevedena u neke zapadne jezike. U obće čini se da nije daleko vrieme, kad bude Rusija u mnogim strukama ljudskoga znanja prvu rieč medju prosvietljenim narodima vodila. — Dugo vremena imali su težki položaj oni Rusi, koji su izučili takove struke, koje neposredno zahvataju u ljudski život, kao liečničtvo i ljekarstvo, pak zahtievaju ljude pouzdane i strogo savjestne. Tako je Petar veliki zabranio svojim zemljacima vodjenje ljekarna, pa su s toga ljekarne bile dugo u rukama po Rusiji jedino strancima poimence Niemcima. Isto su se tako do nedavna više tražili u Rusiji stranci kao liečnici nego li Rusi. Danas je posve drugčije. Zemlja ima velik broj izvrstnih ruskih liečnika, koji uživaju znamenit ugled u najvišim krugovima, a neki su od njih na svjetskom glasu.

Žalibože Veliko-Rusi nemaju prave volje ni ljubavi za ono zvanje, koje bi bilo i pojedincu i cielomu narodu najunosnije, a to je ratarstvo. Veliko-Rus kano da imade i danas još suviše nomadske krvi u svojim žilama; on je vrlo živahan, a premalo uztrajan, te ne voli težko zvanje ratarsko. Nasuprot je rodjen trgovac i kao takav umije stjecati imetak. Pripovieda se, da su jednom nizozemski mojsijevci molili Petra Velikoga, da im dozvoli trgovati po Rusiji, a ovaj znajući sposobnosti i vještinu svojih Veliko-Rusa za trgovinu, da im je odgovorio: „Ne mogu Vam to dozvoliti poradi Vas samih, jer bi Vas moji Rusi u trgovini brzo nadmudrili, da bi ste morali naskoro kano prosjaci otići iz Rusije.“ Veliko-Rus rado upotrebi svaku priliku, da se izmakne ratarstvu, koje mu je dugočasno i bez promjene, pak se radije dade ma na kaki god obrt. On će živjeti lako i rado ma i vrlo oskudno, samo da se otme radu. U većim ruskim gradovima možeš vidjeti dan na dan prave orijaše u najljepšim mladenačkim godinama, koji bi mogli na polju za četvoricu raditi, kako u košarici nudjaju na prodaju vezove, kopče, puceta i drugu sitnu robu, pa su zadovoljni sa ono nekoliko kopjejka, što na dan privrede. Kako je sposoban i spretan Veliko-Rus, poprimit će se rado ma kakvoga zanata, samo ako ne treba da pri tom odviše napreže svoje sile. Na Bielom i na Crnome moru on je izvrstan ribar, u šumskom sjevernom pojasu vješti drvodjelac, u

Sl. 21. Ruske gospodje iz Kurska, Orela i Kostrome.

prašumama Sibirije vješt lovac, u tvornicama dobar radnik, a u velikim gradovima uztrajan nadničar, sluga, konobar itd.

Završujući ovu karakteristiku Veliko-Rusa reći ćemo ovako: U Veliko-Rusa je manje mašte, manje južne vatre nego u Malo-Rusa, ali više dosljednosti u mišljenju, više uztrajnosti, priegora i strpljivosti. Od svih slavenskih naroda jedini je Veliko-Rus znao stvoriti i očuvati veliku državu i to, kao što smo vidjeli, u nepovoljnijim povjestničkim i prirodnim prilikama.

Malo-Rusi (sl. 22. i 23.) ponajviše su visoka rasta, vitka i pristala stasa, tankih kostiju i uda te lica okrugljasta. Fizionomija je Malo-Rusa izrazita i mila, crnkasta mast lica donekle opominje na „teint basané“ Iztočnjaka. Duga je kosa Malo-Rusa tamnoplava, gdjekada crna, a riedko svietla. U većine su oči sive, ponajviše tamnosive, a ima smedjih i crnih očiju, dok su modre riedke u Malo-Rusa. Oni goje samo brkove, rjedje bradu, a gdjekada si na tjemenu puste perčin, odakle im Veliko-Rusi nadjenuše porugljivo ime „hoholi“. Malo-Rusi su u obće liepi ljudi, u mužkaraca su snažne ozbiljne crte, te se čine starijim nego li su u istinu. Žene su ponajviše manjega rasta i pristala stasa, često tamnih očiju i crnih trepavica. Izraz lica u žena je nježan i prijazan, ali pri tom donekle melankoličan. Prema ovomu, što smo spomenuli o Malo-Rusima, neki drže da maloruski tip nije bez azijske primjese. Ovi misle, da i Malo-Rus nije posve čisti Slaven, nego da ima isto tako kod Malo-Rusa mješavine iztočnjačke kao što kod Veliko-Rusa primjese finske i germanske. Svakako je obćenito mnienje, da je u Malo-Rusa čišća slavenska krv nego u Veliko-Rusa.

Ma da i nema kod Malo-Rusa u stanovima kupaonica, kao što kod Veliko-Rusa, to oni ipak vole čistoću, što se vidi u njihovim kućama i odielu. U svojim kretnjama je Malo-Rus polagan, gotovo bi rekao apatičan, i on ne radi rado, ali nije tako vesele ćudi i poduzetan kao Veliko-Rus. Žene su radljive i vične poslu. O liepim duševnim sposobnostima Malo-Rusa svjedoče njihove narodne pjesme, poslovice i mudre rečenice. Živući u nepreglednoj ravnici kroz stoljeća ima Malo-Rus bujnu maštu, te osobito voli, kao što svjedoče maloruske pjesme, alegorije i simbolike, slike i prispodobe. Njegova mašta oživljuje cielu prirodu, koja nije ništa drugo nego simbolično utjelovljenje raznih pojava čovječjega života. Odatle potječe čitav sviet duhova, koje si mašta najpoetičnije riše. Malo-Rus je mekane ćudi i vanredno osjetljiv. Kakva tužna pripoviest ili tugaljiva pjesma

prinudi ga, a osobito pak žene na plač. Priroda i podneblje razviše u Malo-Rusa tako čuvstveno biće, što se svakom prigodom javlja i u ljubavi, veselju, tuzi, u odanosti supruga i u nježnosti prema djeci. Ova čuvstvenost i živahna mašta rodila je po čitavom svietu poznate maloruske narodne pjesme tako dražestne svojim sadržajem i melodijom. Kako ima smisla Malo-Rus za ljepotu, pokazuje nam, što rado okruži svoje naselje vrtom, a kuću drvećem. Djevojke si rado kite ljeti kosu cviećem. Osušene i umjetne ruže od bojadisanoga papira ukrasuju u kući slike svetaca.

Sl. 22. Malo-Rusi (oko Harkova).

Malo-Rus je vrlo nabožan, ali za tančine dogmatičke ne mari, pa s toga nema u njega razkolnika kao kod Veliko-Rusa. Prevelika čuvstvenost i osjetljivost učinila je Malo-Rusa neke vrste skeptikom, neodlučnim i bez energije. On je nujan, sentimentalan, te se laća čaše, da pilom uguši svoju pravu ili umišljenu tugu. On je često apatičan prema pojavima života, pa se to gdjekada opaža i kod naobraženih Malo-Rusa. Ovamo se težko za što odluči, a onamo opet ne možeš ga odvratiti od onoga, na što se je jednom odlučio. To mu je upravo pomoglo, da je pod tudjim gospodstvom očuvao svoju pravoslavnu vjeru, narodnost i svoj jezik. Malo-Rus svoju individualnost visoko cieni, s toga ljubi vanredno osobnu slobodu. Njegova ljubav k slobodi najbolje se odrazuje u kozačtvu. I danas još i mnogi naobraženi Malo-Rus ne pokazuje pravoga zanimanja za obće dobro, te zaostaje u tom pogledu daleko za Veliko-Rusom. Idea osobne slobode i samostalnosti prevladjuje i danas u Malo-Rusa. Obiteljska se dobra što je prije moguće razkomadaju; sin, čim se oženi, razstaje se sa ocem. Njemu se ne svidja gospodarsko udruživanje, a to sprečava u velike gospodarstveni na-

predak i procvat. Dâ, to je i razlog, da je u njega gospodarstvo slabo razvijeno, te se je mogao u njegovoj sredini u toliko raširiti prometan židov, o kojem je posve ovisan. Malo-Rusi su medju sobom iskreni, otvoreni i jedan drugomu odani. Oni vanredno ljube svoju domovinu, svoje rodno mjesto. Malo-Rus nerado ostavlja svoje. S malim je zadovoljan, kod kuće ima što mu treba za život, pa čemu da ide od kuće?

Malo-Rus je ponajviše ratar i pastir. Nema volje a ni spretnosti za mekaničke poslove, a još manje za trgovinu ili obrt. Napose za trgovačka poduzeća nema nikakva smisla. Njemu manjka za to brzine, okretnosti i hitre domišljatosti. Kolika li je u tom pogledu razlika izmedju Veliko- i Malo-Rusa! Na sajmu onaj će ti nudjati i hvaliti robu i nastojati na sve moguće načine, da što kupiš od njega, a ovaj te ne nudi, pače ako ga upitaš za robu, nekako ti odgovara, kao da mu se ne će. Žene su maloruske mnogo spretnije za trgovinu, jer su živahnije, domišljatije i poduzetnije. Kako Malo-Rus mnogo drži do osobne slobode, posve je naravno, da je žena u Malo-Rusa mnogo više štovana i uvažena nego li kod Veliko-Rusa. Ona je ravnopravna drugarica i prijateljica svome mužu, te vlada u kući prema svojoj uvidjavnosti, dok je u Veliko-Rusa gotovo služavka svome mužu. Istina, žena u Malo-Rusa mnogo radi, ali se ne tuži nikada, jer je gospodarica u kući. Jao si ga onomu, koji bi uvriedio ženu Malo-Rusa, taj bi to pamtio.

Sl. 23. Malo-Rusi (oko Poltave).

Malo-Rus je pun osjećanja, poetičan i ljubitelj pjesme, uza to dobričina često do naivnosti. U vrieme košnje i žetve odilaze ciele družine s kosom i srpom i „bandurkom“ (tamburicom) u južnije krajeve. Kano što si Bugarkinja kiti glavu ružama prigodom berbe ruža, tako si i Malo-Ruskinja kiti glavu

klasjem za žetve. U ostalom takovi se vienci od klasja prave takom zgodom i i u nekim hrvatskim predjelima. Narodna nam se nošnja Malo-Ruskinja prikazuje na slici 24., koja predstavlja djevojku, što prodaje cvieće u Kijevu. Ovakove prikaze vide se dosta često po ulicama i trgovima kijevskim. Puk je u Rusiji, a jednako u Maloj Rusiji, sačuvao svuda narodno odielo. Malo-Rus nosi bielu domaću košulju, koju kod Veliko-Rusa crvena zamjenjuje, nad njom prsluk pak haljinac; biele hlače ulaze izpod koljena u visoke čižme, ili ako su dugačke, svršuju se nad zaokruženim sprieda cipelama. U zimi dolazi još gunjac. Glavu pokriva ili crna šubara ili širok šešir. Malo-Ruskinja odieva se dugom bielom košuljom, koja je na okrajcima i na rukavima obično crveno, liepo izvezena; nad košuljom smedjasta od nje po prilici za pedalj kraća haljina, sprieda zastrta ukusno izvezenom pregačom, a med objema širok bez rukava, odtraga zatvoren zobunac. Glavu pokrivaju ili crvenim rubcem, ili kapom može se reći sredovječnoga oblika, koja se sprieda s lieva i s desna svršava u dva izdubka. Sva je odjeća djelo domaće; a koliko je ona i krojem i nakitom slična odielu naših hrvatskih seljakina, osobito u nekim krajevima naše domovine, sam će čitatelj po ovim slikama prosuditi. Boraveći medju seljacima na trgu, čini nam se kao da smo u Hrvatskoj. A i kuće slične su našim seljačkim; redovito drvene sa slamnim krovom, pročelje okrenuto u dvorište, odkle je i ulaz, triemovi na stupovima izrezuckani. Pod obično od poravnane i nabite zemlje ilovače, stiene nutarnje pobieljene, ogromna peć uz vrata, visoka postelj u kutu. Uza svaku je kuću vrt živicom ogradjen. Sve, što je kod Slavena pučko, koliko i jesu na ogromnom prostoru razsijani, sjeća na zajednički izvor. I Malo-Rusi imadu svoje sliepce, koje djeca vode od sajma do sajma, od sela do sela, te pjevaju stare pjesme uz pratnju „kobze“ ili „bandure“. To su „kobzari, banduri, lirnici“, koje nam prikazuje sl. 25; oko njih se puk sakuplja, da sluša junačka djela svojih predja (Nolivajka, Taras Buljbe, Pavljuka Ostranice, a nada sve Bogdana Hmeljnickoga). „Starci slušajući — reče neko — pomlade se i dižu skučene glave“. U staro su doba kobzari pratili kozake u rat, da ih svojim pievom hrabre, poput skalda kod sjevernih naroda.

Kijev je središte maloruskoga plemena, koje obuhvaća u veliko cielu južnu Rusiju osim nogajske stepe i Krima te donskoga poriečja, u koje su se Veliko-Rusi do Azovskoga mora utisnuli. Izvan ovoga područja u Rusiji zapremaju Malo-Rusi, kao što je poznato, svu susjednu iztočnu Galiciju i Bukovinu, te s ove strane Karpata sjeveroiztočnu Ugarsku. Jezik, kojim govore Malo-Rusi, jest rusko narječje, te ga i sami zovu ruskim jezikom. U školi, u uredu i javnom životu gospoduje velikorusko narječje, koje je ujedno književnim jezikom cjelokupnoga ruskoga naroda. I maloruska inteligencija služi se ovim jezikom, a po gotovo u javnosti. O maloruskoj književnosti spomenut ćemo koju kasnije, kad budemo podavali kratki nacrt cjelokupne ruske književnosti.

Govoreći o Malo-Rusima spomenut ćemo ovdje odmah koju o Kozacima, koji su većim dielom Malo-Rusi.

Sl. 24. Cviećarica u Kijevu.

Kozaci su se nastanili u nepreglednoj stepi izmedju Veliko-Rusa i Tatara. Bilo je tu stranom ljudi, koji su izmakli izpod knute svojih gospodara, ili pak takovih, koje je težnja za slobodnim životom i želja za pustolovinama dovela u stepu, gdje je bilo razmedje ruskoga i tatarskoga svieta. Ruski i poljski vladari obećavali su tim naseljenicima stepe na mnogo godina podpunu slobodu. Poradi toga stepa se naseli s nečuvenom brzinom, te na toj još nikad neoranoj zemlji postade nov narod, koji nije poznavao robstva i koji je sanjao o vječitoj slobodi. Navlastito su s početka poljački kraljevi a zatim ruski carevi podpomagali te odvažne pionire i neustrašive vojnike. Ukrajina bila je kao hrvatska krajina, pravi bedem Poljske protiv Tatara i Turaka. Na dalekim prostorima stvoriše slobodni Kozaci neovisne vojničke zadruge. Sviet ih je smatrao neprijateljima islama i braniteljima kršćanstva. U istom odnošaju, u kakvom su bili Kozaci na Donu, Volgi i Uralu (Jaik) prema ruskomu caru, stojali su Kozaci na Dnjepru gotovo do sredine 17. stoljeća prema poljačkim kraljevima. U to vrieme podigoše se oni pod slavnim Bogdanom Hmeljnickim protiv Poljske, te postadoše naskoro podanici cara moskovskoga.

Kozaci su u borbi sa Tatarima i Turcima stekli neprocjenjivih zasluga za Poljsku i Rusiju. Južne medje spomenutih država ne bi se dale protiv razbojničkih nomadskih čopora bolje obraniti, nego li su to izveli Kozaci, zajednica smjelih pustolova, dobrovoljačkih zborova, koji su sprovadjali sličan život sa Tatarima, te su ih napadali njihovim vlastitim oružjem. Želja za slobodom i žudnja za plienom učiniše, da su Kozaci bili uviek budni: dan i noć straže stražu (sl. 26.), a ognjanim znakom javljaju jedni drugima, da neprijatelj dolazi. U tren bijaše ciela zadruga pod oružjem. Ako je neprijatelj navalio u manjem broju, Kozaci ga dočekaše i raztjeraše. Ako bi pak neprijatelj provalio u velikom broju, pustili ga Kozaci da napreduje, na to provali jedan dio Kozaka u tatarska sela, da ih poplieni i razori za odsuća njihovih gospodara. U to bi se sabrala veća četa Kozaka, te bi vrebala na Tatare, kad se budu vraćali s plienom kući. Kozaci navale na to na Tatare, otmu im plien, te ih progone daleko u njihov kraj.

Najstarije i najznamenitije kozačke vojničke zadruge bijahu na Dnjepru i na Donu, te su „Kozaci sa Dona“ (sl. 27.) bili osobito na glasu.

Prvobitno prebivahu Kozaci na Dnjepru samo u onom kraju, gdje ta rieka pravi brzice. Kasnije se razširiše na zapad i na iztok,

Sl. 25. Maloruski svirači.

a k sjeveru sezahu do nedaleko Kijeva. Pod konac 16. stoljeća povjeri im poljački kralj Stjepan Batori da brane cielu južno-iztočnu medjašnju zemlju Poljsku, koja je od prilike zapremala nekadašnju vojvodinu Kijevsku. Ovaj predjel dobi po tom ime Ukrajine, t. j. medjašnje zemlje, a ujedno se nazivaše Malom Rusijom u opreci prema velikoj vojvodini Moskovskoj ili Velikoj Rusiji. Kozaci, koji preuzeše obranu poljačke medje, zapremiše svu zemlju k sjeveru od brzica Dnjeprovih, te se nazivahu maloruski ili ukrajinski Kozaci. Oni pak njihovi drugovi, koji su ostali naokolo spomenutih brzica ili poroga, budu nazvani zaporožki nizovski Kozaci, t. j. s onu stranu brzica ili poroga, stanujući u divljem polju ili

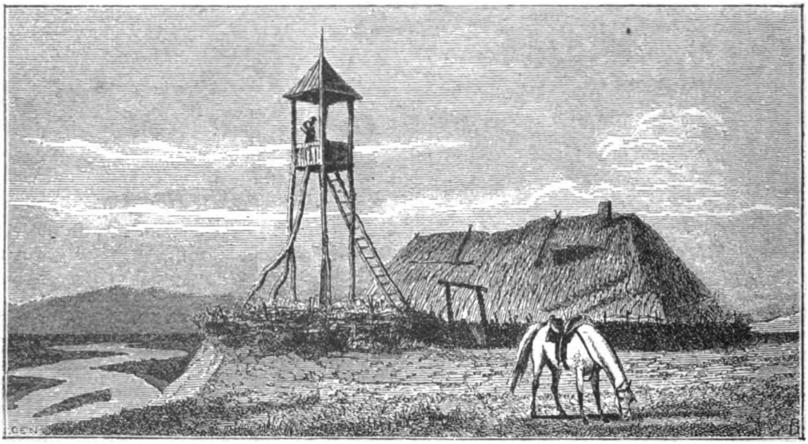

Sl. 26. Kozačka stražarnica.

nizu jekaterinoslavske i hersonske gubernije. Ukrajinski su Kozaci živjeli medju ostalim pučanstvom kano naseljeni vojnici, imajući žene i djecu i baveći se poljodjelstvom i zanatom. Kano vojnici bili su podieljeni na polkove (pukovnije). Svaki polk imadjaše svoga polkovnika, a svi se pokoravahu vrhovnomu poglavici, maloruskomu hetmanu.

Kad su poljački kraljevi hotjeli kasnije stegnuti i omedjiti broj ukrajinskih kozaka i prinuditi ih, da budu ratari, nisu se oni htjeli pokoriti. Oni ostadoše pod oružjem i bijahu strašnom silom, koja u vjerskoj borbi stajaše sasvim na strani pravoslavlja, i od koje je strepilo poljačko kraljevstvo, unijatski biskupi i poljački pani.

Zaporožki se Kozaci spominju već u 14. vieku. Neki su njihovo uredjenje izporedjivali sa njemačkim vitežkim redom. Istina oni su branili pravoslavnu vjeru protiv muhamedovaca i katolika, ali bavili su se plienom i otimačinom. Njihovo uredjenje bijaše demokratsko, dapače donekle komunističko. Živjeli su od lova, ribarenja i otimačine. Nastaniše se na jednom utvrdjenom otoku Dnjeparskom, „Velikoj livadi“, i tu načiniše tvrdjavu od proštaca, sječu. Može se reći, da oni nisu priznavali nikakve vlasti kao vitezi sa Roda ili Malte; oni su stanovali na zemlji otetoj Turcima i nisu prestali vojevati svoj sveti rat sa Turcima i Tatarima ni onda, kad je čitavo kršćanstvo s njima u miru živjelo. Živjeli su samo od pliena, oteta nevjernicima, tražili su pogibli i „mučeničtvo“ i ne puštahu nikakve žene u svoju zasjeku. Oni bijahu kao neki kaludjeri bojnici, ubojna crkva: dnjeparski templarci ili hospitalci. Mnogi je Poljak otmena roda dolazio amo, da provodi s njima taj pustolovan život i da se uči od njih srčanosti i vitežtvu. Bili su svi jednaki, svi braća, živjeli su kao Špartanci za zajedničkim stolovima. Buzdovan zasječkog hetmana podjeljivan je izborom. Kako su bili u tiesnom savezu sa donskim Kozacima, bijahu na kopnu i na moru bičem islama.

Tko želi Kozake dobro upoznati, treba da prouči njihovo pjesničtvo, u kojem se zrcali kozačka duša. Veliki poljski pjesnik Mickievič nazvao je jednom zgodom poljane Ukrajine sielom lirskoga pjesničtva u Slavena. Lirske su pjesme kozačke pune neobične nježnosti i dubokih osjećaja. Kozak sjedeći kraj svoje kolibice snatreć muče prisluškuje rzanje konja, što na stepi pasu; on sluša kako kukavica kuka, kako prepelica pućpuriče, a gavranovi grakću. Pri tom mu dolaze pred oči razne slike iz njegove burne prošlosti. Gdje je plien, što ga je za svojih mnogih vojna i po kopnu i po vodi kući nosio? Gdje su mu zlatni cekini, kojima si je napunio žepove u Maloj Aziji? Gdje su ćilimi iz Smirne, koji su nekoć njemu i njegovom vrancu služili za pokrivalo? Gdje su dragocjene svilene tkanine, od kojih si je pravio čarape i dimlije? Dim, što mu se iz lule diže, opominje ga kako je sve na zemlji prolazno. Pogled mu bludi preko zelene stepe, koja se bezkrajno pred njim pružila: izmjenom godišnjih doba ona se pomladjuje, ali njega ne će ništa više pomladiti. Sve, što je dobro bilo, minulo je davno za nj; on nije bio tako sretan kao veći dio njegovih drugova, da padne na bojnom polju u svetom boju protiv nevjernika. Uslied dobivenih rana ne može više da ide u boj, pak mu pod stare dane ne ostaje

druga utjeha nego da kadkada duboko pogleda u čašu, da zatomi svoje tužne misli. U takom razmišljanju nastaju pjesme, kao što je ova:

Izuad mora soko leti,
hoće nebu da se vine.
Zatužio starac Kozak,
na oku mu suza sine:

„Avaj, kud ste mi se djela,
liepa moja mlada ljeta?
Pojede l' vas crna šuma,
odoste li širom svieta?

Zalud Kozak pliena grabi.
Bog ga za njeg kazni hudo:
što je danas mukom steko,
već će sjutra zapit ludo."

Ovakove pjesme jasnije nam odkrivaju narodnu dušu nego ma kakvi opisi. Osim lirskih pjesama ima u Kozaka tako zvanih duma t. j. pjesničkih pripoviedaka kontemplativne naravi.

Želimo li proučiti povjestnicu Kozaka u njihovom na oko jednoličnom a u istinu tako raznolikom razvitku, treba da uočimo ono tlo, na kojem se taj život razvio. To su bezkrajne stepe južne Rusije, za koje kaže pjesma: „Pukla stepa, — sviet otvoren". Na njima se talasa visoko kovilje (Stipa pennáta) kao valovi morski, a nebrojena jata ptica i divlji konji lete poput oblaka kao za okladu. Bujnom travom zarasla stepa stere se od doljnoga Dunava s jedne strane podno Karpata a s druge strane na Crnome moru iza Dnjepra i Dona do Kavkaza. Ovuda su pasli svoje poludivlje konje Atila, bič božji, i Timurlenk. Velika je to žila, koja spaja Evropu sa poljanama i slanim pustinjama središnje Azije. Ptice selice, skakavci, čopori štakora i parcova pak putujući kukci svake vrste, kuga i razbojničke čete prolaze ovim bezkrajnim prostorima. Narodi, koji su hotjeli protiv azijskih provala podići zagradu, ili da se medju sobom bore, sastadoše se na tom neutralnom tlu, gdje nema drveća; na tom pustom bojištu, kao što pjeva poljački pjesnik, nije našla predaja ni jednoga kamena, da odpočine, dapače niti panja, da se nasloni.

Povjestnica se Kozaka ne veže o velebne spomenike, gradine, hramove i druge gradjevine ljudskih ruku, koji kao kameni svjedoci prošlih vjekova podpomažu iztraživanje davnine, jer gdje neprestano svakomu naselju prieti propast, tu misle ljudi pri gradnji koliba i kućica samo na ono, što je najnuždnije. Jedini ovdješnji spomenici jesu čunjasto naslagane kurgane (grobni humci), koje su se pore-

dale često na stotine kilometara daljine označujući put, kojim su nekoć udarali mongolski čopori i podigli grobove svojim palim

Sl. 27. Kozak sa Dona.

vodjama i drugovima. Za svoju povjestnicu nemaju Kozaci drugih izvora do starih kronika i narodnih pjesama. Da nema bogate i

žive predaje, bila bi tako zvana povjestnica Kozaka puko nabrajanje vojničkih uspjeha i nezgoda, a ne bismo znali, što je u glavnom poticalo Kozake na tolika bojovna poduzeća. Tvrda vjera u svoje ustanove crkvene spojena sa neograničenom težnjom, da se odlikuju i proslave, bijaše glavno njetilo kozačkih poduzeća. Oni su u boju srčano i ravnodušno srtali u smrt čvrsto vjerujući, da će za svoje junačtvo doći u nebo. Ujedno je Kozaka poticala na hrabrost u boju nada na slavno ime. Sama pomisao, da će ga slaviti pjesma, a ime živjeti u ustima naroda podbadala ga je na najsmjelija poduzeća.

Kozaku mladom je bilo mriet,
ko bura kad slomi stepni cviet.
Al dok teče kozačkih glava,
njegova će se pjevati slava.

Zaključak ove pjesme, koja slavi junačtva Ivana Konovčenka, ponavlja se u mnogim sličnim pjesmama. O pogrebnim svečanostima govori nam ista pjesma, gdje kaže:

Nožima Kozaci izkopali raku,
kapama su zemlju raznijeli laku,
u raku su svoga spremili miljenka,
udovice sina, Ivu Konovčenka;
pa su zaorila od hvata sopila,
i bojni su rozi zatutnjili mnozi.
To junaku mrtvom junačka je tužba,
tako mrtvog brata živa žali družba.

Čeznuće u Kozaka za njihovom ljubljenom stepom čini se da je gotovo jače nego u Švicara za njihovim gorama. Razstajući se sa domom svojim ponio bi Kozak na grudima sa slikom svoga svetca zaštitnika i šaku zemlje. To mu bijaše utjeha u tudjini. Izdišući od neprijateljske ruke cjelivao bi prah svoga doma.

O današnjem uredjenju Kozaka bit će govora na drugom mjestu ove knjige.

Bjelo-Rusi (sl. 28. i 29.) stanuju k zapadu od Veliko-Rusa u gubernijama Vitebskoj, Mogiljevskoj i Minskoj. Neki drže, da im ime potječe od bieloga odiela, kojim se ljeti i zimi odievaju. Oni su potomci staroga slavenskoga plemena Kriviča, koje je bilo vrlo konservativne naravi i osamljeno, a takovi su i danas Bjelo-Rusi. Žitelji su Biele Rusije miroljubivi, dobroćudni i radljivi. Oni vrlo oskudno živu,

jer im je pjeskovito ili glinasto tlo puno jezera, močvara i nepreglednih šuma, pravi „eden“ za lovce na medvjede. I podneblje je vlažno i nezdravo. Bjelo-Rusi su kroz vjekove mnogo trpjeli od poljačkih plemića a i od židova. Bjelo-Rusi su srednjega uzrasta, suhonje, redovito jasno-plave i žućkaste kose. Slobodno vrieme i blagdane provodi Bjelo-Rus mnogo u krčmi.

Poljaka živi u svemu u Rusiji oko 10 miljuna. Poljaci (Mazuri, Krakovjaci itd.) ponajviše su srednje veličine, vitka stasa i liepa struka, čisti Slaveni. Odlikuju se lakim shvaćanjem, prirodjenim čuvstvom za sve što je liepo, i živim zanimanjem za estetske oblike, uljudnost i finoću. Poljaci su elegantni, ljubki i udvorni. Oni su Francuzi medju Slavenima. Njihova „mazurka“, narodni ples, razširena je po cielom svietu, samo što ga nema, koji bi s tolikom vatrom umio plesati taj ples, kao Poljak što ga pleše. Krakovjaci na karpatskim povijarcima govore najljepšom poljštinom. Osim seljačtva, koje je do najnovijega vremena strašno stenjalo pod nevoljničtvom i tek iza posljednje organizacije Poljske pod carem Aleksandrom II. počelo čovječnije živjeti, te osim gradjana u gradovima, ima u Ruskoj Poljskoj vanredno mnogo plemića, koji su u prijašnja vremena imali velike povlasti. Plemići čine 1 % svega žiteljstva, a u nekadašnjoj Poljskoj kraljevini bilo je u svemu 120.000 plemićkih obitelji. Ove nenaravne prilike nastale su time, što su poljski kraljevi gdjekada iza sretnoga rata pojedinim vojničkim odjelima podjeljivali plemstvo; tako je na pr. slavni kralj Sobieski iza sretnoga oslobodjenja Beča cielo svoje konjaničtvo uvrstio u plemićki stalež. Po tom je svaki seljak, koji nije bio nevoljnik, pripadao plemstvu, šljahti. — Šljahtici, zemaljski plemići, živu redovito sami

Sl. 28. Bjelo-Rusi (kod Mohileva).

za sebe, a da se za nikoga ne brinu. Njihovi se stanovi razlikuju od seljačkih kuća samo time, što su prostraniji, te imadu veće prozore, zatim voćnjacima i vrtovima, odieljena gumna i staje. O Poljacima će u ostalom biti još više govora u VI. knjizi ovoga djela kod austro-ugarske monarkije.

Od Slavena ima još u Rusiji nešto Bugara, Srba i Čeha.

Slavenima su bliži srodnici *Litvini i Lotiši*, koji, kao što je već spomenuto, stanuju u krajevima od srednjega Njemena do srednje širine Rižkoga zatona. Ovi su narodi po svoj prilici u predpovjestničko doba došli iz Indije u krajeve, koje danas još nastavaju. To svjedoči osim njihova theokratskoga ustava, kojemu ima tragova još u povjestničko doba, velika suglasnost njihovoga jezika sa sanskrtom. Prvobitna bliža srodnost obiju spomenutih jezika mogla se je sačuvati do dana današnjega samo time, što su se Litvini i Lotiši u osamljenim naseljima lako oteli stranim utjecajima.

Sl. 29. Bjelo-Rusi (kod Minska).

Lotiše neki diele na prave Lotiše, kuronske Lotiše i Sengale, koji nastavaju južnu Livonsku i Kuronsku, a mjestimice prodiru u gubernije Vitebsku i Kovno, te ih ima naseljenih i u unutrašnjim krajevima. U svemu ih se broji preko $1^1/_2$ milijuna. Lotiši su svietle boje, modrih očiju, onizki, širokih bez ikakva izraza poteza. Oni su dobroćudni, prijazni, uslužni, a pri tom slabiši, plahi, podatni i uztrpljivi. Dok su njihovi srodnici Litvini zasnovali moćnu kneževinu, koja je udružena sa Poljskom sačinjavala prostrano i jako kraljevstvo, Lotiši su ostali skromni i marljivi ratari, podjarmljeni od njemačkoga vitežkoga reda. Kako su im gospodarstvene prilike vrlo povoljne, proširila se je u lotiške krugove i naobrazba. Mladi Lotiši osobito ljube svoju malenu domovinu, a preziru imenito

Niemca. Lotiši se bave samo ratarstvom i obće gospodarstvom, a za obrt i trgovinu ne mare. Oni ne stanuju na okupu u velikim selima već su razasuti po osamljenim naseljima. Lotiš je lirične naravi, više sentimentalan i vrlo nježan. U njegovom priprostom i ljubkom narodnom pjesničtvu nema epičnomu elementu ni traga. Lotiši su većinom protestantske vjeroizpoviesti, a samo su neki grko-katolici.

Litvina ima u svemu oko $1^1/_2$ milijuna a stanuju ponajviše u guberniji Kovnu i Vilni. K njima se broje i njihovi srodnici Smudi ili Samogite (oko $^1/_2$ milijuna) u zapadnom dielu gubernije Kovno. Pravi narodni tip Litvina težko je označiti, pošto su se pomiešali sa susjednim narodima. Poprieko su Litvini (sl. 30). maleni, suhonje, u obće tamnije masti nego Lotiši. Vrlo su nabožni, pače i previše sujevjerni, te se drže u koječem još starih poganskih običaja kod vjerskih svečanosti. Vole svoju domovinu i riedko ju ostave.

Sl. 30. Litvanac.

Nadalje živi u Rusiji oko 100.000 Grka i 700.000 Rumunja. Grci stanuju ponajviše na sjevernoj obali Aralskoga jezera. Oni su svoj jezik zaboravili, a staru svoju vjeru pridržali. Uz jezik poprimili su od Tatara iztočnjačku apatiju i lienost, odakle potječe njihovo siromaštvo i glupost. Rumunji stanuju ponajviše uz medju do svojih suplemenika u kraljevini Rumunjskoj.

Od *Germana* stanuju u Rusiji Švedi, duž obala Finlandije, i Niemci. Broj Niemaca težko se dade odrediti; jedni drže, da ih ima oko $^1/_2$ milijuna, dok ih drugi broje do 2 milijuna. Razlog je tomu, što se gdjekada ne da označiti narodnost i to da li po jeziku, vjeri ili po imenu. Tako ima u Rusiji evangeličkih obitelji, koje su čisto njemačkoga podrietla, i ime im je njemačko, a ne razumiju ni

rieči njemačke; dok opet ima mnogo obitelji s imenima Müller, Fischer itd., koje su pravoslavne vjere i odrješiti Rusi; a nasuprot u baltičkim pokrajinama ima obitelji, koje nose skroz ruska imena, vjere su Luterove, te ne razumiju ruski. U svemu bit će da ima u cielom ruskom carstvu oko $1^1/_2$ milijuna Niemaca, koji se dadu zgodno u tri velike skupine podieliti na: baltičke Niemce, Niemce po gradovima i na njemačke ratarske kolonije.

Baltički Niemci u Kuronskoj, Livonskoj i Estonskoj jesu trojakoga podrietla. Oni su ili potomci njemačkih vitezova, koji su tu zemlju osvojili u 13. vieku na poziv Konrada Mazovskoga, ili su potomci kasnije doseljenih Niemaca, ili su napokon germanizovani urodjenici.

Glede Niemaca po gradovima može se uztvrditi, da svaki veći ruski grad ima njemačku naseobinu. Glavna i najznamenitija je takova kolonija u Petrogradu, a nastala je s osnutkom grada još za Petra Velikoga. O Niemcima u Rusiji, kao što u obće o Niemcima izvan njemačkoga carstva iztaknut ćemo ovo. Dok je kroz decenije a i vjekove Niemce kod kuće razdvajala nesloga i strančarstvo, a to biva i danas, makar da je Njemačka ujedinjena: svi Niemci u tudjem svietu složni su nastojeći neumorno da steku što bolji položaj medju stranim narodima. To vriedi imenito za Rusiju, gdje su Niemci već odavna stekli veliki upliv na svakom polju javnoga života. Oni su u Petrogradu učenjaci, liečnici, činovnici, ljekari, trgovci itd. Medju akademicima i profesorima i u obće radnicima na prosvjetnom polju imade sila Niemaca. U svim kategorijama činovničkim od vježbenika do ministra ima bezbroj Niemaca. U višem vojničtvu sva sila Niemaca. Svjetske su trgovačke kuće u Rusiji njemačke. Oni imaju u Petrogradu svoje škole, svoje crkve, svoja družtva, svoje novine i svoja kazališta. Osim naravi samoga Niemca, koji se lukavo umije smjestit u stranih naroda, krivi su tomu ruski vladari, koji su vanredno prijali Niemcima i to počevši od Petra Velikoga do novijih vremena. Domaći su sinovi bili zapostavljani svakom zgodom. Napose su neki vladari osobito odlikovali njemačke plemiće u baltičkim pokrajinama. K tomu se još nije bio u ono vrieme osviestio dobroćudni Rus, te je kako tako podnosio premoć Niemaca. Odlični su Rusi jedino nedužnom šalom ili ujedljivom satirom šibali svoje zapostavljanje. Srednji i niži slojevi gotovo su držali, da tako mora da bude, da njemački duh odlučuje u državi. Medjutim iza krimskoga rata i posljednjega poljskoga ustanka promienila su se vremena. „Rusija za Ruse“, zatim ideja

ruske narodne države postade lozinkom cieloga ruskoga naroda. Sada se više ne može tomu da otme ni kruna. Dakako da ta narodna politika ruskoga naroda i njegovoga samodržca najviše kvari posao Niemcima, koji su dosele toliku vlast vršili u slavenskom carstvu. Pa kako su se pri tom ponašali Niemci prema dobroćudnim Rusima, budi nam dokazom, što njemački pisac, koji je decenija proživio u Rusiji, piše: „A hoćemo li biti pravedni, priznajmo, da su Niemci iztičući rekao bi nekim nespretnim načinom svoju duševnu premoć, često sami dali povoda, da im Rusi budu neprijatelji“. Na drugome mjestu pak kaže: „Prije bi čovjek mogao našim zemljacima zabaviti njihovo drzko i oholo ponašanje, nego li da Rusi niesu obzirni prema Niemcima.“

Uz Niemce po gradovima spomenuli smo još njemačke ratarske kolonije, koje u svem broje oko 300.000 duša. Prva je skupina njemačkih kolonija u guberniji petrogradskoj i na obali finskoga zatona (Peterhof, Oranienbaum, Kronstadt), na Nevi (Nova Saratovka) i po ostalom dielu spomenute gubernije (Friedenthal kod Carskoga sela). Ovi su njemački koloniste vješti ratari i vrtlari, te prodavaju u glavnom gradu povrće i razne druge plodine.

Mnogo su jače njemačke kolonije u području Volge. Kao prijašnji tako su i ovi doseljenici došli u Rusiju za carice Katarine II. Ima ih 4 kotara, od kojih su dva na desnoj, brežnoj obali Volge u Saratovskoj guberniji, a dva na lievoj ili lučnoj obali Volge u guberniji Samara. Ove su kolonije prije liepo cvale, ali danas vrlo nazaduju poradi zajedničkoga obćinskoga posjeda, kao što ćemo još na drugom mjestu spomenuti. Napokon ima još njemačkih kolonija u južnoj Rusiji i na Kavkazu. Jedna skupina nastava gubernije Besarabiju, Herson, Tauriju i Jekaterinoslav u polukrugu oko Crnoga mora, kamo se mogu još ubrojiti naselja Mennonita u Černigovskoj guberniji; druga je u Sarepti, kolonija zadružne braće u saratovskoj guberniji, a treća zaprema kolonije Cis- i Trans-kavkazke.

Većina ovih kolonista došla je iz južne Njemačke u Rusiju početkom ovoga stoljeća za vladanja cara Aleksandra I. Jedini Mennonite, starinom Nizozemci, došli su iz Prusije, okolice Gdanskoga (Danzig). Ovi su nabožni, čisti, ozbiljni i vrlo radini. Većinom su ratari, umjereni i štedljivi, te imade medju njima i milijunašâ. Njemački su naseljenici u Rusiji do danas sačuvali svoje plemenske osebujnosti. Makar da su se već njihovi očevi i djedovi rodili u Rusiji, te kod njih gotovo nema predaje o nekadašnjoj domovini

čuvaju oni svoju vjeru, jezik i običaje, pa govore vrlo loše ruski. Dakako glavni je tomu razlog, što se koloniste žene i udavaju medju sobom, te nisu u obće ni u kakvoj svezi ni s Rusima ni ostalim izokolnim plemenima. Da nestane tolike raznolikosti u državi i da se postigne u svem jedinstvenost, dokinula je ruska vlada prije dva decenija povlasti, što su ih nekoć dobili naseljenici, te je odstranila njihovu posebnu upravu. Ove odredbe ruske vlade, kao i to što je god. 1874. uvedena obća vojnička dužnost, uzrujalo je u velike njemačke doseljenike. Na stotine naseljeničkih obitelji ostaviše svoju novu domovinu i krenuše u Ameriku. No zavedeni i prevareni izseljenici, pošto su izgubili sve svoje imanje, vratiše se siromašni i biedni natrag u Rusiju. Ruska je vlada na to imenito glede vojničtva dala neke polakšice naseljenicima, pa su se oni posve smirili, te nitko od njih ne misli više na to, da bi izselio.

Iranskoj skupini pripadaju u Rusiji Jermeni i Cigani. Jermena ima po cieloj Rusiji, a u većem su broju u južnim gubernijama i u Kavkažkoj (oko 500.000 d.). Oni su vitka visoka rasta, liepih pravilnih crta, jaka zavinuta nosa, velikih tamnih, vatrenih očiju, gustih crnih obrva i takove kose. Žene su ljepote pravog azijskog tipa. Odličniji su već napustili svoje narodno odielo, te se odievaju na evropsku. Jermen je stvoren za trgovca, pa ga i zovu „Židovom Iztoka“. Ruska poslovica kaže: „dva Židova čine jednoga Jermena, dva Jermena jednoga Grka a dva Grka jednoga djavla.“ Po vjeri ruski Jermeni pripadaju nesjedinjenoj jermenskoj (gregorijskoj) crkvi, kojoj je glava patrijarh u Ečmiadzinu, u Prednjoj Aziji. — Cigana ima raztresenih po cieloj Rusiji (u svem oko 120.000), a na okupu su mjestimice u guberniji Besarabiji i Tauriji, zatim u Litvi i u ruskoj Poljskoj. Kakovi su svuda po svietu, takovi su i u Rusiji. Tu ih se je kušalo zakonima privezati o grudu zemlje, da se ne klatare, ali slaba korist od toga, ciganin ostaje ciganin.

Od semitskoga roda živu u evropskoj Rusiji Izraelićani, kojima pripadaju tako zvani poljski židovi (oko 2,400.000) i Karaite (do 10.000 duša).

Židovi, što živu u Rusiji, zovu se obično u zapadnoj Evropi poljskim Židovima, pa ćemo i mi to ime pridržati. Dobili su pak u Rusiji židovi s toga to ime, što najvećim dielom stanuju u ruskoj Poljskoj i u susjednim zapadnim i južnozapadnim zemljama. Židova ima doduše po cieloj Rusiji, ali najviše obitavaju po Poljskoj i u

gubernijama Kijevskoj, Podoliji, Volinji, Hersonu, Grodnu, Kovnu, Vilni i Minsku, gdje nastavaju gradove i ladanje. Na licu poljskih židova vidi se jasno njihovo azijsko podrietlo. Crte lica su izrazite, ali pravilne. Navlastito se iztiče zavinut nos; oči su velike, tamne i vatrene, kosa crna, riedko crvena, a boja lica blieda, žućkasta. Dok se židovi u ostaloj Evropi svojim vanjskim životom, nošnjom i običajima ni malo ne razlikuju od kršćanskih naroda, medju kojima žive, ruski su židovi zadržali kroz stoljeća svoju osebujnu nošnju, običaje i način života, pa su time u najvećoj opreci s ostalim žiteljstvom ruskoga carstva. Svojih vjerskih običaja i propisa drže se najstrože poljski židovi, te ne odstupaju od strogosti svoga vjerozakona, kako to čine mnogi njihovi suvjernici u zapadnoj Evropi. Po zakonu je dozvoljeno poljskim židovima trajno obitavanje u gubernijama zapadne i nove Rusije; u ostalim pak dielovima ruskoga carstva smiju samo oni židovi prebivati, koji su stekli u državi neke povlasti na pr. znanstvenu ili umjetničku naobrazbu i znanje, ili pak pripadaju u prvi red trgovaca ili se kakovim zvanjem zanimaju.

Ima ih, koji tvrde, da su se upravo uslied tih strogih odredaba židovi u Rusiji, stisnuti na razmjerno maleni prostor, koji ne odgovara niti njihovom velikome množenju niti njihovom jednostranom prirodnom nagonu, izkvarili i gotovo bili prisiljeni da prema svojoj prometnoj domišljatosti i oštroumnosti kršćansko žiteljstvo izrabe i izsišu. — U Poljskoj zapremaju židovi gotovo $^1/_5$ cieloga pučanstva, a u Livonskoj ne manje. Oni tu nastavaju čitave gradove i sela. U gradovima možeš ih vidjeti kako podsjedaju vrata i ulaze u svratišta dosadjujuć putnicima ponudama za kakovu god uslugu. U selima bave se oni raznim zanatom, ali nigdje se ne dadu na ratarstvo.

Oni uzmu u zakup krčme i uništuju seljake zavodeći ih na pijanstvo i nudjajući im lihvarsku vjeresiju, kojom seljački imutak dolazi u njihove ruke. Gdje su razsipni, bezbrižni i lakoumni vlastelini svoje zemlje dali židovima u zakup, bile su ove za kratko vrieme iztrošene, posjednici su osiromašili i propali, a židovski su zakupnici postali bogataši. Ima sela, gdje je uslied neprestana lihvarenja sav gibivi i negibivi imutak založen židovima. U nekim predjelima je novac i vjeresija izključivo u židovskih ruku, sve je njima dužno, pa se bez njihova posredovanja ne može da provede nikakov posao u obćini ili kotaru. Oni kupe žito prije žetve, davaju predujmove na zelene usjeve. Ma da su osamljeni, te ih svatko prezire i pogrdjuje i nogama gazi, ipak su gospoda, jer oni imadu novac i pamet da ga sačuvaju i pomnože.

Trgovina je židovu najmilije zanimanje. Tu umije on razviti sva sredstva svoga oštroumlja i lukavštine. Tko je medju njima siromašan, te ne može sam

da trguje, voli da samo prigodice slučajno štogod prometne, nego da bi s odabrao kakovo stalno zanimanje. U manjim gradovima i mjestima sva je trgovina u njihovih ruku, te na židovske blagdane ne možeš ništa da kupiš. Na medji carstva u velike kriomčare. Pa ipak u velikoj masi židovskoga žiteljstva u Rusiji samo pojedini dolaze do velikoga blagostanja, dok većina vanredno strada. Prema statističkim službenim izvještajima najveći dio židova u guberniji Grodno pripada najsiromašnijemu žiteljstvu. U vječnoj nuždi muče se oni za svakdašnji kruh. Mnogobrojnim potomstvom obdarene obitelji živu u najvećoj biedi — po tri obitelji u jednoj sobici. Čitava se obitelj prehrani na dan sa ½ kgr. kruha, jednom haringom i s nekoliko glava luka. U guberniji Kovno ima židova-zanatlija, kojima obitelj čitav dan gladuje, dok ne donese otac obitelji na večer kući jedan dio svoje težke zaslužbe. U manjim gradovima, gdje nisu ulice popločene, podsjeda odrasla židovska mladež za kiše ulaze javnih zgrada i kućna vrata častnika i činovnika, da ih za nekoliko kopjejka prenese na ledjima preko dubokog blata.

Sl. 31. Karaita u Krimu.

Ruska je vlada kušala da pomogne toj biedi židovskoga žiteljstva. Ona je opetovano dala prilike židovima, da ozbiljnim radom dodju do kruha. Još za cara Aleksandra I. bilo je 600 židovskih obitelji naseljeno u južnoj Rusiji i podieljeno im 30.000 desetina zemlje za poljodjelstvo. I kasnije se je to isto pokušalo. Ali tko će protiv svoje naravi? Od poljačkoga židova ne će ma i kako plemenite odredbe vladine učiniti valjana ratara. Pokus nije uspio, kao što nije uspjelo Palestinu naseliti židovskim ratarima. Spomenute su židovske naseobine najbjednije u južnoj Rusiji. Sela izgledaju kano da su nastradala od potresa; kuće propadaju, a medju njima se jedva vuku suhe, mršave prikaze u dugim crnim kaputima i poderanim cipelama, slike i prilike užasne gladi. Polja su pusta, jer ih ne obradjuju ili ih daju u zakup susjednim naseljenicima drugih plemena. I ovi židovski seljaci kriomice trguju i time se prehrane. Ovih će naselja s vremenom posve nestati.

Unatoč pokvarenosti i neopisive biede svoje ipak se vide i kod židova u Rusiji one vrline, kojima se oni svuda nad drugim narodima iztiču. Kako su nabožni, već smo prije spomenuli. Oni se upravo rekao bi s nekom pobožnošću drže u svemu običaja i načina života svojih predja. Nema naroda, u kojega bi bio obiteljski život tako liepo razvijen, kao u židova. S poštovanjem i udivljenjem gledaš, kako roditelji ljube djecu, a kako djeca poštivaju svoje

roditelje i kako su medju sobom odani si rodjaci. U židova je duboko uvriežen čar obitelji. K tomu taj obiteljski duh postaje kod njih narodnim duhom, koji je biedom, nevoljom i proganjanjem ojačan i ustaljen. Odatle u njih neograničena darežljivost imućnika i bogataša prema siromašnim suplemenicima. Nadalje treba da iztaknemo, kako su židovi vanredno marljivi i neumorni u onim privrednim strukama, koje im prijaju, a pri tom su vanredno umjereni. Pijan židov riedko se vidi. Upravo neobičnom radljivošću i velikom umjerenošću mnogi se židov iz najbjednijega siromaštva popne do znatnoga blagostanja; samo lukavštinom, oštroumljem ili pak prievarom ne bi bez sumnje tako daleko došao. Napokon spomenimo, kako je židovima prirodjena osebujna težnja za višom naobrazbom. Kako često u Rusiji sinovi siromašnih židova-kućaraca postadoše ugledni liečnici i učenjaci! Velik broj židovske mladeži u srednjim školama u Rusiji nije ni u kakvom razmjerju sa brojem žiteljstva. Kad i ne bi ta težnja za višom naobrazbom potjecala od čiste ljubavi k duševnomu radu, već bi joj bio najvećim dielom razlog u tom uvjerenju, da naobrazba podaje čovjeku upravo tako kao i bogatstvo moć i silu, to je naobrazba duha svakako najčastniji put, da udovolji obćenitoj težnji ljudskoj za ugledom i blagostanjem.

Sl. 32. Tatari.

Kraj siromaštva i biede, u kojoj živu židovi u Rusiji, nije čudo što u njihovim područjima često vladaju epidemičke bolesti, te su u obće slaba i kržljava izgleda. Tomu su mnogo krive i prerane ženitbe tamošnjih židova, koje u novije vrieme najstrože brani državna vlast. Tako je prije bilo često vjenčanja, gdje su mladenci tek 12 godina navršili. Razmjerje izmedju seljačkoga i gradskoga žiteljstva u Rusiji najbolje nam svjedoči, kako je i s narodno-gospodarstvenoga gledišta nepovoljno, što su židovi omedjeni samo na neke gubernije. Dok u ostaloj Rusiji dolazi na 1000 ladanjskih žitelja samo 60 gradskih stanovnika, u onim gubernijama, gdje židovi živu, na 1000 ladanjskih žitelja dolaze 223 gradska žitelja. Da se zgodnije razdiele po zemlji židovi, bilo bi spomenuto razmjerje povoljnije.

Karaite ili Karejci potomci su neke mojsijevske sljedbe, koja je u VIII. vieku zabacila ustmenu predaju rabina, te se drži samo Mojsijevih zakona. U Rusiji ih ima u nekim gradovima na

Krimu. Oni su snažna i ugledna rasta, ponajviše vrlo liepih poteza lica (sl. 31.). Bave se trgovinom; njihovo blagostanje posljedica je njihove marljivosti i poštenosti.

Mongolskoga su roda i to tatarske skupine sliedeći narodi u Rusiji: Tatari, (Nogajci ili Nogajski Tatari), Baškiri i Kalmuci; a finske skupine Čudi ili Fini u užem smislu (naime pravi ili baltički Fini, Kareli, Ingri, Estonci, Livonci, Lopari), Permski ili sjeverni Fini (Permjaci, Sirjeni, Votjaci i Samojedi), Ugrijski Fini (Voguli), Fini na Volgi (Čeremisi, Mordvini, Čuvaši).

Sl. 33. Kirgiz u Kaspijskoj nizini.

Tatari (u svemu do 1,600.000) stanuju u području Volge od Nižega Novgoroda do Volgina ušća. Isto tako ima ih u većem broju u guberniji Tauriji, Pensi, Orenburgu, Vjatki i Permu, a razasuti su svuda po ruskom carstvu izuzev zapadnu Rusiju, baltičke pokrajine i veliku kneževinu Finsku. Svi Tatari u Rusiji izpoviedaju vjeru Muhamedovu, a diele se na iztočne ili Kazanjske i Krimske Tatare. Tatar (sl. 32.) je vitka rasta, okrugle glave a lica tamne masti. Redovito je pravilnih crta, bielih zubi, malenih, crnih i vrlo živih očiju, tamne kose, koju si po iztočnom običaju brije i napokon riedke brade. I žene su u Tatara liepe, ali brzo ocvatu. Tatarske žene sprovode život kao u obće muhamedovke u neradu i kićenju. Tatar je oštrouman i dobre pameti. On je vrlo nabožan, te strogo obdržaje postove i svetkovine svoga vjerozakona; u jelu i pilu vrlo je umjeren. Tatar često laže, ali rado i priznaje svoju laž. U gradovima bavi se trgovinom i obrtom, a po selima ratarstvom i pčelarstvom. Tatar u obće rado trguje, te ga je vidjeti kako kućari robom po svim velikim gradovima. Još od nomadskih starih vremena voli konje, pa je s toga često kočijaš kod gospoštija u glavnim gradovima, gdje se vidi i kao konobar po gostio-

nama. Ima mnogo sela, u kojima stanuju zajedno Rusi i Tatari u miru i složno, a pri tom su ipak posve odieljeni kroz vjekove, jer vjera čini medju njima nepremostiv jaz. Na jednom kraju sela je crkva, a na drugom kraju mošeja. Seoska obćina sa starješinom na čelu harmonična je cjelina, makar da se družtveno za pravo razpada na dvie velike zadruge, od kojih ima svaka svoje običaje i svoj način života. Jedanput je starješina Rus, a zatim Tatar, a svaki upravlja obćinom ne obazirući se ni malo na vjersku razliku obćinara. Kako se po tom vidi, vjerskoga zanesenjačtva i težnje za pretjerivanjem ne poznaje ruski narod.

Baškiri stanuju u gubernijama Orenburg, Ufa, zatim su razasuti u gubernijama Perm, Samara, Vjatka, a ima ih u svem sa srodnicima (Mešćerjaci, Teptjari i Bobili) preko 900.000. Oni su donekle nalični Tatarima. Podieljeni su na 26 volosti ili kotara, a svakomu je na čelu slobodno izabrani starješina. Bave se mnogo konjogojstvom, pa i u ratu služe kao laki konjanici.

Sl. 34. Kalmuci.

Kirgizi (sl. 33.) su nomadsko-pastirsko pleme a ima ih oko 200.000 duša u guberniji Orenburžkoj i Astrahanskoj. Kalmuci (sl. 34.) su takodjer nomadi, ponajviše na desnoj obali Volge, izmedju rieka Volge, Dona i Maniča u gubernijama Orenburg, Saratov i Astrahanj, u svem do 180.000 duša. Kalmuci su vjere Budine pomiešane s praznovjerjem. I muževi i žene izvrstni su jahači. Oni se skiću kao i Kirgizi. Zimu probave kod kuće, s proljeća krenu na put sa svojim stadom, a pod konac jeseni vraćaju se u svoja zimska prebivališta.

Danas se drži, da su puci finske skupine u stara vremena dalje po Evropi bili razšireni, te su zatim od nadošlih indogermanskih plemena potisnuti k sjeveru i sjevero-iztoku, gdje sada prebivaju.

B a l t i č k i F i n i (u Rusa Čuhonci ili Čudi nazivani) sačinjavaju jezgru stanovničtva u velikoj kneževini Finskoj (oko 80%), a stanuju takodjer u guberniji Petrogradskoj, Tverskoj, Novgorodskoj, Olonečkoj i Arhangelskoj, u svem preko 1·9 milijun duša. Fini su jaka i čvrsta tjelesna ustroja, srednje veličine, mršavi no košćati, te podnose uztrajno svaki tjelesni napor. Lice im je plosno, prljavotamne masti sa jakim jagodičnicama i malenim očima, a boja kose je posve svietla, gotovo žuta ili crvena. Fini su ponajviše vjere Luterove, te osobito poštivaju svoje pastore, koji su im često ujedno i učitelji, liečnici, odvjetnici i sudci. Pastori imadu poprieko liep dohodak 3—4000 rubalja, te su vrlo gostoljubivi. Fini su ozbiljni, šutljivi, vole samoću, mrze novotarije, a mnogi su medju njima tvrdoglavci. Pri tom su vrlo nabožni i marljivi. Tudje štuju, pa je kradja u njih velika riedkost. Sjeverni su Fini vrlo lukavi, pak ih južni Fini drže čarobnjacima. U cieloj Finskoj ne ćeš naići na pijana čovjeka niti na prosjaka a niti na kljakavca. Oni se bave šumskim radom, ribolovom, stočarstvom i nešto malo, na koliko oštro podneblje dopušta, ratarstvom. Fini su tipične pojave u petrogradskim ulicama. Mužkarci prodavaju drva i ribe, a žene košare, mlieko i maslac.

Sl. 35. Lopari.

Finski je jezik blagoglasan s trohejskim padanjem glasa, te je zgodno razmjeran izmedju samoglasa i suglasa, a ima mnogo dvoglasa. Medju altajskim jezicima je finski uz magjarski jezik najbolje razvijen. Fini osobito vole pjesničtvo, a imadu i za to dara. Njihove su epske i lirske narodne pjesme (rune) dielomice zabavne, te sačinjavaju obilno blago izvornog narodnog pjesničtva. „Kalevalu“, veliki finski narodni epos, izporedio je J. Grimm sa Homerovom Ilijadom.

K a r e l i (oko 400.000 duša) stanuju na Ladožkom jezeru u Finskoj, u guberniji Petrogradskoj, Olonečkoj i Novgorodskoj. Oni su srodnici Fina, ali su se posve porusili i vjere su pravoslavne. Mnogi su zanatlije (staklari, stolari itd.); zimu sprovode kod kuće u svojim selima, a ljeti idu na zanat u Petrograd.

I n g r i su se posve razplinuli medju Rusima, a od Č u d a ima neznatnih ostataka u Olonečkoj i Novgorodskoj guberniji.

E s t o n c i (u svem do 900.000 duša) nastavaju u glavnom

Sl. 36. Vožnja Lopara na saonicama.

Estonsku sa pripadnim jezerima i sjevernu Livonsku, a sporadično ih ima u susjednim gubernijama. Crte lica slične su finskim, u obće dosta izraziti tip mongolski. Veća je polovica vjere Luterove, a ostali su prešli u pravoslavlje. Jezik njihov bogat samoglasnicima opominje nas na talijanski jezik, pak je to miloglasniji, što imadu Estonci ponajviše liepi zvučni organ. Dugo su stenjali pod Niemcima, pak ih s toga mrze. Osobito vole pjesmu, pa imadu sabranih narodnih pjesama. S finskom Kalevalom podudara se estonski narodni ep „Kalevipoëg“. L i v o n c i, koji su dali ime

Livonskoj, razplinuli su se medju Lotišima i Estoncima, jedino ih ima još nekoliko tisuća na najsjevernijem šilju Kuronske. Lopari (sl. 35. i sl. 36.) nastavaju daleki sjever u Finskoj, zatim gubernije Olonec i Arhangelsk, te ih ima u svem do 10.000 duša. Diele se na gorske, primorske, riečne šumske i ribarske Lopare, prema tomu gdje stanuju i čime se bave. Rasta su malena (poprieko 1·5 m), čelo im je nizko, jagodičnice jake, oči malene, usta velika, brada šiljata, nos širok gore zavinut, a boja lica žućkasta. Finski su Lopari vjere Luterove, a ruski vjere pravoslavne. Većinom su miroljubivi, dobroćudni, te strpljivo podnose težkoće svoga u istinu mukotrpnoga života.

Sl. 37. Sirjeni.

K sjevernim Finima pripadaju Permjaci, u istoimenoj guberniji (oko 80.000 duša), baveći se lovom i stočarstvom, zatim Sirjeni (do 100.000 duša) u guberniji Arhangelskoj i Vologdi. Sirjeni (sl. 37.) su snažna tiela i košćati, jezik im je pomiešan sa ruskim riečima, a vjere su pravoslavne već od srednjega vieka. Oni su radljivi, uztrajni, poduzetni, u obće sposobni za svaki posao. Glavno im je zanimanje lov na krznaše.

Čim su pod jesen spremili ljetinu, krenu Sirjeni na lov. U zajednici 10 do 20 njih idu za plienom daleko po uralskim i sibirskim šumama. Hrane se mesom ubijenih životinja, a dragocjene kože donose na saonicama kući. Dok su u lovu, stanuju u kućicama načinjenim od jelova granja, a pokrivenim brezovom korom. U prvom redu idu u lov na medvjede, risove, lisice, vukove, žderovce, kune, granostaje i vjeverice. No oni love za prodju i one životinje, koje su za hranu kao sob, gnjetelj, tetrieb itd., koje se smrznute pošiljaju po cieloj Rusiji, a u novije doba i u inozemstvo. Gotovo je nevjerojatno, koliko Sirjeni postrieljaju divlje peradi. U samom se Petrogradu svake zime pojede 4 do 6 milijuna divlje peradi. Sirjeni prodadu u Jarensku svake godine preko 100.000 ljeskara, 40.000 vjeverica, tisuću kuna i dvie tisuće losa. U okružju Ustsisolskom poubija se na godinu do 600.000 bielka (sibirskih vjeverica). U lovu na krznaše,

imenito koji su rjedji, kano granostaji, soboli i sivoduške, pazi se osobito, da se skupocjena koža ne ozliedi, pa se s toga ili love zamkama, ili se pak u njih strielja lukovima ili otupljenim strjelicama. Nekoliko komada koža od četveronožaca donosi sretnomu lovcu mali imetak. Za čudo kako su Sirjeni vješti lovci i vanredno sigurni u gadjanju, makar da im je oružje posve primitivno. Njihove puške imaju cievi pol drugi do dva metra duge s malenim otvorom. Mjesto krugljom i sačmom nabijaju Sirjeni svoje puške malenim komadićem olova, koje sami zubima donekle zaoble. Oni s daleka sigurno pogadjaju pticu ili vjevericu u glavu, te znadu prema kretu pogodjene ptice, kamo će pasti.

Sl. 38. Samojedi love sobove.

Kad su se na proljeće povratili kući s plienom, obradjuju svoja polja, a pri tom ne zaboravljaju na vrbovnik (Isatis tinctória), od kojega dobivaju modru mast. Dok su mužkarci u lovu, obavljaju žene sav posao kod kuće; one se razumiju u uzdu i veslo kao i mužkarci. Budući da se radi neprohodnosti tla ponajviše obći riekama, vidjet je često čamce, kojima veslaju dvie po tri žene, a jedna krmom ravna. Uz lov bave se nuzgredno Sirjeni i time, da traže jaja divlje šumske peradi. Drugi opet sabiru limbu (Pinus Cembra), u koje ima za jelo valjanih sjemenka, koje Rusi rado jedu. Gdjekada može pojedini marljivi sabirač u jednoj godini 160 do 200 kgr. takih sjemenka

nabrati. Sirjenski ribari polaze s proljeća u lov obskrbljeni živežem i raznim orudjem. U onom kraju, gdje se nadaju obilnomu lovu, sagrade si kolibu, odakle polaze na lov. Dok lov ne love, zgotavljaju bačvice odbora i jele, u kojima odmah razpošiljaju svoju robu. Pod jesen vraćaju se kući.

U novije vrieme goje Sirjeni na veliko sobove. Neki medju njima imadu po 5 do 6000 sobova, koji donesu gospodaru do 6000 rubalja. Ima i takih Sirjena, koji odlaze iz svoje kuće, ne bili u svietu svoju sreću našli. Kako su razboriti, okretni, prometni i pouzdani, imadu ih svuda rado, te ih imenito trgovci rado primaju u Moskvi i Petrogradu u službu.

Spomenimo još i ovo. Kao što ima u Alpama amo tamo zakloništa, isto se tako nalaze i u zemlji Sirjena na mnogim mjestima podignuta staništa „zimovaja“ zvana. Tu se može zakloniti putnik u tim predjelima, gdje su naselja vanredno udaljena medju sobom. U takovom staništu ima redovito osim sigurnoga zaklona i divljačine, da bude putnik obskrbljen živežem. Putnik si može uzeti koliko hoće živeža, ali mora ostaviti za to plaću na mjestu za to opredieljenom. I tako biva u istinu. Nikada se nije čulo medju Sirjenima, da bi tko oplienio takovo stanište, ili da ne bi ostavio plaće za ono, što je uživao.

Sl. 39. Mordvinka.

Votjaci ili Voti stanuju u gubernijama Perm, Vjatka i Kazanj. U svemu ih ima do 300.000 duša. Oni su malena rasta, te u obće naliče na Fine. Neki su vjere pravoslavne, a mnogi su još pogani. Ponajviše su ćudi osorne i naprasiti.

Samojedi (7.000 d.) su nomadi po tundrama Sjevernoga ledenoga mora dopirući od Bieloga mora daleko u Sibiriju imenito uz doljni tiek riekâ Pečore, Oba i Jeniseja. U evropskoj Rusiji ima ih u Permskoj i Arhangelskoj guberniji. Po malo ih nestaje, pa će za koje vrieme posve izumrieti. Oni pripadaju tobože vjeri pravoslavnoj, ali se većinom još drže poganstva. Samojedi su melankolični, kakova im je i tundra njihova domovina; oni su biedni i kukavni, kakav im je i život u močvarama i pustoši, kojom se skiću. Ali pri svem tom oni su miroljubivi i blagi, kao sobovi što su, drugovi njihova tužna života.

Svadji nema traga medju njima, za kradju se ne zna. Sirjena, moćnih i darovitih svojih susjeda ne vole. Samojedi žive samo o sobu (sl. 38.).

Medju Ugrijske Fine spadaju Voguli, kojih ima samo nekoliko tisuća u Uralu, a živu o lovu i ribarstvu. Još obitavaju neka finska plemena na srednjoj i doljnoj Volgi. To su Čeremisi (350.000 d.), Mordvini (900.000 d.), mnogo već sa Rusima pomiešani, i Čuvaši (700.000 d.). Kršteni i nekršteni medju njima drže se starih poganskih običaja. Kao što su im vjerski nazori smjesa svih mogućih vjera, isto im je tako jezik izpremiešan finskim, tatarskim i ruskim riečima. Mordvini su liepa struka ljudi; žene su u njih zadržale slikovitu narodnu nošnju, kao što slika 39. pokazuje.

*

Pregled žiteljstva po vjeri.

Grčko-iztočnjaci (pravoslavni) sa razkolnicima .	79·3%	t. j.	85·8	milijuna.
Rimokatolici	10·3%	t. j.	10·45	„
Protestanti	3·46%	„	3·6	„
Mojsijevci	3·4%	„	3·5	„
Muhamedovci	3·2%	„	3·3	„
Jermeni	0·04%	„	0·05	„
Pogani	0·3%	„	0·3	„

V.

Materijalna kultura.*

Rusija je država agrikulturna. — Izvoz žita prema ostalomu izvozu. — Razni pojasi narodnoga gospodarstva. — Kulturne biline. — Vanredno obilje šuma. — Stočarstvo. — Perad. — Svilogojstvo. — Pčelarstvo. — Ribarstvo. — Bogatstvo rudâ. — Zasluge obitelji Demidov po rusko rudarstvo. — Pamučarstvo. — Platnarstvo. — Vuneni obrt. — Obrt svile. — Industrija nafte, sladora, rakije, piva i kože. — Kućni obrt. — Ruski čaj. — Komunikacije. — Vodeni putovi. — Željeznice. — Pomorska trgovina. — Novčano poslovanje. — Zaključak.

Rusija je država agrikulturna, jer je poglaviti izvor ruskomu narodnomu imutku ratarstvo. Makar da je Rusija u naše doba, kao što ćemo kasnije razjasniti, vanredno napredovala u nekim industrijskim granama, ipak je ratarstvo glavna struka narodnoga gospodarstva u ruskom carstvu. To se već vidi po tom, što gradsko žiteljstvo iznosi samo 14% cjelokupnoga žiteljstva, dok preostalih 86% odpada na ladanjsko žiteljstvo. S toga Rusija najviše izvodi proizvodâ ratarstva i to ne samo po množini, nego i po vriednosti. Popriečni izvoz glavnih ratarskih proizvoda iz Rusije i vriednost njihovu prema cjelokupnomu ruskomu izvozu prikazuje sliedeća skrižaljka za godine 1885.—1894.:

Proizvodi	Množina u pudima**	Vriednost u rubljima***	Postotna vriednost cieloga izvoza
Žito u zrnju	388,449.300	301,669.100	47·13
Brašno, krupica, proso i posije	16,216.300	17,935.500	2·80
Biljevno ulje i sjemenje	23,878.800	31,328.600	4·88
Lan, konoplje i kučina	15,151.300	71,465.600	11·12
Ostalo rašće i vino	—	4,092.700	0·64
Drvena gradja	—	40,062.800	6·24
	Ukupno	466,554.300	72·81

* Ovo je poglavje izradjeno po službenim podatcima carskoga ruskoga ministarstva financija, koje je izdao štampom god. 1896. V. J. Kovaleski, ravnatelj odjela za trgovinu u spomenutom ministarstvu. — ** Jedan pud (= 40 ruskih funti) = 16·38 klgr. — *** Jedan rubalj (u zlatu) = 1·98 for.; jedan rubalj (u srebru) = 100 kopjejka = 1·40 for.

Cjelokupni pak izvoz vriedi 642,121.140 rubalja, dok se cjelokupna privreda ratarstva u Rusiji računa na 2 do 3 miljarde rubalja. Dakako da je godišnja privreda ratarstva u Rusiji kao i druguda vrlo nestalna, jer je iznos žetve kao i ciena žita promjenljiva. Obilje žetve i ciena žita u neupravnom su razmjeru, jer ciena i izvoz žita ovise o obilju žetve; ali svakako i svjetsko tržište utječe na cienu ruskoga žita. Rusija je zemlja, koja poglavito obskrbljuje svjetsko tržište žitom; pa ipak nije mogla 1891.—1892. uslied nerodice ništa žita izvoziti, dok su druge države, njezini konkurenti, povećali svoj izvoz žitka i to uz povišene ciene. Godine pak 1893.—1894. te 1894.—1895. narastao je izvoz žita iz Rusije za 600 milijuna puda na godinu, ali je uslied toga znatno spala ciena žitu. Kako je žito glavni proizvod ratarstva u Rusiji, to poradi promjenljivosti žitnih ciena i nestalnosti ljetine ne strada samo ratarstvo već i sav gospodarstveni život ruske države.

Kušajmo sada podieliti tlo rusko s obzirom na narodno gospodarstvo na nekoliko pojasa. Na sjeveru i sjeveroiztoku je šumsko-ratarski pojas, u kojem se najviše teži raž, zob i ječam. Sliedeći pojas prema jugu pojas lana mogao bi se nazvati „prielaznim pojasom“ od šumskoga u žitni pojas a medji na zapadu i sjeveroiztoku sa pojasom stočarskim a na jugu sa žitnim pojasom. U ovom pojasu vlada tako zvano „trojno gospodarstvo“ a najviše se teži raž, zob, zatim ječam, lan i korun. Dalje k jugu u području zemlje crnice je pravi žitni pojas, u kojem ima posebnih priedjela sa kulturom industrijskoga i tehnijskoga rašća, kao što je burak, duhan itd. Ovaj žitni pojas zaprema središnji dio evropske Rusije sa sliedećim gubernijama: Kursk, Orel, Černigov, Tula, Rjazan, Tambov, Pensa, Simbirsk, Kazanj, Nižnji-Novgorod i nekim dielom gubernije: Voronež, Harkov, Poltava, Kijev, Podolija i Volinja. Tečajem stražnjih 30 godina oranica se vanredno umnožala u ovom pojasu na račun šuma i pašnjaka. Dalje k jugu i jugoiztoku izpunjava svu zemlju stepni ili pojas paše.

Neproduktivno tlo zaprema u evropskoj Rusiji 26·3% dakle od prilike 1½ milijun □ km. t. j. prostor velik kao 2 Austro-Ugarske. Od neproduktivnoga tla odpada nešto na jezera a mnogo više na tundre (280.000 □ km.), tako da su daleki predjeli gubernije Arhangelsk nenastavani. Napokon zapremaju velik dio neplodovitoga tla nepregledne močvare i bare u sjeverno-zapadnoj i zapadnoj Rusiji. Pribrojimo k tomu još predjele, koji nisu ništa vriedni u

južno-iztočnom stepnom pojasu naime slane stepe, slane bare, zatim kršne predjele na Uralu te sniežne i ledene poljane na Kavkazu, to preostaje kao plodovito tlo 4 milijuna □km. t. j. prostor 7 puta kao Austro-Ugarska.

Kulturno-gospodarstvene biline zahvataju u evropskoj Rusiji prostor od 64,664.000 desetina,* od kojih pripada 46,765.000 des. ili 72·5% seljacima, a 17,899.000 vlastelinima.

Medju gospodarstvenim plodinama ide prvo mjesto žitu, koje zahvata preko $^9/_{10}$ (91·5%) plodovitoga tla, dok sve ostale biline zahvataju jedva $^1/_{10}$. Obilje žita reda se ovako: raž, pšenica, zob, ječam, proso, helda, kukuruz; zatim od drugih bilina; lan, konoplja, korun, duhan, hmelj, itd.

Od pojedinih vrsta žita teži se najviše raž, koja zaprema 37% zasijanog tla, naime 23,929.000 desetina. Raži se naročito najviše teži u središnjoj i sjevernoj Rusiji. Na jednoj desetini rodi poprieko 5 četvrti** raži. Jedna četvrt raži obično teži $8^1/_2$ pudi. Na godinu rodi poprieko oko 112,430.800 četvrti raži. — Pšenica zaprema 16.6% zasijanog tla t. j. 10,721.000 desetina. Pšenica se teži najviše u južnoj i južno-iztočnoj Rusiji navlastito u gubernijama Kiev, Podoliji i Volinji. Jedna četvrt pšenice važe od prilike 9 pudi i 15 funti. Posljednjih godina posijalo se poprieko pšenice 41,150.000 četvrti. — Zobi rodi na godinu preko 80,000.000 četvrti a teži se najviše u sjevernoj i sjevero-iztočnoj Rusiji, zatim u srednjoj Rusiji a najmanje na jugu. — Ječma rodi na godinu 28,182.000 četvrti. Na sjeveru rabi se ječam za hranu, na sjevero-zapadu za proizvadjanje piva, a na jugu i jugo-zapadu za izvoz. — Proso se najviše teži u području zemlje crnice. — Kukuruz se najviše radi u Besarabiji. Na jednoj desetini rodi poprieko 6·1 četvrti, a u cieloj Rusiji na godinu 3,641.000 četvrti.

Od tržnoga bilja vrlo je znamenit lan, kojega se više teži u Rusiji, nego li u svim drugim zemljama na svietu. Lan se teži na daleko po Rusiji a najljepše uspieva i najviše se goji u guberniji Livonskoj i Pskovu. Na jednoj desetini rodi poprieko sjemena 26 pudi i oko 18·5 pudi vlakna. Sjemenje i vlakno se u velikoj množini izvozi (preko 80,000.000 rubalja vriednosti). Osim toga se u novije vrieme sve više izvozi lanenoga ulja, i osobito mnogo uljanog tropa (do 8 milijuna rubalja vriednosti). Konoplja se takodjer vanredno mnogo trži i izvozi kao vlakno (do 15 milijuna rubalja vriednosti), sjemenje i uljani trop. — Koruna rodi na godinu poprieko do 60,900.000 četvrti, a duhana do 3,954.000 pudi, tako da ga se izvozi do 240.000 pudi (preko 1 milijun rubalja vriednosti). — Hmelja se dosta goji, ali samo za domaću potrebu. U Voljini, gdje su češki koloniste stali gojiti hmelj, širi se sve više ta koristna biljka.

Solovjev je jednom zgodom nazvao Rusiju „drvenom“ Evropom u opreci prema zapadnoj „kamenitoj“ Evropi. On je

---

* Jedna djesjatina (desetina) = 109·25 ara (1·0925 hektara). — ** Jedna četvrt = 8 četverika = 209·9 litara.

to izrekao s obzirom na gradjevine ruske, koje su većim dielom od drva. Pa kako i ne bi bile, kad zemlja ima razmjerno malo kamena a vanredno mnogo drva. Nepregledna šumska područja zapremaju u Rusiji 2·09 milijuna □km. ili 38·8% čitave površine. Dakako da je razdioba šumâ po zemlji vrlo nejednaka. Dok imade na sjeveru i sjeveroiztoku vanredno mnogo šume, na jugu i jugoiztoku gotovo ni nema drveća. Uza sve to Rusija je obiljem drva medju prvim zemljama. U evropskoj Rusiji ide na jednoga žitelja 1·74 desetina šume, dok u Evropi u obće 0·8 desetine šume na jednoga žitelja odpada, a po državama: u Norvežkoj 3·8, Švedskoj 3·5, Austro-Ugarskoj 0·41, Njemačkoj 0·27, a u Francuzkoj 0·20. Uočimo li pak nejednaku razdiobu šuma po Rusiji, uvjerit ćemo se, da polovica ruskih žitelja imade razmjerno manje šume nego li žitelji Austro-Ugarske.

Šume u Rusiji riedko sastoje od drveća jedne vrste i iste starosti, nego su ponajviše smjesa raznovrstnog drveća i razne starosti. Na sjeveru je razmjerno malo vrstâ drveća, a što idemo dalje k jugu, raste sve više broj vrsta. Najviše ima u Rusiji medju drvećem bora (Pinus silvestris), omorike (Abies excelsa), jele (Abies pectinata), lužnika (Quercus pedunculata), breze (Betula alba), jasike (Populus tremula) i mjestimice lipe (Tilia pletyphyllos), a manje ima onih vrsti na koje podneblje jače utječe, kao što je bukva, grabar, ariš, drvo linobe itd.

Izporede li se šume ruske po svojem sastavu sa šumama zapadne Evrope, to se opaža, da je u zapadnoj Evropi najviše razširena bukva (Fagus silvatica), jela i bieli grab, dok imade manje omorike a još manje breze. Prema tomu je staro šumsko rašće u zapadnoj Evropi gušće podieljeno, te jače štiti tlo i samo sebe. U poredbi sa Rusijom ima s toga zapadna Evropa više sjenatoga drveća poradi svojega blažega i vlažnijega podneblja. Osebujne naime klimatičke prilike u Rusiji, koje smo već prije razložili, razlogom su, da je produkcija ruskih šuma znatno slabija nego zapadne Evrope. Odkad su izgradjene širom Rusije željeznice, vanredno su već poharane šume u nekim krajevima. K tomu stradavaju šume često od požarâ i to stranom od podmetnutih ili pak takovih, koji nastaju s nepazljivosti. Pa unatoč svemu tomu ima Rusija toliko obilje šuma, da se njihova vriednost računa na 6 milijarda rubalja. Koliki li je to izvoz narodnoga blaga! U svemu se izvozi drva iz zemlje godimice u vriednosti do 35 milijuna rubalja, a kod kuće se na godinu potroši drva u vriednosti do 260 milijuna rubalja. Svakako treba da se i u Rusiji

počinje o tom razmišljati i nastojati, da se šume što više štede, jer bi inače i ta šumom najbogatija evropska zemlja mogla drvima osiromašiti, kao što se je to u istinu već opazilo u nekim ruskim predjelima. U novije doba nastoji se sve to više u Rusiji o razumnom šumskom gospodarstvu. Osobito je znamenit u tom pogledu šumski zakon od g. 1888., kao i velik broj šumarskih škola, koje su u posljednje vrieme podignute.

Kako imade u Rusiji mnogo močvara, obiluje zemlja tresetom, i to osebujnim smolastim tresetom, koji izvrstno gori. Na godinu se izradi treseta oko 50 milijuna pudi.

Vinova loza uspieva u Rusiji jedino na jugu crti povučenoj od Kamenca-Podoljskoga preko Jekaterinoslava k Astrahanu (dakle niže 48° sjev.-šir.). Besarabija je vinom najrodnija ruska pokrajina. Tu zapremaju vinogradi oko 60.000 desetina, što iznosi $^{1}/_{3}$ svih ruskih vinograda. Makar da se ovdje već odavna goji vinova loza, ipak je do sada slabo dotjerano vinogradarstvo, jer ne znadu vinogradari s vinom baratati; pivničarstvo je u obće na nizkom stupnju. Vino nema s toga gotovo nikakove ciene, pak se najviše upotrebljava za vinsko tvorničarstvo, a k tomu se mnogo svježega grożdja prodaje. Nadalje je razgranjena vinova loza na Krimu, imenito na južnim pristrancima, što opadaju k moru. Vino sa Krima daleko je bolje nego iz Besarabije, koje je slabo i kisela teka. Napokon je vrlo znamenito vinogradarstvo na Kavkazu imenito u Transkavkaziji.

Makar da zaprema vinova loza daleke prostore u Rusiji, ipak se dobiva razmjerno malo vina. Rusija izvodi na godinu od prilike 20 milijuna ruskih vjedara vina (vjedro = 12 litara) t. j. oko 2,400.000 hktl., te zaprema prema tomu šesto mjesto medju evropskim vinorodnim državama. Portugalija izvodi $2^{1}/_{2}$ puta, Austro-Ugarska 4 puta, a Francuzka, Španjolska i Italija, koje nekako jednako rode, 12 puta toliko vina kao Rusija.

Livade i pašnjaci zapremaju do 16% čitave površine u evropskoj Rusiji, što odgovara prostoru od 0·85 milijuna □ km. Pravih livada imade osim nižih zaravanaka uralskih i kavkažkih svuda u velikom šumskom pojasu, koji počevši od Poljske i Baltičkoga mora zaprema središnju Rusiju. Ipak se livade sve više smanjuju, što se dalje širi teženje žita. I u vanredno plodnom području zemlje-crnice, gdje ne treba gnojenja, ima razmjerno malo livada.

Uz ratarstvo glavni je temelj blagostanju ruskoga naroda stočarstvo, koje preteže u južnoj i južnoiztočnoj Rusiji, kao i na sjeveru. Budući da najveći dio ruskoga naroda pripada ladanjskomu

življu, posve je naravno da je Rusija razmjerno stokom vrlo bogata. Glede vrste stoke stoji razmjerje u 50 najznamenitijih gubernija ovako: od sto glava cjelokupne stoke u Rusiji odpada na konje 20·1, na goveda 25·1, na ovce 45·4 a na svinje 9·4. U sjevernoj polovici Rusije pretežna su goveda i konji; na jugu i jugozapadu je najviše razširena ovca i to fine vune; u stepama pak na jugoiztoku prevladjuje ovca i konj, a mjestimice i govedo. U 50 gubernija nabrojeno je god. 1894. preko 26,000.000 rogatoga blaga, tako da na 100 ljudi odpada oko 29 komada rogatoga blaga. Goveda mnogo stradavaju imenito sredinom zemlje i k sjeveru poradi pomanjkanja krme. U obilju imade krme jedino na skrajnjem jugu i jugoiztoku, gdje se s toga i goji najviše goveda za težki rad i za klanje. Kako je rusko stočarstvo na pravom putu, da što više uznapreduje, najbolje je dokazala izložba stoke na obćoj izložbi u Nižem Novgorodu godine 1896., imenito kad se izporedi sa izložbom stoke, koja se je obdržavala god. 1882. u Moskvi.

Od 600 milijuna ovaca na zemaljskom površju odpada $^1/_8$ na Rusiju (preko 70 milijuna). Broj ovaca pada od juga prema sjeveru; navlastito ih ima malo na sjeverozapadu. Imenito u Kavkazu goji se mnogo ovaca fine vune. — Svinja se u svemu računa na 10 milijuna komada. — Konjogojstvo Rusije je vrlo znamenito. Brojem konja (22 milijuna) pretječe Rusija sve ostale države. Na 1000 žitelja dolazi u Rusiji 275 konja, u Austro-Ugarskoj 99·4 a u Njemačkoj 81·6. Najglasovitija je pasmina konja u Rusiji tako zvana Orlovska pasmina, nastala križanjem od čiste evropske i englezke pasmine. Najviše ima konja za gospodarstvenu porabu, zatim stepnih konja i konja iz pastušnica. Medju stepnim konjima je na glasu donska pasmina. Zbog velikoga obilja konja razvit će se s vremenom jaka trgovina s konjima u Rusiji. Sada tomu još mnogo smetaju visoke ciene za provoz konja. Navlastito će Njemačka, koja nema kod kuće dovoljan broj konja, još i više izvažati iz Rusije nego li do sada (38.000 konja). Osim Danske i Austro-Ugarske, koje države takodjer izvoze konje, ali u manjem broju, mogla bi se glede izvoza natjecati s Rusijom jedino Amerika, koja vanredno obiluje konjima. Ali s te strane ne treba se bojati Rusija natjecaja, jer po izvještajima njemačkoga carinarskoga ureda popriečno stoji američki konj u Njemačkoj 1200 for. a ruski samo 300 forinti.

Uslied tolikoga obilja stoke nastoji se u Rusiji u novije vrieme mnogo oko toga, da se što bolje usavrši mljekarstvo imenito

na Kavkazu, Krimu i Besarabiji. I na tom polju narodnoga gospodarstva opaža se liepi napredak. Godine 1891. izvezlo se iz Rusije 40.000 puda sira i 329.000 puda maslaca. — Još u prvoj polovici ovoga stoljeća pošiljala je Rusija najviše l o j a na svjetsko tržište. Iznašašćem stearin-svieća, zatim velikom konkurencijom sjeveroameričke Udruge, Argentine, Brazilije, Uruguaya i Australije, te znamenitim napredkom i uporabom elektriciteta vrlo je nazadovala trgovina s lojem u Rusiji. — Izvoz stoke i stočarskih proizvoda iz Rusije vanredno je velik. Godišnja poprieČna vriednost posljednjih deset godina (od 1885.—1894.) iznosi 43,571.466 rubalja; od toga odpada na živuću stoku 9,230.914 komada ili 21% a 34,340.552 puda ili 79% na stočarske proizvode imenito pak na vunu. Pojedine vrste izvoza kaže nam sliedeći priegled:

Vrsta stoke i stočarskih proizvoda.	Broj glava	Vriednost u rubljima
Konji	40.798	3,947.609
Volovi i krave	25.687	1,703.256
Ovce	272.829	1,500.706
Svinje	68.907	2,079.343
U svem	408.221	9,230.914
Svježe meso	168.010	805.952
Slano, sušeno itd. meso	81.487	475.148
Mast	224.758	1,095.059
Vuna	1,700.312	14,848.454
Koža	—	6,488.649
Kosti	2,047.984	1,755.844
Grive	73.580	1,035.324
Konjski repovi	22.005	384.876
Štetinje	141.161	7,453.246
Ukupno	—	34,340.552
Svega	—	43,571.466

Od proizvoda stočarskih, što se uvoze u Rusiju, jedino je znatna vuna i to sirova i na pol obradjena i to 560.195 pudi u vriednosti 18,259.991 rubalj.

Gojenjem peradi ide Rusija medju prve evropske države. Godine 1894. izvezlo se je preko evropske medje iz Rusije peradi u vriednosti od $22^1/_2$ milijuna, a jaja 955 milijuna u vriednosti od $15^1/_2$ milijuna rubalja. Po tom zaprema izvoz peradi peto mjesto medju izvoznim proizvodima ruskoga carstva.

Svilogojstvo je u Rusiji slabo, kao što nam priloženi priegled izkazuje:

Država	Izvodi svile	Preradjuje svile
Kitaj	10,500.000 k.	5,750.000 k.
Italija	4,200.000 „	400.000 „
Japan	3,900.000 „	1,070.000 „
Francuzka	720.000 „	3,800.000 „
Rusija	300.000 „	1,150.000 „

Iz ovoga se priegleda vidi, da Kitaj gotovo polovicu sirove svile,* što je proizvodi, prodaje u druge zemlje; Japan prodaje drugima gotovo $^3/_4$ svoje svile. Italija, prva zemlja evropska svojim svilogojstvom, razprodaje gotovo $^9/_{10}$ proizvedene svile; Francuzka i Rusija, za koje se čini da imadu najpovoljnije prilike za svilogojstvo, proizvode posve malo svile prema onomu, koliko je preradjuju: Francuzka jedva $^1/_5$ a Rusija jedva $^1/_4$. U novije vrieme se u Rusiji vrlo mnogo nastoji oko procvata svilogojstva. Uz ministarstva za poljodjelstvo i državne domene rade mnogo privatna družtva, da se što više podigne svilogojstvo. Odbor carskoga gospodarskoga družtva u Moskvi za svilogojstvo mnogo je doprineo tomu, da su na moskovskom sveučilištu stali njegovati znanstvenu stranu svilogojstva. Znanstvene su razprave spomenutoga odbora o svilogojstvu prevedene i u strane jezike. Budući da bieli dud, kojim se svilac hrani, ne može poradi oštre klime uspievati u sjevernim krajevima, to je spomenuti odbor naročito kušao pronaći za hranu svilca takovu biljku, koja uspieva bolje na sjeveru nego dud. Čini se da je to uspjelo. Na sveruskoj izložbi u Nižem Novgorodu g. 1896. bilo je izloženo svile, koja potječe od svilaca, koji su se hranili biljkom

* Kitaj proizvodi gotovo polovicu sve svile na zemaljskom površju (45·27%).

„skorconi“ zvanom. Ta je biljka na daleko po Rusiji razgranjena, te brže uspieva nego dud. Pokusi se s tom biljkom i dalje nastavljaju, pa se čini da će se pomoću njezinom posve preobraziti i dotjerati svilogojstvo u Rusiji.

Pčelarstvo bijaše već prije tisuću godina jedno od najbolje razgranjenih i najznamenitijih grana narodnoga gospodarstva u evropskoj Rusiji. Med i vosak izvozio se je u zapadnu Evropu ća do Italije već u XVII. vieku. Kasnije stade nazadovati ta gospodarstvena grana u Rusiji, pak je i danas u prielaznom stanju, da se od primitivnoga gojenja pčela što više dotjera do razumnoga rada i na tom polju narodne privrede. Danas se dobiva za med do 10 milijuna rubalja na godinu, a uz to se mnogo meda troši za kućnu porabu, jer ga seljak obično rabi mjesto šećera. Voska ponajviše za svieće u crkvama, gdje se upravo razsipno upotrebljuje, prodaje se za 6 milijuna rubalja na godinu.

Ribarstvo je znamenita gospodarstvena grana u Rusiji, jer se u jednu ruku njim bavi preko pol milijuna ribara, a uz ove se još nekoliko milijuna seljaka nuzgredno zanima ribarstvom, u drugu pak ruku daje ribarstvo puku jeftinu prehranu. U evropskoj se Rusiji na godinu potroši 173 milijuna puda govedjega mesa, što sadržava 15 milijuna puda bjelankovine, dok se u isto doba potroši 68 milijuna puda ribe sa 5·6 milijuna puda bjelankovine, tako da bjelankovina od riba iznosi 43 $_0/^0$ bjelankovine od govedjega mesa. Od riba se lovi u Rusiji mnogo više sladkovodnih nego li morskih. U svemu nalovi se u Rusiji poprieko u godinu dana:

jesetre	oko	2·1	milijuna	puda
pastrva	„	2·8	„	„
krapova i grgeča	„	47·0	„	„
sledja	„	8·0	„	„
morskih sledja	„	1·5	„	„
raznih morskih riba	„	2·5	„	„
„ sladkovodnih riba	„	4·0	„	„

Najviše se riba dobiva u južnoiztočnoj Rusiji naime u Kaspijskome moru i u riekama, koje se u nj slievaju (32 milijuna puda); nadalje se dobiva mnogo riba u sjevernozapadnom dielu Rusije; iza toga sliedi glede obilja riba južnozapadni dio Rusije a napokon se dobiva najmanje riba ($3^1/_2$ milijuna puda) u sjeveroiztočnoj Rusiji. Ribu spremaju za trgovinu na razne načine: osim što je svježu razpošiljaju, zamrznu je ili je suše na zraku, ili pak u dimu, ili je pak sole,

Sl. 40. Lov na vukove.

kvase ili pak razsole (t. j. mariniraju). Nadalje se od ikre jesetrine priugotavlja glasoviti kaviar, koji se na veliko na sve strane razpošilja.

Kako Rusija zaprema milijune četvornih kilometara te je posuta šumama, tundrama i stepama kraj razmjerno slabe napučenosti, obiluje bezdrojnim životinjama. Na neizmjernom prostoru, koji zahvata od iztoka na zapad do 10.000 versta a od juga na sjever do 5000 versta, živi bezbroj divlje zvjeradi i peradi počevši od polarnih do subtropskih životinja. Po cieloj Rusiji znamenit je lov na divljač, ali kao zanat tjera se taj lov jedino u nekim krajevima u šumovitom stepnom predjelu, zatim u pojasu tundra te na moru. K tomu se bave lovom na zvjerad ponajviše strani narodi naseljeni u Rusiji kao Samojedi, Lopari, Sirjeni, Baškiri, Kirgizi itd. U svemu se računa godišnja dobit od lova na divljač 10 do 12 milijuna rubalja.

Lov na vukove osobito vole pravi Rusi. Naročito je običajan lov na vukove u ravnicama (sl. 40.), makar da je vrlo pogibeljan, jer mogu lovci mimo svu smionost i hladnokrvnost i nastradati. Za taki lov uzmu se velike prostrane saonice, privežu se oštre kose sa obiju strana i odtraga, da se ne mogu vukovi zaskočiti na saonice; nadalje se namjeste sjedala u saonicama tako, da svaki lovac na drugu stranu gleda, upregnu se sigurni prokušani konji i na to lovci — njih 4 do 5 — krenu obično pod večer prema šumi, naime prema onom predjelu, gdje se naslućuje da ima vukova. Na dugom konopcu privezan je o saonice snopić siena, da vabi vukove i da njihovu prvu navalu odvrati od samih saonica. U vreći ponieli su lovci prase. Čim stignu u šumu, počne jedan od lovaca prase dražiti i štipati, koje zatim svojim kruljenjem ima da dovabi vukove. I doista, iza kratkoga vremena eto već čitav čopor vukova iza saonica. Ako nije previše vukova, lovci se voze nešto polaglje te obaraju sigurnim hitcem jednoga vuka za drugim; ako je pak velik čopor vukova, koji k tomu svojim vijanjem i drzkom navalom na saonice pokazuju, da su jako gladni, treba da lovci još za vremena krenu natrag. Što brže mogu lete konji natrag prema domu, a vukovi za njima. Puška za puškom puca, sad se ovdje sad opet ondje svali u snieg koji pogodjen vuk, ali to ne smeta preostale: oni još više biesni hropeći i sopeći divljim očima navaljuju na saonice. Ne mogu li se lovci pred njima obraniti, bace im prase, na koje se onda vukovi obore, a lovci medjutim odmaknu. Ali jao si ga lovcima, ako nemaju vješta kočijaša ili ako u tmini skrenu s pravoga puta, te se možda saonice prevale! Istina lovci su mislili i na to, pa su ponieli sa sobom osim pušaka sablje i sjekire, ali težko da će se moći obraniti: prije nego li su se mogli podići sa sniega već su razderani od divlje zvjeradi. Više puta se ovako lovci na vukove nisu vratili kući . . . . a kasnije našlo bi se gdjegod u šumi čovječjih kosti, koje su ljudi po krpama odiela prepoznali kano kosti unesrećenih lovaca. — I lov na medvjede, koji nam prikazuje slika 41. vrlo je pogibeljan.

Rusija je obiljem ruda prva zemlja u Evropi. Za gospodarstvom poimence ratarstvom i stočarstvom najznatnije je vrelo za-

službe **rudarstvo** s onom industrijom, koja se na njem osniva. Današnju rudarsku industriju i njezin napredak prikazuje sliedeći priegled, koji nam kaže, koliko se pudi ruda izvezlo godine 1894.

Zlato	2.617½	Lievano željezo	81,055.143
Srebro	474	Željezo	30,302.321
Platina	318	Ocao	41,441.249
Bakar	331.000	Kameni ugljen	528,521.927
Olovo	58.852	Sol	81,534.014
Tutija	306.000	Nafta	318,600.000
Živa	11.965	Mangan	14,915.242

Cjelokupna vriednost rudarske industrije u Rusiji iznosila je iste godine oko 149·2 milijuna rubalja, a radnika se je u svem 465.000 bavilo kovinskom industrijom.

Zlata se dobiva izključivo samo u Sibiriji i na Uralu, dok Finlandija u tom pogledu nije više danas važna. Zlato se dobiva iz zlatnih žica kao gorsko zlato i iz pieska kao naplovljeno ili izprano zlato; ovoga potonjega imade znatno više. Središte gorskomu zlatu je gubernija Orenburg, a najznamenitije su radionice zlata u Jekaterinburgu za Ural. O zlatu kao i o drugim rudama, što se dobivaju iz Sibirije, bit će govora u VII. knjizi ovoga djela.

Samorodna **platina** nalazi se samo u naplovljenoj zemlji obično uz zlato, pa se tu dobiva izpiranjem kao i zlato. U Rusiji se najviše platine dobiva, i to na Uralu kod Tagilska i Nižeg Tagilska. Platina se sirova mnogo iz Rusije pošilja u Njemačku, odakle se izprana kao čista kovina razpošilja u druge zemlje. **Srebra** ima malo Rusija, a isto tako i **olova**, koje se uvozi iz Englezke i Njemačke.

Bakrenoj je industriji u Rusiji sielo od vajkada na Uralu i Kavkazu. God. 1893. od 25 ruskih talionica bakra pripadalo ih je 10 Uralu, 12 Kavkazu a od preostalih 1 Altaju u Sibiriji, 1 Finskoj i 1 Kirkizkoj stepi. U prošlom je stoljeću Rusija obskrbljivala čitavu Evropu bakrom; a i prvih decenija u našem vieku izvozila je Rusija mnogo bakra. Ali u novije doba su se znatno prilike promienile i to stranom dokinućem nevoljničtva, zatim carinarskom politikom od g. 1857.—1876., i napokon time, što se naišlo na velike slojeve bakra u sjevernoj Americi, Španjolskoj i Portugaliji. Godine 1893. uvezlo se je u Rusiju stranoga bakra zajedno sa tvorevinama bakrenim do 850.000 pudi. **Tutija** se dobiva u Poljskoj u guberniji Petrokov. Uvozi se u zemlju iz Njemačke i Belgije. I **kositra** se

dobiva malo u Rusiji (u guberniji Viborg). Žive se danas dobiva samo u Španjolskoj, sjeverno-američkoj Zadrugi, Austro-Ugarskoj i Rusiji. Prije je Rusija potrebitu svu živu uvozila izvana, dok je sada izvozi. Živa se dobiva u kotaru Bahmutu nedaleko od postaje Nikitovke na pruzi Kursk-Harkov u guberniji Jekaterinoslavskoj, zatim u Kavkazu i u Sibiriji.

Željezo se dobiva u Rusiji iz 741 rudnika i iz 188 jezera*. Glavna su naladišta željeza na Uralu, u južnoj Rusiji kod Krivojroga. Unatoč tomu, što se je ruska industrija željezom od g. 1880. do danas podvostručila, ne samo da nije prestalo uvažanje lievanoga željeza, čelika i željeznih tvorevina u Rusiju, već je nasuprot uvoz porastao, kao što svjedoči ovaj priegled:

Vrste željeza	Uvoz god. 1892.	Uvoz god. 1893.	Uvoz god. 1894.
Razno željezo	3,063.000 puda	5,339.000 puda	11,460.000 puda
Lievano željezo	5.501.000 „	5,799.000 „	8,830.000 „
Čelik i ocalne šinje	1,001.000 „	2,145.000 „	2,979.000 „
Tvorine od željeza, ocali, lima i žica	3,704.000 „	4,597.000 „	7,547.000 „

Ovi brojevi dokazuju da je potreba željeza i željeznih tvorevina tolika u Rusiji, da je ne može da namiri domaće proizvadjanje, makar da je u posljednje doba tako liepo napredovalo. U ostalom upravo to, što Rusija treba sve više željeza, dokazuje, da se njezina industrija jako razvija. Glavni razlog, što se toliko željeznina uvozi u Rusiju, jest taj, što poradi velikih državnih poduzeća, kao što su sibirska željeznica i neke unutarnje željeznice, zatim gradnje bojnih ladja, velike domaće tvornice ne mogu nasmagati željeznih tvorevina. — Obiljem mangana je Rusija prva zemlja, jer ona sama proizvodi 50%, dakle polovicu cjelokupne produkcije mangana na zemaljskom površju. Ima ga najviše u kotaru Šaropan u Jekaterinoslavu i na Uralu, te se mnogo izvozi, a vraća se zatim u zemlju kano ferromangan. — Nadalje ima na Uralu u obilju kronita, sumporne pakovine, kobalta i nikela.

* Kako su obilne rudne sadržine u jezerima područja Olonečkoga, vidi se po tom, što neka tih jezera sa površinom od 250 □ versta imadu do 130 milijuna puda rudnih sastojina.

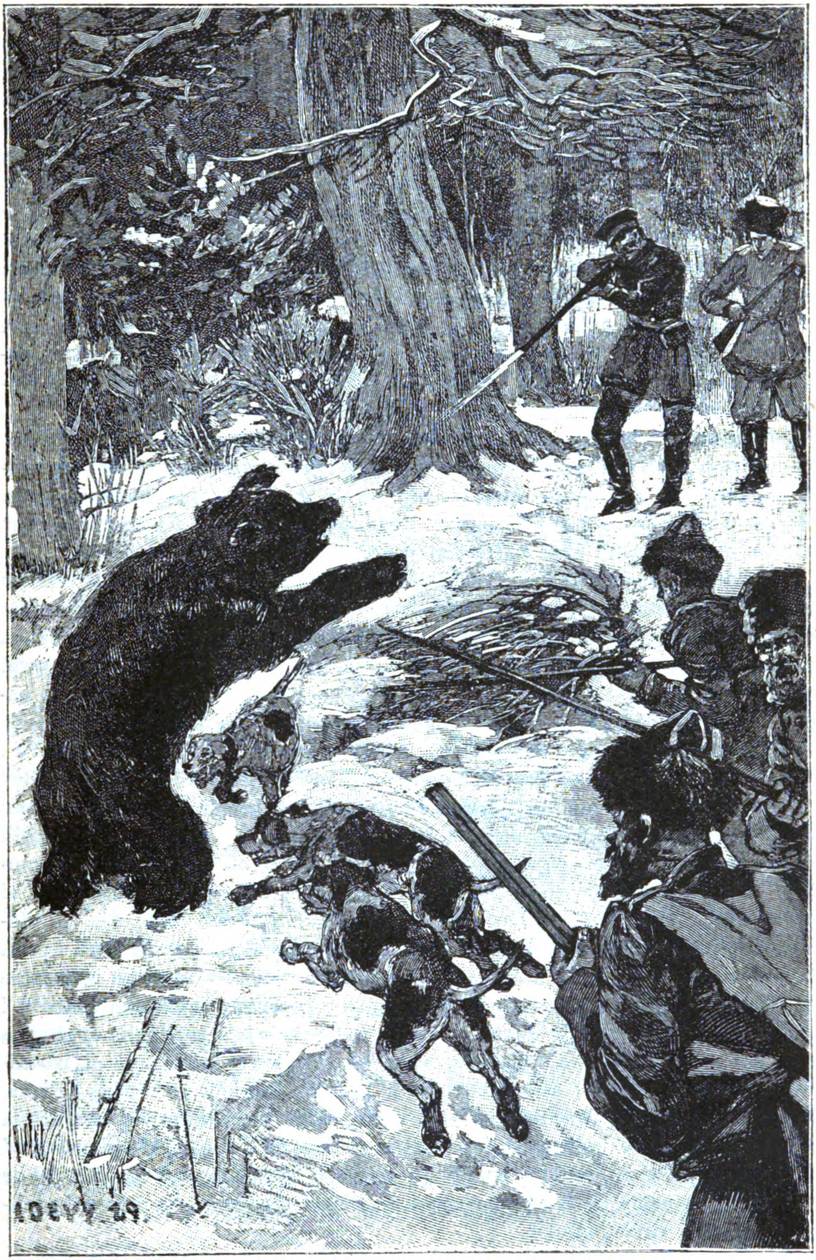

Sl. 41. Lov na medvjede.

Kao što je vladanje Petra Velikoga znamenito gotovo za sva industrijska i obrtnička poduzeća ruskoga naroda, isto je tako njegova vlada i procvatu rudarstva u Uralu prve temelje položila. On je podignuo god. 1701. prvi rudnik u Uralu na rieci Nevji. Demidov, kovač iz Tule, praotac poznate porodice, postade upraviteljem Nevjanskoga rudnika pod pogodbom, da ima i u buduće dostavljati caru za njegovu vojsku tako dobro i jeftino oružje, kao što je to činio do onda. Osim toga dobio je Nikita Antunejev (tako se je zvao kovač) od cara dozvolu, da može po Uralu tražiti bakar, pa ako ga nadje, da ga smije sam za sebe vaditi, dok bi srebrne rudače, naidje li se pri tom na njih, imale pripasti državi. Nikita Antunejev je malo po malo podignuo tri velika rudnika: u Nižem Tagilsku, Vrhnjem Tagilsku i u Žuzelinsku, a car je poduzetnoga toga muža raznim odlikovanjima i dokazima carske milosti bodrio na nove pokuse i poduzeća, da se iztraži nepoznati za onda Ural. Priprosti kovač postajaše vlastnikom sve većih zemalja sa stotinama kmetova, a god. 1707. podieli mu car »ad personam« plemstvo, koje je zatim učinio nasljednim g. 1720. Po svom ocu Demidu nosio je od onda oplemenjeni kovač ime Demidov. Kako ga je Petar Veliki visoko cienio, svjedoči odgovor, koji je dao jednom car velikomu admiralu Apraksinu, kad je ovaj rekao, kako bi dobro po Rusiji bilo, da ima dvanaestoricu takovih muževa, Demidov kao što jest „Ja bih bio sretan" odvrati Petar, „da mi stoji na službu polovica t. j. šest takih muževa."

Potomci kovača iz Tule pokazali su se vriedni svoga pradjeda. Golemo bogatstvo, što im ga je donielo rudarstvo u Uralu, upotrebili su u plemenite svrhe. Nisu oni, kao što mnogi drugi novajlije, koji su naglo došli do velikoga imetka, baštinjeno bogatstvo razsipali razkošnim životom, već su bili uviek revni promicatelji znanosti i umjetnosti. Imenito su kao pravi prijatelji naroda nastojali mnogim dobrotvornim djelima da poboljšaju sudbinu svojih kmetova. Demidovi utemeljiše ogromne zaklade, kakove poznaje po milijunašima Astoru i Vanderbillu Amerika, ali Evropa ih prije nije nikada vidjela. Prokop Demidov († 1786.) darovao je milijun rubalja, da se podigne sirotište u Moskvi. Anatol Demidov zasnovao je jedno utočište za gospodje iz viših a jedno za one iz nižih staleža, zatim zavod za odgoj siročadi (za 150 dječaka i djevojčica), nadalje utočište za djevojke, koje niesu još navršile 16 godina, i napokon onaj veličajni dobrotvorni zavod, koji i danas nosi njegovo ime a nahrani svaki dan na stotine siromaha. Kad je u Petrogradu buknula kolera, podigne namah knez Anatol Demidov veliku bolnicu, u kojoj je sam nadzor vodio i posjećivao bolestnike ne bojeć se pogibli života. Isto je tako upravo kneževski podupirao znanosti i umjetnosti. Tisuće rubalja davao je svake godine za nagrade učenim družtvima i za podporu učenjacima i piscima, spremao znanstvena putovanja za iztraživanje zemlje, a jednu i sam rukovodio u Donsko područje kamenoga ugljena. Kraj tolike radinosti nije zaboravio na svoja velika posjedovanja stvarajući na njima velika nova industrijska poduzeća. Ni-tag u Uralu bijaše glavni grad ili središte njegove izvrstno uredjene velike industrijske države, u kojoj je bila uviek spremna da izvršuje njegove zapoviedi čitava vojska činovnika tehnika i raznovrstnih radnika.

Kneževski naslov Demidova potječe od njihove glasovite vile San Donato kod Fiorence. Toskanski veliki vojvoda imenovao je Anatola Demidova knezom (principe) od San Donata. Demidovi su od onda u tiesnoj rodbinskoj svezi sa

Bonapartovcima, jer se je knez Anatol god. 1841. oženio sa princesom Matildom kćerkom Jeroma, nekadašnjega kralja vestfalskoga. Budući da je Jerome Napoleon bio zet Virtemberžkoga kralja, koji je po tastbini rod sa vladalačkom kućom u Rusiji, to su i Demidovi postali bliži rodjaci ruske carske kuće. Knez Anatol umro je u Parizu bez potomstva, i njegova velika posjedovanja baštinio njegov nećak Pavao, koji živi u Petrogradu, gdje obnaša visoku dvorsku službu.

Godine 1893. vadio se kameni ugljen u Rusiji u 325 ugljenika, a iste godine dobilo se u svemu 464,818.290 pudi kamenog ugljena. Glavna su središta ugljenika u Donec- i Dombrovo- zavalju sa 93% cjelokupne produkcije kamenoga ugljena u Rusiji. Osim toga dobiva se kamenoga ugljena na Uralu, zatim u južnoiztočnoj Poljskoj u gubernijama Petrokov i Kjelec, zatim u transmoskovskom kotaru (kod Haluge, Tule i Rjaznja). Makar da se vanredno mnogo ugljena dobiva u Rusiji, ipak se još mora da uvozi, i to svake godine sve više (god. 1893. u svemu 104,714.000 puda). Godine 1893. izvezlo se je iz Rusije ugljena jedva oko 481.595 puda. Po tom je trebala Rusija te godine (t. j. nalazak + uvoz — izvoz) 589,755.000 puda ili 4·9 puda na osobu*.

Rusija ide medju one zemlje evropske, koje vanredno obiluju solju. U Rusiji se nalazi toliko soli, da bi mogla njom cielu Evropu obskrbiti. Godimice treba Evropa soli od prilike 350 milijuna pudi, a na samom razmjerno malenom Ilečkom nalazištu soli u Rusiji računa se da ima do 100 milijuna pudi soli. Pa ipak Rusija još i danas uvozi sol. Poglaviti je uzrok tomu, što se najveće ruske solinare nalaze u iztočnim i južnim medjašnjim područjima evropske Rusije, u kojima do najnovijeg doba nije bilo redovitih prometala. Najviše se dobiva u Rusiji soli iz slanih jezera, no u novije doba kopa se mnogo i kamenite soli imenito u guberniji Jekaterinoslavskoj.

Napokon ima još u Rusiji trpke soli, grafita, fosforita, sumpora, kaolinu, asbesta itd.

Promotrimo sada na kratko tekstilnu industriju i njezin razvitak u Rusiji.

Pamučarstvo cvate danas u Rusiji tako liepo, da nije samo potisnulo iz zemlje strane tvorevine pamučne, nego da svakim danom raste izvoz ruskih pamučnina u strane zemlje. Rusija broji danas do 100.000 predionica za 6,000.000 vretena, dok je prije 50 godina imala samo 350.000 vretena. Tvorničarska su sre-

* U Englezkoj na glavu 250 puda, u Belgiji 200, u sjeverno-američkoj Udruzi 150, u Njemačkoj 120, u Francuzkoj 60 puda.

dišta za pamučarstvo Petrograd, Moskva, Ivano-Voznesensk i Lodž. Dok se je prije u tvornicama preradjivao strani pamuk ponajviše dobavljan iz Englezke, nastoji se u novije vrieme da se što više teži u središnjoj Aziji (Erivan, Buhara, Kiva, Taškend) i Kavkaziji pamuk, odakle se već sada $^1/_4$ svega pamuka dobiva, što ga ruske tvornice preradjuju. Nadalje se opaža i u tom veliki napredak, što se nastoji da se u tehnijskom osoblju po malo širi ruski živalj, tako da će s vremenom i tu nestati stranaca. Rusija izvozi svoje pamučnine u Perziju, Tursku, Rumunsku i Kitaj, a bilo je pokusa da ih razširi i po južnoj Americi. Poglaviti je izvoz svakako u Perziju. Dakako da pri tom vode ruski trgovci težak boj s Englezima, koji za provoz svoje robe rabe jeftini pomorski put, dok ruska roba putuje dalekim kopnenim putem. Osim provoznih pogodnosti prija i to da mogu Englezi jeftinije svoju robu prodavati, što su im tvornice dotjeranije, što imadu izvrstne radnike i meštre, jeftino gorivo i napokon najveće tržište pamuka (Liverpool). Uza sve to raste izvoz ruski u Aziju poradi bolje robe i jačega bojadisanja tkanina. Pamučarstvom se bavi u Rusiji do 250.000 radnika, koji u svem godimice zasluže 45 milijuna rubalja. Broj ruskih vretena (sa noćnim radom preko $6^1/_2$ milijuna) iznosi $^1/_7$ englezkih vretena (44 milijuna) i $^1/_{13}$ sviju vretena na zemlji (87 milijuna), tako da Rusija s obzirom na obseg svojih tehnijskih produktivnih sredstava zaprema drugo mjesto u Evropi. Cjelokupna vriednost ruskoga pamučarstva, koje proizvodi na godinu $10^1/_2$ milijuna pudi tkanina, računa se na 350 milijuna rubalja, tako da pamučnoj industriji pripada prvo mjesto medju svim industrijskim granama u Rusiji. Ima u Rusiji tvornica, koje godimice proizvode pamučnina vriednih više od 10 milijuna rubalja. Napokon treba da iztaknemo pri koncu, da se u Rusiji od 70. godina ovoga vieka ne izradjuju samo proste tkanine već i te kako fine, kao što se to opazilo na spomenutoj već više puta izložbi u Nižem Novgorodu.

Platnarstvo kao svuda tako je i u Rusiji prastari domaći obrt, a tvorničarski se je razvilo tek posljednjih 50 godina. Danas imade već mnogo predionica po zemlji. Procvatu platnarstva doprinielo je mnogo to, što je za vojsku u Krimskom ratu trebalo mnogo platna, zatim težka kriza, što je preživjelo pamučarstvo 60. godina. Platnenine se izvoze mnogo u Aziju, i to platno, užeta i konopljena predja. Platnarstvom se bavi do 60.000 radnika. Godišnji promet ruskoga platnarstva iznosi oko 30 milijuna rubalja, ako računamo

predjenje i tkanje jute sa 5 milijuna, te platno za jedra, zatim vreće sa 5 milijuna rubalja. Ruske predionice platna izvode ponajviše proste i srednje vrste tkanina, jer vlakna niesu zgodna za finije tkanine.

Vunenomu obrtu pripadalo bi za pravo s obzirom na veliku prodju i promet prvo mjesto za pamučarstvom u Rusiji, a ipak ne odgovara domaćoj potrebi. Ponajviše se prave samo prostije vrste sukna i latci a tako i sagovi i šalovi. U toj grani industrijskoj trebat će Rusija što više rada, da se oslobodi zapadnoga skrbničtva. To valja i za svileni obrt, koji se doduše zadnjih decenija liepo diže, ali ni iz daleka ne podmiruje domaće potrebe. Predaleko bi zašli, kad bi hotjeli sve vrste ruske industrije opisivati kao što je n. pr. produkcija kemikalija, stearina, stakla, keramike, papira, oružja i biljevnih ulja itd. Mi ćemo radije samo na kratko iztaknuti najvažnije grane ruske industrije. Ovamo ide industrija nafte. Izvora kamenog ulja ima manje više po cieloj Rusiji počevši od otoka Sahalina u Velikom oceanu pa do zapadne medje Poljske. Ipak je za pravo na veliko usredotočena industrija kamenog ulja na poluotoku Apšeronu i u okolišu grada Baku u Transkavkaziji. U okolišu Baku-a ima tvornica, koje na godinu destiluju 45,000.000 pudi kamenog ulja. Tamošnja okolica ima orijaško obilje kamenog ulja. Ta za 20 godina dobilo se je 3 milijarde pudi nafte, a da nijedno vrelo nije presahnulo. Dapače svakom godinom vrtaju se dalje novi izvori kamenog ulja. Dakako da i položaj grada Baku prija procvatu spomenute industrije. Na razkršću vodenoga puta Volginog i željezničke mreže smješten grad Baku može jeftino razvažati na sve strane po domaćim i inozemskim tržištima proizvode svoje industrije. Dakako da je industrija kamenog ulja proživjela i težka vremena imenito god. 1893. i 94., koja su nastala time, što je uslied natjecanja američkoga spala ciena petroleju. Od g. 1895. tako se je podigla i usavršila industrija potroleja u Baku, da se ne treba da boji konkurencije Amerike. Procvatom industrije petroleja procvale su i mnoge druge industrijske grane. Nadalje je u Rusiji vanredno razvijena industrija sladora, koji se proizvodi od buraka. U svem se teži burak na dalekim poljanam (285.293 desetine), na kojima rodi poprieko na godinu 29,548.936 berkovaca (1 = 10 puda ili 163·8 klgr.) buraka. Glavna su središta sladorne industrije gubernije Kijev, Podolija, Harkov i područje Visle sa središtem u Varšavi. Iz ruskih tvornica izvezlo se je sladora g. 1895.

31,964.476 pudi, i to preko evropske medje 3,505.354 pudi, preko azijske medje 1,712.428 pudi, na ruska tržišta 26,657.985 pudi, dok se je uvezlo u Rusiju samo 11.291 p. Iste godine bila je u Kijevskom tržištu najveća ciena jednomu pudu 4 rublja i 75 kopjejaka a najniža 4 rublja i 30 kopjejaka. Proizvadjanje rakije vrlo je znamenito za Rusiju, koje kao grana narodnoga gospodarstva, koje pak što je unosno vrelo državnih dohodaka. Rakija se peče od kukuruza, prosa, ječma, zobi itd ; posljednje dvie vrste žita rabe osobito u obliku slada. Povrh toga se još peče rakija od sladorače, škroba, droždja, lobode, žira, korunove kaše itd. Najviše rabi za pečenje rakije žito, korun i sladorača. Posljednjih 20 godina se je poprieko na godinu izvodilo 30 do 31 milijun vjedara rakije. Makar da je za to vrieme narastao broj žitelja u Rusiji za 25 milijuna, a izvoz se žeste u inozemstvo povećao, drži se, da se u Rusiji previše proizvodi žeste. Tomu nije medjutim tako, već se samo pričinja a razlog je, što se u novije doba manje troši rakije u Rusiji. Po podatcima departementa za neizravne poreze godišnji je potrošak rakije za jednu osobu u Rusiji iznosio:

Na početku	60.	godina	0·37	vjedara	ili	4·5	litra
„ koncu	70.	„	0·34	„	„	4·2	„
Godine	1888.	„	0·30	„	„	3·7	„
„	1894.	„	0·23	„	„	2·8	„

U Njemačkoj pak dolazi na glavu 5·3 l., u Austro-Ugarskoj 4,4 l., a u Francuzkoj 5,5 l.; po tom bi mogao potrošak u Rusiji još i narasti. Pijanstvo nižih slojeva u Rusiji, o kojem se je prije toliko pričalo i pisalo, dade se samo na taj način protumačiti, što Rusi na jedanput mnogo rakije piju.

I piva se mnogo proizvodi u Rusiji, imenito u ruskoj Poljskoj i u baltičkim pokrajinama. Kao kod ostalih grana ruske industrije opaža se i kod proizvadjanja piva, da se tvorničarstvo na veliko sve više širi na štetu malenoga obrta. Tako su od god. 1874. do 1884. bile u Rusiji 1882 pivovare, a u sliedećem deceniju od g. 1884. do 1894. spao je broj pivovara na 1300, makar da je mimo to proivadjanje piva znatno naraslo. Pivo se u Rusiji proizvodi gotovo izključivo od ječmenoga slada. Rusko se pivo od našeg piva razlikuje većom sadržinom alkohola, te po tom više naliči na „porter“, jako englezko pivo. U svemu se proizvodi u Rusiji na godinu oko 40 milijuna ruskih vjedara, dakle preko 4 milijuna hekto-

litara. God. 1893. izvezlo se je iz Rusije piva u lagvima 6695 puda i 523.269 boca, a uvezlo se u zemlju u lagvima 35.093 puda i 228.173 boce.

Još se i sada povlači po opisima Rusije i po školskim knjigama, da je **kožna** industrija u Rusiji na glasu i da se mnogo kožnih tvorevina (jufta, safijan i druge vrste kože) vanredno mnogo izvozi u strani sviet. Ali tomu nije danas tako. Istina u prošlom stoljeću i na početku našega stoljeća ruske su kožne tvorevine bile prve na medjunarodnom tržištu. Rusija u to vrieme nije samo izvozila sirovu kožu, nego i gotovu, izradjenu, koja se je u stranom svietu visoko cienila. S ruskim safijanom i juhtom nije se moglo natjecati, ruska je koža rabila za tapetovanje pokućtva i stiena. U to su ruske kožne tvorevine polagano izgubile prvenstvo na svjetskim tržištima ponajviše natjecanjem južne Amerike, Australije i drugih zemalja. Isto su tako ruski tvorničari kože po malo izgubili prvenstvo na tržištima u Rusiji, makar da je vlada nastojala da obrani domaću industriju zaštitnom carinom god. 1856. Konsumenti su naime počeli stavljati sve veće zahtjeve, kojima nisu mogli zadovoljiti domaći tvorničari; uslied toga poče sve više rasti uvoz kožnih tvorevina u Rusiju. Po statističkim podatcima od god. 1885. do 1895. o izvozu i uvozu kožnih tvorevina vidi se, da je za to vrieme sve više rastao uvoz a padao izvoz. Od svih vrsta ruske kože, koje dolaze na evropska tržišta, svakako je najznamenitija juhta, koja se najbolje izradjuje u Rusiji, tako da joj nema ni danas premca u Evropi. Ali žalibože i juhte se malo izvozi (u svem na godinu u vriednosti od 390.000 rubalja). Kožarstvo je znamenito u Rusiji i kao **domaći obrt**, samo što o tom nemamo točnih podataka. Makar da su naime nepregledne poljane evropske Rusije, izporedimo li ih sa zapadnom Europom, slabo napučene, ipak ruski seljak uslied raznolikih klimatičkih i družtvenih prilika ne može da prehrani svoju obitelj samo o ratarstvu. S toga se bavi za duge zime obično kućnim obrtom, koji je po tom u Rusiji gospodarstveno vanredno znameniti činbenik, a u nekim krajevima dapače jedina privreda. Ruski kućni obrt razlikuje se od sličnih obrta u drugim zemljama poglavito time, što se ne radi prema naručbinama već na nesigurno često za daleka tržišta. Dakako da to vanredno otežčava prodju kućnih proizvoda, a k tomu često i zanatlije istih struka potiskuju cienu proizvodima kućnoga obrta. U svemu je nabrojeno u Rusiji do 50 vrsta kućnoga obrta, koje se mogu podieliti na preradjivanje a) bilinske gradje

(u glavnom raznoliki izvadci od drva), b) životinjskih izvodaka (koža, vuna, svila itd.) c) ruda (glina itd.), d) kovina (čavli, brave, noževi itd.), e) razne druge tvorine (slike svetaca, igračke, nakiti itd.). U novije vrieme vlada u velike promiče kućni obrt, imenito podizanjem naučnih tečaja za domaći obrt. I zemstva nastoje raznim uredbama proširiti domaći obrt i prodju njegovih tvorevina. Čuvenija mjesta sa svoga kućnoga obrta spomenut ćemo kasnije kod mjestopisa. U ovom poglavlju moramo još spomenuti jednu biljku, koja doduše ne raste u Rusiji, ali je tiesno spojena sa životom ruskoga naroda kao piće i hrana, ujedno je vrlo znameniti predmet ruske trgovine. Ta je biljka čaj ili čajnjak kitajski (Théa chinénsis). Čaj raste kao divljaka samo u Kitaju i Asamu, a i sade ga samo tud u veliko. U godini beru mu lišće četiri puta, umaču ga u uzavrelu vodu, suše na željeznim pločama, zatim ga zamataju i šalju u trgovinu. Već u ono doba, kad su Kozaci pod smjelim svojim vodjom Jermakom Timofejevićem (g. 1581.) zauzeli Sibiriju, poznavaše veći dio naroda u južnoj Sibiriji čaj; oni su ga uživali primešavši mu malo soli i mlieka. Mnogi su ga dapače rabili, kao što to i danas čine, u zamjenu kao novac za robu. U Rusiju uvezle su čaj od vlade opremljene karavane na početku 18. stoljeća kao dar caru i boljarima. Čaj se je stao više dovažati u Rusiju već god. 1706., kad su mnogi trgovci prestali putovati radi trgovine s čajem u Peking, te su tu trgovinu navrnuli na Urgu. No trgovina na veliko s čajem počela se je tek razvijati početkom našega stoljeća. Već godine 1804. dovezlo se je čaja u vriednosti od 1,488.000 rubalja. Vlada je nastojala da što više podigne trgovinu čaja suhozemskim putem kroz Sibiriju, davajući mnogo povlasti trgovcima s čajem u Kjahti. Ipak je tek god. 1858., kad je sklopljen ugovor Tian-Sinski izmedju Rusije i Kitaja, položen pravi temelj trgovini s čajem. Danas dobiva Rusija čaj: 1. preko Kjahte, 2. preko Nikolajevskoga na Amuru, 3. nešto preko Hui-hua-tjena, Uliassutaia i Biska, 4. preko Shangaja, Bombaya i Ašabada, i napokon 5. pomorskim putem imenito preko Odese i baltičkih luka kao i provoznim prometom preko Njemačke. Osim toga dovaža se čaj za mjestnu porabu u Vladivostok, Ohotsk i Ajom, odakle se na robovima dalje u guberniju Jakutsk odprema. Od svih spomenutih drumova je za dopremu čaja najznamenitiji put preko Kjahte i pomorski put preko Odese. God. 1895. je uvezeno oporezovanoga čaja na evropskoj medji 931·268 pudi, a na Irkutskom carinarskom uredu 527·315 p., dakle ukupno 1,458·583 pudi.

Budući da se je Rusija vanredno daleko prostrla, te su po tom središta ratarskih proizvoda i siela industrije vrlo udaljena od luka i izvozišta, neobično su znamenita obćila za čitav narodnogospodarstveni razvitak ruske države, to većma, što je Rusija pretežno ratarska država, koja svoje godišnje proizvode izvozi u strane zemlje. Pa upravo na polju komunikacija ima Rusija velikih nedostataka. Doista, gospodarstveni i industrijski procvat Rusije u veliko sprečavaju prometne potežkoće i to kako u unutrašnjoj zemlji tako i na medjama. Sjeverne su obale veći dio godine pokrite ledom, a po više mjeseci i obale na Baltičkome moru do glavine Domesnesa. S toga je u naše vrieme Rusija velikim troškom podigla sigurnu luku u Libavi (Lepeja). Kaspijsko je jezero unutrašnje more, pristupno jedino za promet s Perzijom i unutrašnjom Azijom. Crno more napokon ima samo jedan jedini izlaz, koji se može lako zatvoriti. Poznato je već preko stogodišnje nastojanje Rusije, da dobije u svoje ruke taj znameniti izlaz. S one strane iztočne suhe medje prostire se vanredno slabo nastavana sjeverna Azija. Prema zapadu otežčava prelaz preko medje sama država koje s političkih koje s gospodarstvenih razloga na toliko, da do sada vodi amo samo devet željezničkih pruga i to četiri u Njemačku, tri u Austro-Ugarsku i dvie u Rumunjsku.

U unutrašnoj Rusiji nema još svuda dobro gradjenih drumova, a nije ni čudo, kad se pomisli daleki obseg ogromnoga carstva, slaba napučenost mnogih predjela, zatim nepregledne tundre, močvare, šume, stepe i oštra klima. Donekle zamjenjuju drumove izvrstni vodeni putovi. Poradi jednoličnosti tla imadu ruske rieke slab pad, te u njihovom tieku brzica osim na Dnjepru ni nema. Povodne i prokopima spojene velike ruske rieke čine osobite putove malo ne do svojih izvora. S toga plove jezerima i po riekama nebrojene ladje. Ti vodeni putovi zapremaju do 66.000 km. duljine, a od toga ide na plovna jezera i rieke 56.800 km., na prokopane rieke 8.400 km. i 1.800 km. na prokope. No najveći dio tih vodenih drumova je veći dio zime na sjeveru 8 mjeseci, a na jugu 3 mjeseca smrznut i ne rabi za plovitbu. Za toga vremena obći se u Rusiji na saonicama po smrznutom sniegu sigurnije nego li ljeti po neprohodnim putovima.

Duljina sviju rieka, jezera i konala iznosi u evropskoj Rusiji do 103.000 vrsti. Osim velikih rieka, kao što su Volga, Ural, Dnjepar, Don, Visla itd. ima još do 100 rieka plovnih i čitava mreža

*

manjih rieka, po kojima plove splavi. Kaspijsko Bielo i Baltičko more spojena su zajedno prokopima a isto tako i Baltičko more sa Crnim. Po svim unutrašnjim vodenim putovima plovilo je g. 1893. 98.297 ladja i 146.766 splavi. Ladje su raznolike gradje: željezni brodovi plove u području Volge, Dnjepra, Visle i Dona, zatim drveni brodovi na Volgi i drugim riekama razne veličine prema dubljini rieka i konala. Brodovi se grade u Rusiji, ali se mnogi prave i u inozemstvu imenito paroplovi, koji sve više preotimlju mah, dok broj jedrenjača pada.

U naše vrieme radi se u Rusiji o znamenitom 1600 km. dugom konalu, koje će spajati Baltičko more sa Crnim morem. Osnova je za taj konao gotova, pak će se za koji dan započeti gradnja konala. Veličajni će taj konao biti širok na površju 65 m. a na dnu 35. m., dubok će biti $8^1/_2$ metara. S početka kod Rige teći će riekom zapadnom Drinom do Dvinska (Dünaburga), zatim konalom do grada Lepela i k Berezini, zatim ovom riekom do njezinoga ušća u Dnjepar i napokon tom riekom do Hersona na Crnome moru. U svem će iznositi umjetna gradnja 200 km., dok će za preostalih 1400 km. upotrebiti tiek spomenutih triju rieka. Osim luka Rige i Hersona, koje se već sada u veliko proširuju, imat će taj orijaški konao još 16 velikih luka i to: na Dvini: Jakobštadt i Dvinsk, u području Berezine: Lepel, Borisov i Bobruisk, a na Dnjepru: Kijev, Pereslav, Kanev, Čerkasi, Kremenčug, Vrhnednjeprovsk, Jekaterinoslav, Aleksandrovsk, Nikopol, Bereslavl i Aleški. Svaki će spomenutih gradova, kad se izgradi konao, postati pravom morskom lukom, u kojoj će se lako smjestiti najveći morski brodovi, jer je dubljina od $8^1/_2$ metara dostatna i za najveće morske brodove, dapače i za orijaške oklopnjače. Dakako da se pri izgradnji toga konala radi i o vojničkim potrebama. Za trgovinu bit će spomenuti konao to važniji, što se već sada snuje o odvojima, koji će se lako na nekim riekama izvesti, tako da će u područje ovoga konala spadati znameniti gradovi, smješteni na važnim željezničkim prugama, kao Disna na Dvini, Mozir na Pripetu, Oster i Černigov na Desni, Žitomir u Volinji i Poltava. Izgradnja konala i odvoja te njihovo uzdržavanje proračunano je na 250 milijuna forinti. Čitava gradnja izvest će se u pet godina.

Ni suhozemski drumovi, a ni vodeni putovi nisu već u naše doba tako važni za promet kao željeznice. Iznašašće željeznica

zgodno je došlo i prometu u Rusiji, jer se u ratu i u miru željeznicama znamenito poskoruje promet po tamošnjim nepreglednim predjelima. No dok je u zapadnoj Evropi parni stroj već spajao najvažnije točke u pojedinim državama, u Rusiji je tek za cara Nikole I. sa željeznicom Petrograd-Moskva („Nikolaevskaja železnaja doroga") položen temelj gradnji ruske željezničke mreže. Prije toga obstojala je samo kratka pruga Petrograd-Carskoje selo, koju je izgradilo privatno družtvo. Željeznica Petrograd-Moskva stojala je užasne svote, naime 180 milijuna forinti, dakle, svaka vrsta preko 200.000 for. Prometu bijaše predana god. 1851. Na to počeše u Rusiji graditi željeznice „na vrat na nos", djelomice bez pravog sustava. U to nadodje krimski rat, koji je znamenito poremetio državne financije, a iza toga, tek se je država malo oporavila, posljednji rusko-turski rat je opet zategnuo sva državna poduzeća. Tek zadnjih 15 godina i opet se je razmahala gradnja raznih velikih željeznica.

Pogledamo li na zemljovidu rusku željezničku mrežu, odmah ćemo se uvjeriti, da su poglavita središta orijaške ruske države zgodno spojena najkraćim putem sa medjama i lukama carstva. U prvom su redu te željeznice strategičke, a tek onda narodno gospodarstvene vriednosti. Žalibože kod gradnje ruskih željeznica često su odlučivali kojekakovi obziri, pa su mjestimice gradjene željeznice, kao i u drugim državama, za volju pojednim mogućnicima. Kamo sreće da je uviek vladar odlučio glede gradnje ne pazeć na interese pojedinaca, kao što se to pripovieda za odlučnoga cara Nikolu I. Imala se graditi prva velika pruga, spomenuta „Nikolina željeznica" Petrograd-Moskva. Caru Nikoli, koji se je osobno vanredno zanimao za tu prvu željeznicu u Rusiji, koja je imala obje priestoljnice spojiti, bude predloženo više osnova, koje su pojedini mogućnici zagovarali. Car je strpljivo slušao sva razlaganja. Poznavajuć dobro prilike svoje države i razloge raznim željezničkim osnovama i držeći, da će poradi zanovetanja i spletaka pojedinih mogućnika kasno doći do naumljene gradnje, uruči željezničke osnove pojedinim zagovarateljima. Na to uze zemljovid Rusije pak ravnalo i olovku, te povuče na zemljovidu izravnu crtu od Petrograda do Moskve i strogo reče: Ovdje imate smjer željeznice, tako mi ju gradite. Time je bila ta stvar riešena, jer kako je bio car Nikola I. željezne volje, nije se više nitko usudio predložiti koji drugi put željeznici Petrograd-Moskva, koja je duga 604 vrsta.

Glede gradnja ruskih željeznica mogu se tri periode razlikovati. U prvoj do Krimskoga rata gradila je država željeznice (do 1856.), u drugoj od god. 1857. do 1881. grade željeznice posebnici i dionička družtva, dok u trećoj od g. 1881. do danas gradi opet država željeznice.

1. siečnja 1895. iznosila je duljina željezničkih pruga u nekim evropskim državama:

Ime države	Duljina u klm.	1 klm. dolazi na 1 □ klm.	1 klm. dolazi na broj žitelja
Francuzka	36.469	15	1.051
Njemačka	45.485	12	1.075
Austro-Ugarska	30.046	21	1.377
Velika Britanija	33.648	9	1.163
Belgija	4.569	6	1.388
Evropska Rusija	35.349	165	3.039

Sveukupna glavnica izdana za gradnju željeznica kao i izdana glavnica za svaku vrstu u Rusiji manja je nego u drugim državama. Popriečno stoji kilometar željezničke pruge:

U Velikoj Britaniji . . .	273.279	rubalja
„ Belgiji	160.574	„
„ Francuzkoj	159.746	„
„ Njemačkoj	125.406	„
„ Austro-Ugarskoj . . .	124.676	„
„ Rusiji	100.186	„

Tečajem posljednjih godina usavršile su se ruske željeznice i u tehnijskom pogledu. Na mnogim su prugama dvoje tračnice provedene, broj postaja i polupostaja je povećan. Ruske se željeznice razlikuju u obće od ostalih evropskih željeznica većim razmakom kolomija, što misle, da je iz strategičkih obzira učinjeno, jer sada ne bi mogao na ruske kolomije preći njemački vlak, kao što je mogao za rata god. 1866. na austrijske i god. 1870. na francuzke. S toga se svuda na ruskim granicama putnik i roba pretovaruje iz ruskoga na vlak susjedne države. Ova širina kolomija ima i tu dobru stranu, da su naime vagoni širi i prostraniji, a time je i putovanje u onim dalekim predjelima udobnije. Već poradi velikih

daljina, ne obazirući se na podnebne odnošaje, valjalo je u Rusiji kod gradnja željeznica mnogo paziti nu udobnost putnika. Prema tomu uredjeni su vagoni osobito I. razreda vanredno elegantno, s posebnim spavaonicama ili s naslonjačima za spavanje, s umivalom itd. Skrbljeno je nadalje za hranu u samom coupéu. Glede hrane na željezničkom prometu tako je sve uredjeno, da stranci putujući priznavaju, da je u tom Rusija medju prvim državama. Na svim postajama, koje obično sliede svakih 15 vrsta, može se na kolodvorima u gostionici dobiti po volji svakovrstna topla i hladna jela, voća, slastica itd. Veliki se samovar za čaj i stroj za kavu na posebnim stolovima neprestano puši. Na obližnjem opet stolu nanizale se boce sa vinom, pivom i vodkom. Ni podvorbi ne može se zabaviti. Tà Rus je u obće mnogo udvorniji nego li se na zapadu misli i nego li bi se dalo po oštrom sjevernom podneblju predmnievati. Već mu je jezik pun udvornih rečenica; kad što pita, dodaje: пожалуиста (izvolite), a kad odgovara, čuješ uviek: очень вамъ благодаренъ (veoma sam vam zahvalan). I željezničko je osoblje takovo: udvorno i na svaki zahtjev uslužno. Na ruskim su željeznicama tri razreda; a sve što je otmenije, vozi se u prvom razredu poradi veće udobnosti, osobito noću. Ipak statistika pokazuje, da roba i putnici, koje ruske željeznice prevažaju, potječu većinom sa sela i poljodjelskoga pučanstva. Od ukupnoga broja svih putnika jesu 83% putnici trećega voznoga razreda i ovi plaćaju 67% od ukupne vozarine. Tako je u Rusiji, kao posvuda, seljak glavna i najznatnija podpora željezničkoga prometa. A zašto putuju toliko ruski seljaci? Svakako ne radi zabave niti radi svoga zdravlja, već zato da traže posla i zaslužbe. Statistika dokazuje, da se promet putnika na ruskim željeznicama ravna prema radnjama na polju. Najveći je promet u jesen a najslabiji zimi. Gibanje se prometa putničkoga na ruskim željeznicama pokazuje kao naravna posljedica periodičkih seoba poljodjelskih radnika. Teretni promet sa gospodarstvenim plodinama i promet osobni na ruskim željeznicama ravna se prema tomu, kako se težačke radnje na polju redaju prema godišnjim dobama i prema moteorološkim odnošajima. Ciene su na ruskim željeznicama dosta umjerene, ali vožnja i brzim vlakom nije odviše brza. Najljepša je pruga izmedju Petrograda i Moskve. Spomenimo još i to, da za gorivo rabe na ruskim željeznicama najvećim dielom drva, jer je dovoz ugljena preskup. U posljednja dva decenija počeli su u Rusiji ložiti željeznice petrolejem, a danas ga se godimice

potroši na loženje gotovo milijun tona. Prednost je petroleja i za loženje željeznica u tom, što daje veliku toplinu i što nema dima ni čadje.

Od svih ruskih gradova najveću korist ima od željeznice stara priestolnica Moskva poradi svoga središnjega položaja. U Moskvi se sastaje šest najznamenitijih željezničkih pruga dalekoga ruskoga carstva. Spomenute pruge udaraju zrakasto iz Moskve na sve strane spajajući najudaljenije krajeve Rusije sa krunitbenom priestolnicom. Evo tih pruga. 1. Nikolina pruga (650 km.) spaja Moskvu sa Petrogradom. 2. Pruga Moskva-Brest (1092 km.) veže Moskvu sa Varšavom. 3. Pruga Moskva-Kursk (546 km.) za južnu Rusiju. 4. Pruga Moskva-Jaroslav (279 km.) za sjever do Vologde. 5. Pruga Moskva-Rjazanj (410 km.) za područje doljne Volge, i 6. Pruga Moskva-Njiži-Novgorod (293 km.), koja spaja Moskvu sa područjem gornje Volge. Svaka tih pruga ima posebni kolodvor u Moskvi, a osim toga ide oko grada „spojna pruga“, s kojom su svezani svi kolodvori. Po tom je Moskva u pogledu željeznica daleko prestigla svoju sestru prvu priestoljnicu na Nevi. Doista Petrograd sa svoje četiri željezničke pruge — ili za pravo tri, jer je četvrta lokalna pruga za Carskoje selo — izgleda kao pokrajinski grad prema Moskvi. U Petrograd utječu sliedeće pruge: Nikolina pruga, Petrograd-Varšava (sa odvojnim prugama 1113 km.), Baltičko-finska pruga (417 km.) i spomenuta pruga za Carskoje selo, koja broji samo 27 km. Izravne pruge, koja bi iz Petrograda vodila u južnu Rusiju nema, a težko da će je ikada biti, jer bi trebalo u tom pravcu svladati velike zapreke tla. S toga putujući na jug moraju velikim lukom obilaziti ili k zapadu preko Dinaburga ili Vilne ili pak k iztoku preko Moskve. Nezgodni položaj Petrograda prema jugu, kao što u obće vrlo nepovoljan položaj prema svim ostalim dielovima Rusije, mnogo sprečava još veći procvat prve priestoljnice carstva.

U novije doba izgradjeno je više transversalnih željeznica, koje medjusobno spajaju dosadašnje glavne pruge. Jednu željezničku prugu moramo još napose spomenuti makar da ne spada strogo u okvir ove knjige, koja se bavi samo evropskom Rusijom. Nu ta je pruga tako važna, da se mora i ovdje koja o njoj spomenuti. Obširnije će biti o njoj govora u VII. knjizi ovih slika iz obćega zemljopisa. Čitalac bez sumnje naslućuje, da mislimo „sibirsku željeznicu“, koja nije samo znamenita za Rusiju već i za Evropu

i dapače za svjetski promet i svjetsku trgovinu. Ova će željeznička pruga prodirati u srce Azije, da otvori neizmjerna tamošnja područja sa orijaškim blagom i bogatstvom ruskomu narodnomu gospodarstvu, trgovini i svjetskomu prometu. O tu će glavnu prugu nadovezati s vremenom odvojne pruge za englezku Indiju i Kitaj, a pošto će prodirati velike majdane kovina i kamenoga ugljena u Uralu, to će obiljem ovih još neizkopanih prirodnina poskočiti procvat ruske industrije i trgovine.

Početkom godine 1891. bude imenovan tadanji nasljednik priestolja današnji ruski car Nikola Aleksandrović predsjednikom povjerenstva za gradnju sibirske željeznice. Radilo se je tako žurno na tom veličanstvenom poduzeću, da se je početkom godine 1897. na pet udjeljaka pruga otvorio promet: Čeljabinsk-Omsk, Omsk-Ob, Ob-Krasnojarsk, Grafskoje-Vladivostok i spojna pruga Jekaterinburg-Čeljabinsk. U svem iznose te pruge 2654 verste. Sliedeća skrižaljka kaže nam troškove sibirske željeznice:

Ime pruge	Duljina pruge	Troškovi gradnje u rubljima		Opazka
		u svem	na verstu	
Jekaterinburg-Čeljabinsk	235	6,628.450	28.206	već u prometu
Čeljabinsk-Omsk	743	26,823.158	36.101	
Omsk-Ob	579	20,546.666	34.486	
Ob-Krasnojarsk	219	29,753.015	41.381	
Tomsk — odvoj	90	1,700.000	18.808	već se grade
Krasnojarsk-Irkuck	1013	51,369.901	50.710	
Irkuck-Misovskaja	292	22,310.820	76.407	
Misovskaja-Strietensk	1059	53,309.817	50.330	već se trasira
Strietensk-Chabarovsk	2000	117,555.835	58.728	
Chabarovsk-Grafskoje	341	21,056.532	61.747	već se gradi
Grafskoje-Vladivostok	378	20,583.509	54.189	već u prometu
U svem	7449	371,636.703	49.890	

Kako je Rusija svojim obsegom, svojim prirodnim bogatstvom, absolutnim brojem žiteljstva orijaška država, posve je jasno da je dorasla tako veličanstvenoj zadaći, kao što je gradnja sibirske željeznice, koja će za koji mjesec biti ciela predana prometu.

Napokon spomenimo, da se eto dogradjuje ovih dana jedna željeznička pruga u Rusiji, koja će mnogo vriediti cielomu carstvu. To je pruga, koja će spajati Moskvu sa Arhangelskom ($64\frac{1}{3}$ sjev. šir.) preko Jaroslava, Vologde i Kostrome. Gradnja te željeznice upravo se dovršuje. Uzprkos sniegu i mrazovima radilo je zimi 1895/96. na toj željeznici 10.000 radnika, a početkom god. 1897. izgradjen je već na toj pruzi onaj dio do rieke Kubine (88 versta). Ujedno se već gradi pruga od Arhangelska k jugu. Po tom nije daleko vrieme, te će se zviždnk prvog stroja ozvanjati djevičanskim šumama u dalekom sjeveru, te će se oni nepregledni predjeli probuditi na kulturni život. Doista, ova je pruga od vanredne važnosti za gospodarski napredak dalekog sjevera u ruskom carstvu. Sada će se tek moći izcrpsti veliko bogatstvo nafte kod Pečore, zatim rudnici bakra i olova pomiešana sa srebrom, koji se nalaze na Tsylmi, na Novoj zemlji i na otoku Kolgujevu, ali su bili do sada mrtvo blago. Nadalje će se tek sada razviti živahnija trgovina i industrija s drvima, tim pravim bogatstvom sjeverne Rusije. Napokon će luka Arhangelska izgradjenjem te željeznice dobiti natrag dio svoje negdašnje važnosti. I tako orijaška država ruska neumorno radi oko toga, da luč napredka i prosvjete raznese u najdalje krajeve. Uztrajnim svojim radom izvadjaju Rusi sistematski svoju ideju, da i Sjevernomu ledenomu oceanu u Evropi podadu znatnu ulogu u životu i prometu pomorskom.

Makar da su ruske obale Na Bielome, Baltičkome i Crnome moru vrlo duge, te je Rusija ponajviše upućena na vodeni put u prometu s ostalom Evropom, ipak ima razmjerno neuglednu **trgovačku mornaricu**. Godine 1896. brojila je ruska trgovačka mornarica 2135 jedrenjača i 522 parobroda sa 323.340 (à 1000 kgr.) dotično 205.649 tonelata ili ukupno 2657 ladja sa 528.989 tonelata. Pa i sam promet je u ruskim morima dosta slab. Godine 1895. unišle su u luke Bieloga mora 692 ladje, u luke Baltičkoga mora 6100 ladja, u Crnomorske luke 5210 ladja, u svem dakle do 12.000 ladja. Od tih bilo je do 1600 ruskih ladja, nešto više njemačkih i švedsko-norvežkih, preko 400 englezkih, preko 100 danskih, do 600 turskih, 250 austro-ugarskih itd. Po tom je još za sada promet s izvanjskim zemljama većinom u rukama stranomu brodovlju. Rusija ima pet parobrodarskih družtava i to: rusko parobrodarsko i trgovačko družtvo za Crno, Azovsko i Sredozemno more, Crnomorsko-podunavsko družtvo, družtvo „Kavkaz i Merkur“ za Kaspijsko more,

Dobrovoljačka trgovačka mornarica, koje brodovi plove iz Petrograda i Odese u Vladivostok, i napokon Arhangel-Murmensko parobrodarsko družtvo.

S obzirom na vanjsku trgovinu sačinjava Rusija jedno jedinstveno carinsko područje. Čitava duljina carinskoga područja evropske Rusije (sa Kavkazom) iznosi 10.709 vrsta. Od toga odpada na obalu Bieloga mora 706, Baltičkoga mora 2605, na zapadnu suhozemsku medju 3332, na obale Crnoga i Azovskoga mora do Kavkaza 1552, na kavkazku medju 1764 i na medju sa Finskom 750 vrsti. Morem se je posljednjih 25 godina prometnulo 2 puta toliko robe kao kopnom t. j. 67·3% prema 32·7%. Dok je prije od pojedinih mora bilo za vanjsku trgovinu najznamenitije Baltičko more, raste u novije vrieme sve više znamenitost Crnoga i Azovskoga mora za rusku trgovinu. Rusija izvozi svoju robu najviše u Englezku, Njemačku, Francuzku, Nizozemsku, Austro-Ugarsku, Italiju, Belgiju itd., a uvozi robe najviše iz Njemačke, zatim iz Englezke, Sjevernoameričke Zadruge, Kitaja, Francuzke i Austro-Ugarske. Preko Rusije prevozi se roba iz Austro-Ugarske u Prusku, iz Rumunjske u Prusku i druge zemlje, nadalje iz Pruske u Prusku, zatim iz Austro-Ugarske u inozemstvo i napokon iz inozemstva u Rumunjsku, Austro-Ugarsku i Prusku.

Promet u unutrašnjoj Rusiji slabo je dotjeran osim drugih razloga, koje smo već gore naveli, i s toga, što je dosta riedka poštarska i brzojavna mreža po zemlji. Poprieko se računa na 854 □km. ili 16.000 stanovnika jedna pošta (u svem 6318), a na 1360 □km. ili na 25.500 stanovnika jedna brzojavna postaja (u svem 3948). Ovi brojevi jasno svjedoče, da imade ruska država još mnogo posla da provede i popuni velika prometna sredstva, nuždna za razvitak naprednoga gospodarstva i života.

Spomenimo ovdje još koju o novčanom poslovanju u Rusiji. Privatnih bankovnih zavoda imade u Rusiji istom od g. 1864. Prije te godine, piše naš domaći pisac, bila je državna banka, zvanična banka carstva, jedini zavod ove vrste. Njezina glavnica iznosila je god. 1864. samo 15 milijuna rubalja i k tomu uložci 226·7 milijuna rubalja. Od te svote bijahu samo 42 milijuna upotrebljena za zajmove u trgovačkom prometu. Godine 1877. iznosila je glavnica svih bankovnih zavoda 167·8 milijuna rubalja a uložci i depositi 707·5 milijuna rubalja. Za tih 13 godina narasle su dakle glavnice banaka 11-struko, a svota uložaka za više nego trostruko ($3^1/_4$). God. 1890. bilo je u Rusiji 245 bankovnih zavoda, a glavnica njihova iznosila je tri puta toliko koliko pred 10 godina (dakle više nego 2100 milijuna). Posljednjih godina još je više narastao broj banaka, a i njihove glavnice znamenito su se pomnožale.

Glede prometa glavnice spominjemo, da od najznamenitijih banaka 21 banka svoju glavnicu u jednoj godini prometne 10 puta. Moć novca raste gorostasno, a trgovina silno napreduje. Glavni su predmet trgovine surovi proizvodi poljodjelskoga gospodarstva. Novcem, koji daju banke u trgovinu, kupuje se žito i ine plodine. Dva puta u godini mienja se kolanje i prenašanje novca. Rasti počinje početkom žetve. U kolovozu skoči za 19·5%, a u rujnu naraste na 39% i ostane na toj visini i u listopadu. U mjesecu studenom padne za 46·5% i ostane tako do veljače. U proljeću opet počimlje dizanje, koje dotjera u svibnju do 47·8%. Rastenje i padanje u kolanju novca točno se podudara sa rastenjem i padanjem primitaka od željeznica, koje dobivaju najveće uplate u rujnu i svibnju. Iz Petrograda, središta ruskoga financijalnoga sustava, novac odlazi nešto prije, nego li dolazi žito. Novac, koji ostavlja Petrograd, sakupi se na kratko vrieme u pokrajinskim bankama, od kuda teče na razna žitna mjestna tržišta, na kojima se prirod žetve sakuplja u rujnu i svibnju. Ova dva najviša stupnja, do kojih se uzpne kolanje novca svake godine, naime u proljeću i u jeseni, po svojem vanjskom obliku sasvim su slična, dok se znamenito razlikuju jedan od drugoga po svojem predmetu i značenju. Ono žito, koje se prodaje u proljeću, potječe od žetve predjašnje godine, a nije se moglo prije razvažati, jer je bila zimi prekinuta plovitba riekama. Novac, koji se u proljeću iz središta razašilje u pokrajine služi jedino u svrhe trgovačke spekulacije. Žito putuje od jednoga kupca k drugomu, glavničari zapodjenu natjecanje i borbu medju sobom. Kolanje novca u rujnu ima sasvim drugi značaj. Tu dolaze glavničari u neposredni doticaj s producentima. U to su vrieme puni ne samo veliki žitni magazini nego i hambari milijuna seljaka. Svako selo i seoce, svaki zaselak je u taj čas maleni žitni trg. Poljodjelac nije još opredielio koliko će žitka prodati, a koliko će za kuću pridržati: njegova potreba novca bori se sa njegovom potrebom hrane. Što je veća množina gotova novca, koji se u jesen baci na tržište, to je sigurnija pobjeda glavničara nad producentima. Glavničari za to upru sve svoje sile, da bitku dobiju. Blagajničke pričuve i privatnih i državnih banaka vrlo se proriede; privatni uložci moraju takodjer poslužiti istoj svrsi: u rujnu spadnu uložci na 0·35% njihova godišnjega popriečnoga iznosa.

Najveći dio razpoloživih glavnica čitavoga carstva putuje u ruke žitnih trgovaca. Agenti njihovi obilaze cielim carstvom uzduž i poprieko, da se muče i napinju do skrajnosti, kako da seljacima što više oduzmu od njihove žetve, a što manje da im ostave; jer o uspjehu ovih operacija ovisi za ovu godinu dobitak i trgovaca i njihovih agenata. „U ovom odlučnom času, kada se bori kesa trgovčeva sa želudcem seljakovim, umieša se država i to u korist trgovca: država izdaje novi papirnati novac. U Rusiji rieč „novac" na domaćem tržištu znači samo „papirni novac", papirni rubalj. Bakreni i srebreni novac rabi samo kao sitniš u malenom trgovačkom prometu. Sa inozemstvom sklapaju se veliki trgovački poslovi u srebrnom i zlatnom novcu. Vriednost papirnoga rublja raste i pada po tečaju; godine 1890., kad je ono vladala strahovita glad u Rusiji, kolebala je vriednost papirnomu rublju izmedju 60 i 65% njegove nominalne vriednosti. Sa papirnim novcem dogadja se tečajem jedne godine dvoji proces: banknote se naime periodično izdavaju i povlače natrag iz prometa, a osim toga moraju izrabljene note izmjenjivati s novima. Izdavanje papirnoga

novca ravna se u Rusiji prema potrebi žitnih tržišta. U mjesecu srpnju iznosi 10% godišnje emisije, u kolovozu 20%, a u rujnu, kada nastane grozničava potreba novca, izdade država 56·54% papirnih banknota, dakle više nego li polovinu svih banknota, što se izdaju u jednoj godini. U tri mjeseca jesenske trgovine izdaje financijalna uprava 86% svega papirnoga novca za onu godinu, a uslied toga gubi papirni rubalj mnogo od svoje vriednosti, te u to vrieme na svim svjetskim tržištima, a u financijalnim središtima Rusije imade papirni rubalj najniži tečaj.

Ali troškove ove operacije plaća mužik. Do ubavih naime ruskih sela i zaselaka, gdje se sklapa žitna trgovina, ne dosiže gubitak vriednosti papirnoga rublja. Tamo ima svoju cielu vriednost i moć kupovanja ona gorostasna masa papirnoga novca, koji na razpolaganje daju banke i država žitnim trgovcima, i onaj novac papirni može tamo producentima oduzeti dotičnu primjerenu količinu njihovih proizvoda. Seljaci dobiju novca. Jesen je jedino doba u godini, kada je ruskim seljacima priušteno veselje, da u svojim rukama mogu držati one zelene, žute i modre cedulje, koje se zovu novac. Seljaci ih ne zadrže na dugo, jedva toliko dugo, dok one cedulje zaprljaju Oni te cedulje vjerno donose natrag državi u obliku poreza, pak se tada ista operacija sliedeće godine opetuje s istim rezultatom. Papirni novac vrati se u državnu blagajnu natrag, i tada može država povući taj papirni novac iz prometa. To se dogadja obično zimi. Tada se stari papirni novac spaljuje u jednoj peći u dvorištu državne banke na veliki užas petrogradske svjetine, koja se vazda tom prigodom sakupi, da se čudi tomu čudnovatomu i nerazumljivomu prizoru.

Ovo što smo eto ocrtali, jasno nam pokazuje, da je čitavi gospodarstveni život silnoga ruskoga carstva, željeznica, banka, kolanje novca tiesno skopčan sa prometom i trgovinom žita, koje se u mjesecu kolovozu žanje, u rujnu prodaje a u jesen i u budućem proljeću razvozi po željeznicama.

* * *

Pregledajmo pri koncu još jednom, kakove su prirodne prilike u ogromnoj ruskoj državi za ljudsku kulturu. Proizvodima svoga tla posve je jednolično neizmjerno rusko nizozemlje. Samo je proizvadjanje sirovina znamenito i to u prvom redu teženje žita. Neznatnu raznolikost proizvoda nadoknadjuje orijaško obilje proizvoda. Makar da na sjeveru poradi studeni, na jugu poradi suše, na sjevero-zapadu poradi bara mnogi predjeli nisu više težatni, ipak preostaju u razmjeru prema ostaloj Evropi daleke nepregledne plosnine, koje su većim dielom vanredno plodne. Dakako da treba neumornoga napora, dok se sve te plosnine predobiju za kulturu i obrade. Na sjeveru treba svladati šume a na jugu stepu. A to je posao, koji se dade tek kroz decenija i stoljeća obaviti. K tomu sprečava taj rad daleko prostranstvo ruskoga tla, zatim što nema opreka prirodnih,

koje bi upravo poticale kulturni rad, a razmjerno malo ima prirodnih središta, koja bi prijala tomu radu. To je razlog, da je eto Rusija tek u naše vrieme postala prvom žitnom zemljom u Evropi i zauzela odlično mjesto u svjetskom gospodarstvu. A ipak ima još dalekih težatnih predjela, koji nisu obradjeni, jer su vrlo riedko nastavani. No mimo sve te zapreke Rusija u naše doba u narodnom gospodarstvu postojano napreduje, a s time je u savezu napredak ogromnoga carstva u svakom pogledu. Izuzev spomenuto obilje kamenoga ugljena nema na velikom ruskom nizozemlju koristnih ruda, te bi po tom manjkao Rusiji temelj za veliku svjetsku industriju, da nema obilnih ruda u Uralu, odakle postaje po malo lahak dovoz ruda i u srce nizozemlja. Ural je naime, kao što smo već spomenuli, na toliko bogat rudama, da se u tom ne može s Rusijom mjeriti nijedna druga država. — Za blagostanje naroda, kao što smo iztaknuli, vrlo je znamenito i ribarstvo.

Promatrajući narodno-gospodarstveni i industrijski razvitak Rusije uvjerili smo se, da ona na zapad dakle u Evropu izvozi sirovine u velikoj množini, a odavle uvozi proizvode raznovrstnih obrta; nasuprot na iztok u Aziju osim žita uvozi najviše svoje obrtnine. Rusija je dakle prema ostaloj Evropi u glavnom zemlja ratarska a prema Aziji zemlja obrtna. Rusija je u svjetskom prometu zemlja, u kojoj proizvadjanje sirovina na daleko pretječe obrtni rad, premda treba da i to iztaknemo, da osim pamuka, na kojem se temelji tekstilna industrija, još i sirovine izvana uvoze kao n. pr. kameni ugljen.

U svjetsku trgovinu ne utječe toliko Rusija, koliko bi to odgovaralo njezinomu smještaju. Ona medji sa četiri mora, koja imadu zgodne obale. Ali Kaspijsko je more unutrašnje more, a Crno i Baltičko more u savezu su jedino dugim savijenim dovoznim cestama sa svjetskim morem.

Ova mora pomažu doduše izvoz proizvoda, ali ne mogu da postanu gospodari provozne trgovine. Sjeverno je ledeno more zbog svoje udaljenosti na dalekom sjeveru, i zbog toga, što je dugo smrznuto, bez ikakve vriednosti za trgovinu. I ostale ruske obale smrznute su po više mjeseci. Ipak preostaje Rusiji znamenit dio svjetske trgovine, a to je kopneni promet medju Evropom i središnjom Azijom. Tomu prometu prijaju velike plovne rieke, kojima se unovčuje i žito rusko, a pomažu i dovoz zapadno-evropskih obrtnina u srce nizozemlja. U obće duljini i vrstnoći ruskih vodenih putova nema premca na zemlji. K tomu je važno, da su razvoja plosna, tako da se može

lako konalima ploviti iz jednoga u drugo riečje. Tako se dovozi azijska roba brodovima iz Kaspijskoga do Baltičkoga mora. Na taj način težkoće kopnenoga saobraćaja u unutrašnjoj Rusiji poradi velikoga prostranstva mnogih močvara i riedke napučenosti odstranjuju velike plovne rieke.

U kratko da zaključimo. Kulturni uvjeti ruskoga tla vrlo su povoljni, ali imadu karakter jednoličnosti i golemosti, manjka im raznolikost, koja tako povoljno djeluje i potiče na rad. Neizmjerno rusko nizozemlje unatoč klimatičkih opreka, koje se u ostalom postupno polaganim prielazom izjednačuju, tlo je riedke jednostavnosti, reć bi stvoreno za centralističku državnu vlast, kakova se je u istinu povjestnički razvila.

VI.

Duševna kultura.

Pučka nastava. — Srednje škole. — Ženska naobrazba. — Visoke škole. — — Novinstvo. — Pregled ruske književnosti. — Malo-ruska knjiga. — Slikarstvo. — Glasba. — Crkveni piev. Blagdan pravovjerja i njegova znamenitost. — Mnienje stranaca o napredku Rusije. — Neki ruski običaji.

Pučka je nastava u Rusiji vrlo nedostatna. Još i danas nije obvezatan polazak škole, makar da se priznaje, kako je to nuždno i da bez toga ne može da procvate pučka nastava. Već od godine 1874. razpravlja se najozbiljnije o tom, da bude polazak škole obvezatan, ali ima tomu mnogo zapreka, glavno je u pomanjkanju učitelja, jer bi ih onda trebalo barem do 20.000 više nego ih ima sada. U ostalom u najnovije vrieme radi se o tom, da se barem u nekim gubernijama započne provadjati obvezatnost obuke za svu djecu, koja su navršila 7. godinu. Rusija sa svojih 25% pismenih glava zaostaje daleko za ostalim evropskim državama kao što nam sliedeći pregled svjedoči.

Analfabetista u postotcima prema cielom žiteljstvu broji:

Švedska 0·2%	Austro-Ugarska 35%
Norvežka 0·3%	Bugarska 44%
Danska 0·75%	Grčka 45%
Njemačka 1·0%	Italija 47%
Švicarska 2·0%	Portugalska 56%
Nizozemska 4·0%	Španjolska 58%
Englezka 20%	Rumunjska 68 %
Francuzka 25%	Srbija 70 %
Belgija 32%	Rusija 75%

Pučkih je škola bilo u evropskoj Rusiji u svem god. 1895. 46.000, dakle po tom dolazi jedna škola na 66 □ km. ili na 2000 žitelja, dok u našoj monarhiji jedna škola dolazi na 16 □ km. i na 1180 žitelja, a u Hrvatskoj i Slavoniji jedna škola na 32 □ km. i 1800 žitelja. Pučku je školu polazilo iste godine oko 2,300.000 djece i to mužke 1,650.000 a ženske do 650.000. Najviše je razvijena pučka škola u poljskim gubernijama sa vladina nastojanja, u baltičkim pokrajinama i u Finlandiji sa protestantske prosvjete, a u srednjoj Rusiji s obrtničkih utjecaja. Seminara t. j. učiteljskih škola za odgoj pučkih učitelja ima 85 sa 7000 pripravnika i 12 sa 1.400 pripravnica. Učiteljske škole uzdržava stranom država a stranom pojedine gubernije. U svakom okružnom gradu i u gubernijskim stolicama jesu okružne škole, za koje se izpituju učitelji po stalnom štatutu na gimnazijama, a pripravljaju se za izpit u posebnim učiteljskim zavodima. U novije vrieme uvadja vlada, gubernijske oblasti i carsko tehnijsko družtvo u Petrogradu mnoge obrtne škole. Nadalje znamenito djeluje na razvitak pučkoga školstva vojni zakon od 1. siečnja god. 1874., jer pruža pismenim ljudima znatne povlasti glede trajanja vojne službe. Spomenuti naime vojni zakon izjednačuje doduše sve družtvene razrede, jer su svi stanovnici ruski bez razlike staleža i narodnosti podvrgnuti novačenju ždriebom, ali taj zakon ujedno uvažuje i nagradjuje naobrazovanost unovačenih momaka. Pismen vojnik, ako ga zadesi kocka, može prikratiti na četiri načina redovitu vojničku službu od šest godina; ako je svršio više nauke, služi samo šest mjeseci, ako li srednje škole, osamnaest mjeseci; ako je svršio više pučke škole, tri godine; ako li samo pučku školu, četiri godine. Još se za polovicu može prikratiti to vrieme, ako se dobrovoljno prijavi prije poziva i ždriebanja. Razlika izmedju trogodišnje, četverogodišnje i šestogodišnje obvezatne vojne službe je tolika, da i nenaobraženi uvidjaju, kako s pomoću škole mogu njihovi sinovi skratiti redovitu vojnu službu. To je ujedno razlog, da se u novije doba pučke škole sve više polaze

Kao što je nedostatan broj pučkih škola, isto tako nije ni srednjih škola dovoljan broj prema prostranstvu carstva i broju žitelja. Srednje su škole prošle različite faze u Rusiji. I tu se borila humanistička naobrazovanost s realnom za prvenstvo. Borba se svršila s pobjedom humanističkoga smjera. Realke su bile a još su i sada pastorčad nastavne oblasti, premda je samo družtvo rusko sklonije realnoj nego li humanističkoj nastavi. Prema carskoj naredbi od

g. 1871. ne puštaju se realci ni u koji fakultet. Novi gimnazijski zakon potječe u Rusiji od god. 1881., a promienio se god. 1890.; realni je pak zakon od g. 1888. i 1895. Gimnazija ima u Rusiji 150 sa 62.000 djaka, kadetskih škola 24 sa 8.150 djaka; a u Poljskoj 19 gimnazija za 12.000 djaka, 8 progimnazija sa 2000 djaka, 3 realke sa 12.000 djaka i dvie sinodalne škole za 206 djaka. Osobito se opaža u Rusiji veliko pomanjkanje škola za realnu i tehničku naobrazbu. U Rusiji nema sposobnih tehničara srednjega reda, za kakove bi dovoljna naobrazba bila, da svrše 4 razreda realke i dvo- ili trogodišnju strukovnu školu. Vrlo polagano su se razvijale i željezničke škole za naobrazbu željezničkih tehničara; od osnutka prve takove škole (godine 1870.) sa 34 djaka narasle su do 38 škola sa 3.700 djaka. Evropska je Rusija podieljena na 12 školskih okružja i 3 nadzorničtva. U Rusiji, kao što je poznato, svi su učenici uniformirani.

Uz „institute" za odgojivanje vlastelinskih kćeri, koje je osnovala Katarina II., a unapredila carica Marija Feodorovna, supruga Pavla I., osnovani su već rano zavodi, koji su više odgovarali novim potrebama, i u koje su primane učenice iz svih staleža. To su ženske gimnazije (sa 7 razreda) i progimnazije (obično sa 4 razreda). Prve su takove gimnazije osnovane već gotovo prije sto godina pod pokroviteljstvom carice Marije Feodorovne, koja si je stekla svojim neumornim nastojanjem oko naobrazbe ženske mladeži vanrednih zasluga i ostavila prekrasan primjer i uzor, koji sliede sve kasnije ruske carice. U novije doba ima u svem 121 ženska gimnazija sa 39.000 učenica (u Poljskoj 13 sa 4000 učenica) i 170 progimnazija sa 26.000 učenica (u Poljskoj 4 sa 500 učenica) i 27 „instituta" za gospojice (sa 8000 učenica). Višu naobrazbu stječu djevojke u višim zavodima i to u Petrogradu u odgojilištu plemićkih gospojica, u Aleksandrovoj školi, u Pavlovom institutu itd., a u Moskvi u Katarininom zavodu, u Aleksandrovoj školi, Nikolajevom sirotištu itd. Nigdje se u Evropi nije razvilo toliko znanstveno izobraženje djevojačko kao u Rusiji, nigdje im se nije olakšao tako pristup u slobodne putove i državne službe, poštu, brzojav itd. Za više izobraženje ženskoga spola brinu se „višie ženskie kursy", u koje se primaju djevojke, izučivši s dobrim uspjehom gimnaziju, a diele se po granama u tečaje, te zastupaju nekim načinom ženska sveučilišta. Za one pak djevojke, koje ne mogu ove tečaje redovito polaziti, uvedeni su kod nekih gimnazija „publičnye ženskye kursy," gdje se u javnim predavanjima popunjuje srednje žensko znanje. Liečničtvo

uči danas na stotine ruskih djevojaka stranom kod kuće a stranom i inozemstvu, imenito u Švicarskoj. — Osim škola, što ih uzdržava država, ima u Rusiji velik broj privatnih gimnazija, okružnih i pučkih škola. Najveći broj tih privatnih škola ima u baltičkim pokrajinama, Poljskoj i u Kijevskoj, Moskovskoj, Petrogradskoj i Saratovskoj guberniji. Oba „povjestničko-jezikoslovna zavoda“ u Petrogradu i Nježinu (u Černigovskoj guberniji) idu u red visokih škola a zadaća im je naobraziti učitelje za staroklasične jezike, povjestnicu i ruski jezik.

Ruska sveučilišta, kojih imade na broj deset (Petrograd, Moskva, Harkov, Kazan, Kijev, Odesa, Jurjevo (Dorpat), Varšava, Tomsk i Helsingfors), imadu 4 fakulteta: pravoslovni, liečnički, povjestničko-jezikoslovni i fiziko-matematički; povrh toga ima sveučilište u Jurjevu (Dorpat) evangeličko-teologički fakultet. Osim Finske (Helsingfors) u Rusiji nemaju sveučilišta bogoslovnog fakulteta. Odgoj je svećenstva povjeren akademijama u Petrogradu, Moskvi, Kijevu i Kazanu i eparhijalnim sjemeništima, kojih imade 50. U Helsingforsu je sveučilište za Finsku sa švedskim nastavnim jezikom. Broj slušatelja je dosta velik na ruskim sveučilištima (oko 19.000). I broj slušateljica na sveučilištima je velik. Godine 1892. bilo je 975 slušateljica, od tih je pripadalo 470 plemstvu, častničkom i činovničkom staležu; 631 bilo je vjere pravoslavne a 148 vjere mojsijeve. Nadalje idu u red najviših škola: Aleksandrov licej u Petrogradu, 4 duhovne pravoslavne akademije u Kijevu, Moskvi, Petrogradu i Kazanu; Lazarev zavod za iztočne jezike u Moskvi, vojničko pravoslovna akademija u Petrogradu i mnogi drugi zavodi. Za vojničtvo je najviši zavod u Petrogradu vojnička akademija za glavni štop, Mihajlova artilerijska akademija itd., zatim nebrojene srednje vojničke škole, onda škole za pomorce u Petrogradu i Kronstadtu. Nadalje ima visokih škola za narodno gospodarstvo, tehniku itd.

Središte svega znanstvenoga rada i prvo učenjačko družtvo cieloga carstva je akademija znanosti u Petrogradu, kojoj je po osnovi Leibnitzovoj temelj položio Petar Veliki, ali je otvorena poslije njegove smrti. Sa akademijom je u savezu zvjezdarna u Petrogradu i glavni fizikalni observatorij. Nadalje ima po dalekom carstvu mnogo učenih i uglednih zavoda i družtva kao na pr. glavna zvjezdarna u Pulkovi, slobodno gospodarstveno družtvo, arheoložka komisija, glasovito gospodarsko družtvo, kojega je djelatnost dobro poznata po cieloj Evropi; družtvo za starine i povjestnicu itd.

Mnoga od spomenutih književnih i naučnih družtava prema sustavu ruskih sveučilišta postoje uz sveučilišta. Jezgru svakoga takovoga družtva čine profesori, a ovima se pridružuju i vanjski članovi. Osim „učenyh zapisok“, koji se u ime cieloga sveučilišta izdavaju, objelodanjuje svako družtvo svoj organ, za koji je poseban urednički odbor. Ovim se sveučilištnim izdanjima znatno obogaćuje svake godine ruska knjiga.

Nadalje ima u ruskom carstvu više muzeja, knjižnica, arkiva itd. od kojih ćemo najznamenitije kod mjestopisa spomenuti.

Obćenitu naobrazbu ruskoga naroda promiču i nebrojeni časopisi stranom politički dnevnici i tjednici, stranom pak raznoliki strukovni časopisi. Iza Krimskoga rata poče se vanredno množiti broj časopisa. Danas izlazi u Rusiji preko 550 novina, i to preko 450 u ruskom jeziku. Najviše predplatnika ima „Golos“ u Petrogradu; nadalje su znameniti politički listovi: „S.-Peterburgskija Vjedomosti“, „Ruski mir“, „Novoje Vremja“, „Invalid“, „Moskovskija Vjedomosti“ itd. U Rusiji izlaze nadalje mnogi mjesečnici ili reviji (po uzoru „Revue des Deux Mondes“), oko kojih se usredotočuje književni rad i koji često davaju pravac javnomu mnienju u svim važnijim družtvenim pitanjima ruske države. Od tih časopisa najznamenitiji su: „Vjestnik Europi“, Otečestvenija zapiski“, „Ruski vjestnik“, „Ruskaja misl“, „Ruskaja rêč“, „Djelo“ itd. Drugi opet časopisi imaju posve povjestnički značaj kao: „Ruskij Arkiv“, „Drevnaja i Novoja Rossija“, „Sbornik imperatorskago Obščestva Rossijskoj Istoriji“, itd.

*

Da bude bar donekle podpuna slika o kulturnim prilikama ruskoga naroda, nuždno je da spomenemo nekoliko rieči i o ruskoj književnosti i umjetnosti. Dakako da ćemo pri tom biti kratki, te ćemo samo u krupnim crtama iztaknuti značaj i razvitak književnosti i umjetnosti ruske dodavši imena najznamenitijih radnika na polju liepe knjige i umjeća ruskoga.

Ponajprije priznati nam je, da se je medju književnostima velikih evropskih naroda ruska najkasnije počela dizati. Stara je ruska književnost pisana jezikom crkveno-slavenskim. Kao na svakom polju napredka tako se i u književnosti sjaji ime najvećega ruskoga reformatora slavnoga Petra Velikoga. Istom od njegova vremena počela se je knjiga u Rusiji pisati jezikom narodnim i to narječjem moskovskim, ali je ipak zadržan pravopis, neke glasovne osebine i

rieči staroga crkvenoga jezika. Pa i u to kratko vrieme od Petra Velikoga do danas podigla se je tako ruska književnost, da joj se i zapadni sviet divi, proučava i za njom se povodi. To osobito vriedi za rusku liepu knjigu imenito za roman. Slavni naš zemljak prof. V. Jagić, izvrstni poznavatelj ruske knjige, s punim pravom piše o današnjoj ruskoj književnosti: „Evropske literature najnapređnijih naroda, francuzkoga, njemačkoga, englezkoga, govore danas s velikim priznanjem o proizvodima ruskog duha druge i treće četvrti našega stoljeća. S malenog središta, u kojem podože stajaše Turgenjev osamljen, širi se poštovanje sve dalje, zahvata sve veće krugove. Francuzki kritičari najnovijeg doba rado govore o utjecanju L. Tolstoga na francuzke romaniste: rieč „le tolstoisme“ udomaćila se u modernoj francuzkoj literaturi. Sve su to znaci velika i trajna interesa, koji se svuda po Evropi javlja i osjeća prema ruskoj literaturi 19. vieka: iztok vraća zapadu zajam od dva stoljeća s procentima, u kojima je prikupljena velika snaga ruske individualnosti“.

Do početka XVIII. vieka sliedila je ruska knjiga strane uzore ugledajući se u tudju književnost i to: najstarije vrieme u crkvenu južnoslavensku (bugarsku i srbsku) i u grčku knjigu (do XIV. vieka), kasnije u zapadnu skolastičnu preko Poljske (u XVII. vieku), napokon u francuzku (u XVIII. vieku), te na početku XIX. vieka u njemačku i englezku knjigu. Što se je na to novija ruska književnost u naše doba tako digla, toliko liepih i dubokoumnih djela stvorila, tomu je uzrok prirodna plemenitost i darovitost ruskoga naroda, koju smo već na više mjesta ove knjige iztaknuli. Nadalje je razlog tolikomu procvatu ruske knjige, što su ruski pisci potaknuti zapadnom prosvjetom počeli osobito tužne prilike ruskoga naroda izporedjivati s čovječnim i slobodnim prilikama i idejama zapadnoevropskim te su iz ljubavi k svomu narodu počeli nastojati, da se narodu olakša život i da se prosvietli. Za to su ruski pisci crtali tjelesni i duševni život seljaka i inteligencije, da pokažu u jednu ruku nevolju i dušu narodnu, a u drugu ili mahne i zablude ili plemenito nastojanje inteligencije. Tako je književnost napredovala uporedo s družtvom. Čitava ruska književnost ovoga vremena crta žive ljude i život, pa zato i jest živa i snažna kao život, a prodahnuta ili toplom ljubavlju za narod ili bolnim priekorom za inteligenciju.

Najstarije doba ruske književnosti jest **ustmena ili prostonarodna književnost**, koja sastoji od priča i pripoviedaka, obrednih pjesama i popievaka i od junačkih pjesama (byline). Kao

što u nas tako ima u Rusa narodnih pjesama o povjestničkim dogadjajima i ličnostima: o bojevima s Tatarima, o caru Ivanu, o lažnom Dimitriju, Petru Velikom itd. Pismena ili umjetna književnost u prvo je svoje doba (do XVII. vieka) posve pod utjecajem iztočnim. Tu vlada u knjizi jedina težnja za idealima kršćansko-bizantskim, oličenim u djelima bizantske literature, umjetnosti i nauke. Utjecaji s evropskog zapada zadavahu misaonim ljudima starog vremena mnogo briga i straha; na sve, što bi dolazilo sa zapada, gledalo se kao na opasnost, koja prieti upravo načelima bizantskog kršćanstva i spasu duša pravoslavnih ljudi. Središte ove književnosti bijaše s početka Južna Rusija a kasnije Moskva. Za ovoga doba imademo jevandjelje Ostromirovo (1056.—1057.), znamenitu Nestorovu kroniku ili ljetopis (do g. 1110.), zatim dragocjeno Slovo o polku Igorovê, nadalje Stoglav (odluke moskovske sinode o crkvenim uredbama iz g. 1551.) i Domostroj (pouke za kuću i porodicu).

U to poče u XVII. stoljeću sve više djelovati na Rusiju zapadna kultura i to dvojakim putem. Njemački upliv širio se izprva preko Novgoroda i Pskova, kasnije pridružiše mu se još Englezi i Holandezi preko Arhangelska. Središtem ugleda i moći ovih stranaca bijaše u Moskvi predgradje „njemeckaja sloboda" (kolonija), gdje je Petar Veliki u svoje mlado doba mogo i vidio i naučio. Drugim putem preko jugozapadne ili Male Rusije prodiraše u srce carstva struja poljsko-latinska. Poznato je, da su Poljaci početkom XVII. stoljeća proturili svoju političku vlast ća do Moskve; i ako političko gospodstvo ne potraja, opet osta u zapadno-ruskim gradovima poljski običaj, poljski i latinski jezik, itd. Kada je Moskva osvojila za Rusiju Smolensk, Vitebsk i neke druge gradove nekadašnje Litve, sve je više prodirao duh zapadni u Rusiju ća do Moskve, što nam potvrdjuje prievod mnogih knjiga s latinskog i poljskog na ruski jezik. Dakako da nije sve to bilo bez odpora, bez suproćenja sa strane pristaša starine: videći gospodstvo svojih ideja u opasnosti, oni se oružaju na borbu, napinju sve svoje sile, da pobjedu zapadnoga duha u Rusiji osujete ili bar odgode. I doista predlagači zapadnih reforama Hrvat Križanić i Rus Kotošihin slabo uspievahu. Napokon s Petrom Velikim dobi premoć zapadni duh dakako ne iza male borbe, koja izpunjava XVII. viek. Sliedeći XVIII. viek ruske literature je „vrieme prikupljanja sila", prvih pokušaja književnog stvaranja po uzorima evropskim. „Ruska litera-

tura osamnaestoga vieka, kaže prof. V. Jagić, nalik je na zdrava momka, koji doveden sa sela u grad neko vrieme tek zapanjen stoji, te oko sebe gleda, čudeći se svemu, što oko njega biva; ali domala zapanjenost prestaje, radja se volja da i sam prione za posao, probudjuje se vjera u svoju snagu i okretnost i on počinje podražavanjem". Dakako pisci toga stoljeća nisu još bog zna kakovi velikani, ali oni su uzorali tlo za velikane XIX. stoljeća. Oni su radini i vriedni svake hvale, jer su svojim radom položili prve temelje pravoj ruskoj književnosti: oni su stvorili rusku čitalačku publiku.

Prvi zastupnik evropske književne radnje u Rusiji je knez Antioh Kantemir (1708.—1744.), uman muž, pjesnik satira i filosofskih pisama; njegov je jezik još težak, nesgrapan i nenarodan. Poradi njegove rane smrti vrlo sgodno kaže prof. Jagić, „Kantemir predskazuje, reć bi, svojim životom sudbinu mnogih potonjih, vrlo slavnih, da upravo najznatnijih ruskih pisaca. Porieklom iz vrlo ugledne porodice, družtvenim položajem vojnik, umire u ranim godinama. Komu tu ne padaju na um pjesnici Rilejev, Odojevski, Gribojedov. Puškin, Lermontov i tako dalje sve do Nadsona?" Nadalje je znamenit Vasilij Tredjakovski (1703.—1769.), otac ruskog modernog stihotvorstva, zatim Mihajlo Lomonosov (1711.—1765.). Taj svestrano naobraženi muž proslavio se kao pjesnik oda gladkim ruskim stihovima, zatim kao osnivalac književnog jezika s gramatičkom i retorijskom podlogom, a donekle i kao povjestnik. Suvremenik mu je Aleksandar Sumarokov (1718. do 1777.), pristaša francuzkoga pseudoklasicizma, pjesnik tragedijâ („sjeverni Racine") i komedijâ, zaslužan na toliko, što je prvi stvorio repertoar za rusku pozornicu i probudio kod obćinstva smisao i volju za taj narodni zavod. Plodni pisac prozom i prvi pragmatički povjestnik ruski je Vasilij Tatiščev, rodjen god. 1686. Njegova su djela tek po njegovoj smrti ugledala sviet.

Kad je nastupila vladu Katarina, vidjelo se, da će njezino vladanje osobito prijati razvitku ruske knjige Ona nije priečila, da se u ruskoj knjizi razpravljaju socijalno-politička pitanja, ona utemelji više satiričkih listova, podupire darovite mladiće, da se usavrše u naucima, napokon i sama piše drame i novele i dade prevoditi na ruski jezik iz stranih jezika djela filosofska i liepe knjige. Književne prilike toga doba iznesoše na sviet najvećeg ruskog satiričara XVIII. stoljeća pjesnika Denisa Fon Vizina (1744.—1792.), koji se je svojim komedijama (Brigadir i Nedoroslj) učinio

bezsmrtnim. Njega zovu otcem realne komedije u ruskoj književnosti. Pripovieda se, da je na Potemkina, poznatoga svemožnog državnika, prikazivanje ove potonje komedije tako djelovalo, te je rekao pjesniku: Umri Denis ili ništa više ne piši. Njegov je suvremenik Jakov Knjažnin (1742.—1791.), čuveni pjesnik tragedija (Didona, Rosslav, Vadim Novgorodski itd.), a protivnik mu je Vladimir Lukin (1737.—1794.), koji je bio vrlo oštra jezika a umio je vrlo vješto prenaredjivati tudje komade na domaći kalup. Kako je u to doba u Rusiji sve bilo pomamno za razvratnom literaturom francuzkom, rodi Rusija pisca, koji je kušao u knjizi iznieti na vidjelo tužno stanje ruske uprave i stradanja ruskoga mužika. Taj pisac bijaše Aleksandar Radiščev (1749.—1802.). Njegovo djelo „Puteševstvije iz Peterburga u Moskvu“ pribavi mu smrtnu osudu, koju carica pretvori u desetgodišnje izagnanstvo u Sibiriju. U osamnaestom vieku se je u Rusiji počevši od Lomonosova jedna vrst pjesničtva osobito njegovala, jer je bila najradije gledana i svim znacima milosti odlikovana stojeći pod službenom protekcijom — ta vrst pjesničtva bijahu ode. Iz velikog broja ruskih odotvoraca poslije Lomonosova iztiče se najvećma moskovski pjesnik Jermil Kostrov i slavniji njegov suvremenik Gavrilo Deržavin (1743.—1816.), koji se je sunčao na dvorskom suncu carice Katarine II. Bijaše Deržavin „pjesnik obdaren Bogom i srećom, slavan za života, nezaboravljen i poslije smrti“. On je pjesnik prvoga reda, kojega obrazovani Rusi i danas još bar u školama izučavaju, s onim poštovanjem, s kojim se obrazovani Francuzi i Niemci sjećaju svojih klasika prošloga stoljeća. Deržavin je snagom pjesničkom i talentom najveći ruski pjesnik 18. stoljeća; u njem se odrazuje viek Katarine II. u svem svom sjaju i bliesku iztičući podjedno i neke tamne strane (sudbina zaslužnoga Novikova). Deržavin je napisao veoma mnogo oda, od kojih su osobito na glasu „Felicita“ i oda „Bog“, u kojoj pjesnik cielom povorkom misaonih slika osvjetljuje svemogućnost, vječnost i sveznalost Božju. Ova je oda prevedena gotovo u sve jezike ovoga svieta. U to vrieme živio je Mihajlo Heraskov, poznat po svom eposu „Rossijadi“ u 12 pjevanja o padu kazanskoga carstva, te Ivan Hemnicer, jedini znatniji basnopisac 18. stoljeća u ruskoj književnosti. Koncem prošloga a početkom ovoga stoljeća najznamenitija je ličnost u ruskoj književnosti Nikolaj Karamzin (1766.—1826.). On bijaše muž velika literarno-filosofskog obrazovanja, koje upotrebi neumornim radom na korist svoga naroda. On gledaše da upozna šire ruske

krugove s najizvrstnijim plodovima evropskih književnosti, nastojaše da ove plodove protumači i objasni dugim nizom članaka i razpravica u raznim časopisima i almanasima; a sve to bijaše kod njega zaodjenuto lakim, prostim jezikom i ugodnim načinom pričanja. Za njega se s punim pravom kaže, da je preobrazio ruski stil zamjenjujući preozbiljnu „Lomonosovsku" prozu jezikom prostijim, narodnijim, uvodeći umiljati i ljubki način pisanja. Karamzin je već rano izišao na glas svojim krasnim putopisom po zapadu („Pisma ruskago putošestvenika"), zatim svojim dirljivim pripoviedkama („Bjednaja Liza", „Natalija, bojarska kći"). Kasnije utemelji časopis za književnost „Vjestnik Evropi", napisa pripoviedku „Marfa Posadnica" i sretno obrani novi smjer u jeziku ruskom protiv Šiškinova. Napokon napisa povjestničko djelo „Istorija gosudarstva rosijskago". Ovo je djelo vanredno znamenito, jedno što mu je jezik i način pisanja u istinu klasičan, a drugo što su kasniji pjesnici iz njega uzimali gradju za svoja djela. Velik prijatelj i pouzdanik Karamzinov bijaše Dimitrijev, izvrstni prevodilac s francuzkih izvora. Na izlazu 18. vieka njeguje još s uspjehom Vladislav Ozerov klasičnu tragediju („Dimitrije Donski"). No dok je sve više nestajalo pseudoklasicizma u ruskoj književnosti, nije mogao još prevladati realni smjer u knjizi, kojemu je u Rusiji otac Vasilj Narježni (1780.—1825.), već je prvih decenija XIX. vieka mah preoteo romanticizam sa svojim maštanjem za slobodu i prirodu.

Medju najodličnije zastupnike romantičke škole ide mladji drug Karamzinov Vasilije Žukovski (g. 1783.—1852.), izvrstan prevodilac njemačkih i englezkih velikana na ruski jezik, dok mu izvorne balade „Ljudmila" i „Svetlana" nisu tako znamenite. Nadalje je glasovit Aleksandar Gribojedov († 1829.) svojom krasnom komedijom u stihovima: „Teško pametnom čovjeku", gdje se smjelo zadire o družtvo i konvencionalne njegove laži. Njegovi su junaci pravi tipovi, pa se povraćaju u kasnijoj književnosti. Makar da je car Aleksandar I. bio liberalan, pa su se u njegovo vrieme širile zapadne slobodne političke i družtvene ideje, ipak pristade, bojeći se tajnih političkih družtava, uz reakciju evropsku, kojoj je bio glava knez Metternich. Na to pritisne rusku državu kruta policijska vlast, za koje su neki pisci stradali (Rylejev, Bestužev, knez Odojevski). Još su u to vrieme znameniti vrlo daroviti pjesnik Baćuškov (g. 1787.—1855.) i glasoviti basnopisac Ivan Krylov 1768.—1844.), kojega su basne izpjevane pravo na narodnu, tako da po sudu nekih

literarnih povjestnika svojom pjesničkom vriednošću nadkriljuje sve ostale evropske basnopisce pa i samoga Lafontaina. Napokon treba da spomenemo u toj dobi Aleksandra Puškina (1799.—1837.), najvećega ruskoga pjesnika, koji pripada ujedno medju najveće pjesnike XIX. vieka u svoj Evropi. Prve su njegove pjesme lirske, zatim izpjeva romantičnu pjesmu „Ruslan i Ludmila" a onda epske pjesme „Kavkazki sužanj", „Braća razbojnici" i „Cigani" — pjesme pod utjecanjem Byronove poezije. Glavno je u njima crtanje divljih krajeva (Kavkaza), neograničene slobode i neobuzdanih strasti. Najznamenitije je djelo Puškinovo roman u stihovima „Evgenij Onjegin", već u smjeru realističnom, kojim su smjerom pisane kasnije i njegove krasne pripoviedke. Crtanje pojedinih lica u Onjeginu postade uzorom za sve potonje pisce. Biser je toga romana Tatjana, ta prava specifično ruska duša. U Onjeginu se odrazuju mane i vrline tadanjih Rusa. S umjetničke se strane počinje s Puškinovom poezijom u ruskoj književnosti novo doba, kojemu pripada vatreni Mihajlo Lermontov (g. 1814.—1841.), mnogo slavljeni „pjesnik tuge", koji je pjevao u pravom ruskom duhu, te napisao prekrasnom prozom čuveni roman: „Junak našega vremena". Ovamo još spada Aleksa Kolcov († god. 1842.) pravi Rus i pun ljubavi k ruskomu seljaku. Njegove su liričke pjesme skroz narodne po obliku i po sadržaju.

Piscima je klasične i romantičke škole bila pred očima samo čista umjetnost i zabava, bez smisla za zbiljske potrebe života. Tek u četrdesetim godinama pomoli se misao, da književnost treba da služi družtvu, da pokazuje obćenite čovječje i narodne, psihologičke i životne istine. Ta se književnost zove realistična, te je postajala sve manje zavisna o tudjim formama i motivima, budući da je bila svezana sa zbiljskim ruskim životom.

Spominjuć rusku realističnu školu iztaknut nam je, da se u to doba diele ruski pisci u dvie skupine: jedni su „zapadnici", koji žele u svemu napredak u duhu zapadne Evrope, dok drugi „slavenofili" ne će prosvjete od „gnjiloga zapada", iztičući osebujnu iztočnu grčkoslavensku kulturu. Obje se stranke prepiru i bore medju sobom, ali iza nesretnoga krimskoga rata svi složno rade oko napredka domovine i imenito oko toga, da se narod oslobodi kmetstva, što im napokon uspje. Ruski je realizam postigao u književnosti svoj veliki uspjeh poimence onom vrelom simpatijom, onim nježnim milosrdjem, s kojim se ruska duša očituje u romanu prvih ruskih pisaca ovoga doba. K tomu ruski realiste shvaćaju osnove i uvjete života upravo temeljito.

Zvuk iskrenosti i simpatije ne čuje se ni u kojoj književnosti tako živo i čisto, kao upravo u ruskoj liepoj knjizi. Djela ove škole zadahnuta su ladanjskim zrakom, mirisom širokih šuma, pašnjaka i sjenatih vrtova, koji okružuju starinske dvore vlastelinske; u svima ovim djelima nalazimo svu silu slika seoske prirode i cielu galeriju ženskih tipova, jedan dražestniji od drugoga; većina ovih djela prociedjena je u isto doba humorom, koji je gdjekad ugrižljiv, a kad i kad dobroćudan, čisto ruski narodan. Ta škola vanredno darovitih ruskih pripovjedača obogatila je rusku književnost velikim brojem izvrstnih djela. Ona je jedan od najzanimivijih pojava ne samo ruskoga života nego u obće evropskoga. U djelima ovih pisaca vidjela je Evropa mladenački polet genija, koji se budi na život, našla je ne samo odraz svojih čustava misli i likova, nego nešto, što je Rusija samostalno proživjela, što je organično izraslo na vlastitom tlu i u isti mah što je proniknuto takovim visokim i čovjekoljubivim idejama, koje su zavjetna svetinja svega čovječanstva. Poradi svojih vrlina ruski roman već u svojem početku postade biserom svjetske književnosti. Vogüe u svojem djelu o ruskom romanu želi, da bi ruska književnost priskočila u pomoć francuzkoj, za koju su, veli, došli dani gladi i bezkrvnosti. I Sarcey govori o važnosti ruskoga romana, te dodaje: „Nikad se nije tako obistinila rieč, koja se u 18. vieku često ponavljala: S iztoka dolazi sunce!“

Prvi je počeo crtati pravi život narodni, žive ljude daroviti Nikola Gogolj (1809.—1852.) u svojoj glasovitoj komediji „Revizor“ i u „Mrtvim dušama“, kako je to vrlo umno iztaknuo najveći ruski kritik Visarion Bjelinski (1810.—1848.), davši time novi smjer ruskoj književnosti. Nasljednici su Gogoljevi velikani ruske knjige Turgenjev, Dostojevski i Tolstoj, zatim Gončarov i Pisemski. Veličina njihova stoji u vjernom crtanju duše čovječje u različitim prilikama zbiljskoga života. Svakako je najveći ruski pripovjedač Ivan Turgenjev (1818.—1883.), koji je svojim djelima („Lovčevi zapisci“, „Plemićko gniezdo“, „Rudjin“, „Očevi i djeca“, „Dim“, „Nova zemlja“, „Proljetne vode“, „Punin i Baburin“ itd.) stekao toliku slavu, da se s pravom broji medju najveće pisce svega svieta. Ivan Gončarov (1814.—1891.) stekao je veliko ime svojom „Običnom pripoviesti“ i „Oblomovom“, a Aleksa Pisemski († 1884.) svojim romanom „Tisuća duša“, zatim „Uzburkanim morem“ te pripoviedkama iz seljačkoga života. U crtanju karaktera i duše čovječje slavan je Fedor Dostojevski (1821.—1881.), kao što to svjedoče nje-

govi romani „Zločin i kazna“, „Braća Karamazovi“ i dr. Najveći živi realist u Rusa je grof Lav Tolstoj (rodjen god. 1828.). On je pravi demokrat, koji djelima utvrdjuje ljubav svoju k narodu. Najznamenitija su mu djela: novele „Djetinstvo i momačtvo“, „Kozaci“, zatim glasoviti romani „Vojna i mir“ i „Ana Karenina“, koji mu pribaviše najodličnije mjesto u ruskoj književnosti. U prvom divno crta bojeve Napoleonove s Rusijom na početku XIX. vieka i život visokog ruskog plemstva onoga doba, a u ovom vještački crta život višega družtva u današnje doba naročito iztičući tužne posljedice lošega bračnoga života. U kasnijim svojim djelima („U čem stoji moja vjera“, „Plodovi prosvjete“ itd.), u kojima se bavi filosofsko-vjerskim i moralnim pitanjima, postaje sve većim pesimistom, jer mjesto da pokazuje putove, kako bi se iztriebile ili bar umanjile nevolje, što ih je prosvjeta sa sobom doniela, on s tim nevoljama i čitavu današnju prosvjetu zabacuje i osudjuje.

Uz ove velikane realističnoga smjera pokazali su znameniti pripovjedački talenat Vladimir Korolenko Lêskov († 1895.), Potapenko, Hercen († 1870.), satirik Saltikov (pseudonim N. Ščedrin († 1889.), A. Šeller (pseudonim Mihajlov), Glêb Uspenski i mnogi drugi. Od lirskih pjesnika znamenit je Majkov, Polonski; Pleščejev i slavni Nikola Nekrasov „pjesnik narodne nesreće i stradanja“; a od dramatičkih pjesnika Ostrovski, Potjehin i grof Aleksa Tolstoj.

Uz liepu knjigu, koja je, kao što smo razložili, u novije doba vanredno procvala, napreduje u Rusiji književni rad i na znanstvenom polju. Prvo mjesto zaprema u znanstvenom radu historiografija. Osim povjestnika, koje smo već spomenuli, znameniti su Pogodin, Polevoj, Solovjev, Kostomarov, Ustrjalov, Sabelin, Hiljferding, Čičerin, Ilovajskij, Bestužev-Rjumin i mn. dr. Nadalje se mnogo radi na polju geografije i etnografije, kao što potvrdjuju nebrojena znanstvena putovanja po Sjevernom ledenome moru (Caričev, Vrangel i dr.), po Kitaju (Timkovski, Kovalevski), po središnjoj Aziji (Muravjev, Čihačev, Prževaljski i dr.). Publikacije petrogradskog geografskog družtva zatim vojničkog generalnog štopa kao i ministarsva za unutrašnje poslove vanredno su bogate za etnografiju. Pravne nauke i filosofiju takodjer se njeguju u naše doba, a oko jezikoslovja se mnogo nastoji stranom izučavanjem ruskoga jezika stranom pak iztočnih jezika. Oko prirodnih nauka rade mnogi učenjaci, koji su stekli svjetsko ime; zvjezdarna u

Pulkovi izašla je na glas po V. i O. Struveu. Uslied tako mnogostručnoga rada i na znanstvenom polju stupila je Rusija u zajednicu i utakmicu sa zapadnim državama, te učena Evropa sve više posjećuje Rusiju, obdržavajući tamo svoje medjunarodne znanstvene sastanke (etnografski, statistički, arheoložki, kongres orientalista, liečnika itd).

Dodajmo spominjuć veliko-rusku književnost još nekolike rieči i o malo-ruskoj knjizi. Poznato je, kako se nedavno kušalo uvesti malo-ruski jezik i u knjigu, te tako stvoriti malo-rusku književnost. Pokusi su učinjeni osobito u pjesničtvu i beletristici. Otac malo-ruskoga pjesničtva je Ivan Kotljarevski, rodjen u Poltavi god. 1769. Velikih zasluga stekao je za malo-rusku knjigu I. F. Kvita s pridjevkom „Osnovjanenko“, koji je umro god. 1843. On je marljivo sabirao prekrasne malo-ruske priče, u liepoj pripoviesti „Marusja“ opisao malo-ruski narod, te je ovim i drugim radnjama postao središtem kola malo-ruskih pjesnika, u kojem su se odlikovali Borovikovski svojim baladama, E. Hrebenka svojim humorističkim „razkazama“ i mnogi drugi. Nu prvakom malo-ruske književnosti postade Taras Ševčenko, kojega pjesnički plodovi ne zaostaju za najljepšim tvorinama Puškina i Mickijevića. Ovaj glas stekle su mu pjesme izdane god. 1846. pod naslovom „Kobzar“.* Iz Ševčenkovih pjesama oziva se čista ljubav k prirodi, tajna bol nad izgubljenim nadama i goruća odanost k Ukrajini; dubljina čuvstva i pjesničke slike su tako divne, da su postale upravo pučkima. Nadalje je poznata malo-ruska novelistica Markovičeva (pseudonim Marko Vovčok). Od novijih pjesnika malo-ruskih najplodniji je P. Kuliš, ujedno pisac mnogih pripoviedaka iz malo-ruskoga narodnoga života. I znameniti ruski povjestnik N. J. Kostomarov bio je rodom Malo-Rus te je započeo svoju književnu djelatnost malo-ruskim narječjem u pjesmama i dramama.

Dakako ruskim književnim a imenito pak službenim krugovima ni malo se ne svidjaše ovo nastojanje oko malo-ruske knjige. Bilo ih je dapače, koji su u tom književnom radu nazrievali i politički separatističke težnje. Nešto poradi ove nesklonosti pače protivštine a nešto, jer se razmahala veliko-ruska književnost, podpomagana i cielim velikim narodom i gojena družtvom i državom, ostade kod prvih pokusa malo-ruštine. U ostalom ti pokusi nisu i onako prekoračili praga pučke i liepe knjige a na polje znanosti jedva su se

---

* Kobza je rusko narodno glazbilo.

osmjelili. I ovdje se je pokazao život jačim od zamisli. Isti galički Malo-Rusi, kod kojih se je već s političkih razloga podupiralo svako nastojanje oko domaćega narječja, sve to više prijanjaju uz obću rusku književnost.

Prema tomu pozvani su Malo-Rusi, da svoja duševna svojstva i svoje umne sposobnosti u|ože u zajedničku rusku književnost, te da ju oplode onim vrlinama, koje su njihovu plemenu prirodjene. Ovo uvidjaju najodličniji Malo-Rusi, koji su kano što Gogolj, Bodjanski, Sreznevski, Maksimovič, Markievič kasnije pak Kostomarov, Zukicki, Golovacki i mnogi drugi svojim djelima obogatili zajedničku rusku književnost. Sam najvatreniji Malo-Rus, prije spomenuti Kuliš, odbio je od sebe u epilogu k romanu „Cerna rada“ potvoru, kano da piše pod utjecajem mjestnoga patriotizma ili kano da bi htio na štetu obće ruske stvoriti posebnu malo-rusku književnost. A kako blagotvorno mogu Malo-Rusi utjecati u obću rusku književnost, pokazalo se u radnjama slavnoga Gogolja! On je, ne govoreći o duhu, koji je unesao, obogatio veliko-ruski pjesnički jezik tankim izborom rieči i pojedinim rečenicama iz malo-ruskoga narječja, te je mnogu tudju primjesu odstranio iz veliko-ruskog jezika. Ovaj oživljujući elemenat ima svoj izvor imenito u prekrasnoj malo-ruskoj narodnoj poeziji, koja je samo narječje tako pronikla, da se ono za pravo pjesničkim smatra, jer se iz rieči i epiteta njegovih odrazuje najdublja lirika. Ovakovim izpremiešanjem plemena postali su veliki narodi; ovakovim izpremiešanjem ili bolje ucjepljivanjem i precjepljivanjem narječja postali su svjetski jezici, svjetske književnosti. „Pak napokon, pita dr. Rački, koja bi korist bila obćoj slavenskoj prosvjeti, da se još jednom književnosti umnoži? Kakva bi pače korist od toga bila Malo-Rusima?“

Govoreć o umjetnosti ruskoj, spomenimo najprije slikarstvo a zatim glasbu i piev.

Povjest ruskoga slikarstva može se zgodno u tri velika razdjela podieliti, od kojih prvi ide od pokrštenja Rusa do nastupa Ivana III. na vladu. U tom razdjelu prevladjuje upliv bizantski. Kao što u crkvenom životu prvo mjesto zaprema carigradsko svećenstvo, i kao što bizantski stil kod svih gradnja u Rusiji vlada, isto tako i sve slike svetaca potječu od bizantskih umjetnika. Samostani, u kojima je najjače bio zastupan grčki elemenat, preuzeše njegovati slikarstvo, i tako nastadoše slikarske škole: novgorodska, moskovska i suzdalska. Imenito je cvala škola moskovska pod Gostanom i

njegovim učenicima Josipom, Nikolom i Zakarijom. Žalibože u ono burno doba propadoše većinom djela umjetnička; od onih, koja se spasoše, najznamenitija je slika Kristova, što ju je slikao god. 1339. Mihajlo Mnogogrješni za crkvu Marijinog navještenja u Moskvi. Škola moskovska cvala je do u 16. stoljeće. Na vrhunac je stigla za Andrije Rubleva. Od njega ima još dosta i dobrih slika, koje se korektnim crtanjem i ugodnim bojama znamenito iztiču nad ostalim starijim i suvremenim slikama. Kod drugih se naime slikara iz toga doba opaža kako se strogo drže stare predaje kod slikanja: svetce i svetice slikahu „en face", tamnobojadisane glave s upalim licima i bezživotnim očima podudaraju se s neobično mršavim i dugim tjelesima.

Preokret je nastao na polju slikarstva tek onda, kad je Ivan III., uzevši za suprugu grčku carevnu, pozvao u Moskvu talijanske i grčke umjetnike, pod kojih se je utjecajem po malo stao razvijati posve drugi smjer u slikarstvu. Najznamenitija djela moskovske škole iz ovoga doba, koja su sačuvana, jesu slike u Blagovješčenskom soboru od Feodora Jedikeva (god. 1515.) i Presveto Trojstvo od Nikifora Grablenoga u Troickoj Sergievskoj lavri kod Moskve. Iz škole Andreja Rubleva potječe u drugoj polovici 16. stoljeća Stroganova škola, tako nazvana po svojim osnivačima Maksimu i Nikiti Stroganovu, koja se strogo oslanja o stare bizantske uzore, odlikujući se korektnim crtanjem, jasnim bojama i pomnjivom izradbom odiela. Najveći dio slika bijaše izveden na lipovom i cipresovom drvu, jasniji dielovi slika bijahu sitnim biserom posuti. U ovom drugom razdjelu ruskoga slikarstva, koji seže od Ivana III. do Petra Velikoga, opažaju se prema koncu 16. stoljeća prvi rek bi plašljivi pokusi, da se slikarstvo upotriebi i za svjetske predmete, dok je do onda služilo izključivo crkvi i njezinim potrebštinama. Uz slike svetaca vide se već naslikani prizori iz biblijske pače i iz domaće povjesti. Takovim je slikama za cara Feodora bila ukrašena glasovita od Ivana III. sagradjena „bolšaja granovitaja palata" u Kremlju; žalibože te su slike propale. U 17. stoljeću se liepo razmahalo slikarstvo u Moskvi, na što nas opominju i danas mnoge slike kao u Blagovješčenskom soboru od Simona Ušakova i Arhangelskom soboru od Dorofeja Jermolajeva. Velik broj tih slika sačuvao se je u veličajnoj galeriji slika grofa Šeremetjeva u Petrogradu. Od polovice 17. stoljeća ima već u Moskvi mnogo stranih slikara (Poljaci, Nizozemci i Niemci), od kojih neki stekoše velikih zasluga za rusko slikarstvo (Vilim Höck, Petar Engels i dr.).

U trećem razdjelu ruskoga slikarstva, koji ide od Petra Velikoga do danas, procvalo je vrlo liepo slikarstvo u Rusiji i to samostalnim smjerom, makar da je pobude dobilo najviše od talijanskih, francuzkih i njemačkih slikara. Naročiti procvat ruskoga slikarstva, koje je steklo častno mjesto i priznanje u evropskom umjetničkom svietu, pada već u prva četiri decenija ovoga stoljeća. Od povjestničkih slikara prvo mjesto zauzimlje Karlo Brjulov (1800.—1852.), učenik petrogradske akademije. On je u Italiji, kamo je pošao na nauke, slikao za cara kopije Rafaelovih slika, a u javnost je stupio svojom velikom izvornom slikom: „Posljednji dan grada Pompeja“ (danas u carskoj eremitaži), koja mu je pribavila imenovanje za dvorskoga slikara. Potonja znamenita djela njegova nalaze se u katedrali Kazanskoj i u Izakovoj crkvi u Petrogradu, gdje je naročito u zajednici sa P. V. Basinom slikao orijašku stropnu sliku u glavnoj kupuli. I kao genre-slikar i portretista bio je na velikom glasu. Uz njega znamenit je slikar T. A. Bruni (1801.—1875.). Njegova orijaška slika „Mjedena zmija“ zatim „Isus u vrtu Getsemanskom“ nalaze se u eremitaži. Od njegova umjetničkoga kista ima više liepih slika u Izakovoj crkvi u Petrogradu. Nadalje su znameniti umjetnici: Ivanov otac i sin, Kiril Golovačevski, I. T. Kapkov, Lapčenko, Neff, prof. Ugrjumov („Izbor Mihajla Romanova za cara“), prof. Šebujev, Feodor Ivanovič i mn. dr.

Kano portretiste su znameniti uz spomenute već slikare Sobolevski, Tyranov, Venecianov („Mladi seljak“ u eremitaži) i slavljeni Orest Kiprenski, nazvan „ruski Van Dyck“ (izvrstni portrait Thorwaldsenov u eremitaži). U genre-slikarstvu su se proslavili Masojedov, Sternberg, Selencov, Popov, Varnek i mn. dr. Najveći su medjutim uspjeh postigli ruski umjetnici kano krajoslikari. Na tom je polju slikarstva veliko ime stekao Aleksejev (1753.—1826.), nazivan „ruski Canaletto“ („Pogled na Moskvu“). Nadalje su na glasu Fedor Matvejev, oba Ščedrina otac i sin, Vorobjevi, grof Mordvinov. No ove pretječe I. K. Ajvarovski, glasoviti slikar morskih prizora, koji je svojim slikama probudio začudjenje ciele Evrope. Umjetniku je uspjelo da prikaže na platnu jednako izvrstno i sunčanim sjajem razsvietljenu tihu morsku obalu i olujom uzburkane valove, gdje udaraju o razsjednute primorske stiene, ističući tamo prozirnost vode, čist i vedar uzduh, blistavu sjajnu razsvjetu, blago sumjerje šarâ topologa juga, a ovdje čarni užas i strahotu razputanih elemenata. — Što se tiče manira i kolorita, vidi se, da

noviji ruski slikari sliede Francuze. Pravac im je većinom realističan, koji je, kao što smo gore iztaknuli, i u ruskoj liepoj knjizi mah preoteo. Svagdje se opaža težnja, da se narav što vjernije i točnije prikaže. K starijim umjetnicima pridružio se posljednjih decenija velik broj novih slikara u Rusiji, kojima su imena dobro poznata na daleko izvan domovine. Svima je na čelu slavljeni V. V. Vereščagin, rodjen god. 1842. u Čerepovcu u guberniji novgorodskoj. Kao što je veći dio ruskih slikara i vajara, već preko sto godina, stekao svoje umjetničko naobraženje u petrogradskoj akademiji umjetnosti, tako je i Vereščagin u tom hramu umjetnosti učio i izučio svoje umjetničke nauke, a na to se dao na put te se držao u Parizu, gdje se usavršivao kod Geroma izučavajući imenito tehniku slikarstva. On je dakle za pravo učenik i pristaša francuzke škole, koja se iztiče time, što umije finoću crtanja spojiti sa sjajnim koloritom. Već po njegovim prvim slikama, koje bijahu plod njegovoga putovanja po Kavkaziji, vidjelo se, da je osebujni umjetnik. Svjetsko ime stekao je zatim slikama, što ih je slikao u Münchenu po svojim crtežima iz Turkestana i iz Indije, te ih je izložio u Londonu. Kasnije je bio Vereščagin u vojni rusko-turskoj g. 1877. i 1878., pak su njegove slike sa toga ratišta obišle sve velike evropske gradove. Imenito su na glasu od tih slika: „Šipka-Šajnovo“; „Pred Plevnom“; „Pobjeditelji“; „Na Šipki sve je mirno“; „Grobovi na Šipki“. Kasnije je Vereščagin ovjekovječio na platnu svojim nedostiživim kistom, svojim shvatanjem, svojom zamišlju i izvedbom Napoleonovu vojnu na Rusiju (u 14 slika). I ove slike obišle su svu Evropu. God. 1869. kupio je poznati mecenas Tretjakov Vereščaginove slike iz Turkestana za 90.000 rubalja, te ih je poklonio svomu rodnomu mjestu Moskvi.

Medju ratnim i povjestničkim slikarima znameniti su nadalje Charlemagne, Surikov, Plješanov, Sjedov, A. Kotzebue, i mn. dr. Slikarâ prizora iz običnoga života ima bezbroj, a najviše su na glasu: Jacobi, Morozov, Rjepin, Makovski, barun Klodt, Trutovski, Volkov, Perov, Čistjakov, Nevrev, Bogatov, Bogdanov itd. Na glasu su još krajoslikari: Šiškin, Klever, Kivšenko, zatim Meščerski, Bogoljubov, Kuindži, Sverčkov i Sudkovski te kipari Antakoljski, Kamenski i Pimenov.

U autokratskoj državi, Rusija kao što je, ili dolazi svaka pobuda za napredkom od krune, ili ako je potekla od drugud, može pravo uspievati tek onda, kad steče podpore kod krune. To se vidi

na svakom polju ljudskoga znanja i napredka u Rusiji. To je razlog, da se u razvitku ma kojega znanja i umjeća toliko puta iztiču imena Petra Velikoga, Katarine II. itd. Tako treba da govoreći o ruskoj glasbi i pjevanju odmah iztaknemo, kako imadu za te grane umjetnosti velikih zasluga ruski vladari. Već za Petra Velikoga bijaše u Rusiji kazalištnih predstava s glasbenom pratnjom. G. 1740. bude utemeljena u Petrogradu „dvorska glasbena kapela". Za carice Elisabete cvala je u Petrogradu talijanska opera, dapače u to vrieme pjevana je prva opera ruskim jezikom; dakako pri tom je bio samo tekst ruski, melodije su skroz talijanske. U to je stekla glasba prijatelja i u širim krugovima plemstva, koje utemelji godine 1772. „glasbeni klub" u Petrogradu. Neprocjenjivih zasluga za glasbeno shvatanje i naobrazbu ruskoga višega družtva stekla je Katarina II. Ona je pošiljala mlade darovite Ruse na svoje troške na nauke u inozemstvo, imenito u Italiju, i dozivala mnoge strane umjetnike u Rusiju. K tomu je ova znamenita vladarica išla za tim, da se stvori domaća narodna slavenska glasba, pak je s toga god. 1785. podigla u Petrogradu kazalištnu školu, u kojoj su se mladići i djevojke poučavali u instrumentalnoj i vokalnoj glasbi, u prikazivanju, plesu, itd. Ipak je još nekoliko vremena proteklo, dok je u glasbi provalio narodni ruski smjer. Za dalji razvitak glasbe u Rusiji vrlo je znamenita god. 1802., kad je utemeljeno „filharmoničko družtvo" i čuvena „Rudjinskijeva škola za pjevanje". Rusko više družtvo vanredno zavoli glasbu. I tako zvana komorna glasba poče se sve više njenjegovati. Umotvorine Haydenove, Mozartove i Rossinijeve postadoše popularne u filharmoničkom družtvu, dok Beethoven nije bio toliko obljubljen. Rusija postade „eldorado" za glasbenike stranih naroda. Umjetnici se bogato nagradjivahu, te je glasovita Cataleni koncertujući u Rusiji s punim pravom mogla reći: „le public le plus juste et le plus connaisseur". Medjutim sve to je još strana glasba i piev, većinom od stranih umjetnika Niemaca, Talijana i Francuza i u stranom duhu. Od svih stranaca najviše je kapelnik Cavos u Petrogradu s uspjehom prenosio u glasbu narodne motive i ruski duh. Napokon su u trećoj desetini našega vieka Aleksij Vjerstovskij i Mihajlo Glinka postavili čvrst osnov narodnoj ruskoj glasbi i operi. Vjerstovskoga na temelju ruskih narodnih pjesama sastavljene opere: „Gospodin Tvjerdovskij" po librettu Zagoskinovom i „Dvanaest spavajućih djevojaka" po tekstu Ševirova, zatim „Askoldova mogila" takodjer po riečima Zagoskina, i „San na javi" po tekstu Šahov-

skoga a kasnije „Gromoboj“ i „Moskovski čarobnik“ probudile su neobičan zanos po cieloj Rusiji. Napjevi tih opera nikli su upravo iz dna duše ruskoga naroda. Najbolji je tomu dokaz, što su u tinji čas postali sveobćima: pjevali se u družtvu i na ulici i svirali se svuda. Naročito je opera Askoldova mogila vanredno djelovala na rusko obćinstvo: u Moskvi bi pjevana u nekoliko godina više od 300 puta, te je kazalištnoj blagajni uniela preko milijun rubalja. Jedino vesele igre Gogoljev „Revizor“ i Gribojedovljev „Gore ot uma“ svojim značajnim tipovima iz života stekle su sličan uspjeh. Još i danas napunjuju ruska kazališta Vjerstovskoga opere, osobito „Gromoboj“ i „Moskovski čarobnik“.

A komu od čitatelja nije bar po imenu poznata Glinkina opera „Žizn (život) za carja“, koja se i na hrvatskoj pozornici u Zagrebu pjeva? Glinka je na putu, koji je Vjerstovskij otvorio, pošao za korak dalje, pak je uz ruske upotrebio i srodne no živahnije poljske napjeve i tim se primaknuo cilju, da se narodna slavenska opera stvori. Glinkina opera pjevana je prvi put u Petrogradu g. 1836., pak i danas gospoduje u ruskom opernom repertoiru, a prikazivana je i u inozemstvu s najvećim uspjehom. U dramatskom pogledu još je znamenitija druga Glinkina opera po Puškinovu tekstu „Ruslan i Ludmila“ (1842.); iz te opere takodjer izbija čisti slavenski duh tako u melodiji kao i u ritmu. Ovom stazom, koju su spomenuta dva prva prokrčila, pošli su i sliedeći skladatelji ruskih opera, imenito A. K. Lvov (opere „Udina“, „Bianka“, „Ermo“), bar. Vjetinkov („Demon“, „Mazepa“), Djuč („Hrvatica“), Villebois („Nataša), Ptrujskij („Paraša“), Artenovskij („Zaporožec“), Dargomižskij („Svečanost Bakova“, „Amalat beg“, „Rusalka). Prvo mjesto do Vjerstovskoga i Glinke ide medju ruskim glasbenim velikanima A. Rubinsteina, koji je godine 1859., kad se je razpalo filharmoničko družtvo“, utemeljio „rusko glasbeno družtvo“. Sav glasbeni život Rusije usredotočio se je u to vrieme oko Rubinsteina. On je postao svojim zaslužnim djelovanjem na polju glasbe ljubimcem petrogradskoga i moskovskoga višega družtva, koje je takodjer zasnovalo po uzoru petrogradskom glasbenu visoku školu, konzervatorij. Rubinstein je svojim neumornim umjetničkim radom obogatio nebrojenim kompozicijama glasbu. Osim glasovitoga oratorija „Izgubljeni raj“ (op. 50.) uskladio je mnogo opera, od kojih se u starijim („Dimitrij Donskoj“, „Sibirski lovac“, „Ludi Tomo“ i „Osveta“) oslanja o njemačke glasbenike Mendelsohna, Schu-

*

manna i Beethovena, dok se u novijim drži narodnih ruskih motiva („Feramori“, „Makabejci“, „Nero“ i „Demon“ po poznatom pjesmotvoru Mihajla Lermontova). Poslije spomenutoga trozvieždja na polju ruske narodne glasbe najumniji je genijalni ruski skladatelj i vanredno duhoviti glasbeni kritik A. N. Sjerov. On je s početka sliedio svoga učitelja Glinku u duhu narodnom, ali kasnije pod utiskom Listova i Wagnerova smjera pokuša Glinkin slavenski glasbeni slog s novo-njemačkim Wagnerovim spojiti. U tom su pravcu skladane njegove opere: „Judita“, za koju je sam sastavio libretto, zatim „Rognjeda“, koja je kod prve predstave u Petrogradu tako omilila, da mu je car darovao 2000 rubalja i doznačio doživotnu penziju; onda „Vražja sila“ i „Taras Bulba“. Protiv Sjerova ustade „mlado-ruska glasbena škola“, koja posve prekinuvši s pravilima i predajama zapadno-evropskih skladatelja hoće da glasbenu umjetnost prenese skroz na realističku podlogu. Glavni su zastupnici ove škole Kjuj (opere „Angelo“, „Vilim Redcliff“), N. Rimskij-Korzakov („Snjeguročka“, „Majska noć“ po Gogoljevoj pripoviesti, „Pskovitjanka“) i G. M. Musorgskij („Boris Godunov“). Ova je škola zahvatila i nekoje od starijih skladatelja imenito i Dargomižskoga, koji je u tom duhu skladao operu „Kameni gost“.

U novije se doba kano skladatelji opera odlikuju: Solajskij („Majska noć“), slavni P. I. Čajkovskij „(Vojevoda“), N. I. Solovjev („Bakula kurnjec“), Kašperov („Nepogoda“; živući u Italiji napisa dvie talijanske opere: „Marija Tudor“ „Rienzi“), Salomon („Zaljubljeni vrag“, „Karpatska ruža“), D. A. Stolypin „(Stenka Rasin“), Napravnik („Nižegorodjani“) i neki drugi.

Priedjimo sada od glasbe k pjevanju i to imenito k crkvenom pjevanju. Rusi kao i svi Slaveni od vajkada vole glasbu i pjesmu. To svojstvo Slavena odaje njihovu mirnu i blagu ćud, jer dobro kaže rieč: „tko pjeva, zlo ne misli“. Rusi ne pjevaju samo onda, kad su veseli, njima je pjevanje prošlo posve u narav: seljak ili radnik uz posao neprestano si pripieva; piev mu rek bi najteži posao olakša. K tomu se u Rusiji ta prirodjena ljubav naroda k pievu mnogo njeguje. Tu i vojska imade svoje pjevačke zborove, pa kada čete idu na vježbu, izlaze i opet ulaze u grad pjevajući. Pripovieda se, da je pjesma u srednjo-azijskim vojnama često čudesa činila. Kad su u onim pustarama bez vode čete pod žegom sunčanih trakova dugim hodom već sustajale, povratila bi im se predjašnja svježost duha, čim su pjevači, po nalogu zapovjednika napried stu-

pivši, poznatu koju narodnu pjesmu zapjevali. Na ovako priredjenom narodnom tlu mogao je lako niknuti čuveni zbor Slavjanskoga, koji je svojom ruskom izvornošću zadivio cieli zapad. Dà, u Rusiji ima i u prostoga naroda krasnih grla, koja su u novije doba i dobro uvježbana, imenito u Maloj Rusiji, odakle su prije uzimali pjevače za carski dvor. Ne samo u velikim gradovima nego i po malenim mjestima čuju se u u crkvi kod bogoslužja pjevači svježih i snažnih te vanredno uvježbanih grla. Piev je u ruskim crkvama starodavni, te u bitnosti dopire nepromienjen do vremena Jaroslava Vladimirovića t. j. do XI. vieka.

Pokrštena Rusija dobila je slavensku knjigu sa juga, iz Bugarske, koja joj je po blagoviestnicima dala takodjer crkvene knjige. Uz Bugare došli su iz Bizanta Grci, redovnici i umjetnici; a i obratno Rusi su pohadjali Bizant i Atos. Ovim se je putem i crkveni piev u Rusiji udomaćio i ustalio. Kako je u cieloj iztočnoj crkvi glasba izključena od bogoslužja, bijaše pjevanje sve do dobe Jaroslavljeve recitativ bez kadencije za riedko više od dva glasa, izvadjan obično jednim pjevčikom zvanim domestik (od grčke rieči δομέστικος). Domestik je liturgijske pjesme uz pratnju ostalih pjevčika ili puka po ovom ili onom napjevu samo s kvintom ili bassom („basso continuo") u jednom glasu pjevao, jer je crkveni piev bio melodičan, te ga je domestik samo ljepšao različitim varijacijama i prielazima glasova. Taj najstariji piev pridržan je u samostanima, imenito u kijevskoj pečerskoj lavri, gdje svojom veličajnom jednostavnošću i starinom na svakoga, koji ga sluša, vanredno djeluje. Taj se je piev caru Aleksandru I., kada je god. 1816. bio u Kijevu i u lavri pribivao službi Božjoj, tako dopao, da je izdao ukaz, po kojem se ima ondje u svojoj starodavnosti nepromienjen sačuvati.

Nu nije tako bilo u svim crkvama od starine. Pod knezom naime Jaroslavom bijaše u rusku crkvu uveden troglasni piev Ivana od Damaska; ali se je tečajem sliedećih viekova tako izvrgao bio, da ga je u XVII. stoljeću ruski patrijarha, veliki reformator ruske crkve Nikon odredio reformovovati. Sam prijatelj grčkoga i kijevskoga pieva dozva iz Carigrada arhidjakona Meletija, da uči pjevanje crkveno; a iza deset godina izadje na svjetlo nauka o pievu Nikolaja Diletskoga. Nikon je dao sastaviti sborove dobrih pjevača, mjesto grčkih nota (zvanih u Rusiji „krjuke") uveo zapadno-evropske, pak je i zapadno-evropskim motivima mjestimice osvježio piev Ivana od Damaska. I ova je novotarija probudila u strogim pravoslavnima

veliku zlovolju, pak se još danas ruski starovjerci služe starim krjukama. No zapadni upliv nije prestao djelovati i na ruski crkveni piev, veliki napredak glasbe na zapadu i ondje se je odrazivao. Za Cara Feodora razliegali su se prvi put u ruskim hramovima zvukovi višeglasnih napjeva, a obćenitim je postao taj piev tek za velikoga reformatora i ljubitelja zapadnih uredaba cara Petra Velikoga. U tom pitanju podupirao ga je prosvietljen i glasbi vješt episkop Teofan Prokopovič. Na zapad budu odaslani ruski pjevači, da se ondje usavrše. Teofan predloži caru, da se sastave takovi pjevački zborovi glavno za sv. sinod ili tako zvani sinodalni zborovi. Sam je car dao za dvorsku crkvu sastaviti takav zbor. Ali uza sve to nije se mogao razviti domaći ruski crkveni piev, već bijaše ovaj puko oponašanje zapadnoga imenito talijanskoga. Kad je za carice Elisabete pozvano bilo u Rusiju mnogo stranih umjetnika (Raupach, Aray, Salieri, Stratzer), postao je utjecaj talijanske i njemačke glasbe na crkveni piev još odlučniji. U njihovoj se školi izučiše Račinskij i Berezovskij, potonji učitelj pjevanja. Dvorski pjevači bijahu većinom Malo-Rusi, kojih gibak i čist glas bijaše prikladan prilagoditi piev talijanskomu slogu. Ljubiteljica glasbe carica pozivala ih u dvor, držana su oratorija. Carica Katarina II. prosliedila je taj pravac. Ruski skladatelji postali su oduševljeni sljedbenici slavnih talijanskih i njemačkih maestra. Pod tim uplivom odgoji se i ruski „Palestrina“ Bartnjanskij (1751.—1825.), koga je carica odaslala u Italiju, da se u glasbi usavrši. On je zatim kano domaći sin osobito razširio talijansku glasbu u Rusiji. Sastavio je 35 crkvenih koncerata četveroglasnih, 10 za dvojake zborove i liturgiju troglasnu. Unatoč talijanskomu uplivu opaža se, kako vještaci tvrde, u kompozicijama Bartnjanskoga dosta ruske domaće primjese, a hvali se harmonizacija, te jedrost i čuvstvenost napjeva navlastito u njegovu „hvalospievu kerubina“. Čuveni povjestnik Schlözer bijaše vanredno zanesen ruskim crkvenim pievom, koji je za svoga boravka u Petrogradu (1761.—1765.) slušao u carskoj dvorskoj crkvi iz grla od stotine umjetno uvježbanih pjevača. On piše: „Takovo pjevanje od tako velikoga (12 bassa, 13 tenora, 14 alta, 15 diskanta i preko 50 mladjih učenika) i uvježbanoga zbora ozvanja se neizrecivo veličanstveno. To su najmiliji glasovi (ne ženski ili uškopljenički), pak ujedno najsilniji. Pulpiti, pred kojima stoje basiste, tresu se. Tako veličajan zbor nisam u Italiji nikada čuo.“ Uz Bartnjanskoga slavi se od starijih ruskih skladatelja Dakterev, a od stranih Sarti. Me-

djutim ipak nije na sreću slog talijanski proniknuo u prvotni piev crkveni. Ovaj je ostao cjelovit, jer nije služio temom za druge tvorbe, te se s toga reći može, da se još u svom prvobitnom stanju nalazi; a sačuvao se je u crkvenim knjigama. Doskora dodje mu u pomoć reakcija protiv novotarije. Već car Pavao I. zapovjedi ukazom godine 1797., da se u crkvama samo starinski piev goji, te je i sin mu Aleksandar I. naložio, da se u dvorskoj crkvi samo stari piev izvodi. A da bi se u cieloj Rusiji u tom pravcu radilo, dao je pod Nikolom I. sv. sinod tekst i napjeve crkvenih pjesama pregledati i udesiti ih prema starinskomu pievu crkvenom, te ih je u „irmologiju" t. j. pjesmovniku u više svezaka na svjetlo izdao. Od novijih umjetnika na polju crkvene glasbe i pieva slave se Davidov, Kozlovskij, Naumov, Turčenjev, Lvov itd. Ovaj posljednji stekao je svojim skladbama svjetski glas. Kod svih stolnih crkva u Rusiji, u svim ovećim gradovima posebni su crkveni zborovi, da goje crkveni piev. Imade ih pače u velikim gradovima i više kao što n. pr. u Moskvi metropolitski, akademički, sinodski, sveučilištni itd. Imade i velikaša, koji si drže posebne pjevačke zborove, kano što u Moskvi knez Golicin, grof Razumovskij, Beketov; u Petrogradu grof Šeremetjev itd. Crkveni piev goje takodjer glasbena i pjevačka družtva i akademije. U Moskvi na pr. obstoji „obščestvo ljubitelej crkovnoga pěnija", koje razpisuje nagrade za kompozicije na crkvene tekstove. A svi nastoje sada ponajviše, da se starodavni piev u svojoj čistoći uzpostavi. Prije nego li se razstanemo s crkvenim pievom, spomenimo jednu crkvenu svetkovinu u pravoslavnoj crkvi u Rusiji, kod koje veličanstveno pjevanje tako silno djeluje na svakoga, koji ga je čuo, te ga ne će nikada u životu zaboraviti. To je svetkovina p r a v o v j e r j a.

Češki pisac Drag. H a v l i č e k opisao je tu svečanost u jednom od Kremljskih sobora ovako: Skladno zborno pjevanje, koje na mahove iza svake kitice zamukne, ozvanja se nedoglednim soborom, u kojem se natiskalo silno ljudstvo glava do glave. U to na jedanput zatutnji sa tornja Ivana Velikoga orijaško zvono i za tren zazvone stotine većih i manjih zvona nebrojenih moskovskih crkava; pjevanje zamukne, troja se vrata na ikonostasu otvore i laganim dostojanstvenim korakom ulazi svećenstvo u crkvu, šarena povorka puna slikovitih zlatom i srebrom izvezenih odiela, po kojem se blieŠti biserje i drago kamenje. Metropolita se posadio na uzvišeni priestol; pred njim posjedali su u dva reda episkopi i arhimandrite, ugledne prikaze sa dugim siedim bradama, a iza ovih se postavilo niže svećenstvo bielo i crno, ono u slikovitom na katoličke „pluviale" sličnom odielu, a ovo u crnom odielu sa visokim kamilavkama na glavi. Na to stupi napred arhidjakon i čita odabrano mjesto iz sv. pisma

Kad zatvori svetu knjigu, zavlada čitavom crkvom grobna tišina. Na to se rek bi poozbilji cielo biće arhidjakonovo, to on jakim i što je moguće dubljim glasom progovori ovako: „Tko se svjetlu božanske istine uzprotivi i tminu svoje duše širi u narodu“ — i nadoda zatim iza male stanke gromovnim glasom: „Bio proklet! Bio proklet! Bio proklet!“ Na to počne arhidjakon: „Tko, ako mu je život i duša njegove braće povjerena, ne radi njima na spas već na propast, bio proklet“ — a svi svećenici ponove tri puta: „Bio proklet!“ Na to opet arhidjakon nastavi: „Tko svojoj domovini u vrieme nevolje, koju šalje na nju ruka Gospodnja, ne hiti u pomoć, bio proklet!“ I opet se ozvanja po tri puta otegnuto i muklo: „Bio proklet!“ — „Tko bi se protiv svoga naroda na toliko zaboravio, te bi tudjincu, koji bi našu domovinu nastojao uništiti, pomogao i povećavao poniženje i sramotu svoje vlastite krvi, kao što je učinio Ivan Mazeppa, bio proklet!“ Tu se orio jaki glas arhidjakona poput groma prostranom crkvom i kano da je još koji čas lebdio nad glavama drhćućega puka. I svi častni episkopi sjetno podigoše siede glave i zaviknuše: „Bio proklet! Bio proklet! Bio proklet!“ Ledena me je drhtavica spopala, kad sam tiho ponavljao njihov „Bio proklet!“ I tako je prošao arhidjakon sve pogrješke, griehe i prekršaje, koje može čovjek počiniti protiv Boga, ljudi i domovine, nabrajajuć ih redom i počinjući ih uviek sa: „Tko ...“ i uviek dodavajući kletvu, koju bi episkopi podignuvši se sa svojih sjedala tri puta ponavljali. Arhidjakon bi sve objavljao jakim dubokim basom; njegov „„Bio proklet““ pričinjao mi se je, kano da je od gnjeva i mržnje pred izrečenim griehom naglo ga proklinjao; mirni pak slabi mnogoglasni odgovor episkopa, koji su kletvu tri puta ponavljali, činio se je kao nepromjenljiva osuda iza zreloga razmišljanja, i kano proklinjanje nevidjenih prekršaja jednoglasnim zaključkom cieloga vieća ....“

Drugi dio obreda posvećen je uspomeni znamenitih ljudi. Iza svakoga imena slavi djakon pjevajućim glasom sve zasluge dotičnoga narodnog velikana, na to iza male stanke doda „Vječnaja pamjat“. I episkopi ponove uviek tri puta „Vječnaja pamjat“. „Sakupljeni pobožni puk bijaše razdragan čujući imena velikih svojih ljudi, te po tiho uviek ponavljaše ime onoga, kojega bi djakon spomenuo; tako se je činilo kano da je duh onoga zaslužnoga zemljaka lebdio nad cielom bogoljubnom skupštinom. Mnogi dizahu svoju djecu u vis, da bi vidjela na svoje oči ugledne episkope, koji ustajući sa svojih sjedala dovikuju „vječno spominjanje“ zaslugama velikih narodnih ljudi. Da uzmogneš prosuditi, kako silno djeluju ovakove rieči iz usta episkopa, treba da znadeš, s kolikim strahopočitanjem susreće narod svoje episkope, poštivajuć ih tako rekavši za života kao svetce, jer su svojim ponašanjem, mirnim, uzornim, nesebičnim životom vriedni u istinu svake hvale.“

Ovako se slavi spomen i zaželi vječna pamjat ljubimcu narodnomu gradjaninu Mininu i knezu Požarskomu, Petru I. „velikomu proširitelju i promicatelju domovine“, vojnicima, „koji su pali braneći domovinu protiv navale ohologa franačkoga osvajača“ i mnogim drugim. Na to sliedi treći i posljednji dio svečanosti, želja „Mnogaja ljeta“. Niz onih, kojim se tako čestita, odpočinje se imenom carevim. Čim djakon jakim glasom zapjeva caru „Mnogaja

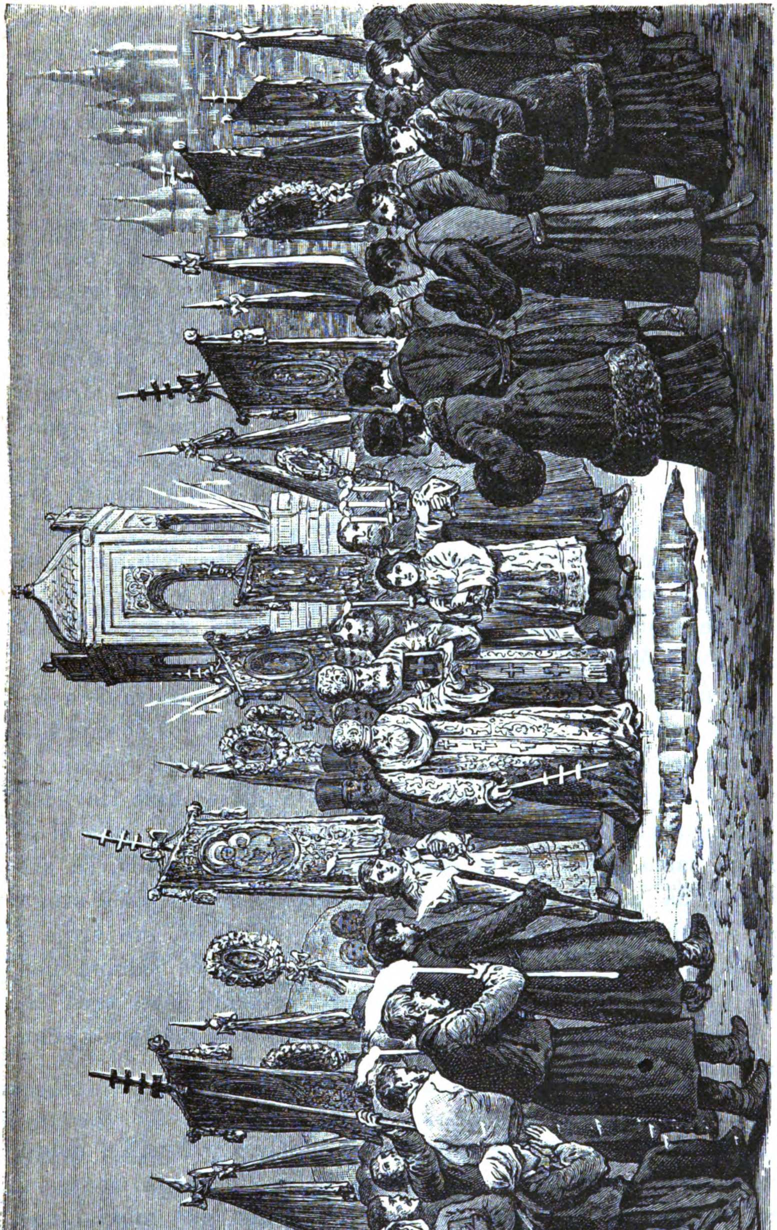

Sl. 42. Blagoslov vode kod Kijeva.

ljeta“ a episkopi tri puta ponove, zagrme vani topovi i oglase se sa tornjeva sva zvona. Na to se zapjeva „Mnogaja ljeta“ napose svakomu članu vladalačke kuće, zatim cielomu svećenstvu, činovničtvu i pobjedonosnoj hrabroj vojsci. Episkopi ponavljaju po tri puta želju djakonovu, a na to čitav zbor pjevački vrlo ljubkim napjevom pjeva „Mnogaja ljeta“. Prisutni svećenici, činovnici, vojnici itd. duboko se poklone, kad se spomene njihov stalež. Kada napokon djakon zatvarajući knjigu zapjeva „I svim vam, pravovjernomu ruskomu narodu mnogaja ljeta“ — prigiblje se i klanja sav bogoljubni puk veselim srcem svojim episkopima, koji ponavljaju po tri puta želju djakonovu.

Ovakove svetkovine davaju ti zgodu, da duboko prodreš u karakter ruskoga naroda, što ti inače nije tako lako kod drugih zgoda. Dà, ovakove svetkovine razjašnjuju ti bezprimjerno rodoljublje i neobičnu požrtvovnost, kojom Rusi nadkriljuju sve druge narode. „Što je“, kliče njemački putopisac, „ma i veliki uspjeh sakupljanja za dobrotvorne svrhe u nas prema požrtvovnosti i darežljivosti Rusa, gdje priprosti nenaobraženi trgovac u plemenitom zanosu stotine tisuća rubalja na oltar domovine polaže! Ali s druge strane treba da se zapitamo: kako slavimo mi naše velike muževe a kako ih slavi Rus? Mogu li se svi naši spomenici od mramora i mjedi, koje smo našim velikim muževima podigli, s onim poštovanjem izporediti, s kojim se u Rusiji na posvećenom mjestu još po slije stoljeća „pred sakupljenim narodom djela njegovih ljubimaca veličaju?“ To je pravo značenje rieči „Vječnaja pamjat“; „to je“ kaže Havliček „blažena neumrlost medju svojima zemljacima.“ I doista, gdje bi se našao ma samo jedan jedini mladić, koji ne bi bio gotov, da sve poduzme i da ma Bog zna što trpi za takovo spominjanje svoga imena — koji bi si možda razmišljao, da svoj život, sve svoje i najmilije dade za domovinu, kad je siguran, da će jednom nad prahom njegovih kosti dostojanstveni starci srebrnih vlasi pred čitavim narodom njegovomu imenu i njegovim djelima zaželjeti vječnu uspomenu.“

* * *

Njemački pisac, koji je više godina proživio u Rusiji i dobro proučio napredovanje Rusa na svakom polju ljudskoga znanja i umjeća, već je u prijašnjem deceniju preneražen nad tolikim napredkom ruskoga naroda, pak s toga pozivlje svoje suplemenike, neka se zamisle u taj neobični kulturni procvat susjednoga ruskoga carstva. Ova opomena Niemca svojim zemljacima glede Rusije vrlo

je zanimljiva, pak ćemo ju ovdje spomenuti. On piše od prilike ovako. U Njemačkoj su do sada ili slabo pratili napredak Rusije ili pak dosljedno nisu htjeli ništa da čuju o slavenskom svietu. Po tom su sretno došli Niemci dotle, da naobrazovani krugovi u Francuzkoj i Englezkoj danas bolje poznaju Rusiju i njezine kulturne prilike nego li susjedna država Njemačka. U onim su zemljama Anatole Leroy — Beaulieu, A. Rambaud, Louis Leger, Murchinson, Ralston i D. Mackenzie Wallace i mn. dr. podali svojim zemljacima velika djela, da ih što bolje upoznaju s orijaškom slavenskom državom. Uzalud tražiš takovih objektivnih i znanstvenih radnja u Njemačkoj, gdje u svojoj sljepoći na toliko omalovažuju slavenski sviet, da bi ih najednom moglo neugodno iznenaditi opažanje, da su naši iztočni susjedi u razvitku čovječanstva onaj faktor, s kojim treba da se drugčije računa, nego li se je to do sada mislilo. Istina Slaveni su u obće nekoliko godina kasnije, a Rusi medju njima gotovo najkasnije stupili u kolo kulturnih evropskih naroda. Ali odatle se ne može zaključivati, da su Slaveni manje sposobni za kulturu nego li Romani ili Germani. Pita se tu, da li su Slaveni, pošto su došli u prilike, da se mogu baviti kulturom, imali volje i sposobnosti, da se posvete kulturi i da li su na polju kulture polučili uspjehe? Tko smije danas o tom sumnjati? Jer se u Njemačkoj do najnovijega vremena nisu poznavali neobični uspjesi ruski na kulturnom polju, dakako nisu se mogli ni priznavati. No ruski jezik, koji u istinu Niemci težko uče kao što u obće sve slavenske jezike, nadalje strana cirilska azbuka ne bi nas smjela sprečavati, da upoznamo znamenite uspjehe ruskoga naroda na kulturnom polju. Minula su vremena, kad su samo stranci u Rusiji bili predstavnici znanosti i napredka: medju muževima, koji danas u Rusiji prvu rieč vode u svim granama ljudskoga znanja i umjeća, iztiču se najviše prava ruska imena. Gotovo je smiešno, kad se gdjekada čuje glas u nas, da bi se Rusi, da olakšaju duševno obćenje s drugim narodima, odrekli cirilice i uveli latinicu u svoju knjigu. Narod, koji broji preko 80 milijuna, može bez brige rabiti svoje posebno pismo i mirno čekati, dok prilike prisile susjede, da uče njegovo pismo. — Ovo se je nagovieštanje njemačkoga pisca medjutim već izpunilo, jer razboritiji Niemci u naše doba marljivo uče ruski i s velikim počitanjem govore o napredovanju Rusije. Oni priznavaju, da kao što je osebujno pismo slavensko, isto tako je posebna, izvorna i snažna ta kultura ruska, koja će jednom preporoditi čovječanstvo.

I u englezkoj se štampi sve jače utvrdjuje misao, da slavenski sviet elementarno raste i napreduje i da mu pripada budućnost. „Preporod ljudskoga roda, koji ne može uspjeti ostarjelome germansko-romanskome svietu, čeka Slavene poimence Ruse,“ pisao je onomadne G. Wachsburne u Contemporary Review-u. Čitajući ovakove izjave nehotice se sjećaš velikog filozofa XVII. vieka Leibnitza, koji je prorekao, da će jednom moskovska velika kneževina zaprietiti svemu svietu. A nije li Napoleon Veliki jednom zgodom na otoku sv. Helene izjavio bojazan, da će ciela Evropa biti ili niz narodnih republika ili će utonuti u ruskom carstvu? A nije li i španjolski državnik i slavljeni govornik Castelar onomadne upozorio suvremeni sviet na ogromnu sjenu Rusije, dok još sjedi i počiva, a kolika li će tek biti, dok ustane i krene na posao da izvrši svoj poziv, te oživotvori oporuku Petra Velikoga? Danas se znade, da oporuka Petra Velikoga u istinu ne obstoji, već je nastala u mašti nekih državnika od straha pred napredkom Rusije. Mi smo naveli ovdje nekoliko nazora velikih umova o budućnosti Rusije samo zato, da se uvjerimo, kako se već od vremena Petra Velikoga priznaje znamenitost velike ruske države.

Spomenimo još na koncu ovoga poglavlja o duševnoj kulturi ruskoga naroda neke značajne običaje i praznike narodne. Rusi imaju mnogo običaja, koji su čisto njihovi, i koji se po tome mogu smatrati kao obilježje njihove narodnosti. Mnogi od tih običaja imaju svoj postanak u vjeri, bilo staroj poganskoj bilo u kršćanskoj; drugi su se opet razvili iz porodičnih i družtvenih prilika i odnošaja, koji su vladali u Rusa još u ono doba, dok su svi Slaveni bili na okupu u južno-zapadnoj Rusiji. Dakako, kao kod sviju naprednih naroda, tako će i kod Rusa s vremenom pravi narodni život pun poezije zamieniti svagdašnja proza velegradova sa svojom grozničavom žurbom i pohlepom za zaslužbom i dobitkom i sa svojim radničkim robovanjem, kao što se to već sada u nekim obrtničkim selima opaža. To su medjutim za Rusiju posve sporadični pojavi. Tu je još gotovo sav narodni život zadržao svoje prastare navike i običaje, kao što svjedoče narodne pjesme, narodne svečanosti a recimo i mnoga praznovjerja. Kako su Rusi vrlo nabožni, zanimljivo je motriti, da su se kod njih zadržali mnogi običaji, koji potječu iz poganskih vremena. Primivši naime kršćanstvo, Rusi ne samo da se nisu odmah razkrstili sa svojom starom vjerom, već im je ona dugo i dugo namirivala pravu vjersku potrebu, dok je nova

vjera bila primljena samo izvanjski u nekim obredima. — Bilo je tako i kod drugih naroda. — Tragovi se stare poganske vjere opažaju u ruskoga naroda i dan danas poslije toliko viekova u mnogim vjerskim običajima, koji se tečajem godine prigodom kršćanskih praznika vrše. Što više, stara je vjera tako duboko bila uhvatila korien u naroda, da su se imena nekih starih božanstva preniela na kršćanske svetce i blagdane, što se je održalo do dana današnjega.

U pogansko doba svaka je ruska kuća imala po jednoga svog domaćeg boga, kućnoga zaštitnika, a tako i svako selo. Tim su se bogovima prinosile žrtve, da bi zaštitu svoju vršili voljnije i milostivije. Primivši sv. krst Rusi se nisu mogli razstati naročito s ovim domaćim bogovima, s kojima su se kroz duge viekove tako rekavši srasli bili. S toga prenesoše ove svoje kućne bogove iz poganstva u kršćanstvo. Mjesto kućnoga boga stare vjere poče svaka kuća slaviti onoga svetca nove vjere, koji je pao u dan, kada se bijaše ona kuća pokrstila, a slavila ga isto onako, kako je slavila i staroga svog zaštitnika. Prema tomu i danas u Rusiji svaka ruska kuća, bilo u selu bilo u gradu, slavi po jednoga svetca kao svoje krstno ime. Njemu se ona moli i žrtvu mu čini; njime se najčešće zaklinje i preko njega se nada dobiti ono što od Boga želi. Krstno je ime svetkovina kućna, porodična; ono ostaje od koljena do koljena i mienja se veoma težko: zato se smatraju kao rodjaci svi, koji slave jednoga istog svetca. Najviše se slavi sv. Vladimir, sv. Nikola, sv. Aleksandar, zatim sv. Ivan, sv. Andrija, sv. Arangjel i sv. Gjurgje. Kao što svaka kuća u Rusiji slavi po jednoga svetca u godini, tako i svako selo ima po jednoga, koga slavi da ga zaštiti od suše, od poplave itd. i da mu donese rodnu godinu. Takova seoska slava (u Srba „zavetina“) slavi se kod Rusa redom tri dana.

U Rusiji ima nadalje praznika ili svetkovina obćenarodnih, koje u isti dan cieli narod slavi i svetkuje. Po načinu pak kako se ti praznici svetkuju, po običajima i po obrednim pjesmama tom zgodom sudeći, nesumnjivo je, da i ovi praznici i običaji kao god i krstno ime dolaze iz starine mnogo ranije od kršćanstva, i da su se oni, i ako pod drugim imenom, slavili još u pogansko doba. Ovo je tim vjerojatnije, što se nekoji od tih praznika svetkuju kod svih Slavena sličnim načinom. Poglaviti ti praznici u svezi su s prirodnim pojavima ponajpače sa suncem, koje su stari Slaveni u velike štovali pod imenom Daždboga, sina Svarogova i Perunova. Mnogi običaji prigodom božićnih blagdana opominju nas na prvi

praznik Daždboga („kračuni“) u doba zimskoga suncovrata. Iza toga je znamenit svetak „Bogojavljenje“ svećenje vode ili Jordanska svetkovina (sl. 42.), koja se osobito svečano slavi po cieloj Rusiji a imenito u Petrogradu na Nevi, jer toj svečanosti pribiva car sa cielim dvorom. — S proljeća je znamenita svetkovina u cieloj Rusiji „semik“ zvana. Ovo je u prvom redu svetkovina seoske ženske mladeži. Djevojke podju u šumu, natrgaju mladih breza, nakite ih viencima i vrpcama, te ih pjevajući pjesme nose selom i poljem. U nekim gubernijama imenito u Moskovskoj i Rjazanskoj savijaju djevojke mlade breze poput okrugloga okvira, kroz koji se onda cjelivaju govoreći: „Mi se hoćemo cjelivati, biela golubice, da budemo uviek dobre prijateljice.“ Semik-svetkovina je za mlade djevojke osobito s toga znamenita, jer ta dan spada medju one, kada mogu djevojke od nevidljivih sila saznati svoju budućnost. Taj dan naime bacaju djevojke pomnjivo savijene vience u vodu; pliva li vienac mirno, znak je, da će se ona djvojka, čiji je vienac, one godine udati; potone li pak vienac, znak je, da se ne će one godine udati, ili ako se uda, da će obudoviti. U drugim opet krajevima ne bacaju se vienci u vodu, već ih djevojke vješaju u šumi na grane drveća. Zatim dolaze češće u šumu, da vide, da li je još vienac na svome mjestu. Ako ga nestane, smatra se zločestim znakom: ona djevojka ne će se ove godine udati, ili po drugom tumačenju — one će godine umrieti. U pogansko doba svetkovala se je semik-svetkovina u čast šumskomu bogu. S proljeća, kad bi se drveće prvim lišćem okitilo, slavile bi šumskoga boga djevojke, jer su one diljem ciele godine najviše bivale u šumi. Dok bi žene i muževi radili na polju, djevojke bi gotovo čitav dan sprovadjale u šumi sabirući jagode i gljive ili pletući vience. Šuma i njezin gospodar šumski bog imadu s toga za seoske djevojke mnogo veću znamenitost nego li za ostalo žiteljstvo, a vienci, što ih na drveće vješaju, jesu žrtveni darovi, koje su nekoć njihove poganske sestre donosile šumskomu bogu.

Nadalje treba da osobito iztaknemo kod Rusa najveseliji praznik „maslenicu“ (naše poklade) u oči korizme. U pravoslavnoj crkvi vrlo su strogi posti, a ruski se narod točno drži crkvenih propisa. On posti 7 tjedana prije Uzkrsa, 3 tjedna i 4 dana za apostolskih postova, imenito u slavu sv. Petru i Pavlu; zatim on posti 15 dana (od 1—15. kolovoza) Marijinih postova, 30 dana prije Božića i povrh toga svake sriede i petka. Pomislimo li na tolike postove,

nemojmo se čuditi, što u oči najvećega korizmenoga posta, koji traje 50 dana, hoće narod da se donekle unapred odšteti, te sprovodi čitavih osam dana u veselju i gostbama. Dakako u gradovima nije tako bučno kao na ladanju, kako nam pokazuje slika 43., ali i gradski žitelji ne dadu si oteti toga veselja. Ta „maslenica“ je po nazoru Rusa obćeniti svesvjetski praznik. Tko bi izbrojio razna imena, kojima Rus nazivlje taj praznik. „Maslenica“ je nećakinja „semika“ proljetnoga praznika, ona je „čestnaja, veselaja i širokaja nedjelja“; ona je „sestra tridesetero braće“ i „unuka 40 baba“, „kćerka triju majka“; „tielo od papira sa ustima od šećera“ itd. Pače i svaki dan u tjednu maslenice ima svoje posebno ime kao „lakomka, „široki“ ili pak „prošćalni den“. Sva ova imena svjedoče, da je taj tjedan posvećen veselju i to u ono vrieme, kad se iza duge zime amo tamo pomaljaju prvi znaci nastajućega proljeća. Dok Rus prigodom svakoga drugoga praznika pita tajanstvene sile za budućnost — kakova će biti žetva, da li će se ženiti itd. — ovoga tjedna na praznik „maslenice“ ne brine se on za sve to, jer taj praznik posvećen je samo zabavi i veselju.

Dok je Božić više blagdan djece, Uzkrs je glavni kršćanski blagdan, te se u Rusiji vanredno svečano obavlja i to uzkrsnuće u crkvi slavi se u 12 sati u noći. Najveća je svečanost u Petrogradu, gdje i car sa dvorom prisustvuje crkvenoj slavi. Iza toga je prvi praznik Gjurgjev dan. Sunce je do ovoga dana došlo do tolike visine na nebu, da je priroda poimence bilinstvo već oživjelo. Najviše običaja i gatanja, što se toga dana vrše, tiču se zdravlja kućne čeljadi, zatim zdravlja stoke i obilatosti joj u mlieku, pak budućnosti momaka i djevojaka. Po dalekom ruskom carstvu raznoliki su običaji na Gjurgjev dan prema dotičnim podnebnim prilikama. — Običaji na Ivanj-dan u Rusa kao i u drugih Slavena potječu od poganskoga ljetnoga praznika. Kao što je poznato, nekoliko dana pred praznikom sunce dostigne na nebu najveću visinu (ljetni suncostaj). Stari su Slaveni tom zgodom slavili slavu sunca i njegove najveće jakosti (kriesovi, ivanjsko cvieće).

Mi smo spomenuli, da ruski narod doduše mnogo puta na godinu vrši stroge poste, ali vidjeli smo takodjer iz ovoga kratkoga pregleda narodnih praznika, da imade narod i mnogo dana veselja i zabave. Priznajmo dapače, da je tih dana za zabavu i uživanje i previše. Velik broj praznika, za kojih se ništa ne radi, ne prija ni malo razvitku narodnoga gospodarstva. Praznici, koji traju po 8 dana,

Sl. 43. „Maslenica" u Bielo-Rusa.

kao na pr. „maslenica“ imaju tu posljedicu, da seljak plandujući po više dana nema prave volje za rad i kad minu praznici, a to je gdjekada baš u takvo vrieme, kad bi se morao sav posvetiti težitbi tla. Bilo je prije i na zapadu u katoličkoj crkvi mnogo više praznika, ali je crkva njihov broj smanjila upravo s toga, da narod što više prione uz rad. U Rusiji, gdje se narod tako žilavo drži starih običaja, težko bi se uspjelo, da se i pokuša smanjiti broj praznika. Ima jedan praznik u Rusa, koji nam najbolje svjedoči, kako se ukočeno drži narod starih navika: to je praznik mrtvih, tako zvana „trizna“ (naš Dušni dan), koja se ljeti obržava. Kako se taj praznik drži u Rusiji, sigurno je običajan još iz poganskih vremena, te ga kršćanstvo kroz tisuću godina nije moglo promieniti. Da se u spomen pokojnika na njihovim grobovima obdržavaju prave gostbe, gdje se jede i pije kadkada i preko mjere, ne samo da se ne slaže sa našim nazorima, nego se čini mnogima upravo oskvrnućem posvećenoga mjesta, gdje počivaju pokojnici. Za Ruse, kao što nam taj praznik svjedoči, vriedi više nego li za koji drugi narod rieč slavnoga Puškina, da je navika pravi despot ljudi.

VII.

Državno uredjenje. Crkva. Vojničtvo. Staleži.

Absolutna vlast careva. — Krunitbene svečanosti ruskoga cara. — Carska kancelarija. — Državno vieće, ministri, senat i sveti sinod. — Razdioba ruske države na gubernije. — Površina i broj žiteljstva u evropskim gubernijama. — Gubernije se diele na okružja, a ova se razpadaju na gradove i ladanje. — Ruska crkva i svećenstvo. — Parohijalno svećenstvo ili crno. — Kaludjeri ili bielo svećenstvo. — Lavre i obični manastiri. — Dohodak i veliko bogatstvo ruskih manastira. — Glasovita Pečerska lavra u Kijevu nad zemljom i pod zemljom. — Razkolničtvo u ruskoj crkvi. — Vojničtvo. — Kopnena vojska. — Mornarica. — Staleži. — Plemstvo. — Gradjani. — Seljačtvo.

Rusija je absolutna država. Ruski je car neomedjeni samodržac, imperator, koji nije nikomu na zemlji odgovoran za svoje čine, nego ima vlast i silu da svojim državama i zemljama vlada kao kršćanski vladar po svojoj volji i uvidjavnosti. Car je ujedno glava crkve. Njegova je osoba sveta i nepovrediva. U njemu je usredotočena najviša zakonodavna i izvršujuća vlast. On je vrhovni gospodar vojske; sudačke se odluke vrše u ime carevo, on jedini ima pravo pomilovanja. Kućne i temeljne državne ustanove zabranjuju vladaru državu dieliti ili primiti krunu, po kojoj bi morao stolovati izvan ruskoga carstva. Nadalje je po istim propisima glede nasljedstva načelno odredjena „primogenitura“ najprije mužke a zatim ženske loze, ali tako, da svaki vladar sam imenuje svoga nasljednika.

Car i carica mora da su vjere grčkoiztočne. Članovi vladalačke kuće zovu se veliki knezovi i kneginje. Nasljednik priestolja postaje punoljetnim s navršenom 16. godinom. Za malodobnoga cara upravlja državom posebno povjerenstvo, ako ne bi pokojni car naročito odredio skrbnika ili regenta. Kad car nastupa priestolje, nema posebnih obreda. Krunitba pak ruskoga cara, koju nam prikazuje slika 44., obavlja se starodrevnim slavljem i sjajem u Moskvi. Uspen-

Sl. 44. Careva krunitba.

skij sobor u Kremlju, kojega nam unutrašnjost prikazuje slika 45. i o kojem ćemo još kasnije više toga spomenuti, najglasovitiji je medju svim crkvama ne samo Moskve nego ciele ogromne ruske države, jer se u njemu već od 300 god. krune ruski carevi.

Pomislimo li, kako je duboko i čvrsto čuvstvo i osjećaj monarhički uvriežen u srcu ruskoga naroda, onda ćemo moći prosuditi, koliki ugled mora da uživa kod ruskoga naroda taj hram, u kojem carska vlast i moć krunitbom i pomazanjem dobiva božansku posvetu. Ta svemoć i veličanstvo ruskoga samodržca ne prikazuje se nikada nigdje u većem sjaju i slavi nego li kod krunitbenih svečanosti, kojima je pozorište Uspenskij sobor.

Kremlj se je za tih svečanih dana posve preobrazio, gotovo ga ne prepoznaješ. Pojavio se je eto vitez, koji je snatreće te vilinske dvore s nova oživio: Moskva i Kremlj oblače se u svečano ruho. Za koji dan sve će se blištiti sjajem nevidjenim. Viest o predstojećem slavlju „vjenčanju carevom sa ruskim narodom“ doprla je već u najudaljenije predjele dalekoga carstva, već krenuše na put tisuće i stotine tisuće podanika, koji svi žele da vide prigodom te slave od lica do lica cara svoga „baćušku“, tako ga vjerni narod još i danas po prastarom patrijarhalnom običaju zove. I doista, izpunit će se svima njihova želja, jer za tih svetčanih dana boravi car neprestano usred svoga naroda, a i na sam krunitbeni dan pušta se narod bez razlike staleža u Kremlj. Do 60.000 ulaznica porazdieli se u predvečerje slave po moskovskim ulicama, a kod pristupa u Kremlj traže se samo zbog toga ulaznice, da ne bi prevelika navala naroda sprečavala razvoj veličanstvene krunitbene povorke.

Dok ovako u Moskvi na stotine tisuća naroda s veselim čeznućem izgledaju skore svečanosti, već je car unišao u dvor Petrovski tri klm. pred Moskvom na starom petrogradskom drumu, a veliki knezovi i veći dio dvorjanstva smjestio se po moskovskim palačama. Tek treći dan iza svoga dolazka u Petrovski dvor krene car u svečanoj povorci u Moskvu.

Na „Voskresenskija vorota“ ima car unići u Kremlj. Tu ga dočeka zapovjednik Kremlja; car sidje iz kočije te polazi pješke u iverske Gospe kapelu, gdje pribiva službi božjoj te se pomoli Bogu pred glasovitom čudotvornom slikom Majke Božje. Na to krene povorka prema sobornim crkvama, pred kojima čeka cara senat. Tu pozdravi cara moskovski metropolita. Pošto se na to pomolio

Bogu u arhangjelskom soboru (crkva posvećena arhangjelu Mihajlu) na grobovima svojih predja, krene dalje prema glasovitim crvenim stubama. Podno ovih stuba bude car dočekan po prastarom ruskom običaju da mu se ponudi kruha i soli. Na to uzidje sa caricom crvenim stubama, okrene se još i tri puta pozdravi narod, te unidje u palaču. Time je svršen prvi čin veličanstvenoga slavlja. Sliedeći dan drži car na carskom trgu (carskaja ploščad) smotru nad vojskom, koja je u velikom broju iz svih predjela prostranoga carstva sazvana, da pribiva krunitbenim svečanostima. Drugi dan iza ulaza careva u Kremlj naviještaju glasnici (sl. 46) u svečanom sredovječnom odielu dan careve krunitbe i to najprije u Kremlju na trgu pred senatskom palačom, gdje se pročitani carski ukaz u stotine tisuće primjeraka medju narod dieli, zatim na crvenom trgu (sl. 47) i tako dalje po cielom gradu, na svakom trgu, na svakom unakršću ulica, dok obidju glasnici čitav grad.

Napokon je osvanuo tako željno očekivani dan krunitbe. Već rano u zoru grad je po ulicama pun naroda, od kojega su tisuće i tisuće probavile noć pod vedrim nebom, jer je i velika Moskva premalena da primi pod svoj krov toliko ljudstvo. Narod je taj još miran reć bi ukočen od noćne studeni. U to sve oživi a narod se stane gibati, kad se oglasi sa Kremlja gruvanje topova i zvono Ivana Velikoga, kojemu se za čas pridruži tutnjava sviju zvona sa 400 moskovskih crkava. Ali još neko vrieme mora da obuzda narod svoju nestrpljivost, dok se napokon čitava krunitbena povorka uredi i krene. Taj sjaj, ta razkoš ne da se opisati! To ti je nepregledni niz zlatnih i pozlaćenih svečanih odora, koje se ljeskaju, blište i prelievaju u raznim bojama starovječnih krojeva i slikovitih narodnih nošnja, usred kojih pod prekrasnim baldakinom, što ga nose najviši dvorski dostojanstvenici, stupa veličanstveno car sa caricom. Oduševljenju naroda nema konca ni kraja. Sve je elektrizovano. Poklici ljudstva izpunjuju sav zrak, kano da nadkriljuju isti rik topova i tutnjavu zvona i svirku glasba, kano da se čuju do nebesa!

Na glavnom ulazu Uspenskoga sobora dočeka cara i caricu vrhovno svećenstvo: metropolit moskovski dade im krst poljubiti, a metropolite novgorodski i petrogradski poškrope ih svetom vodom. U glavnoj ladji izmedju stupova zauzmu car i carica mjesto na priestolju. Na to stupi pred cara moskovski metropolita i zapita ga izpoviest vjere; na što car glasno izgovori nicejski simbol.

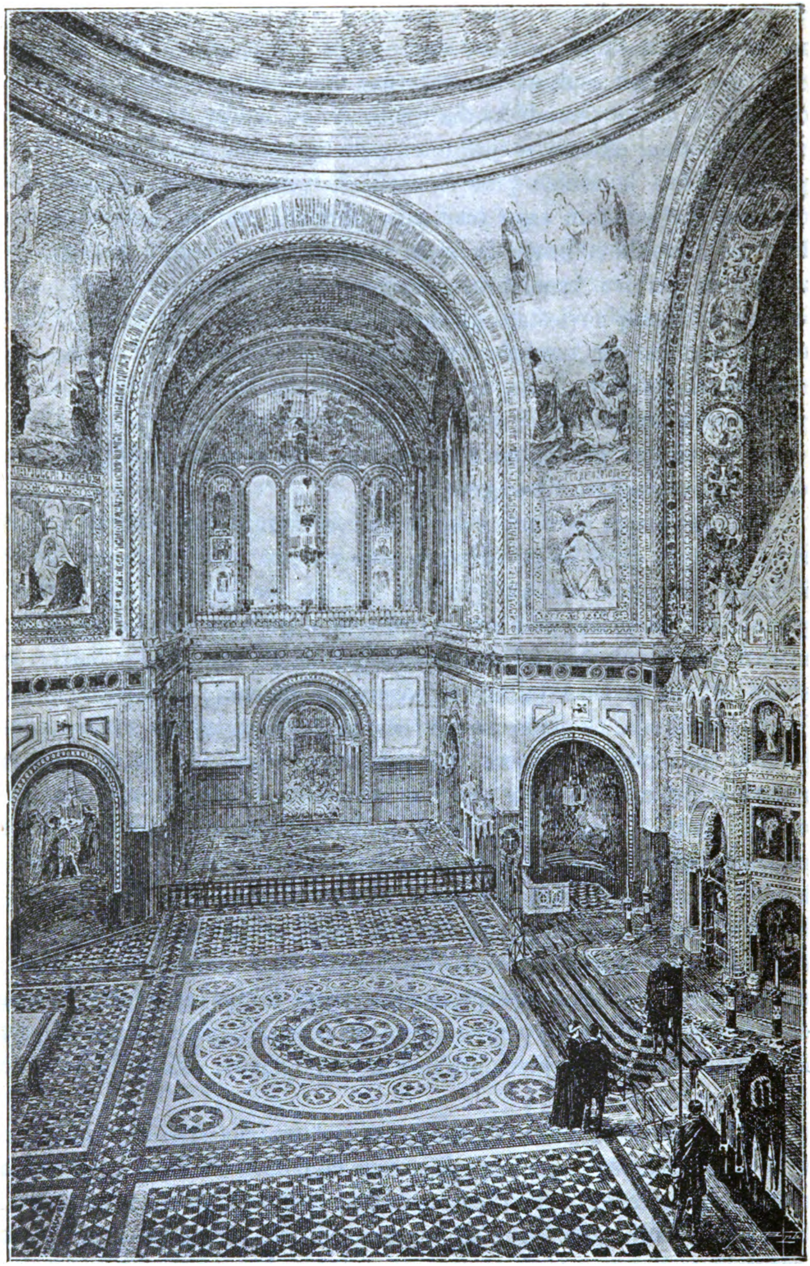

Sl. 45. Unutrašnjost Uspenskoga sobora u Moskvi.

Sada se počne liturgija, koju drži moskovski metropolita uz dvorbu dvanaest arhiepiskopa. Kada se pjeva evangjelje, pristupe k priestolju metropolite moskovski, novgorodski i petrogradski, da odjenu cara u carske haljine. Na to moskovski metropolita dade blagoslov caru, a ovaj zatraži krunu. Primivši carsku krunu u ruke sam si ju postavi car na glavu, te uzme na to u ruke žezlo i državnu kruglju. U to ponovno zatutnje topovi, zazvone zvona, zasviraju glasbe javljajući oduševljenomu narodu, da se je car okrunio. Ovo je za svakoga Rusa najuzvišeniji čas! — Na to se podigne sa priestolja carica, klekne pred svoga supruga, koji uzme sa svoje glave krunu, dotakne se njom glave caričine, a zatim ju okruni manjom za carice odredjenom krunom. Pošto je carica ustala, tiskaju se velike kneginje, knezovi i najviši državni dostojanstvenici do priestolja, gdje veličanstva primaju njihove čestitke. U to se imade obaviti još jedan važan dio krunitbe, naime pomazanje sv. uljem. Dva arhiepiskopa podju do carskoga priestolja, te izprate veličanstva pred žrtvenik, gdje obavi sv. obred pomazanja moskovski metropolita. Najprije pomaže sv. uljem cara na čelu, očima, nosu, ustima, ušima, prsima i rukama, a caricu samo na čelu. Time je krunitba svršena. Krunitbena povorka vraća se usred oduševljeno kličućega naroda natrag u carsku palaču.

Konačno se zaključuju krunitbene svečanosti javnom gostbom u glasovitoj „Granovitaja palati“. Veličanstva car i carica zauzmu mjesta pod priestolnim nebom ogrnuti u grimizni plašt urešen redom sv. Andrije, okruženi velikim knezovima i kneginjama. Kod gostbe dvore prvi dvorski dostojanstvenici. Prisutno je još kod gostbe najviše svećenstvo sviju kršćanskih vjeroizpoviesti i vrhovni državni službenici. Prije gostbe obavi molitvu novgorodski metropolita. Dok traje gostba, izmjenjuje se instrumentalna glasba i piev dvorskih pjevača. Za gostbe izreku se uz tutnjavu topova četiri zdravice: caru, carici, carskoj obitelji, svećenstvu sa svim vjernim podanicima. Kad se svrši gostba, postavi si car opet krunu na glavu, uzme u ruku žezlo i državnu jabuku, te krene s caricom uz hvalospjev u dvoranu sv. Andrije, gdje odlože carska insignija. I time se svrši krunitbena slava.

Ovi veličajni obredi prigodom krunitbe ruskih careva potječu u glavnom iz vremena Ivana III. Vasiljevića, dok se je prije imenito za mongolskoga gospodstva mnogo jednostavnije obavljala krunitba kneza moskovskoga.

Budući da ruski narod u svom caru vidi pomazanika Gospodnjega, poštiva ga s toga, ne gledeć na njegove osobne sposobnosti, vjerskim strahopočitanjem. Gdje god se pokaže u svom prostranom carstvu, svuda ga narod frenetičkim oduševljenjem pozdravlja. Glad ni žedja, vrućina ni studen ne smeta velike mase naroda ruskoga, da ne bi izčekivali svoga obožavanoga cara po više dana pod vedrim nebom, samo kad znadu, da bi ga mogli vidjeti.

Kako velik dio državnih posala rješava osobno sam car, treba za to čitav niz najviših ureda, koji svi zajedno sačinjavaju carsku kancelariju. Ona sastoji od tri odjela, od kojih se treći (prije četvrti) bavi upravom mnogobrojnih dobrotvornih i uzgojnih zavoda, koji su utemeljeni od carske obitelji; drugi vodi široko polje zakonodavstva, a prvi upravlja svim onim poslovima, o kojima car sam osobno odredjuje. I državno tajničtvo za veliku vojvodinu Finlandiju spada izravno pod carsku kancelariju. Prijašnji, god. 1826. osnovani treći odio danas više ne postoji. Predstojnik toga odjela bio je zapovjednik oružničtva i ravnatelj tajnog (političkog) redarstva. Ovaj je odio naročito pazio na zloporabe činovničtva, pa mu je uspjelo često odkriti i odstraniti mnoge nevaljale moćne činovnike u pokrajini. U obće je taj treći odio imao vanredno veliku vlast, koja se donekle nije podudarala s autokratskom vlašću carevom, nego je dapače s ovom u opreci bila. Jedno to a zatim što nije bilo po volji caru Aleksandru II., da sva mržnja, kojom svuda prati obćinstvo tajnu političku policiju, pada na carsku kancelariju, ponukalo je spomenutoga cara, da je god. 1880. tadanji zloglasni treći odio dokinuo, te je političko redarstvo i oružničtvo dodielio ministarstvu unutarnjih posala.

Vlada ruskoga carstva nije za pravo ništa drugo nego takovo tielo, kojega su članovi odsjev autokratske vlasti careve. Ova je utjelovljena kano središnja vlada državnim uredbama, o kojima ovisi uprava zemlje.

Caru su o bok državno vieće, ministri, senat i sveti sinod. Državno je vieće ustrojeno za Aleksandra I. g. 1810. po uzoru tadanjeg Napoleonovog „Conseil d' état“. Ovo je za pravo vieće, koje bi svojim savjetom imalo pomagati autokratičkom imperatoru u vršenju zakonodavne vlasti. Članovi su državnoga vieća veliki knezovi, najviši državni i dvorski dostojanstvenici aktivni i bivši ministri. Svi se imenuju doživotno. — Ruska država imade svoje ministre, ali nema ministarstva sa ministrom predsjednikom

na čelu, kao što je to u zapadnoj Evropi u ustavnim državama. Odbor ministarski u Rusiji nije ono, što je na zapadu ministarsko

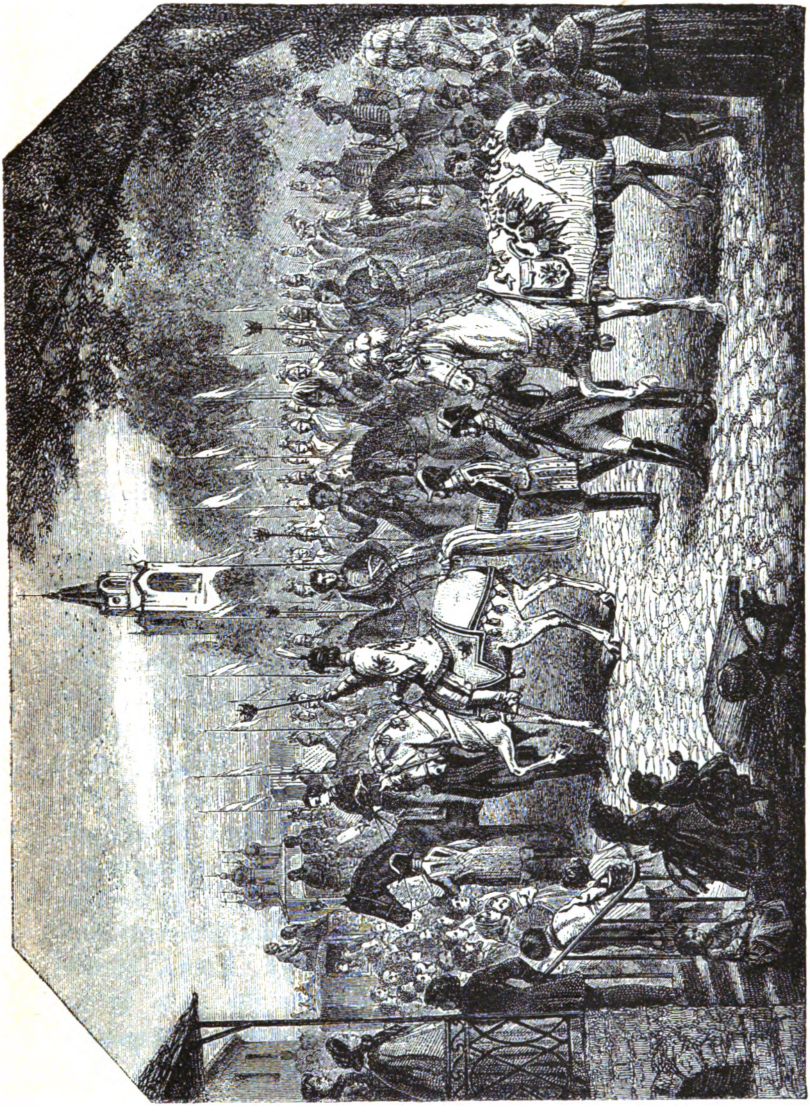

Sl. 46. Glasnici navieštaju dan krunitbe u Moskvi.

vieće. Medju ministarstvima u Rusiji nije onaj vez i uzajamnost, kao što je na zapadu. U tom odboru ministarskom, koji vieća o vla-

dinim predlozima za državno vieće, nisu samo ministri nego i odjelni predstojnici carske pisarne, glavni prokurator sv. sinoda, državni kontrolor, i predsjednici triju odjela državnoga vieća. Rusija ima sada 10 ministarstva i to ministarstvo 1) dvora ili carske kuće, 2) izvanjskih poslova, 3) za unutrašnje poslove, 4) za financije, 5) za pravosudje, 6) pučku naobrazbu i javnu nastavu, 7) za promet, 8) za domene (državna dobra), 9) za rat i 10) za mornaricu.

Senat je u Rusiji uveo god. 1711. Petar Veliki na mjesto nekadašnjega vieća boljara. Za Katarine II. i kasnije doživio je razne promjene, a danas nije gotovo ništa drugo nego vrhovno prizivno sudište, koje ujedno proglašuje zakone ruskomu narodu. Senatu pripada i vrhovni nadzor nad upravom zemlje. Na čelu senata je ministar pravde ili generalni prokurator senata, a na čelu pojedinim odjelima senata jesu nadprokuratori.

Državnomu tajničtvu za veliku vojvodinu Finsku stoji na čelu šef ili predstojnik u činu ministra. On izvješćuje cara u svim poslovima spomenute velike vojvodine.

Jedna od najznamenitijih novotarija Petra velikoga bijaše ta, da je narodnu crkvu sdružio sa državom i njezin upliv na narod podložio državi. U tu je svrhu poslije smrti patrijarhe Adrijana dokinuo patrijarhat i na mjesto patrijarhe povjerio vodjenje crkvenih poslova duhovnomu zboru, s v e t o m u s i n o d u (1721.) Sama vjera i crkvena hierarhija ostala je pri tom netaknuta. Sveti sinod je i danas onakov, kako ga je zasnovao njegov utemeljitelj. On je vrhovna središtna oblast za rusku crkvu, te ima u duhovnim poslovima gotovo isto mjesto i vlast, kao što senat u svjetskim. Sinod nadzire čitavo svećenstvo, predlaže za sva duhovna mjesta i službe, bdije nad čistoćom vjere, pazi da se crkveni zakoni obdržavaju, nadgleda duhovne škole itd. Sv. sinod sastavljen od najviših dostojanstvenika ruske crkve, a predsjednik mu je dotični metropolita petrogradski, novgorodski i finski. Carev je zastupnik visoki činovnik, svjetovnjak t. zv. nadprokurator sv. sinoda. Prema odredbi Petra Velikoga „treba da bude dotičnik odvažan muž, ako je moguće vojničkoga staleža“. On predlaže zboru predmete, o kojima se ima viećati, bez njegove privole ne može se ništa zaključiti, a on odredjuje provedbu zaključaka.

I sami ruski vladari visoko ciene zaključke svetog sinoda, te mu se pokoravaju. To nam potvrdjuje sliedeći malo poznati, ali autentičan slučaj. Neki je mladi čovjek tužio silnomu caru Nikoli I. sv. sinod poradi odluke u pitanju

razpita braka, te je molio cara, da on sam dade sazvati sjednicu sv. sinoda. Car pozove toga čovjeka u svoj kabinet, te mu reče: „Kako se ti, čovječe, usudjuješ tužiti najvišu duhovnu oblast u zemlji, vlast, koju i ja priznajem.“ Kad mu ovaj otvoreno bez straha odvrati, da visoki sinod, premda svet, sastoji od ljudi, dakle od slabih stvorova božjih, tada car dobacivši mu strašan pogled, reče: „Čuvaj se; prvi put u životu dat ću nalog mome zastupniku kod sv. sinoda, da na novo sazove sjednicu. Ali znaj, ako je tvoja tužba neopravdana, ćutit ćeš svu strogost zakona za svoje svetogrdje; imaš li nasuprot pravo, nagradit ću te, što junački braniš pravednu stvar.“ Car je sam predsjedao sjednici. Tužba tužitelja bijaše opravdana; malo zatim dobi on visoki red, ter bude imenovan dvorskim komornikom.

Orijaška ruska država razpada se glede uprave na 68 **gubernija**, koje su prema podneblju i gustoći žiteljstva razne veličine, kao što nam kaže priloženi pregled ruskih gubernija:

Ime, površina i broj žiteljstva u evropskim gubernijama.

Gubernije	□ km.	žiteljstvo god. 1897.	Gubernije	□ km.	žiteljstvo god. 1897.
A. Velika Rusija.			**C. Iztočna Rusija.**		
1. Moskva	33.302	3,050.000	25. Perm	332.054	2,700.000
2. Novgorod	122.337	1,400.000	26. Orenburg	191.176	1,250.000
3. Pskov	44.208	1,200.000	27. Ufa	122.016	1,800.000
4. Tver	65.330	1,900.000	28. Vjatka	153.106	2,800.000
5. Jaroslav	35.613	1,500.000	29. Kazanj	63.715	2,100.000
6. Kostroma	84.695	1,750.000	30. Simbirsk	49.494	1,600.000
7. Vladimir	48.856	1,720.000	31. Saratov	84.492	2,300.000
8. Nižnji Novgorod	51.272	1,900.000	32. Samara	151.043	2,420.000
9. Rjazanj	42.098	2,200.000	33. Astrahanj	236.517	850.000
10. Tula	30.959	1,800.000	34. Područje		
11. Kaluga	30.929	1,500.000	donskih Kozaka	160.352	1,530.000
12. Smolensk	56.041	1,680.000			
13. Orel	46.726	2,450.000	**D. Južna ili Nova Rusija.**		
14. Kursk	46.454	2,750.000			
15. Voronež	65.894	2,980.000			
16. Tambov	66.587	3,150.000	35. Jekaterinoslav	67.719	2,150.000
17. Pensa	38.840	1,900.000	36. Taurija	63.553	1,380.000
18. Vologda	402.725	1,550.000	37. Herson	71.282	2,600.000
19. Olonec	148.761	520.000	38. Besarabija	45.631	1,950.000
20. Arhangelsk	858.560	51.000			
B. Mala Rusija (Ukrajina).			**E. Zapadna ili Biela Rusija.**		
			39. Podolija	42.018	2,500.000
21. Kijev	50.998	3,350.000	40. Volinija	71.851	2,300.000
22. Černigov	52.402	2,450.000	41. Minsk	91.406	1,850.000
23. Poltava	49.895	2,990.000	42. Mohilev	48.046	1,350.000
24. Harkov	54.494	2.590.000	43. Vitebsk	45.166	1,295.000

Gubernije	□ km.	žiteljstvo god. 1897.	Gubernije	□ km.	žiteljstvo god. 1897.
44. Kovno	40.640	1,750.000	55. Petrokov	12.249	1,225.000
45. Vilna	42.529	1,500.000	56. Plock	10.888	635.000
46. Grodno	38.668	1,480.000	57. Radom	12.352	750.000
			58. Sjedlec	14.334	720.000
F. Baltičke pokrajine s Ingrijom			59. Suvalki	12.551	680.000
			60. Varšava	14.562	1,820.000
47. Petrograd (Ingrija)	53.767	1,980.000	H. Finska		
48. Estonska	20.247	420.000			
49. Livonska	47.028	1,350.000	61. Nyland	11.872	250.000
50. Kuronska	27.285	760.000	62. Abo-Bjorneborg	24.171	400.000
G. Poljska			63. Tarastehus	21.584	270.000
			64. Viborg	43.055	383.000
51. Kalič	11.373	1,005.000	65. Sv. Mihalj	22.840	300.000
52. Kielci	10.092	760.000	66. Kuopio	42.730	300.000
53. Lublin	16.832	1,200.000	67. Vaza	41.711	400.000
54. Lomča	12.087	700.000	68. Uleaborg	165.641	250.000

Sjeverne i iztočne gubernije zapremaju veći prostor nego li važnije države zapadne Evrope. I srednje su gubernije veće nego li Švicarska, Belgija ili Nizozemska. Dakako da je broj žitelja gotovo u obratnom razmjeru sa veličinom tih pokrajina. Na čelu gubernijama stoje guverneri, a više gubernija zajedno stoje pod generalnim guvernerom. Mjesta generalnih guvernera ponovno su uvedena pod konac vladanja Aleksandra II., kad su se počeli jače javljati nihilisti u Rusiji. Kako su na ta mjesta došli energični, sposobni, pošteni i vrlo popularni generali, to je doskora bio ugušen pokret nihilistički. Generalni guverneri imadu vanredno veliku vlast u svom području: oni su zapovjednici nad vojskom u dotičnim gubernijama, oni su autokratične glave uprave gotovo s većom vlašću nego li ustavni vladari u zapadnoj Evropi. I guverneri imadu veliku vlast u svojim gubernijama, ali ipak manju nego li generalni guverneri, tako n. pr. vojničtvo nije pod njihovom vlašću.

Gubernije se diele na okružja ili ujezde, kojih imade manje ili više (od 8 do 15) prema prostranstvu gubernije i gustoći žiteljstva. U svakom okružju obstoji po zakonu od g. 1864. okružno vieće (ujezdnoe zemstvo), kojega se članovi biraju svake treće godine u nekom odredjenom razmjerju od tri razreda državnih gradjana: posjednika ili plemića, od seoskih obćina ili mira i od gradova. Vieće se sastaje bar jedan put na godinu, a medjuto dok

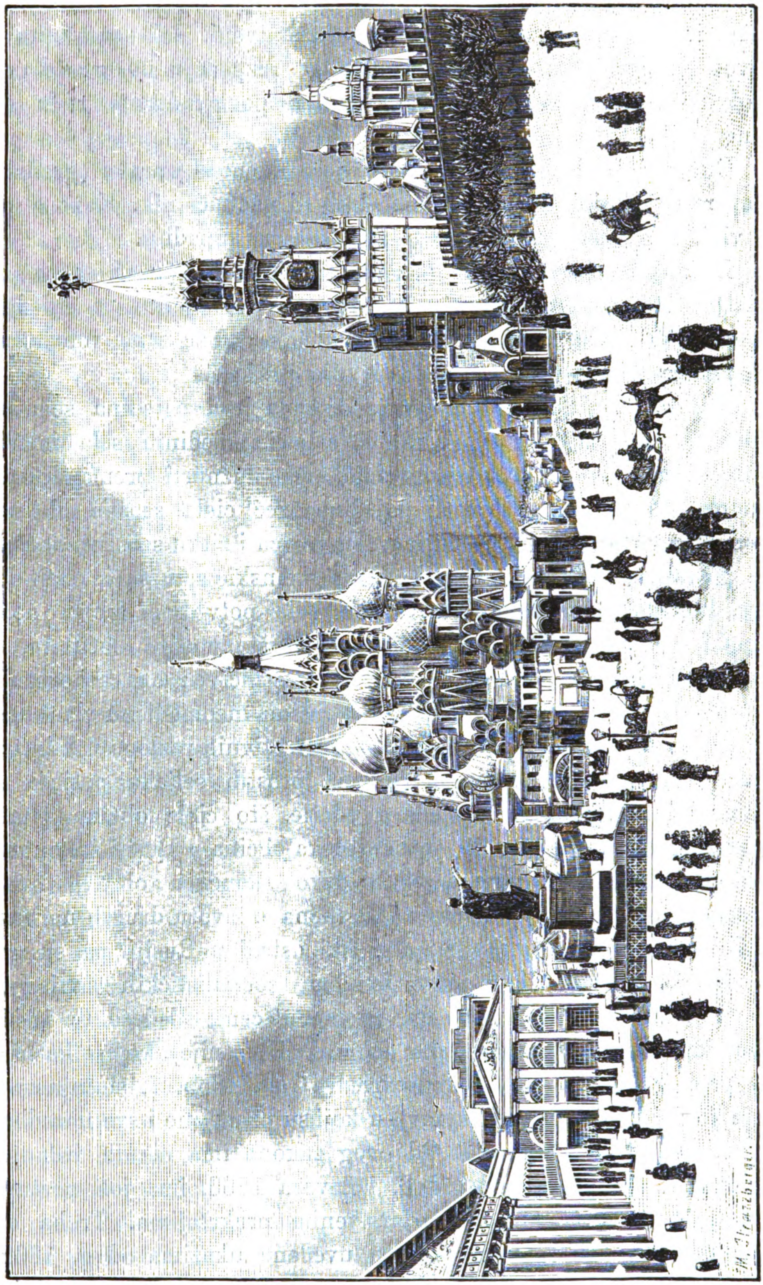

Sl. 47. Crveni trg u Moskvi.

nije na okupu, zamjenjuje ga stalni izvršujući odbor. Predstojnik okružja ima u prvom redu djelokrug redarstveni, dok samu upravu rukovodi gubernijska oblast. Okružja se razpadaju na gradove i ladanje. Gradovi imadu samoupravu po gradskom redu od godine 1870.

Duma t. j. izabrano gradsko vieće imenuje upravu (gradsko poglavarstvo), kojoj je na čelu načelnik ili nadnačelnik. Kako se po tom vidi, ruski su gradovi uredjeni posve na zapadnu.

Ladanjsko žiteljstvo ili seljačko živi u obćinskoj svezi (volost). Više seoskih obćina sačinjava upravnu cjelinu s omedjenom sudačkom vlašću. Ako je velika obćina, može sama volost sačinjavati; na čelu je vieću u volosti starješina.

Najniži član ruskoga upravnog ustroja jesu pojedina sela sa zajedničkim posjedom (mir). Kao što seljaci pojedinih sela imadu zajednički posjed, isto tako su im zajedničke dužnosti prema državi. Za porez, novake itd. ne jamči pojedinac već ciela seoska obćina. Za nerodice daje država predujmove u novcu i žitku seoskoj obćini, a ne pojedincu. Obćinske poslove vode obćinski zastupnici, obćinski odbor, kojemu je na čelu izabrani od vlade potvrdjeni starosta. Obćinski odbor odlučuje o razdiobi zemljišta medju obćinare, o prenosu obćinskoga posjeda na osobno vlastničtvo; on razporezuje porez te ga utjeruje itd. Obćinski odbor ima neomedjenu vlast nad obćinarima, te može pojedinca iz administrativnih razloga u Sibiriju poslati. Ova vanredna vlast u rukama prostih seljaka potječe iz uzajamnosti zemljištnoga posjeda i odatle, što ciela obćina jamči za poreze i daće. Po tom je svaka seoska obćina u Rusiji zakonom, posjedom i dužnostima prema vladi uzko skopčana obitelj, neka jedinstvena cjelina, kojoj nema ništa slična u životu drugih naroda. Zapadnjacima je nepojmljiv taj obćinski ustroj u Rusiji pa su ga neki dapače nazvali neke vrste izrodom socijalističkih sanjarija.

Što se tiče sudstva u Rusiji, spomenut ćemo sliedeće. G. 1649. bijahu ukazi careva sabrani u jedan zakonik (Uloženije), koji je kasnije češće preradjivan, te još i danas vriedi. God. 1835. 1. siečnja uveden je novi zakonik (Svod zakonov), u koji su primljene i sve naredbe, koje su medjutim bile izašle. Od ovog zakona ima raznih izdanja. Osim kaznenoga postupnika od 3. kolovoza 1866. ima još postupnik za mirovinske sudove o redarstvenim prekršajima. Treba da iztaknemo, kako su ruskom sudstvu uvedene ukazima od g. 1862. do god. 1865. neke promjene, koje su se izkustvom u zapadnim

državama pokazale valjanim: javne i ustmene razprave zamieniše pismeni postupak prijašnjih vremena; kaznena je razprava odstupljena poroti; redarstvu je oduzeta sudbena iztraga i predana posebnim činovnicima, sudcima iztražiteljima. Sudbeni kazneni i civilni parbeni postupak izdan je 20. studenoga godine 1864.

Po tomu zakonu imaju pravo suditi u Rusiji: mirovni (inokosni) sudci, od kojih se prizivlje na mirovinsko vieće; kotarski sudovi uz priesežnike u svim slučajevima, gdje se radi o gubitku gradjanskih prava (izuzev zločin protiv države); sudbene palače kao prizivno sudište za odluke kotarskih sudova; i napokon senat. Okružni su sudovi uvedeni za svaku skupinu ujezda ili kotara. Prizivi se šalju na sudbene palače (sudbenija palati), koje donekle nalikuju na naš banski stol; ali one promiene osudu prvoga suda samo onda, kad je zakon zlo protumačen ili zlo upotrebljen. Senat kao vrhovni sud (naš septemvirat) za pregledanje ništovnice, krunom je tomu ustrojstvu ruskih sudova, u kojem se nalaze upotrebljene neke sasvim francuzke misli.

Mirovni sudovi imaju činovničtvo sasvim odieljeno od sudbenog. Mirovni sudac (mirovoj sudija) bira se od okružnih posjednika, a sudi kao i sudac za izmirivanje i kao prosto redarstvo. U njegov djelokrug spadaju gradjanske parnice izpod 500 rubalja i redarstveni prekršaji, za koje se ne plaća više globe od 300 rubalja ili ne sjedi više od godinu dana u zatvoru. Protiv njegove osude može se samo onda prizvati, kad se radi u gradjanskoj parnici o vriednosti preko 30 rubalja, a u kaznenoj o 15 rubalja ili tri dana zatvora. U tom se slučaju prizivlje na okružnu skupštinu mirovinskih sudaca ili mirovinsko vieće (mirovoj sjezd), čiju osudu može ukinuti samo senat. — Smrtna je osuda, osim kod vojničkog kaznenog postupka, pridržana jedino za zločin atentata na cara. Tjelesne su kazni znamenito smanjene. Progon u Sibiriju biva sve rjedji, a može se izreći i administrativnim putem.

Službena crkva ruske države je „pravoslavna crkva iztočna". Svećenstvo te crkve je za sebe posve odieljeni stalež, koji doduše daje iz svoje sredine prirasta drugim slojevima ruskoga družtva — jer mnogi sinovi svećenika idu u državnu službu, — ali ne prima pomladka iz drugih staleža. Svećenstvo plaća u Rusiji od god. 1869. država, ono ne plaća poreza. U duhovnim stvarima spada pod sudbenost svojih poglavara, a u inim pravnim poslovima stoji pod svjetskim sudom. Svećenici se diele na crne i biele.

Prvi, nazvani tako po boji svoga odiela, jesu kaludjeri, koji se ne žene te obdržavaju strogi post; jedino ovi dolaze do viših časti u crkvi. Parohijski ili svjetski svećenici zovu se u opreci prema kaludjerima bieli, makar da se ne odievaju bielom već tamnom mantijom. Parohijski svećenik mora se ženiti, kad nastupa svoje zvanje, ali kad obudovi, ne smije se po drugi put ženiti.

Parohijski svećenici, sami svećenički sinovi, uzgajaju se i naobrazuju izključivo u sjemeništima. Ruska naime sveučilišta, kao što smo već u predjašnjem poglavlju spomenuli, nemaju bogoslovnog fakulteta; samo jedan pravoslavni svećenik predaje na sveučilištu bogoslovlje i mudroslovlje sa gledišta pravoslavne vjere slušateljima svih fakulteta. Parohijski su svećenici većim dielom vrlo siromašni. U novije vrieme nastoji se mnogo u Rusiji o tom, da se poboljša materijalno stanje parohijskoga svećenstva. U svemu ima svjetskoga svećenstva oko 45000, tako da od prilike dolazi jedan na 2400 duša. U dalekoj ruskoj državi ima sada na tisuće župa nepopunjenih. Razlog je tomu u prvom redu slab dohodak župa, zatim što se sada, pošto niesu nasljedne duhovne časti, i sinovi radije posvećuju slobodnijemu i unosnijemu zvanju. Seljak je siromašan i težko oporezovan. On je odan vjeri s dubokim strahopočitanjem, poštiva svetotajstva i obdržava mnoge postove savjestno, ali ipak nema mnogo počitanja pred svojim župnikom, koji je siromašan gotovo kao on sam, a i ćudoredno i duševno ne razlikuje se mnogo od njega. K tomu nema nade svjetovni svećenik na promaknuće, jer su viša mjesta samo za kaludjere. Po tom nema u njega poticala za rad, kad i onako znade, da mu se dobra djela i uzoran život ne će nagraditi promaknućem. To je razlog, da parohijalni svećenici u Rusiji nisu dovoljno štovani, te se ciene samo onda, kad obavljaju crkvene obrede kao sluge Božji. Dakako da imade u Rusiji u novije doba sve više i takovih svjetskih svećenika, koji su naobraženi i uzorni službenici Gospodnji, prava blagodat za onaj kraj, u kojem djeluju.

Povjestnica kaludjera u Rusiji podudara se donekle sa razvitkom kaludjera u zapadnoj Evropi. Prvi kaludjeri bijahu strogi asketi. Puni božanske vjere i čeznuća za drugim boljim životom na onom svietu, slabo su marili za zemaljske potrebe, te su bili uviek gotovi ono malo, što su imali, podieliti s onima, koji su još siromašniji bili. Dakako da je s vremenom ideal kaludjerske jednostavnosti i neimaštine u Rusiji kao i na zapadu podlegao novim

manje strogim i jednostavnim običajima. Darivanjima i zapisima obogatiše se doskora manastiri zlatom, srebrom, dragim kamenjem, zemljama i kmetovima. Tako je n. pr. samostan sv. Trojstva kod Moskve (Troickaja lavra) imao do 120.000 kmetova i prema tomu razmjerne zemlje. „Tako postadoše njihovi dohodci obilati a bogoslužеnije veličanstveno." Takih manastira bijaše mnogo. Kad su u prošlom vieku kmetovi crkve postali vlastničtvom državnim, izgubiše mnogi manastiri veliki dio svoga imetka, ali država ih je ipak u toliko odštetila, da su i dalje mogli gospodski živjeti.

Kaludjeri se diele na arhijereje (metropolita, nadbiskupi i biskupi) arhimandrite (opati), igumane (priori) i monahe. Svaki arhijerej imade svoju eparhiju (biskupiju). Na čelu manastirima stoje arhimandriti i igumani; predstojnica duvnâ zove se igumenija. Na čelu cieloj hijerarhiji je sv. sinod. U svemu ima u Rusiji 3 metropolita, 18 nadbiskupa, 37 biskupa i 32 vikara. U 560 manastira (390 mužkih i 170 ženskih) reda sv. Vasilija, ima do 7000 monaha sa 3600 braće (lajka) i 4500 duvna sa 7500 novica. Manastiri su siela bogoslovne učenosti i književnoga rada. Gotovo u svakom samostanu naći ćeš pravih svećenika znanosti i izvrstnih iztraživalaca u raznim strukama ljudskoga znanja. Dakako najviše se njeguje bogoslovlje i sve što spada na bogoslužje. Ipak je izašlo iz samostana već mnogo znamenitih djela, koja se tiču crkvene povjestnice, umjetnosti itd. Spomenimo još, da se tečajem viekova opaža neka opreka, gotovo bi rekao neprijateljstvo izmedju bielih i crnih duhovnika t. j. izmedju kaludjera i parohijalnoga svećenstva. Težko je svakako stanje parohijalnoga svećenstva, porediš li ga sa kaludjerima. Parohijalni svećenici obavljaju težke dužnosti dušobrižnoga svećenstva, a nemaju nikakvoga izgleda na promaknuće. Kaludjeri pak smatraju parohijalne svećenike nižom klasom, za koju je posve u redu, da se bez ikakvoga prigovora pokorava svojim predpostavljenima, koji su proizašli iz staleža kaludjerskoga.

U Rusiji ima dvie vrsti manastira. Ugledniji i znamenitiji zovu se l a v r e, a svi drugi naprosto m a n a s t i r i. Lavra potječe od grčke rieči „λαύρα" te znači prvobitno cestu, drum, gradsku četvrt. U najstarije doba zvali su se u iztočnoj crkvi imenom lavre oni samostani, koji su nastali od čitavog vienca pustinjačkih stanova, koji su podpuno okruživali unutrašnji prostor, a kasnije su dobili to ime samostani zidovima ogradjeni. Po svomu ugledu i znamenitosti idu ruske lavre ovim redom: 1. P e č e r s k a l a v r a

sv. Antonija u Kijevu. 2. Sergijevska troickaja lavra 64 km. udaljena od Moskve. 3. Nevskaja lavra (samostan sv. Aleksandra Nevskoga) u Petrogradu. 4. Uspenskaja lavra (samostan Marijina uzašašća) na Počajevskoj gori u okružju Kremenečkom u guberniji Volinjskoj. I Čudov samostan u Moskvi zove se u starijim listinama lavrom, ali danas se ne broji medju lavre.

Dohodci, kojima se uzdržavaju ruski samostani, jesu tako zvane appertinencije (pripadci), izravne novčane podpore vladine, darovi, najamnine zgrada, koje su vlastničtvo samostana i kamati samostanskih glavnica. Pod imenom pripadaka razumievaju se jezera, mlinovi, livade, šume itd., koje je samostanima odredila vlada za njihovo uzdržavanje. Samostani drže još danas oko milijun desetina zemlje u svojim rukama. Gotovine dobivaju od države 408.749 rubalja. Dohodci od hodočastnika nisu stalni, već se mienjaju prema broju posjetnika. U velikim lavrama u Kijevu i kraj Moskve računa se hodočastnika na 300.000 na godinu. Osim ovih dohodaka, koji se stječu tako rekavši unutar samostanskih zidina, ima još i drugih dohodaka. Ovamo spadaju dohodci kapela, koje podigoše samostani na drumovima u selima i gradovima. Tako n. pr. kapelica na Gostinoj-dvoru u Petrogradu, koju nam prikazuje slika 48. nosi Gusličkomu samostanu na godinu do 12.000 rubalja. Nadalje donose procesije sa slikama svetaca veliki dohodak mnogim samostanima. Osim toga sabiru milodare po cieloj Rusiji monasi i duvne. K tomu su uz samostane obično velika groblja, na kojima su mjesta za grobove vrlo skupa. Nadalje su uz samostane svratišta za hodočastnike vrlo udobno uredjena kao veliki gradski hoteli. I to je sve dohodak samostana. Po svem tom se računa, da svi ruski samostani imadu godišnjega dohodka 9 do 10 milijuna rubalja.

Konačno je naslagano u samostanskim riznicama toliko blago: zlato, srebro i drago kamenje, da se gotovo ni približno ne da procieniti. Dr. Rački opisujući Sergijevsku troicku lavru piše: „Sve ove davne spomenike nadkriljuje bogatstvom samostanska riznica. Dragocjenosti ovdje sakupljene, ne uzev dakako historijsku i umjetničku vriednost, ciene se na 650 milijuna rubalja! Drži se, da je to najbogatija riznica na svietu. Predstojnik riznice ljubezno me vodio od jednoga staklenoga ormara k drugomu, tumačeći mi u kratko svaki pod povjestnim starinskim i umjetničkim vidom znameniti predmet. Imade tu više dvorana i soba napunjenih takovim ormarima. Tko da opiše tolike zlatne posude, mitre i štake od su-

hoga zlata a draguljima posute; tolike liturgičke knjige u zlato okovane; tolike odjeće prekrasno i dragocjeno izvezene; tolika pokrivala žrtvenička i grobna; tolike starodavne ikone u zlatu; tolika veziva sa zlatom i u biserju iz ruku bogoljubnih ruskih carica; tolike stare rukopise, ća do XII. stoljeća, dielomice sa slikama i ornamentima!“ A koliki je sjaj i koliko bogatstvo po samostanskim crkvama! Koliko su dragocjeni već sami ikonostasi u tim crkvama!

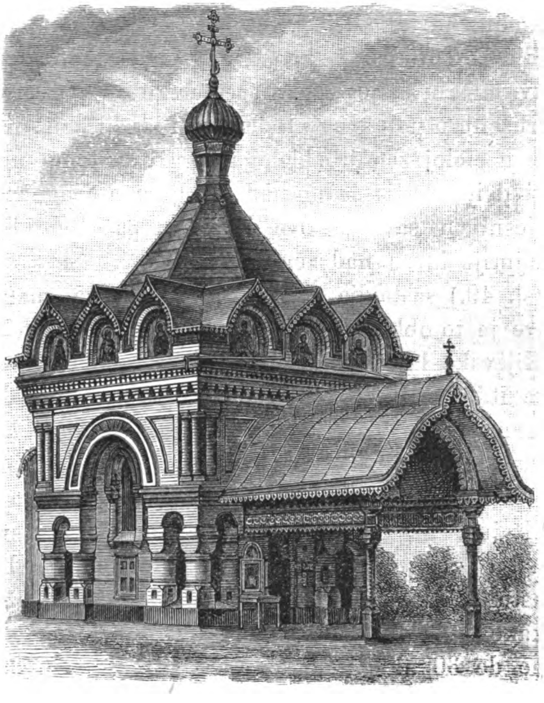

Sl. 48. Kapelica kod Gostinoj-dvora u Petrogradu.

Prema ustanovama iztočne crkve, kao što je čitatelju poznato, zatvora ikonostas sav prezbiterij; a kako iztočna crkva ne dopušta pobočnih žrtvenika, sav se sjaj, umjetnost i bogatstvo, koje je u katoličkom hramu po svim ladjama porazdieljeno, usredotočuje u ikonostasu. Tako zvana „carska vrata“ često su sva od suhoga srebra, a cieli ikonostas blišti se od zlata, srebra, dragulja, u čem u Rusiji vlada neka pobožna razsipnost. Koje čudo da je jedan putopisac ocienio bogatstvo ruskih samostana na tri milijarde rubalja!

*

Veliki glas uživa u Rusiji medju ostalim samostanima glasovita drevna Pečerska lavra, o kojoj ćemo napose nekolike rieči spomenuti.

Tko bi u Kijevu bio a ne bi posietio Pečerske lavre, toga narodnoga svetišta, bio bi sličan onomu, koji bi u Rimu bio, a ne bi pohodio Vatikana. Nad Dnjeprom diže se preko 86 m. visine „Peščerska visina“. Ova je visina tako rekavši izprebušena nebrojenim špiljama, odakle joj ime „peščerna, peščerska“ (пещера = špilja). Prikladna je takodjer za utvrde, a kako u Maloj Rusiji od galičkih medja do Dnjeparske crte nigdje nema tako zgodne prirodne točke za utvrde, ruska je vlada „peščersku“ vis pretvorila u jaku citadelu, okruženu u polukrugu redutama i tvrdjicama. Kijevska lavra najstarija je u cieloj zemlji „bieloga cara“. K tomu nam prikazuje znamenitosti dviju vrsti: jedne nad zemljom a druge pod zemljom; obje u najtjesnijem savezu: ove druge su pače porodile one prve. Obidjimo najprije lavru nad zemljom.

Ona (sl. 49.) sastavlja cielu skupinu crkava, manastira, kuća, zgrada, a sve je to obkoljeno zidinama kano kakova velika tvrdjava. U obsegu Kijevske lavre imade 16 crkava, onda mnogo kuća za hodočastnike itd. To je za pravo mala republika kaludjerska, sama za sebe. Ulazna vrata, koje vode u dvorište toga kaludjerskoga grada, imadu po stienama slike na liepu iz života prvih monaha sv. Antonija i Teodozija. Na nutarnjem kraju dugačkoga ulaza stoji kaludjer križajući na čelu blagoslovljenom vodom svakoga, koji ulazi. Čim si u vrlo prostrano dvorište stupio, eto pred tobom množine hodočastnika sa sviju krajeva Rusije osobito južne, koji su tamo kao kakova vojska utaboreni. Računa se, da svake godine dolazi ovamo do 300.000 hodočastnika, a najviše ih dolazi mjeseca srpnja. Ima ih, koji dolaze iz Finske, Krima, Kavkaza, Sibirije, pače ća iz Kamčatke, dakle od najodaljenijih krajeva orijaškoga carstva. Gdjekoji dodju već pod zimu, te ne mogavši se povratiti u cičoj studeni kući, prezime ovdje dobivši u lavri bezplatan stan i hranu. U lavri naime ima u posebnim zgradama svratišta i gostiona, uredjenih samo za hodočastnike. Blagovališta su veoma prostrane dvorane s više redova stolova, gdje možeš uvieke naći putnika, kako se uz podvorbu samih kaludjera okrepljuju hranom i kvasom (piće). Za „čaj“ imade posebna gostiona. Tu dakle možeš vidjeti kao u kakovu velikom etnografskom muzeju žive slike sviju naroda i plemena Rusije u njihovim narodnim odielima. Kad hodočast-

Sl. 49. Pečerska Lavra u Kijevu.

nici dolaze u provodima, ulaze, kao i kod nas na proštenjima, pjevajući pobožne pjesme uz udaranje zvonâ. Da u toj masi, u lavri, imade prosjaka svake ruke, razumieva se, jer su ovi svuda na takovim mjestima. Hodočastnici su obično obskrbljeni popntbinom; nose ju u kožnoj torbi na ledjima, uz pojas imadu privezan biserni pehar i samovar za čaj, bez kojega Rus ne može da živi. Kako je ruski seljak vičan seobi i putovanju, a imade i kamo, to mu je takav hodočastnički put sa najodaljenijih predjela zabava. Došavši možebit iz Soloveckoga kod Bieloga mora u Kijev i obavivši ovdje svoju pobožnost, kreće mnogi odavle u Jerusolim.

Glavna crkva „velikaja cerkov uspenija presv. bogorodicy pečerskoj lavri" puna je dragocjenosti, medju kojima se osobito iztiče ogromni ikonostas, izradjen troškom Petra Velikoga a ukrašen slikama, odjevenim u srebro i posutim draguljima velike ciene. Carska su vrata od suhoga zlata. No ove i druge dragocjenosti, koje predstavljaju veliku tvarnu i umjetničku vriednost, daleko nadmašuju starodrevni spomenici, o koje se veže velik dio crkvene i narodne poviesti ruske. Ovamo spada prva svetinja crkve čudotvorna ikona „uspenija" Bogorodice, pred kojom gori od god. 1812. vječito svjetlo na uspomenu oslobodjenja Rusije. Ova ikona, svakako i s gledišta historijsko-umjetničkoga znamenita radnja, uživa u ruskom narodu veliko štovanje, te se umnožuje na drvu, platnu i u svakom obliku. Tko ovamo dolazi, svaki ponese sa sobom tu ikonu kao spomen na Pečersku lavru. Budući da pobožni putnici neprestano dolaze i odlaze, drži se u ovoj glavnoj kao i u ostalim podružnim crkvama služba božja cio dan, tako da se ljeti 11 a zimi 9 liturgija na dan izmjenjuje.

Ova lavra imade već od 16. stoljeća svoju tiskaru, u kojoj se ponajviše štampaju bogoslovne i pobožne knjige. Tiskara je obskrbljena strojevima, litografskim zavodom osobito za slike itd., kano svaki sličan nov. zavod. Nadalje je ovdje i velika bolnica i druge razne zgrade. Možemo si po tom pomisliti, koliki prostor zauzima „Pečersk" s tolikim crkvama, manastirima i nuzgrednim zgradama, te kućama, koje su povodom velikih hodočašća nastale. Sav ovaj dio Kijeva broji preko 15.000 žitelja.

Pošto smo razgledali lavru nad zemljom, živi grad, snidjimo pod zemlju u mrtvački grad (sl. 50.). Kijevska pridnjeprovska vis sastoji se dielomice od pieska i otvrdjene gline, u kojoj imade od naravi mnogo udubljenih špilja, dugačkih i krivuljastih a odzgora

okrugljastih, ulaz im je od dnjeparske strane uzak. Po staroj predaji u te su špilje Varjazi ploveći Dnjeprom unosili svoje blago pak i u njima časomice prebivali. Čim se je uvelo u Rusiji kršćanstvo, odmah se smjestiše u te špilje pobožni askete. Za Antonijem iz Ljubeča povedoše se mnogi drugi, te se nastaniše u tim peščerama. Oni si izkopaše ćelije, sagradiše crkvu, te sprovadjahu pod zemljom bogoljubni život. Jedni su riedko izlazili a gdjekoji nikada. Samo vrata od ulaza ostala bi otvorena radi zraka. Ovamo bi peščerni iguman dolazio na tjedan po dva tri puta, te ostavio prosfore (liturgijski kruh) i blagoslovljene vode. Kada bi drugi put našao ove stvari netaknute, tim bi doznao, da je pustinjak umro. U ovim podzemnim prostorijama uredjene su bile i crkvice, oko kojih su se nanizale ćelije, stanice za pojedine pustinjake, koji su s crkvicom stojale hodnicima u savezu.

Dr. Rački, koji je na svojem putovanju po Rusiji bivši u Kijevu pošao i u taj mrtvački grad, piše o njem ovako:

„Tko je bio u rimskim katakombama, može si stvoriti sliku kijevsko-peščerskih špilja. To su podzemni hodnici tako uzki, da daju obično samo jednomu čeljadetu slobodan prolaz. Hodnik razširuje se mjestimice, obično postrance u sobicu, stanicu, nekadašnje prebivalište pustinjakovo, a vodi u prostraniju dvoranu, pretvorenu u crkvicu, u kojoj su pustinjaci obavljali svoju pobožnost. Ulaz sa strane lavre je udoban. U podzemne prostorije vode široke dugačke stube, na kojima sjede prosjaci, moleći prolaznike za milostinju. Na dnu stuba jest mala crkva, pred kojom kaludjeri prodavaju sličice, knjižice itd. Ovdje se tek salazi u „peščere“, u koje vodi kaludjer jednu skupinu putnika, noseći svaki njih goruću svieću, jer je u špiljama tolika tmina, da se bez svjetla ne bi moglo ni hodati. Hodnici su toli zakučasti, izprevijani i mnogobrojni, da bi se bez provodiča svaki izgubio. Užina prostora, množina ljudi, dim svjetiljaka i svieća zadušuje zrak tako, da se jedva dihati može. Ostatci pustinjaka ili su u izdubinama postrance u hodnicima sahranjeni kao što u katakombama, ili leže u grobnicama, koje su smještene u nekadanjim njihovim stanicama ili u crkvicama. U grobnicama leže omotani kano misirske mumije, s prekrštenim na prsima rukama i licem pokrivenim, koje im se samo o svetkovini u spomen njihovu odkriva. Pred grobnicama svuda kleči pobožni puk; svaki grob, svaki udubak s tielom narod pobožno cjeliva. Na grobu, kojega je pokrov često otvoren, postavljena je zdjelica, u koju se bacaju da-

rovi. Svako tielo označeno je nadpisom. Provodič kaže o svakom nekoliko rieči...... Osobitim čuvstvom bio sam obuzet, kada sam došao pred grob prvoga ruskoga ljetopisca Nestora († 1115.), monaha lavre. Tielo mu počiva u srebrnoj grobnici, a nad njom postavilo mu je družtvo za rusku historiju i starine g. 1826. spomenploču. Preko stotine imena kaza nam naš provodič. Ova imena izpunjuju mnoge listove stare ruske povjestnice. Tolikim uspomenama ganut izadjoh iz ovoga podzemnoga grada mrtvačkoga. Ostatci ljudi, koji su se ovdje živi zakopali, propoviedaju veliku krepost kršćanske samozataje, bez koje sviet je trkalištem často- i slavoljublja.“

Pečerska lavra ide svakako medju najbogatije manastire ruske. Do god. 1786. posjedovala je do 138 trgovišta i sela sa 56.000 duša. Tada je država taj posjed preuzela, a samostanu oko 260.000 rubalja za uzdržavanje na godinu doznačila. Ali osim toga imade mnogo vlastitih glavnica ne govoreći o dragocienostima ogromne vriednosti. U samostanu živi do 120 monaha, preko 300 sluga, podvornika, toliko težaka, zanatlija, itd.

Spomenimo sada još koju o razkolničtvu u ruskoj crkvi.

Razkolničtvo je osebujni i neobični pojav u životu ruskoga naroda tim većma, što se bez stranoga upliva posve samostalno razvilo. Uzroci prvomu razkolu u ruskoj crkvi stari su, no posljedice njihove traju još i danas. Mi ćemo na kratko spomenuti početak vjerskoga razkola i navesti barem imena najznatnijih današnjih vjerskih sljedba u Rusiji.

Za cara Aleksija Mihajlovića (1645.—1676.) bijaše patrijarhom Nikon. Crkva ga je izvukla iz ništavila i malo po malo uzvisila do časti mogućnika. Čovjek, koji se digao tako visoko, a iz tolike nizine, nije bio podoban da svlada svoje slavohleplje: sa svoje oholosti i samovlastničtva pribavi si mnogo neprijatelja medju svećenstvom i vlastelom a preziraše ih. Patrijarh Nikon uze nastavljati posao započet od Dionizija Trojičkoga, naime izpravljanje svetih knjiga crkvenih. U slavenske se rukopise uvukoše tečajem viekova mnoge krupne pogrješke, dapače i umetci, koji su prešli u štampane knjige. Grčki episkopi, koji su došli u Moskvu, upozoriše Nikona na te pogrješke, te on sazove crkveni sabor, u kojem bude zaključeno, da se te knjige imadu popraviti prema starim rukopisima slavenskim i grčkim. Nikon sakupi sa svih strana rukopise i učene svećenike te započne posao. Taj Nikonov pokušaj postade povodom razkolu u ruskoj crkvi. Narodu naime i jednomu dielu svećenika i kaludjera

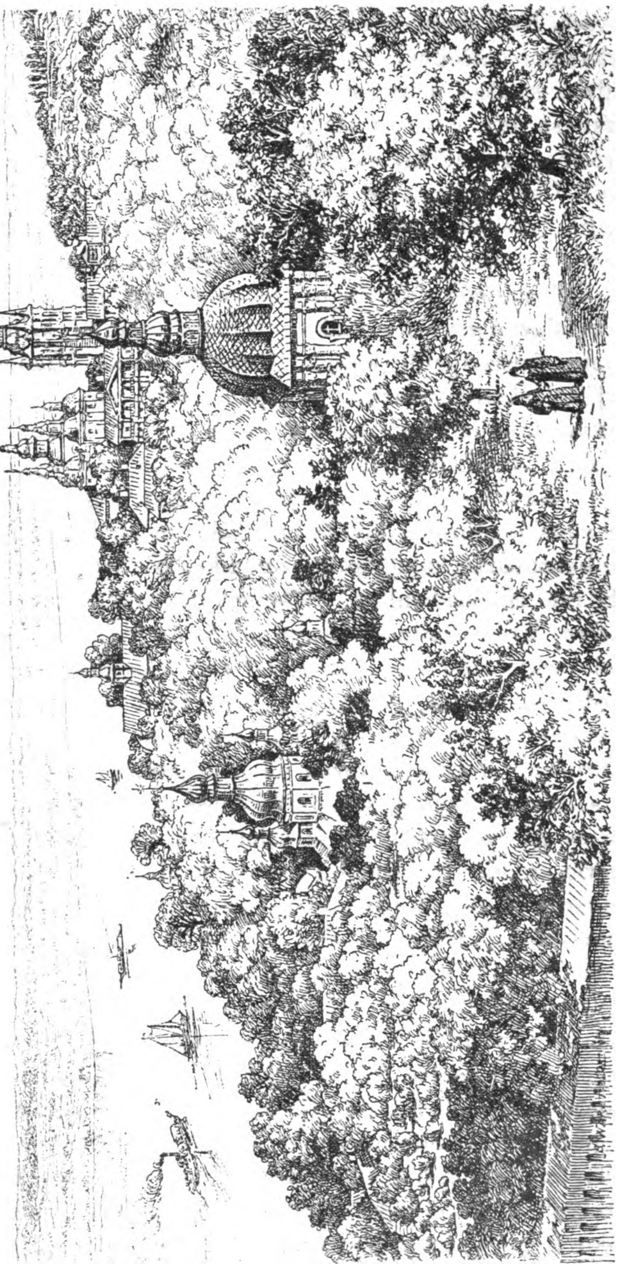

Sl. 50. Kijevske katakombe.

sve bijaše sveto u crkvenim knjigama, dapače i pogrješke prepisivača. Neki promienjeni ili dopunjeni tekstovi protivili su se običnim crkvenim običajima. Na njih su se oslanjali odmetnici, te su zabranjivali strašeći smrtnim griehom brijanje brade, propisivali, da se krsti sa dva, a ne sa tri prsta, a liturgija služi sa sedam a ne pet prosfora. Fanatičari su voljeli umrieti nego čitati ime Jisus mjesto Isus. Osim ljudi, koje je uvuklo u razkol prekomjerno štovanje starih tekstova i starinskih običaja (starovjerci), valja napomenuti prave jeretičare, koji su se upirali na podmetnute ili krive tekstove, te koji su, pošto su dugo kao nepoznati pomiešani bili u krilu pravoslavne crkve, morali na jedanput skinuti krinku dignuvši se protiv izpravljenih knjiga. Reforma dakle Nikonova izmami na svjetlo skriveni razkol u ruskoj crkvi sa njegovim nebrojenim sektama, kojima zametak potječe od aleksandrijskog gnosticizma, perzijskog maniheizma ili možda dapače od indijskog panteizma.

Car je Aleksije odvažno podupirao svoga patrijarha, progonio je vjerske proroke, koji su naokolo hodali i narod bunili, zatvarao je buntovnike kaludjere i svećenike. Na sve strane planuo je vjerski rat. Najznamenitija bijaše pobuna svetih manastira na Bielom jezeru, koji su stravstveno prionuli uz starinske običaje. Manastir Solovecki, glasovito prošteniště, pao je nakon osamgodišnjega podsjedanja: zauzeše ga jurišem, buntovnike povješaše. U to je ohola i nagla ćud patrijarhova dozlogrdila napokon i caru. Videći se patrijarh odasvud okružen od neprijatelja, položi svoju čast i ode u samostan, koji je sam izvan Moskve sagradio. On se je nadao, da će ga car moliti, da se primi opet patrijaršije, ali car nije više mario za nj. Na velikom koncilu u Moskvi (god. 1667). bude ipak odobrena reforma Nikonova i njegovi izpravci knjiga, ali što se je samovoljno odrekao patrijaršije, što je smiono govorio protiv cara i visokog svećenstva, što je zlorabio svoju vlast protiv nižega svećenstva, osudiše ga, da bude zatvoren u manastiru. Spomenutim crkvenim saborom odlučena je sudbina ruske crkve. Narod se ruski razpao na pristaše (velika većina) i na protivnike Nikonovih reforama. Bilo je doduše i prije toga velikoga razkola vjerskih sljedba u pravoslavlju ruskom, ali te su bile neznatne. Odpadnici pak od reforama Nikonovih starovjerci bili su u buduće kvasac, iz kojega proizadjoše razne sljedbe. Poglavita je razdioba ruskih razkolnika na takove, koji priznavaju red svećenički (popovci), i na takove, koji ne priznavaju (bezpopovci). Medju potonjima ima raznih sljedba kao po-

morci, Filipovci („sožigateli“) Kapitovci, Fedosejevci, straniki (putnici) ili beguni (bjegunci), škopci, bičevatelji itd. Od onih razkolnika, koji priznavaju svećenički red, jedan se dio vratio god. 1800 u pravovjerje uz neke posebne povlasti; ti se zovu sada „jedinovjerci“. Povrh toga ima još mističkih i racionalističkih sekta, kao što su duhoborci, molokani (mljekopije), obščije, subotniki, šaloputi, nemoljaki, nenaši ili molčalniki, stundiste neka vrsta protestantizma pravoslavnog, itd.

Završujući ove nekolike rieči o razkolničtvu u Rusiji spomenut ćemo još ovo. Razne vjerske sljedbe imadu u Rusiji pristaša jedino na ladanju medju seljacima. Istina neki su razkolnici kao trgovci i obrtnici stekli veliki imetak, no u višim naobrazovanim krugovima ruskoga družtva nemaju razkolnici pristaša. To je upravo i razlog, što u mnogim predjelima masa naroda drži razkolničtvo narodnom vjerom „par excellence“. Vanjština, do koje prosti narod mnogo drži, odlučila je i u vjerskom pitanju. Seljak je gledao kako uz državnu pravoslavnu vjeru pristaju svi činovnici, vojnici, posjednici, u opće viši staleži, dok su starovjerci jedino seljaci; nadalje je vidio seljak kako spomenuti odličniji staleži bradu briju, te je ne puste da raste kao u seljaka, zatim da se svi na evropsku odievaju, što je sve potvrdilo uvjerenje u seljaka, da je državna pravoslavna vjera samo za „gospodu“, dok je razkolničtvo, zabacujući sve novotarije i odano starim običajima, vjera prostoga naroda. To je s jedne strane zaoštrilo opreku izmedju seljačtva i ostalih staleža, s druge je strane upravo prisililo mnoge seljake, da prodju u tabor razkolnika. U novije su se doba spomenute prilike znatno promienile. U središnjim gubernijama nije bilo na početku našega stoljeća nijednoga sela, gdje ne bi bilo razkolnika, danas se pak najveći dio vratio u pravoslavnu državnu crkvu, o čem nam svjedoče mnoge crkve, što su ih podigli u svom vjerskom zanosu oni razkolnici, koji su se povratili u pravoslavnu crkvu.

Država se u razno doba raznoliko vladala prema razkolnicima i jereticima po tom, da li su se manje ili više državi pogibeljnim činili. Naravno da je država mnogo snosljivija prema tako zvanim stranim vjeroizpoviestima (katolička, protestantska, muhamedovska itd.). Utjelovljujući svome carstvu područja sa stranim vjeroizpoviestima morali su Rusi razstaviti pojam države od pojma vjere. Država je pri tom razprostirući svoje medje nadkrilila crkvu. Nu dok je država bila snosljiva prema novim podanicima, koji su

bili drugih vjera, to je s početka strože postupala protiv onih, koji bi odpali od državne pravoslavne crkve. Ali i proti razkolnicima bijaše s vremenom država popustljivija. Tako je Aleksandar II. ukazom god. 1874. uveo civilni registar za sve vjerske udruge, koje nisu imale nikakvih svećenika, ili takove, kojih do onda država nije priznavala. Na taj je način razkolnicima, koji drže, da se ne mogu izmiriti sa svećenstvom državne crkve, osiguran zakoniti obiteljski život. Dakako da se taj ukaz proteže samo na one vjerske sljedbe, koje priznavaju uredbu ženitbe. — Broj razkolnika i jeretika u ruskom carstvu ne da se tačno označiti. U svemu se računa do 14 milijuna. Pri tom kano da neprestano raste broj jeretika, ali kako nastaju nove sljedbe, svuda se opaža sve veća razlika i opreka glede vjerskih nazora. To nam dokazuje, da u Rusiji pokret vjerski ne ide stanovitim smjerom, nego se samo u obće opaža težnja za življim religijoznim životom. Ovu težnju za živom vjerom umiju razni zanesenjaci izrabiti u svoju korist. Do samoga je svećenstva državne pravoslavne vjere, da uznastoji svim silama oko živahnijega i religijoznijega života u svojoj crkvi. Ono će time dobiti protiv razkolnika i jeretika bolje sredstvo nego li je sva djelatnost državnoga zakonodavstva. U istinu mnogo se u novije vrieme i s te strane nastoji, da se razkolnici i jeretici povrate u krilo pravoslavne crkve. Uz ostala sredstva kao putem knjiga i časopisa rabi i živa rieč. Tako su se u Moskvi dugo vremena vodile svakoga petka ustmene razpre sa starovjercima, koje su se zatim priobćivale u dnevnim listovima. U Petrogradu razpravljaju se vjerska pitanja u duhovnoj akademiji. Budući da se vjerske prepirke oslanjaju ponajviše na sv. pismo, a starovjerci se drže teksta starijega od Nikonova, to oni uče marljivo i stare rukopise. Za čudo je kako pojedini starovjerac pomnjivo prekapa u knjižnicama stare pisane tekstove, ne bi li u njima našao novu potvrdu svoje nauke. Čovjek bi rekao, da je u starovjerstvu zastupan donekle staroruski duh, koji se protivi svakoj novotariji, dok jeretici upravo za njom teže. Starovjercima je pravoslavna crkva odviše gibka, promjenljiva, dok je jereticima previše ukočena, nenapredna dakako ne gledeć na fantastične ili idejalne ciljeve, za kojima neki od njih teže.

* * *

Kao u drugim monarhičkim državama tako je i u Rusiji od vajkada vojska bila mezimče vladara, koji joj sve do dana današ-

njega posvećuju osobito brigu i njegu. Posve je dakle naravno, da je ruska vojska u naše doba vrlo dobro uredjena. U Rusiji smatrahu plemići uviek osobitom čašću, da služe u carskoj gardi, pak je tu bilo u izobilju pomladka u redu častnika. Drugačije prilike bijahu kod redovite vojske, naročito kod pješačtva, gdje je častnicima rodom iz siromašnijih slojeva manjkala školska i vojnička naobrazba. S toga su i slabo napredovali u činu kod vojske, te se riedki od njih popeo dalje od kapetana. S toga su se viši čini počevši od četnika popunjavali iz častničkog sbora kod garde. U generalnom štopu, kod tehnijskih četa i u ratnom ministarstvu bilo je svuda puno Niemaca iz baltičkih pokrajina i stranaca, koje su na dvoru voljeli, te je većina njih marljivošću, savjestnim vršenjem dužnosti, naobrazbom i osobnom hrabrošću dostigla najviše časti u vojsci. Ovako kao što smo eto naveli, bilo je kod vojske nekoć, danas je posve drugačije.

„Prije vojničkih reforama u najnovije doba bila je ruska vojska razred pučanstva bez povlastica. Budući da plemići i trgovci nisu služili kano prosti vojnici, to je seljačtvo i više gradjanstvo dalo caru najviše vojnika. Istina, plemstvo ma da je bilo oprošteno od službe vojničke, ipak je lievalo svoju krv za domovinu, tako da nije bilo gotovo nijedne plemićke obitelji u Rusiji, koja ne bi bila imala po jednoga ili više članova u vojsci još prije god. 1874., kad je uvedena i u Rusiji obća vojna dužnost za sve podanike. Ali treba da se iztakne i to, da su plemići služili samo kao častnici.“ Reforme od god. 1873., kojima je postala vojnička dužnost sveobća, podigle su znamenito ugled vojske. „Odkad je Aleksandar III. posve preustrojio vojsku, kaže P. Vasili „nije ona više zadruga siromaha, koji su se rodili bez povlastica, ili su ih izgubili osudom zadruge.“ Danas je sva mladež ruska u vojsci, u njoj je budućnost Rusije; ruski vojnik ima velik ugled, njemu pripada znamenita uloga u budućnosti.

Petar Veliki prvi je uveo u Rusiju redovitu vojsku svojim ukazom god. 1699. Već god. 1712. brojila mu je redovita vojska 180.298 momaka. God. 1756. brojila je ruska vojska za carice Elizabete 262.900, a pri koncu vladanja Katarine II. bilo je u ruskoj vojsci 479.280 vojnika sa 37 kozačkih pukovnija. Pod carem Aleksandrom I. u vrieme ratova sa Napoleonom I. brojila je redovita vojska 851.707 momaka i 100.000 kozaka. Za ovoga cara bio je prvi put pod oružjem narodni ustanak, koji je brojio god. 1812. oko

320.000 vojnika i 50.000 konja. Za krimskoga rata pod carem Nikolom I. imala je Rusija u redovitoj vojsci 1,627.748 vojnika a u pričuvi 239.776 momaka.

Car Aleksandar II. preustrojio je s temelja rusku vojsku. Prije naime čim je Rus stupio u vojsku, morao se razstati sa svojim selom. On je služio u vojsci 25 godina, a žena mu i djeca pribrajala su se razredu vojničkih obitelji. Sada traje vojnička služba 6 godina. Novaci se razdiele u dvie skupine: jedni služe u redovitoj vojsci šest godina, dok drugi prema svojoj naobrazbi dolaze ranije u narodni ustanak, gdje ostaju 20 godina. Za one, koji služe u redovitoj vojsci šest godina, traje njihova ciela vojna služba ovako: 6 godina redovite službe, 9 godina u pričuvi i 5 godina u narodnom ustanku.

Ruska vojska sastoji danas od stajaće vojske, pričuve, naknadne pričuve, mjestne vojske, i od Kozaka. Stajaću vojsku sastavlja: 1) Pješačtvo (192 pukovnije) i to 12 pukovnija garde i 16 pukovnija grenadira i 164 pukovnije redovitih pješaka (linije), zatim 56 bataljuna lovaca i to 6 bataljuna garde i 20 bataljuna, a drugi se mogu podići u Kavkazu, Turkestanu i Sibiriji. Svaka pukovnija ima u ratno doba 79 častnika i 3874 vojnika, a svaki lovački bataljun broji 21 častnika i 960 vojnika. Pješačtva ima dakle ukupno 18.000 častnika i 860.000 vojnika; konjaničtvo, koje sastoji od 12 pukovnija garde, 46 pukovnija draguna; u vrieme mira ima ukupno 2.800 častnika i 52.000 vojnika, a u ratu 3.750 častnika i 70.200 vojnika. Redovito konjaničtvo sastoji u Rusiji od draguna osim pukovnije carske garde, koja ima tri divizije. Svaka od tih divizija dieli se na 4 pukovnije i to prvu sastavljaju sliedeće pukovnije: garda vitezova, konjanička garda, kirasiri od Carskog sela i Gačinski kirasiri; drugu: grenadiri na konjima, carski ulani, husari od Carskog sela i carski Kozaci; a treću: draguni, ulani, husari od Grodna i carevićevi Kozaci. — Topničtvo sastoji od tri glavne divizije: bojno topničtvo, topničtvo na konjima i tvrdjavno topničtvo. Bojno topničtvo sastavljaju 3 brigade garde, 4 brigade grenadira i 48 brigada linije. Svaka brigada ima 6 baterija. Kod svake baterije ima 8 častnika i 221 vojnik te osam topova. Topničtvo na konjima broji 5 baterija garde i 25 baterija linije. Tvrdjavno topničtvo ima 5 baterija sa 48 bataljuna. Po tom ima cielo topničtvo 365 baterija sa 2.860 topova i 58 kola, a broji 3.580 častnika i 74.000 vojnika. Topovi se dobavljaju iz carske

tvornice topova u Obukovu a dielomice iz Kruppove tvornice u Njemačkoj. Ženijske čete broje 870 častnika i 23.560 vojnika. Prema tomu broji sveukupna ruska stajaća vojska zajedno sa štopom u mirno doba 29.400 častnika i 1,245.000 vojnika.

Pričuva (rezerva) broji u mirno doba 115 bataljuna pješaka, 5 brigada topnika sa 98 topova i 1 ženijski bataljun; u svemu 510 častnika i 24.120 vojnika. U ratno doba rezerva postavi na noge 1,500.000 momaka. — Obći narodni ustanak (Opolčenije) uredjen je god. 1884. a sastoji od tri zbora, od kojih ima svaki 50 bataljuna. Ta vojska može po službenim vojničkim računima brojiti najmanje 2,500.000 vojnika.

Napokon treba da još spomenemo Kozake, skroz narodnu i osebujnu rusku vojsku, kojoj nema slične vojske ni u kojoj državi. Kozaci su razdieljeni po krajevima na čete Donske, Kubanske, Tereka, Azovske, Astrahanske, Orenburžke, Uralske, Sibirske, Transbajkalske i Amurske. Prema zakonu od god. 1875. svaki Kozak mora da služi državi od 18. do 38. godine života. Odievaju se i hrane sami, a država im daje samo oružje i naboje. Od 18. do 21. godine pripadaju pripravnomu tečaju, gdje primaju prva počela vojničke naobrazbe, tako da je svaki Kozak, kad stupi u pukovniju, podpun vojnik navlastito vješt jahač. Na to od 21. do 33. godine služe u stajaćoj vojsci a od 33. do 38. godine u pričuvi. Dvanaest godina aktivne službe diele se Kozaci u tri odjela. Kozaci prvog odjela služe pod zastavom redovite vojske. Poslije 4 godine dolaze u drugi odio. Sada ostaju kod kuće, imaju konje, oružje, te treba da su spremni stupiti u redovitu vojsku na prvi poziv. Posljednje četiri godine ostaju kod kuće, te ne treba da imaju ni konja ni oružja. Kozaci su oboružani kòpljem, čačkom (savinutom sabljom), lakom puškom bez bajonete. Kozačke čete broje u mirno doba 2.269 častnika, 50.000 vojnika te imaju 100 topova. U ratno doba broje 198.000 vojnika.

Po tom broji Rusija u ratno doba:

Stajaće vojske . . .	1,245.000	vojnika.
rezerve	1,500.000	„
narodnog ustanka . .	2,500.000	„
Kozaka	198.000	„
Ukupno	5,443.000	vojnika.

Novi vojni zakon u Rusiji, po kojem je svaki družtveni razred dužan služiti u vojsci, podigao je moralni nivo i moralnu snagu ruske vojske, a da ruski vojnik nije pri tom izgubio prvobitna svojstva, kojima se odlikuje od ostalih vojnika evropskih. Makar da ruski vojnik ostavlja svoje rodno mjesto te poprima posve drugačije način života, ipak on ostaje onaj isti pravovjernik, koji se je od najranijega djetinjstva pouzdavao u časovima radosti ili nesreće u božju providnost. Istina, on ima i pogrješaka, zagrižljiv je, utapa rado srdčbu u sladkoj vodki, rado laže kao djeca i primitivni narodi, ali je pri tom religijozan, a duše je, ma što se reklo, plemenite. U znamenitoj vojni generala Skobeleva u azijskim stepama, kad su izmučeni vojnici u jednom danu hodajući gotovo neprestano po sunčanoj žegi prevalili toliki put, da se je svatko čudio, nijedan se vojnik nije ni malo tužio, ni mrmljao. Deve su padale izmučene, a vojnici nisu klonuli, već su pošli napried ne mareći za smrt, koja im je tako rekavši prietila sa svih strana. „Treba li našemu otcu, caru, možda toj piesak, kad nas je ovamo poslao,“ zapita mladi vojnik svoga druga. „A dâ“, odgovori mu ovaj, „ne zna li car bolje od nas, što mu treba? Prekriži se te slušaj zapovied.“ Taj jednostavni i tako značajni odgovor osokolio je mladoga vojnika, kako pripovieda vjerodostojni svjedok odlični ruski častnik, na toliko, da je vršio svoju dužnost kano stari vojnik ne bojeći se nepogoda vremena.

Kano svi Rusi tako je i ruski vojnik uslužan, ljubezan i milosrdan prema neprijatelju, o čemu imade sijaset dokaza iz bojnoga života. Vojnik ruski sluša nadalje rado častnike. Vojska kao i država ruska temelji se na auktoritetu i bratskoj privrženosti. Zar ne zove jedan drugoga u vojsci kao i u narodu bratom; zar vojskovodja ne nagovara svoje vojnike: „djeco moja“? Upravo to, što ruski vojnik smatra rusku vojsku jednom obitelju, razjašnjuje bolje nego išta neuzkolebivu disciplinu u vojsci. Stega je dobra, poslušnost je ruskomu vojniku najsvetija dužnost, a u obćenju častnika sa vojnicima ne vlada ukočenost kao n. pr. u njemačkoj vojsci. Ruski vojnik drži svoga predpostavljenog svojim bratom, kojega treba da sluša, jer je on zastupnik carev u vojsci. Častnici obće s vojnicima neprisiljeno i prijateljski, nu to nije ni najmanje na štetu disciplini. Ruski je vojnik svojom poslušnošću u raznim zgodama pokazao veliku fizičnu i još veću moralnu odpornu snagu. Tako je neki ruski vojnik godine 1837. prigodom velikog požara u Zimskom dvoru uztrajao stražu stražeći u dvorani na pola izgorjeloj, dok ga nisu izmienili.

Ruska redovita vojska postoji, kao što smo već spomenuli, od Petra Velikoga. Od tog doba počinje se i povjest ruske vojske i čuvene legende o toj vojsci. Petar Veliki imao je posve pravo, kad je nekoliko danâ iza bitke kod Poltave kod gostbe, na koju je bio pozvao i zarobljene švedske generale, rekao: „Srdačna hvala švedskim junacima, što su nas učili, kako da ih pobiedimo". Poslije ovog rata Petra Velikoga sa Karlom XII. („veliki sjeverni rat"), koji je započeo porazom ruskih četa a svršio se sveobćim razsulom švedske vojske, upoznao je ruski vojnik vlastitu svoju snagu i vriednost; od tog doba pouzdaje se u svoju snagu i vjeruje u zviezdu svoje domovine: to pouzdanje i ta vjera podiže ga na prvo mjesto medju svim vojnicima na svietu. „Želiš li pobiediti ruskog vojnika," rekao je Napoleon I. „nije dosta da ga ubiješ, nego treba da ga još k tomu mrtva prevališ („Pour vaincre le soldat russe il ne suffit pas de le tuer, il faut encore le renverser"). Ove karakteristične rieči velikoga vojskovodje najjasnije potvrdjuju hrabrost ruskoga vojnika. On je hrabar, nu uviek hladan, sposoban i najvećeg heroizma, a da na to i ne misli. U povjestnici ruskih ratova u Kavkazu zabilježeno je mnogo junačkih djela, koja ostaju u Rusiji gotovo neopažena, jer ih imade previše. Jedva da se spominju na večer u vojarni pukovnije ili bataljuna, koji su si osvjetlali lice pred svietom. Napose spominje ruska povjestnica veliki broj častnika i zastavnika, koji su u bojevima hrabro branili i čuvali zastave. Tko da ne zna u Rusiji Ivana Arkipova, koji je nosio zastavu jednog pješačkog bataljuna, te koga su odnieli težko ranjena sa bojnog polja kod Slavkova (Austerlitz)? Odvedoše ga kano sužnja u Francuzku, gdje je ozdravio; kasnije za vrieme mira vrati se u Rusiju. Ovaj je zastavnik živio nekoliko mjeseci u Francuzkoj, a da nitko ni slutio nije, da nosi oko noge omotanu zastavu svoga bataljuna, koju je uviek skrivao, makar da je trpio velike boli od rana. Njegov bataljun bijaše obtužen poradi gubitka zastave i brisan iz listine ruske vojske, a kasnije je povratak Ivana Arkipova spasao čast bataljuna.

Ruska vojska u ratu napreduje bez zapreka, ona mora da stigne do opredieljena cilja. Domoljublje carevo prednjači narodu, pak je ruska vojska malo po malo zabacila uredbe, koje joj bijahu nametnuli ljudi zadojeni tudjim duhom imenito duhom pruskih vojskovodja. Ruska je vojska odlukom cara i nastojanjem velikoga organizatora svoga generala Vanovskoga, ministra ratnoga, krenula putem, koji joj je označio glasoviti Suvórov, jedan od najvećih

vojskovodja 18. vieka. Narodna misao, na koju se oslanjaju sva djela današnje ruske vlade, djelovala je takodjer, kad se je preustrajala oprema ruske vojske. Nestalo je velike razlike u kroju te ciela vojska imade istu narodnu nošnju: kratka kabanica bez sjajnih puceta, a svaka pukovnija ima ovratnik druge boje; mjesto kape, što su ju prije nosili, imaju sada narodnu šapku od „astrahana“. Konjaničtvo se razlikuje od pješačtva samo „epoletama“. Jedino carske i neke pješačke pukovnije pridržale su nekadašnju nošnju. Kozaci nose kao uviek narodno odielo. I to što se je uvelo narodno odielo u vojsku, zasluga je velikoga ruskoga generala Suvórova. On je prvi zabacio u boju nošnju, koju je imala vojska za cara Pavla I. Na čelu vojske nosio je taj stari general jednostavnu rusku košulju, sličnu bluzi francuzkog radnika, a samo redovi na prsima pokazivali su, da je visoki vojnički dostojanstvenik. On je utemeljitelj narodne vojničke ruske škole. Njegovi su nazori i danas još evangjelje ruskih stratega. „Tane je ludo, bajonet vriedi,“ rekao bi svojim vojnicima želeći ih uvjeriti, da osobna hrabrost i sada odlučuje pobjedu.

Završujući opis ruske vojske spomenimo još nekoliko rieči o Kozacima, koji služe u vojsci kao konjanici. Izporedimo li ih sa zapadnoevropskim konjaničtvom, Kozaci ne jašu liepo. Stremen im je kratak, konje tjeraju rukama i udaraju stegnima, ali za čudo oni posve vladaju nad svojim malenim, dugim i brzim konjima, koji su na glasu sa svoje uztrajnosti i vični svim mogućim tegobama. Kozak sa svojim konjem željezne je naravi, nikakav posao, nikakvo nevrieme, nikakva nevolja ne može da ga učini mlitavim i tromim. Visoki, vitki, liepo izrašteni i pristali Kozak sjedi na svom malenom konju kano da je uza nj prirastao. On kreće s konjem, kud ga je volja, vještim zaletom svladava najteže zapreke, on navaljuje na svoga protivnika, po sudu strukovnjaka, s pravim osjećajem, tolikom vještinom i takovom vatrom, da mu u tom nije ravan nijedan konjanik u modernim evropskim vojskama. Kad mu je konj u najvećem letu, rabi on s nečuvenom vještinom raznovrstno oružje: mač, koplje i pušku, pak skače sa konja, da se bori sa pješacima. Kako mu je prirodjeno da brzo sve nanjuši, i da se svuda lako snadje — ta on se ravna po zvjezdama i vjetru, ništa mu se ne izmakne, jer o svem mudro kombinuje — izvrstan je uhoda u ratu: Kozaci su u ratu kao stvoreni za prednje čete. S punim se pravom ruska vojska ponosi svojim Kozacima. Na svakoj se stranici ruske ratne povjestnice spominju junačtva kozačkih četa. Kada su u bitci kod Jelave

(1807.) francuzki kirasiri prodrli ruske bojne redove, navale na njih Kozaci sa konja i za nekoliko časova bijaše se već 530 Kozaka nakitilo francuzkim oklopima. A nisu li Kozaci veliku vojsku Napoleonovu iza požara Moskve na povratku danju i noću napadali i gotovo uništili? U novije vrieme u posljednjem ruskom ratu, ratovima u središnjoj Aziji, pa u ratovima na Turke izvedoše Kozaci vanredno smjela junačtva.

I u miru upotrebljuje ruska vlada Kozake u raznovrstnim službama. Kozaci obično prate visoke dostojanstvenike i to svjetovne i vojničke na njihovim službenim putovanjima. Kozaci su velika podpora redarstvu, oni obavljaju glasničku službu, u obće su državi od neprocjenjive koristi u ratu i u miru.

Tko se želi uvjeriti o vanrednim sposobnostima Kozaka, neka ih motri kod osebujne vježbe, koja se obdržava svake godine na koncu velike vojničke smotre u Petrogradu. Ova se vježba zove „džigitovka“ a potječe po svojoj naravi sa Iztoka, te se donekle podudara sa konjaničkim igrama, koje su u Araba „fantazija“ zovu. Kušajmo u kratko opisati takovu vježbu, koju nam prikazuje slika 51.

Prava vojnička smotra, koja je u glavnom jednaka zapadnoevropskim vojničkim paradama, upravo se dovršila. Dvor i najviši dostojanstvenici, pred kojima se je smotra obdržavala, nisu se još razišli, nego čekaju novu vojničku igru. Naprotiv dvora i sjajne njegove svite evo su poput kamena nepomične dvie satnije Kozaka kavkazkih u modernim kratkim kaftanima a na glavi sa kalpakom od krzna. Maleni, viloviti su im konji iz Kabarde u Kavkazu. U onaj tren, kad je dao znak zapovjednik, razstave se satnije i pojedini konjanik poput striele „ventre à terre“ uz dvor preleti. Jedni puste uzde, okrenu se, da karabinkom opale svoga sljednika, drugi se spuste sa konja na zemlju, a u divljem skoku za čas su opet na konju, a treći opet stoje na sedlu, držeći goli mač medju zubima pucaju iz pištolje na neprijatelja. Sve te najsmjelije i vratolomne konjaničke majstorije ne izvadjaju na mekanom, pieskom posipanom trkalištu konjanici, kojima su možda podplati kredom a stegna konja kolofonijom natrta, nego to obavljaju konjanici u podpunoj bojnoj spremi na otvorenom polju. Oni grabe u najvećem letu predmete sa tla, spuštaju se s jednom nogom u stremenu sa konja u divljem skoku, drže korak s letećim konjem, bace se opet na sedla, eto ih na konju, gdje nabijaju karabinku, pucaju napried, natrag, na sve strane, pomiču se na konju poput striele, sad su

*

Sl. 51. Džigitovka na Martovu polju kod Petrograda.

straga a sad su mu opet na šiji. Motreći sve to lako ćemo uvidjeti, da to nisu konjanici, kakovi se vide u vješto uvježbanim vojskama na zapadu — to su demoni na konjima, koji uz urnebesno urlikanje i gromoviti „hura“ lete kraj obćinstva poput oblaka za oluje, s kojih se sipaju striele na zemlju.

U to obje satnije divljim skokom brzaju prema obćinstvu. Sprieda su tri konjanika uzporedo a četvrti Kozak, koji je tobože izgubio svoga konja, osovio se ostraga stojeći razširenim nogama na objema krajnim konjima. Na to sliedi Kozak držeći na jabuci od sedla živi plien, zarobljenoga druga. Treći je oteo u divljem biegu jednu ženu, ali se mora boriti za svoj dragocjeni plien, jer mu se ovamo žena rukama i nogama otimlje a onamo opet progone ga drugovi mašući golim mačem nad njegovom glavom. Ovako sliede ratne slike jedna za drugom, jedna užasnija od druge. U to se čuje glas zapovjednika. Jedna se satnija postavi u red, a druge nestane. Na to, na dan znak, polegnu svi konji na tle, a Kozaci držeći karabinke u rukama spremni na pucanje čekaju juriš navaljujućeg neprijatelja. I eto, gdje juri s biesnom krikom druga satnija. Konjanici bacaju u najdivljem letu mačeve i karabinke u vis i opet ih uhvate, žestoko pucaju na protivnika, koji pred njima u prahu leži, te se čini da je posve uništen. No u to skoče na noge konji prve satnije, Kozaci brzo posjedaju na njih, te u biesnoj protunavali proganjaju svoje protivnike, koji se divljim biegom razidju. Gusti oblaci prašine zakriju napokon leteće satnije, a obćinstvo se snebiva nad veličajnim bojnim vježbama, što ih je vidjelo.

Ruska m o r n a r i c a djelo je Petra Velikoga, koji se je u Nizozemskoj i Englezkoj na svoje oči uvjerio, koliku vriednost imade za državu jako brodovlje. Poznato je, kako se je Petar Veliki sam dao uputiti u sve, što je u savezu za brodogradnjom. U Moskvi se i danas čuva prva ruska ladja „majka ruskoga brodovlja“ (sl. 52). Ruska je mornarica za Petra Velikoga brojila već 48 velikih brodova, 800 omanjih ladja i 28.000 mornara. Ovaj je broj svakako ogroman, kada se pomisli, da Rusija nije imala brodovlja prije Petra Vel. i kad se uvaži, da je sama priroda takove potežkoće i zapreke stavila razvitku ruskoga brodovlja, da se Rusija ne može na tom polju takmiti s ostalim evropskim velevlastima. Duga i stroga zima na Bielome i Baltičkome moru poglavito smeta procvatu ruske mornarice. Unutrašnja mora, koja služe kao stajališta ruskomu brodovlju, nezgodna su poradi nepravilnosti vjetrova i neznatne dubljine.

Oluje na Crnome moru i badovi u Finskom zatonu smetaju mnogo brodarstvu. Sve to je razlogom, da je ruska mornarica više upućena na defensivu nego li na ofensivu.

Uza sve te zapreke ruska se mornarica za ratova protiv Švedske (pod Gustavom III.) dobro poniela, a u ratu protiv Turske je na veliko začudjenje ciele Evrope u zalivu Česme uništila tursko brodovlje. No posljednjih decenija, gdje se je mornarstvo ostalih evropskih država vanredno razvilo, treba priznati da mornarica ruska prema kopnenoj sili ruskoj i protegu ruskih obala nije velika, čemu je donekle razlogom i to, što vanredno jake bojne luke ruske u Baltičkome moru — Sveaborg, Kronstadt, Viborg, Helsingfors, Dünamünde (Ušt. Dvinsk) itd. — dovoljno čuvaju Rusiju i bez jakoga brodovlja protiv svake navale sa strane morske.

U mornarici traje služba 10 godina i to sedam godina u redovitoj službi a 3 godine u pričuvi. Cielo se osoblje mornarice dieli ovako. U svem ima 117 admirala i generala, 3.885 častnika i 27.500 momčadi. Cjelokupna mornarica broji 403 broda, od kojih je 39 velikih oklopnjača (Pamjat-Azova, Petar Veliki, Car Nikola I. Aleksandar II. Katarina II. Sinopa, Česma, itd.)

Povrh toga ima još mnogo brodova i na pola oklopljenih, ali kako su većinom stariji brodovi, nisu nimalo važni za navalu. Glavno sielo ruskoj mornarici je u B a l t i č k o m e m o r u. Ratno brodovlje u C r n o m e m o r u je tek u razvitku. Okrugle „Popovke“ brodovi, koje je izumio admiral Popov, nisu se održale. S i b i r s k o m u b r o d o v l j u je sielo u Vladivostoku. Brodovlje na K a s p i j s k o m e m o r u sastoji od razmjerno manjih brodova, a mornarica na A r a l s k o m j e z e r u je napuštena, odkad Rusija gospoduje nad cielim obalnim područjem toga jezera. Rusija se osobito zanima za torpedo-ladje, kojih se broj dobavljan iz Englezke i Njemačke neprestano povećava. Za polaganje podmorskih topovnica na obranu obala sastavljen je posebni vojnički zbor. — Danas je na Baltičkome moru za obranu 20 brodova sa 87 topova i 4000 momaka (4 oklopljene fregate, 10 monitora, 3 monitora sa dva tornja i 3 plivajuće baterije). — Poslije slavodobitnoga dana kod Sinope god. 1854. nije imala ruska mornarica zgode da pokaže svoje vrline. Ono, što je izvela ruska mornarica za posljednjega rusko-turskoga rata, svjedoči, da će umjeti i velika bojna djela izvesti u pomorskom ratu, budu li se odstranili svi nedostatci, koji su se tom zgodom opazili, a tiču se u prvom redu bojnih sprava.

Spomenimo napokon, da Rusija ima u guberniji Arhangelskoj rodjene mornare. Tamo, gdje se je smjestila prva morska luka, preko koje je Rusija obćila sa zapadnom Evropom, dok nije veliki car otvorio „prozor na zapad", primorsko je žiteljstvo odraslo u neprestanoj borbi sa burnim morem; tamo već djeca sprovadjaju otca u malenoj ribarskoj ladjici na more priučavajući se za rana veslu i jedru, a i hladnokrvnosti, kad se uzburkaju morski valovi. Žilavi i smjeli taj ribarski narod za rusku je mornaricu ono, što su bretanjski i normandijski ribari mornarici francuzkoj ili hrvatski primorci mornarici Austro-Ugarske. U najnovije vrieme nastoji Rusija, da si što više ojača mornaricu. Sada se grade četiri velika ratna broda, šest snažnih krstaša i nekoliko torpedo-ladja. Ovo naprezanje Rusije, da se i na moru ojača, potaklo je Engleze, koji su i onako vanredno jaki na moru, da još povečaju svoju mornaricu.

Završujući ovaj opis ruske snage na kopnu i na moru spomenimo, da je upravo značajka konca ovoga stoljeća, da militarizam obćenito raste. To ima dobrih i zlih strana. Ako je narod kadar da sam proizvodi sve ratne spreme: puške, topove, ratne brodove itd., bez sumnje je, da militarizam ide u prilog radničkim slojevima, u toliko što ti izdatci idu u njihove ruke u obliku plaće. U drugu pak ruku djeluje štetno dvo- ili trogodišnja odsutnost stotina mladih i čilih ljudi od domaćeg im ognjišta. No štetnim posljedicama nije moguće izbjeći. Bez žrtava nema sigurnosti države. Kako je bojna snaga evropskih velevlasti narasla od god. 1868. do god. 1896. i s kolikim je troškom skopčana, kaže nam sliedeća skrižaljka:

Ime države	1868.		1896.	
	Broj vojske i mornarice na ratnoj nozi	Potrošak za vojsku u forintama	Broj vojske i mornarice na ratnoj nozi	Potrošak za vojsku u forintama
Rusija	1,400.000	200,800.000	5,473.000	738,000.000
Francuzka	757.000	242,200.000	4,300.000	432,000.000
Njemačka	1,134.000	128,000.000	4,300.000	375,600.000
Austro-Ugarska	838.000	96,000.000	2,976.000	180,000.000
Talijanska	445.000	100,800.000	1,473.000	180,000.000
Englezka	204.000	312,000.000	300.000	486,000.000

* * *

Na prvi pogled čini se, da je ruski narod sastavljen od više medju sobom skroz odieljenih družtvenih razreda, nu što dublje motrimo razne slojeve ruskoga družtva, uvjerit ćemo se, da nisu posve odieljeni, nego da ima prielaza iz jednoga u drugi stalež. Osnov prijašnjemu družtvenom ustroju u Rusiji bijaše kmetstvo; dokinućem kmetstva potresen je cieli družtveni organizam. Prijašnja razdioba staleža postoji doduše izvanjski pred zakonom još i danas, ali u životu se po malo već gubi. K tomu i same državne reforme idu u novije vrieme u Rusiji za tim, da se povlasti kao i tereti pojedinih staleža po malo smanje, a prava i dužnosti jednako podiele medju sve slojeve ruskoga naroda.

Zakoni razlikuju četiri staleža u ruskom narodu: plemstvo, svećenstvo, gradjanstvo, i seljačtvo. Ovakva se je razdioba na povjestničkoj podlozi razvila i u mnogih drugih naroda. Prema odredbama Petra Velikoga imao je svaki stalež svoje zanimanje: plemići državnu službu, svećenici bogoslužje, gradjani obrt i trgovinu, a seljaci poljodjelstvo. Spomenuti staleži, koji su i danas medju sobom odieljeni više običajima, odgojem i naobrazbom, nego li zakonom, ne bijahu nikada za sebe posebne kaste. Oni su postojali jedino poradi državne probiti. Volja careva, koja ih je stvorila, mogla je podanike iz jednoga staleža premjestiti u drugi. Nijedan stalež nije imao posebnih političkih prava, s toga nije bilo u Rusiji nikada traga onomu trvenju i mržnji izmedju pojedinih staleža, kao što se to vidi tečajem viekova u zapadno-evropskim državama. Povlasti i milosti, koje su ruski carevi podjeljivali, padale su u dio pojedincima, te su imale po tom posve osobni značaj. Glavna je razlika izmedju povlaštenih i nepovlaštenih staleža. Oni su bili oprošteni od vojničtva, glavarine i tjelesne kazne, a sastojali su od plemstva, svećenstva i viših slojeva gradjanstva; svi su ostali sačinjavali nepovlaštene staleže. Dok je povlaštene staleže u drugim zemljama spajala zajednička probit, kultura a donekle i podrietlo, u Rusiji nema tomu ni traga. Tu si je plemstvo i svećenstvo ostalo posve tudje. Plemstvo nije u Rusiji kao u zapadnoj Evropi tražilo za svoje mladje sinove visoke crkvene časti, jer su tu po ruskom pravu svi mužki potomci plemića imali jednaka prava na nasljedstvo, a k tomu su do visokih crkvenih dostojanstva dolazili jedino monasi. Svećenstvo je bilo za sebe odieljeni stalež, jer nije gotovo nitko iz drugih slojeva išao u svećenike, već su ponajviše sinovi u svećeničkom činu nasliedili svoje otčeve. Svećenstvo je uztrajalo uz običaje

Sl. 52. Barka Petra Velikoga.

i navade narodne, dok je plemstvo iza kratkoga otimanja poprimilo zapadne ideje, nošnju, običaje i tamošnji način života. Isto tako nije bilo plemstvo ni u kakvoj svezi sa povlaštenim staležem gradskih žitelja, koji su se tek u novije doba odielili običajima i naobrazbom od malogradjana. Ovako su staleži ostali razstavljeni, pače i članovi pojedinih staleža nisu medju sobom spojeni nikakvim duševnim vezom ni uzajamnošću. S pravom se je moglo reći, da Rusija ima plemića i gradjana, ali nema plemstva niti gradjanstva. Osebujne prilike ruskoga družtva iztiču se nadalje i time, što je u pojedinim staležima bilo više razreda pučanstva, koji su obično bili medju sobom u opreci. Tako se razlikovaše nasljedno od osobnoga plemstva, bielo svećenstvo od crnoga, u gradovima veletrgovci i začastni gradjani od ostalih gradjana i obrtnika, dapače i medju ladanjskim žiteljstvom razlikovahu se krunski kmetovi od ostalih kmetova.

Kad je Petar Veliki odredio, da plemstvo mora u državnu službu, bilo je ono rek bi otrgnuto od svoga posjeda. Plemići su doduše došli u vojsci i u ostalim službama do velike znamenitosti i visokih časti, ali su se većinom morali baviti u gradovima, dok su svoja imanja povjerili plaćenim upraviteljima. Za Petra III. bila je doduše dokinuta ona odredba Petra Velikoga, ali plemići i kasnije hrle u vojsku i u činovnike. Manje imućni plemići obično uztraju u službi i nastoje da se dovinu što viših časti, dok bogati plemići s vremenom ponajviše napuštaju svoja mjesta u državnoj službi i čine u carskoj gardi, pak se svraćaju na svoja imanja, gdje se riedki bave naukom, a većina sprovadja život u zabavi i svagdašnjoj bezposlenosti slabo mareći za upravu svojih dobara. Oni govore liepo francuzki, vrlo su družtveni, izvrstni jahači i plesači, neobično ljubezni, bez predsuda a umiju govoriti o svem i svačem. Ova vrsta ruskoga plemstva u naše se doba gotovo ni malo ne razlikuje od višega plemstva u zapadno-evropskim državama.

Druga vrsta ruskoga plemstva je tako zvano seosko plemstvo („šljivari“). Medju ovima ima ih u Rusiji, koji su vanredno bogati i žive u sjaju i razkoši, drugi su opet siromašni bez ikakve naobrazbe, biedni i kukavni te jedva životare. Njihovi su pradjedovi imali imanja gotovo kao malene njemačke države a potomci im spadoše gotovo na prosjački štap. Ne bijaše svuda razsipnost i prevelika razkoš razlog, da su tako duboko pali, već je mnogo tomu doprinielo i nasljedno pravo ruskoga plemstva. Iza smrti otčeve imala se je dieliti baština medju sinove na jednake dielove, dok bi

kćeri dobivale neznatnu odpremninu. Uslied toga zakona velika su se imanja u razmjerno kratko vrieme na malene dielove razdrobila. K tomu se je i ravnovjesje mnogih plemićkih obitelji gdjekada posve poremetilo, ako je kraj jednakih imućtvenih prilika u nekoj obitelji bilo mnogo kćeri a u drugoj opet mnogo sinova. Da se tomu zlu predusretne, uvela se u Rusiju strana uredba majorata. Svakako je zanimljivo, da je najdemokratičniji vladar ruski Petar Veliki pokušao, da se udomaći u Rusiji aristokratska uredba povjerbe („Fideicommiss"), dakako u namjeni, da osigura svojoj državi imućni i naobraženi stalež. Sav negibivi imetak plemića, dakle sva imanja, postadoše majoratnim dobrima, koja su prelazila na jednoga baštinika i to po onom načelu, kako je Petar Veliki odredio i nasljedstvo priestolja naime da otac može po svojoj volji odrediti majoratskog baštinika izmedju svojih sinova. Medjutim je taj zakon već god. 1730. dokinut i opet uvedena prijašnja razdioba baštine na jednake dielove medju sinove, a gdje bi se s nova uvadjala majoratska dobra, bude odredjeno nasljedstvo po prvorodstvu. Broj kasnije zasnovanih majoratskih dobara vrlo je neznatan, jer se ta uredba protivi predajama, običajima i nazorima ruskoga naroda.

Dokinuće je kmetstva mnogoga seoskoga plemića upropastilo. Ovamo idu oni, koji su bili jako zaduženi, pa kad su morali kmetovima odstupiti njihov dio, ostalo im je razmjerno tako malo, da su im vjerovnici oteli i ono malo, što im je preostalo; nadalje spadaju u tu vrstu seoskih plemića oni, koji nisu umjeli iza dokinuća kmetstva sami gospodariti i napokon takovi, koji su prije živjeli samo od daća i od rada svojih kmetova. Nadalje treba da i to iztaknemo, kako se iza dokinuća kmetstva imanja laglje prodavaju. Dok su prije imanja kupom mogla prelaziti samo od plemića na plemića, može sada posjednik komu god hoće prodati svoje dobro. A to se žalibože prečesto dogadja, te se plemićki posjed od godine do godine smanjuje. Na sjeveru prelazi ponajviše u ruke bogatim gradjanima a na jugu i jugo-zapadu židovima.

Prilike i život ruskih plemića divno su ocrtali moderni ruski pripovjedači iznoseći u nebrojenim svojim pripoviedkama na javu značajne tipove iz starijih a i iz novijih vremena. Budući da su čitateljima taki tipovi ruskoga seoskoga plemstva bez sumnje poznati iz liepe knjige, to ćemo ovdje opraštajući se sa ruskim plemstvom, samo još nadovezati kratki povjestnički razvitak ruskoga plemstva.

Rusko plemstvo (Dvorjanstvo) nazvao je jedan ruski pisac „nasljednim kulturnim staležem". Ono je svakako posebna uredba,

kojoj nema ništa slična u zapadnoj Evropi. Za pravo rusko plemstvo nije sada a nije ni prije ništa drugo bilo nego sbroj ljudi u državnoj službi, pa se je, pošto je bio pristup u plemstvo u svako doba svakomu otvoren, neprestanim prirastom iz drugih staleža razvilo tako, da nije bilo za sebe osamljeno kao kakva kasta, kao što se to vidi u drugih naroda. Urodjenih starih obitelji plemenite krvi bilo je u Rusiji od vajkada vrlo malo, a koje su se do danas održale, potječu od Rurikovih potomaka i od nekih starih bojarskih rodova. Pa i ti bojari ne bijahu ništa drugo nego li činovničko plemstvo, koje je dobilo po milosti carevoj svoje dostojanstvo i povlasti.

Kad su se uveli u Rusiji činovi (14 činovnih razreda za državne i vojničke službenike), nastalo je novo plemstvo. Svaki častnik u vojsci i svaki činovnik u činu smatrao se nasljednim plemićem. Tako je bilo u 18. i 19. stoljeću do konca vladanja cara Aleksandra I. U to se medjutim uvidjelo, da se prelako dolazi do plemstva i da je to odlikovanje poradi velikoga množtva odlikovanih izgubilo vriednost, jer je broj plemića vanredno narastao. Tomu se je na put stalo time, što se je uvelo dvovrstno plemstvo nasljedno, koje prelazi i na potomstvo i osobno, što nije prelazilo od otca na sina. Da se ne bi prenaglo umnažalo nasljedno plemstvo, povišen je za careva Aleksandra I. i Nikole I. čin, s kojim se skopčano nasljedno plemstvo i to tako, da je pripalo samo četirim najvišim činovima (pravi državni savjetnik, naslovni tajni savjetnik, pravi tajni savjetnik i državni kancelar). Povrh toga može se steći nasljedstvo plemstvo posebnom milošću carevom ili s nekim visokim redovima. Nižim činovničkim činovima pripada samo osobno plemstvo. Razlike izmedju starijega i mladjega plemstva po porodu i po činima Rusija ne poznaje. Po tom je uredba činova i s njima skopčanoga službovnog plemstva u toj absolutno monarhičnoj državi skroz demokratska, te joj nema traga u ostalim kulturnim monarhičkim državama. Dok najviše dvorske časti i dostojanstva svuda vladari podjeljuju samo najstarijim, feudalnim porodicama, u Rusiji dolaze gdjekada do tih najviših časti i dostojanstva i članovi posve novoga službovnog plemstva, do kojega može doći svaki daroviti i sposobni častnik i činovnik. Tako su u naše vrieme na pr. Skobelev, Miljutin i neki drugi zapremali najviša mjesta do priestolja, makar da su im još pradjedovi bili priprosti gradjani i seljaci.

Dakako povlasti, koje je nekoć plemstvo uživalo, po malo je već nestalo. Tako su već za cara Aleksandra II. dokinute

tjelesne kazni i za ostale slojeve naroda ruskoga. Oprost od vojne službe dokinut je vojnim zakonom od g. 1874. koji je jednako obvezatan za sve podanike ruskoga carstva. I najvažnija povlast plemstva, po kojoj su imali kmetove na svojim imanjima, prestala je dokinućem kmetstva. Danas je preostalo od svih nekadašnjih povlasti plemstvu samo to, da mogu laglje stupiti u državnu službu i da razmjerno brže napreduju u činovima. Napokon je s time skopčano, da imade za plemićku djecu posebnih uzgojnih i nastavnih zavoda. Budući da je lako bilo doći do nasljednoga plemstva u predjašnjem dapače i početkom ovoga stoljeća, posve je naravno, da je vanredno velik broj plemića u ruskom carstvu, a razmjerno malo ih ima, koji bi se izticali velikim blagostanjem, bogatstvom i visokom naobrazbom.

U evropskoj se Rusiji u svem broji do 600.000 nasljednih i 250.000 osobnih plemića. To je razlog, da ih ima u svim slojevima ruskoga družtva, u svim zvanjima i zanimanjima a dosta i medju bezkućnicima. Sad će nam biti jasno, kako je to, da su i u nihilističkom pokretu u Rusiji toliko puta spominjani i plemići. Njemački pisci upućujući zapadni sviet o nihilistima u Rusiji opetovano su spominjali, kako su ti urotnici protiv cara i države „plemići“ ili opet „mnogi pripadaju plemstvu“ ili dapače „većina nihilista pripada aristokraciji.“ Dakako gleda li se tamo na iztok evropski na zapadne naočari, onda se dolazi do posve krivih zaključaka. Aristokrat i plemić u Rusiji prema onomu, što smo gore razložili, posve je nešto drugo nego li na zapadu.

Spomenimo na dalje, da u Rusiji nije oznaka plemstva spojena sa obiteljskim imenom. Piše li se koji Rus na zapadu „pl.“ ili „de“, to nije rusko već je prema običaju zapadnjačkom. U ostalom i u Rusiji se očevidno razlikuju plemićka i gradjanska imena. Kao što je poznato, tu se nikoga ne nagovara s prezimenom, nego uviek s imenom, kojemu se doda ime otčevo na pr. Vladimir sin Petrov ili Natalija kćerka Pavlova. Tu je sad razlika medju plemićem i neplemićem. Za oznaku patronimičkih imena dodavaju se obično nastavci -ovič ili -evič, te -ovna i -evna za plemstvo, a za ostale -ov i -ev te -ova i -eva. Po tom Vladimir Petrovič znači plemića a Vladimir Petrov neplemića, isto tako Natalija Pavlovna znači plemkinju, dok Natalija Petrova znači neplemkinju.

Narodni plemićki naslov je u Rusiji jedino „knez“, koji su naslov pridržali članovi vladalačke kuće i onda, kad su već njihove

udjeljne kneževine bile sdružene sa velikom kneževinom Moskvom. Sve druge časti i odlikovanja pače i naslov bojarstva podjeljivaše car samo doživotno. Danas imade medjutim u Rusiji osim kneževskih obitelji, koje potječu od Rurikovaca, čitav niz kneževskih rodova, koji su taj naslov dobili tek u novije vrieme (Menčikov, Suvórov, Demidov itd.), ili opet takovih tatarskih, mordvinskih, kavkažkih obitelji, koje su svoje nasljedno narodno dostojanstvo, kad su postali podanici ruski, promienili u kneževski naslov. Uslied toga ima u Rusiji znatan broj kneževskih obitelji, kojima ta visoka čast ne potječe niti iz prošlosti ruske povjestnice niti se podudara sa današnjim njihovim posjedom i imutkom. Kad je Rusija u tjesniji odnos sa zapadnom Evropom stupila i zauzela zemlje, koje su dugo bile pod njemačkim uplivom, poprimila je zapadne časti i odlikovanja, kojima je izvor u zapadnom lenskom sustavu. Prema tomu ima i u Rusiji od vremena Petra Velikoga grofova i baruna, ali razmjerno dosta malo; poimence baruni pripadaju novčarskomu svietu.

Gradsko se žiteljstvo prema državnoj razdiobi razpada na obje skupine veletržaca, te na trgovce na malo i na zanatlije. Trgovci se diele prema svojoj trgovini i prema daćama, što ih plaćaju, na različite zborove. Dva najviša zbora sastavljaju veletržce. Ovi se broje medju povlaštene staleže, te imaju prava osobnog plemstva. Car je Nikola za njih osnovao stalež nasljednih i osobnih začastnih gradjana. Dakako da to odlikovanje danas neima vriednosti, odkad je dokinut porez glavarinski i tjelesna kazan a uvedena obća vojna dužnost. Ruski se je veletržac ponajviše kao i viši plemići običajima i životom otudjio svojim pradjedovima. On oponaša plemstvo te se povodi za francuzkom modom. Njegov je dom udobno i razkošno uredjen na zapadno-evropsku. On govori francuzki, putuje u strane zemlje, rado boravi u Parizu te posjećuje salone višega plemstva. Ruski trgovac na malo — kupec — ostao je vjeran narodnim predajama i narodnoj nošnji; on je u svem konzervativan. Bio on pravovjeran ili razkolnik, drži stroge poste, svetkuje blagdane te se gdjekada razlikuje od seljaka jedino bogatstvom, koje je mnogi stekao više lukavštinom nego li vještim trgovačkim operacijama. — Zanatlija i maleni obrtnik za pravo je gradski mužik (seljak). Izuzev njegov stan i zanimanje ne razlikuje se on ni malo ni životom svojim ni običajima od svoje braće na selu.

U Rusiji ima preko 10 milijuna nižih gradjana. Taj družtveni razred nastao je već u ono vrieme, kad je utemeljena ruska država.

Pod varjažkom dinastijom u ono doba, kad je država poprimila ime Rusija, podiglo se vojničko plemstvo, a ostalo žiteljstvo, koje još nije poznavalo kmetstva, bilo je razdieljeno na dva razreda: na gradjane (posadskie) u gradovima i u većim mjestima i na seljake na ladanju.

Posadskie zanimahu se primitivnom trgovinom onog doba i obrtom. Kad je kasnije kmetstvo postalo državnom uredbom, te su seljaci postali svojinom svojih gospodara, malogradjani osjetiše takodjer težki udarac, koji je u prvom redu išao seljake. Svi, koji su se desili na dan proglašenja carskog ukaza na selu trgujući ili baveći se obrtom (kao postolari, kovači itd.), izgubiše osobnu slobodu i postadoše poput seljaka svojinom zemaljskih gospodara. Samo trgovci i obrtnici u gradovima bili su slobodni, a pošto je zakon povukao jasnu granicu izmedju kmeta i gradjanina, podigoše se ovi posljednji za jedan stupanj u družtvenoj hijerarhiji. Malo ih je doduše bilo, ali im je opet stao broj rasti, kad je uzela država širiti medje svoje i kad su kmetovi dobili opet slobodu. Reforme zasjecajući u sve družtvene i političke uredbe, dale su ovomu staležu današnje ustrojstvo. Trgovci bili su razred izmedju plemstva i gradjanstva, malogradjani plaćali su porez a obrtnici imali su svoje zborove ili cehove. Gradjani, koji se nisu bavili obrtom, te nisu plaćali poreza, pridržali su i nadalje ime „meščanie‘, t. j. stanovnik mjesta; premda osobno slobodni, služili su kao vojnici poput kmetova. Opet treba da priznamo, da u tom ustrojstvu družtvene hierarhije pojedini razredi nisu bili odieljeni jedan od drugoga tako čvrstim zidom, da ga ne bi prevalila naobrazba. Ta svaki gradjanin može svoga sina što više naobraziti. Tko je svršio licej ili sveučilište, može se dovinuti činova u hierarhiji. Rus, koji je imao čin ma bio i posljednji (14. čin), mogao je postati plemićem.

Odkada je kmetstvo ukinuto, malogradjani nastoje da se pridruže ratarima. Mještani vraćaju se rado u redove poljodjelaca: siromašniji lako se opet laćaju pluga pradjedova, a imućniji ugodno živu na ladanju. Drugi opet, vjerni starim običajima, bave se nadalje obrtom i trgovinom. Obrtnici šalju zastupnike (glasnie) u vieće (gorodskaja duma). Oni, koji se ne bave obrtom, služe trgovcima ili se slože u zadrugu (artel); tako je n. pr. udruga trhonoša carinarskih (driaguils), družtvo trgovačkih pomoćnika (bankirskie ili kupečeskie artelčiki), itd. Sve se te udruge temelje na načelu zajedničkog rada. Svaka udruga ima glavnicu, koja služi jamčevinom za članove, koji preuzmu posao u službi carinarskoj ili u kući trgovačkoj. Upravni

odbor se bira. Na koncu svake radničke godine (obično usred jeseni) sastaju se svi članovi u skupštinu. Tu odbor polaže račune, na to se označi svota, koja se ima čuvati kao pričuvna glavnica, odluči se, koliko će se dati mirovine udovicama i sirotama artela, i koliko pripada svakomu članu od godišnjeg dobitka. Napokon se izabere starosta (predsjednik) i pisar (tajnik) artela. Ovakove se udruge — a ima ih u Rusiji veoma mnogo — cienjene od sviju, koji imadu s njima posla. Kako se temelje na zajedničkom radu, to udruga ne trpi lienih ni nepoštenih članova. Ciela je udruga odgovorna za svaki čin, svaki gubitak; medju članovima je veliko povjerenje, a pronevjerenja su dosta riedka. Svaki novi član (artelčik) mora uplatiti upisninu (okup) i dar dobrodošlice (novizna). Ovaj se prihod razdieli medju članove, koji pripadaju artelu godinu dana.

U nižem su gradjanstvu ostali stari običaji ruskog života nepromienjeni. Trgovci su se, kao što smo već gore spomenuli, oslobodili starih predsuda i navika, te su se u svem pogospodili. No mještani osim onih, koji služe kano pomoćnici u velikim trgovačkim kućama, čine razred za sebe, rek bi kitajskim zidom odieljen od ostaloga ruskoga družtva. Ti malogradjani sprovode život, kako ga uči „Domostroj“ (katekizam za kuću i obitelj iz XVI. stoljeća), u kojemu je način života označen do najsitnijih potankosti. Ovdje vlada praznovjerje, koje su neki slaboumnici zamienili vjerom; s toga nije čudo, da gotovo sve vjerske sljedbe imaju najviše pristaša iz ovoga razreda. Oni ne vole kulture, navlastito se protive, da bi djevojke učile čitati i pisati, jer da bi ih to pokvarilo. Kazalište je za te ljude napast, kao što i pokladne maskerade, koje se po starom običaju priredjuju na Božić. Ne treba se čuditi, što su nihiliste najviše mogli djelovati na meščanie. Kako su ovi nenaobraženi i načinom života udaljeni od javnog života u Rusiji, lako su prigrlili nove ideje tih apostola slobode. Mladi ljudi osudjeni poradi nihilističkih urota bili su najvećim dielom malogradjani ili židovi. Ostavši gotovo bez moralnog uzgoja, jer se saobraćaj medju roditeljima i djecom temelji na šibi — koja je došla iz raja, kako je kazao neki mještanin — mladež je iz tog kruga bila mekan vosak u rukama nihilističkih propovjednika. Svakako je znamenito, što je u naše vrieme vlada postavila svećenstvo na čelo pučke nastave. Odsele naći će djeca malogradjana učitelje, koji će ih po moralnim i kršćanskim načelima uzgajati. Vlada se nadalje pobrinula za djecu radnika, utemeljivši za njih škole i zabranivši primiti premlade radnike u tvornice.

Do prije 300 godina bio je ruski seljak podpuno slobodan, išao je kamo je hotio, a upravo to, što je prema prirodjenoj svojoj težnji za seljenjem po dalekom carstvu rado tumarao, te nije hotio da se stalno naseljen bavi poljodjelstvom, razlog je, da je izgubio slobodu. Pa i tri stoljeća kano da nisu posve ugušila njegove težnje za seljenjem — za nomadskim životom. Već smo gore spomenuli, kako je god. 1593. ukazom cara Feodora zabranjeno seljenje seljačtva. Ova prvobitno privremena odredba postala je s vremenom izvorom kmetstvu. Prikovan na grudu zemlje ruski je mužik malo po malo izgubio jedno gradjansko pravo za drugim, te je postao posve ovisan o svom gospodaru, dapače njegovim vlastničtvom. Strahovita vlast, što ju je bez ikakvog nadzora imao posjednik nad mužikom, rodila je mnoge zloporabe. Dă, kmetstvo je zlo djelovalo i demoralizovalo i plemića kao i mužika: moralna tupost i duševna lienost bijahu posljedicom kmetstva za gospodu i za kmete i golemom zaprekom, da ruski narod za to vrieme nije više materijalno i moralno napredovao. Čim je dokinuto kmetstvo, pala je i ta zapreka. Ukaz cara Aleksandra II. od 19. veljače god. 1861. zatekao je već gotovo polovicu seljačkoga staleža slobodnim. Dva razreda seljačtva, naime državni ili krunski seljaci, koji su sjedjeli na državnim imanjima, zatim tako zvani apanaže-seljaci, koji su pripadali dobrima carske obitelji, bili su već prije gotovo posve slobodni. Jedini preostatak kmetstva sastojao se je kod njih u tom, što se niesu smjeli po volji seliti. Uz treću vrstu seljaka, naime kmetova plemstva, postali su spomenutim ukazom državni i carski seljaci posve slobodni: ruski je mužik postao podpunim čovjekom.

Tako znamenita promjena družtveno-političkih odnošaja u ruskom carstvu morala je roditi velikih potežkoća. Uz osobnu slobodu trebalo je da mužik dobije komad zemljišta u vlastničtvo. Pri tom je trebalo na to gledati, da se ovamo plemiću što manje uzme, a onamo da se mužiku dosta zemlje dade. Kad bi se dalo mužiku previše zemlje, oštetio bi se stalež posjednika-plemića, koji je zapremao glavnicu i kulturni elemenat u državi. K tomu ne bi htio mužik, kad bi dobio mnogo zemlje u vlastničtvo, na rad k vlastelinu, te bi ovaj izgubivši uz svoj posjed i potrebne radine sile, bio posve uništen. Kad bi se pak mužiku dalo premalo zemlje, to bi on postao nadničarom, koji bi doduše bio osobno slobodan, ali bi mu bilo daleko gore nego prije, kad je gospodar imao ipak nekakovih obveza prema njemu. Zakon je doznačio mužiku kuću sa dvorištem

i vrtom (usadba) kano vlastničtvo i k tomu toliko zemlje, koliko je za kmetstva za sebe obradjivao. No ovo je zemljište morao od vlastelina ili kupiti ili nadnicom odslužiti. Za oslobodjenje kmetova nije dobio vlastelin nikakve odštete. Svi kmetovi, koji su se kakvim obrtom bavili i vlastelinu neki obrok plaćali, kao i cjelokupna družina vlastelinova dobila je iza dvie godine bezuvjetnu slobodu.

Upravni odbor za novi zakon kao i vlada nastojali su, da točno označe granice izmedju posjeda pojedinaca i posjeda ciele obćine. U svakom naime selu ili obćini zemljištni je posjed dvovrstan. Svaki mužik član obćine posjeduje svoj „dvor“ t. j. onu grudu zemlje, koja mu je vladinom odredbom darovana kano vlastničtvo; taj posjed mogu baštiniti njegova djeca. Istodobno je svaki mužik — koji je punoljetan ili bolje, koji je dobio pravo da si gradi kuću prigodom ženitbe — kao član obćine suvlastnik velikog zemljištnog posjeda, koje pripada obćini ili miru. To isto načelo postoji i drugdje u ruskom družtvu. Tā „artel“ trgovačkog i obrtničkog svieta isto je kao obćina ili mir na selu. Mir je baština, što su ju Rusiji ostavili stari Rusi varjažke dinastije. Medju pravima mira znamenito je pravo dieljenja obćinskoga zemljišta medju mužike. Po kakvoći tla razlikuju se tri vrste zemljišta: plodno t. j. zemlja crnica, zemljište srednje ruke i siromašno zemljište. Ta se sva zemljišta razdiele svaka vrsta na toliko dielova, koliko ima članova u miru. Svaki član dobiva ždriebom tri diela, od svake vrste zemljišta po jedan dio. Šume se ne diele, već pripadaju svim članovima zajedno. Mir ruskih sela ustrojen je po uzoru ruskih velikih obitelji dotično zadruga, koje su za pravo mir „en miniature“.

Mnogo ih ima u Rusiji, kojima se ne svidja način, kojim je provedeno oslobodjenje seljaka, pak tvrde, da je dan danas vrlo nepovoljno stanje plemića i mužika. O tom nema sumnje, da dokinućem kmetstva nisu ni u družtvenom ni u moralnom pogledu nastale sve one promjene, kojima se je nadalo a i bojalo ih se, a i to priznajemo, da nije ni plemić ni mužik zadovoljan u svemu s provedenom emancipacijom seljačtva. Naravno, plemić je morao štošta pregorjeti: on se je morao odreći svoga gospodarskog prava, „obroka“, rabote i jednoga diela zemalja. Velike su to bile žrtve za plemića. No i mužik nije bio odmah s novim redom zadovoljan. Bijaše mu težko da odkupljuje zemlju, na kojoj mu je bila kućica, i zemlju, koja je za kmetstva od otca na sina prelazeći bila rek bi oplodjena njegovim znojem. Bilo ih je dapače, koji su i zemlju

odredjenu plemiću smatrali kao svojinu, jer su ju obradjivali od vajkada, te im se naredjena dioba činila otimanjem. Dakako težko

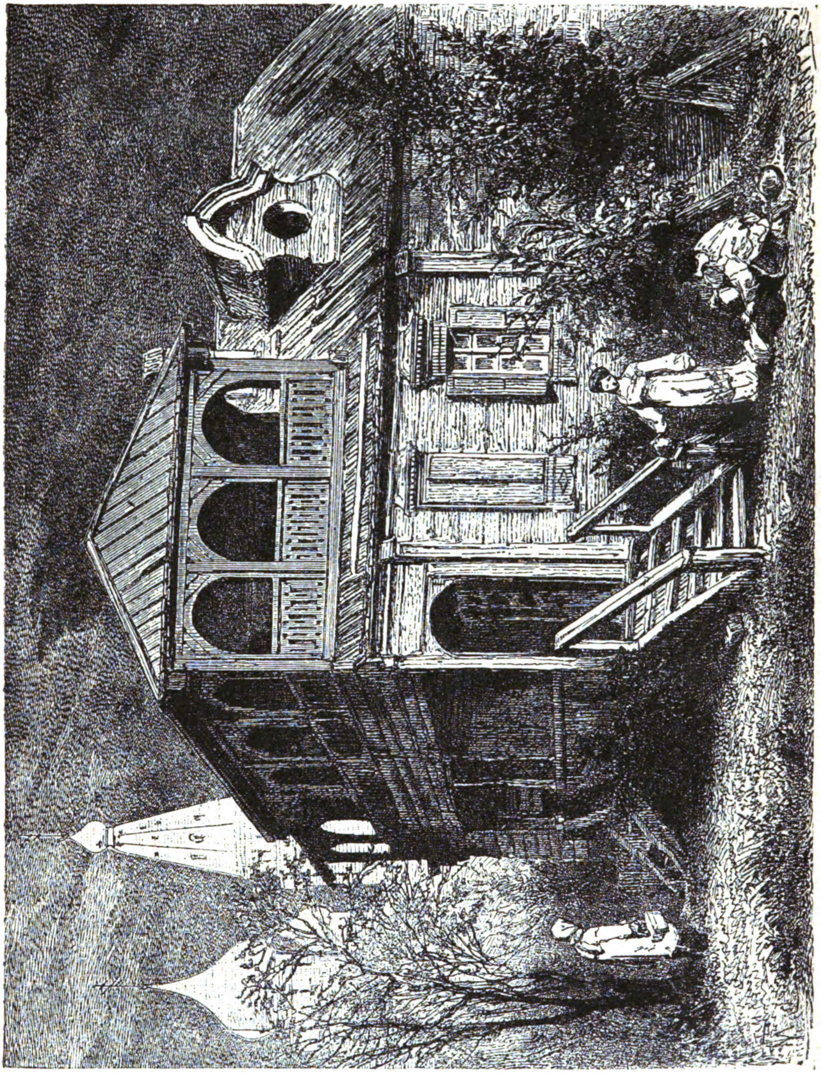

Sl. 53. Seljačka kuća u južnoj Rusiji.

je saznati od mužika razloge njegovomu nezadovoljstvu. Ta ruski je seljak, kao i njegovi drugovi u ostalim državama, sumnjičav i

nepovjerljiv, kad želiš što od njega saznati. On ne će da otvoreno istinu kaže. Pitaš li ga o njegovim prilikama, ne će ti jasno odgovarati na pitanja, već će hotimice neodlučno i neodredjeno odgovarati, da ne ćeš znati, pri čem si, a razlog je tomu, jer on drži, da ga izpituješ samo za to, da mu možda škodiš. Dapače ima li posve povjerenja u te, dat će ti takav odgovor, za koji drži, da će ti ugoditi.

No glavni razlog, da od mužika ne možeš saznati njegove misli i nazore glede provedbe emancipacije kmetova, jest taj, što on sam nema jasnih pojmova o svom negdašnjem i sadašnjem stanju. A treba da priznamo, da je to posve naravno. Razne obveze navlastito porezi tište danas siromašnoga mužika gotovo teže nego li nekadašnja tlaka. Mnoge njegove neopredieljene obveze za kmetstva izravnale su se sa pogodnostima, što ih je kao kmet uživao. On je naime u ono vrieme pasao svoje blago na gospodskom tlu i dobio je dosta drva za ogriev i za gradju, a u nevolji i pošasti dobio bi gdjekada od gospoštije i blažče a i konja. Toga sada nema: s težkim nekadašnjim obvezama nestalo je i mnogih pogodnosti. Vlastelin, nekadašnji „baćuška“, u kojega je prije u nevolji tražio pomoći, sada je za nj stranac, koji ne će a i ne može onim žrtvama, što ih je imao za emancipacije kmetstva, još novih doprinašati. Danas mora mužik sve u gotovu plaćati, a nema li novaca, jedino mu je utočište seoski lihvar, koji mu ne da ni pare izpod 20 do 30 postotaka kamata. Izporedi li mužik korist i štetu današnjega svoga stanja prema predjašnjemu, težko mu je odgovoriti na pitanje, kako je? Rek bi da je još najzgodniji odgovor, što se više puta čuje: „A što da kažem: bolje je doduše, ali je i gore.“

Dokinuće kmetstva u Rusiji, provedeno naglo i bez priprave, bijaše vanredan dogadjaj, koji je s temelja preobrazio život ruskoga žiteljstva. Plodovi toga preobraženja ne dadu se opažati za nekoliko decenija, tih trenutaka u životu naroda. U sliedećem će stoljeću ti plodovi sigurno dozoriti. Nema sumje, da je oslobodjenje od tlake bila dobra i potrebna reforma, koja je istina stala žrtava sadašnje pokoljenje, nu od koje će buduća pokoljenja ubrati obilan plod. Danas je ruski seljak u prelaznom stanju: pogrješke kmetstva nije još napustio, a već je poprimio mnoge pogrješke svoga slobodnoga položaja. U njega se još nije uvriežilo čustvo osobne časti ni osjećaj moralne odgovornosti. Prava, što ih je dobio emancipacijom, poznaje dobro, a o dužnostima ne će ni da čuje. On shvaća svoju slobodu, ali ne uvidja ni ne štuje ugovorenih pogodaba, pak je

upravo njegova naivnost u tom pogledu najveća rak-rana u novim prilikama i odnosima izmedju njega i vlastelina. Najgora je posljedica emancipacije, što se je imenito Veliko-Rus još više zalienio. Dok je prije kao kmet nukan od vlastelina za sebe više radio i skrbio, sada radi i privredjuje samo najnuždnije, što mu treba da se prehrani, a poznato je, da je s malim zadovoljan. Kako ga nitko sada ne priganja na rad, nazaduje njegovo gospodarstvo: stoke ima sve manje, porezna njegova snaga znatno je spala. Druga mana, s koje stradava seljačko gospodarstvo, jest ta, što je zemljište odmjereno pojedinomu mužiku kano vlastničtvo u istinu premaleno, da si veću obitelj prehrani. Osobito je nezgodno, što je dobio samo oranice, a nikakvih ili barem premalo livada i pašnjaka. S toga mora mužik da traži na sve strane zaslužbe, samo da si obitelj prehrani. Upravo što je mužik dobio premalo zemljišta, bit će još uzrok raznim neprilikama u Rusiji. On nije zadovoljan s onim, što ima, već bi rado više; on drži, da emancipacija nije dovršena, te se nada, da će mu se vlastničtvo još povećati.

Prije oslobodjenja živjeli su ruski seljaci u zadrugama. Oženjeni sinovi sa ženama i djecom ostali bi u kući svojih roditelja. Obitelj se time povećala, nu ostala je jedinstvena, vodeći na dalje patrijarhalni život pod upravom poglavice zadruge. Jedan dio zadrugara bavio se ratarstvom i obavljao tlaku, a preostali mužki članovi zadruge pošli bi od kuće da potraže zaslužbe kano rukotvorci, prodavači, sluge itd., ali bi ostali u svezi sa zadrugom. Njihova je zaslužba tekla u zadružnu blagajnu; posjed bio je zajednički; dakle poslovna udružba na komunističkoj podlozi. Poslije oslobodjenja razpadoše se zadruge. Patrijahalno ustrojstvo obitelji izčezava sve više pred individualizmom. Mladi ljudi vole sami gospodariti, pa išlo im ma kakogod. Ova je promjena doduše na štetu blagostanju seljačtva, ali mnogo pomaže obiteljski život, kućevnost i moral u seljaka. U velikoj zadruzi kraj raznovrstnih živalja često je došlo do nesloge i svadje te raznih ćudorednih nepodobština. Dakako, razpadnuće zadrugâ probudilo je u ruskoga mužika staru njegovu naviku za seljenjem.

Čim su bili uredjeni odnosi izmedju gospodara i kmeta, započe seoba »en masse« u svakom pravcu po ogromnoj ruskoj državi. Seljaci prodali su iz kojegagod razloga zemljište, da potraže plodnije tlo ma bilo u kojem novoosvojenom kraju srednje Azije, gdje su mislili naći raj. Ruski seljak, premda od srca odan domovini, nema one vruće ljubavi prema zavičaju, gdje je ugledao svjetlo sunca, kao što se to vidi u drugih naroda. Seljak dobro znade, da je „maćuška" Rusija velika, da može svuda na daleko naći zemlje, koja pripada istomu

»baćuški“ naime caru; on vidi na svakom mjestu, kako se sjaji križ nad pravoslavnom crkvom. Pomoliti se može svuda Bogu, poglavara, koji zastupa cara, nadje svuda; što mu više treba?

Ruski je mužik u seljenju bez premca. Kažu, da je u tom anglosasko pleme prvo, ali treba da priznamo, kako daleko zaostaje za ruskim seljačtvom. Englez naselivši se poistovjetuje se sa zemljom, novom domovinom, tako da poslije dvie generacije, pridržavši englezki jezik, pretvori se na pr. u Americi u Amerićanina. Rus imade pred Englezom prednost, da ostane Rus u tundrama daleke Sibirije, u kavkazkim gorama kao i u stepama srednje Azije. On pridrži isti značaj, ista narodna čuvstva, koja je imao kod kuće bilo u sjevernoj, srednjoj ili južnoj Rusiji. Od Volgina ušća do ušća rieke Amura nalazimo ruske naseobine, i to osobito veliko-ruske. U svim tim naseobinama živi isti dobroćudni i gostoljubivi ruski mužik. Udomi se brzo, te djeluje na azijatsko žiteljstvo svojim običajima. Naseobina biva sve to veća, nakon druge generacije započinje miešanje rase, a na koncu azijsko se žiteljstvo razpline u ruskom življu. Gdje su Korejci, koji su nekoć u tako velikom broju živjeli u pokrajini novgorodskoj? Nestalo ih je — razplinuli se medju Veliko-Rusima. Nasuprot kamo dodju Veliko-Rusi, asimiluju si dotično strano žiteljstvo. Ove su naseobine Rusiji veoma koristne. Čim osvoje Rusi koji predjel u Aziji, podignu tamo najprije crkvu. Iza kojih desetak godina eto već ruskih sela u zemlji, gdje je do tada vladalo barbarstvo i najljući fanatizam. Ratarstvo, glavni pokretač civilizacije, podaje novi život krajevima, kojih su se prije Evropljani bojali. Djelovanje ruskih naseobina opaža se osobito u Kavkazu. Ta velika pokrajina, pravi raj poradi podneblja i bogatstva, bila je u prijašnje doba sielo razbojnika i najdivljijih fanatičara. Krvavi ratovi poharali su te krasne predjele, a zloguci proroci u Rusiji tvrdili su, da će rat uviek trajati u toj zemlji, gdje stanovnici ne znaju drugo van plieniti, harati i ubijati. Kad su Rusi konačno osvojili zemlju, poslala je vlada ljude, koji su bili voljni da se nastane u tom zemaljskom raju, gdje su dosele živjele divlje zvieri u ljudskoj spodobi. Malo je Rusa pošlo u Kavkaz prvih godina, jer su odmah iza dokinuća tlake radije ostali u krajevima, koje su poznavali. Nu malo po malo stali su se onamo seliti Veliko-Rusi. Te naseobine nisu starije od 15 godina, a uspjeh je sjajan. Prijašnji divljaci i razbojnici pripitomili su se bez velikih potežkoća, a ratarstvo napokon ublažilo je običaje pučanstva, koje je prije žedjalo za krvlju.

Ma da je dokinuće kmetstva urodilo u Rusiji amo tamo i nepovoljnim posljedicama, treba da iztaknemo, kako su se zakonom od 19. veljače 1861. provela tri velika načela, na kojima se temelji zdravi razvitak naroda. Dokinućem kmetstva priznata je svakomu pojedinomu mužiku osobna sloboda, nadalje je ladanjskomu žiteljstvu priznata samouprava i napokon je odkupom došao mužik do vlastničtva. Koristne se posljedice toga već sada mjestimice opažaju. Ovamo ide u prvom redu gospodarstveni napredak, koji promiče unapredjivanje produkcije, slobodni rad i konkurencija; nadalje moralni napredak, jer se je u puku ojačala samosviest

i osjećaj odgovornosti i napokon družtveni razvitak, jer su odstranjeni patrijarhalni običaji u prilog samoopredjelenju pojedinca. Po-

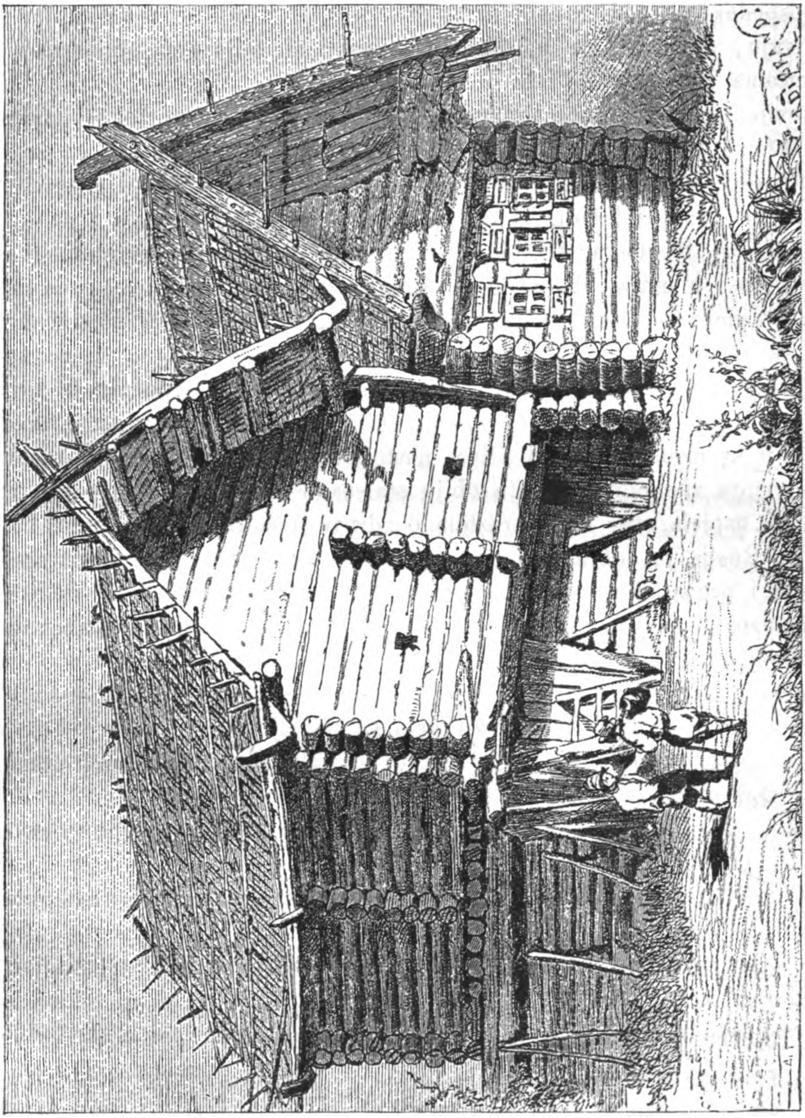

Sl. 54. Ruska seljačka kuća i štagalj na sjeveru.

zorni će motritelj putujući danas Rusijom opažati svuda napredak prema onomu, kako je prije za kmetstva bilo. U selima imade već

mnogo novih kuća (sl. 53. i 54.) ili starih, koje su brižljivo obnovljene, a mnoge su već osigurane protiv požara i elementarnih nezgoda. Polja se bolje obradjuju, a dvorišta su uredjena. Kod gospodarstva rabi bolje i savršenije orudje. Konji se većinom podkivaju, a kotači su na kolima opremljeni željeznim šinjama. U kućama mjesto luči rabe za svjetilo lojenice. Mužkarci i žene u novije se vrieme bolje odievaju, pa se opaža, kako su željni nauke i teže za napredkom. Napokon im diže ponos sviest o tom, da su pred zakonom svi jednaki i da ih zakon štiti jednako kao i gospodu. Spomenimo još jednu. Odnošaj izmedju seljaka i plemića i nakon dokinuća kmetstva vrlo je povoljan, što je svakako pohvalno po seljaka i plemića. Makar da je seljak po svojoj naravi nepovjerljiv a i nezahvalan, kao što je to često dokazao darežljivim plemićima, ipak je uza sve to odnošaj mužika prema negdašnjim njegovim gospodarima u javnom i privatnom obćenju ostao srdačan. U pokrajinskim skupštinama redovito nije mužik protiv plemića, već ga u svem sluša i sliedi. Sva nastojanja nihilista, koji su kušali tobožnju zamjenitu mržnju obiju staleža u svoje osnove upotrebiti, nisu uspjela, već su se razbila o zdrave nazore ruskoga mužika. Dâ, Rusija je dokinućem kmetstva preživjela veliki družtveni prevrat i prepatila sve zlo, što prati svako prielazno doba. U cielosti je uspjelo provadjanje emancipacije, pak je opravdana nada, da će se i pojedine agrarne potežkoće, što se još opažaju, razumnim radom odstraniti.

Nade u bolju budućnost vrlo su povoljne za ruskoga seljaka. Tä stalež, štono broji malo ne do 90 milijuna žitelja, ima pravo da traži od vlade najveću pažnju i zagovor — a to uvidja i sama vlada. Rusija ima u obilju neobradjene zemlje, pa može sa nekoliko milijarda s temelja pomoći seljačkomu staležu, a time će učvrstiti družtvene odnošaje carstva. Kad se jednom tih 90 milijuna dobrih, valjanih, sposobnih i s malim zadovoljnih ljudi posve udovolji, moći će orijaška ruska carevina mirno i sigurno provadjati reforme kod kuće i vršiti svoju veliku misiju u dalekom iztoku a i na zapadu.

VIII.

Gradovi i mjesta.

Malen broj velegradova u Rusiji i koji su tomu razlozi. — Opis pojedinih dielova ogromne ruske države: Baltičke pokrajine. — Velika kneževina Finlandija. — Velika Rusija. — Mala Rusija. — Zapadna Rusija. — Iztočna Rusija. — Južna ili Nova Rusija. — Kavkazija.

Već smo gore spomenuli, da je rusko gradsko žiteljstvo malobrojno prema ladanjskomu. Razlozi, s kojih u Rusiji ima razmjerno manje gradskih žitelja nego u zapadnoevropskim državama, jesu poglavito ovi. U državama zapadne Evrope potječe osnutak i razvitak mnogih gradova od Grka a imenito od Rimljana, dok je velika Rusija bila daleko od spomenutih klasičnih naroda. Nadalje nam povjestnica Rusije svjedoči, kako se je država morala kroz vjekove boriti sa divljim azijskim plemenima, a to je slabo prijalo osnivanju velikih gradova. Napokon glavni je razlog, što ima Rusija razmjerno malo velikih gradova, daleko razsezanje orijaške te države. Tā ciela je Rusija 33 puta kolika naša monarkija, a i sama evropska Rusija je 9 puta tolika. Ali prema svom dalekom prostranstvu Rusija je slabo napučena, a poznato je, da se na većem prostoru kraj riedkoga žiteljstva mnogo teže u gradove žitelji koncentruju, nego li na manjem prostoru s gustim žiteljstvom. Uza sve te znamenite zapreke u novije vrieme liepo cvatu ruski gradovi. Po brojenju od g. 1896. ima Rusija 12 velikih gradova, koji broje preko 100.000 žitelja, a ti su: Petrograd (1,267.000 st.), Moskva (988.000 st.), Varšava (615.000 st.), Odesa (450.000 st.), Lodz (315.000 st.), Kijev (300.000 st.), Harkov (220.000 st.), Riga (283.000 st.), Kazanj (150.000 st.), Kišenev (140.000 st.), Viljna (130.000 st.) i Tula (112.000 st.). I broj manjih gradova raste u novije u vrieme sve više, tako da danas Rusija već broji oko 150 gradova sa više od 25.000 žitelja. Opisujući ruske gradove i mjesta sliedit ćemo običnu razdiobu evropske Rusije na velike pokrajine.

I. Baltičke pokrajine steru se izmedju Njemena i Neve, a jesu četiri: Ingermanlandija, (Ingrija), Estlandija (Estonska), Liflandija (Livonska) i Kurlandija (Kuronska). U Ingriji baš u kutu finskoga zaliva, a na raztokama Neve, stoji glavni grad i priestoljnica Sa'nkt-Peterburg (Petrograd).

Petrograd nema „kremlja", nema „gorodišća", kano što imaju drugi drevni ruski gradovi, kojima je tu bio i zametak i branište i svetište, t. j. ono, što je na jugu Rimu „mons palatinus", Ateni „akropolis". Ali Petrogradu je „Peterburgskij ostrov", a na njem „domik Petra I." zamjenikom „kremlja" i „gorodišća", jer je odavle veliki car Petar rukovodio gradnju nove priestoljnice na Nevi. Ovdje je udaren temelj novomu gradu, odavle se je razvijao, dok je dostigao sadašnju svjetsku veličinu. Dakako razvitku nove priestoljnice ruske dala je pravac i daje mu cielu fizionomiju rieka Neva. Iztječući iz Ladoge, najprostranijeg evropskog jezera, protječe Neva 66 km. širokom prevlakom izmedju toga jezera i finskoga zaliva. Neva je za pravo odtok Ladoge, Onege, Iljmena i više manjih jezera, te utječe u more na četiri velika rukava, od kojih je najveći širok 400 metara. S toga s punim pravom izporedjuju zemljopisci Nevu s američkim sv. Lovrincom, odtokom Gornjega jezera, Michigana, Hurona, Eria i Ontaria. Širina Neve mienja se izmedju 260 i 1.280 met., a dubljina izmedju 3 i 16 met. Primičući se moru čini u svojem tieku veliki do 13 km. široki zavoj poput luka, te se odavle dieli u više pramova, iz kojih opet izlaze mnoge struge, tako da sastavlja cieli niz otoka, podpuno otočje. Uzrok je tomu, što se izmedju Ladoge i finskoga zaliva prostrla nizina, koja u nevskom otočju jedva za 15 met. izbija nad površinu morsku. Svaka struga nevska kao i svaki otok ima svoje posebno ime. Glavni rukav pridržao je ime rieke, samo se prema ostalim rukavima zove „Velikom Nevom" (Boljšaja Neva). Od Velike Neve diele se „Mala" Neva i „Nevka", koja se opet u Veliku, Malu i Srednju razilazi. Velika Neva, Mala Neva, Velika i Mala Nevka utječu u more svaka svojim ušćem. Obje Neve i obje Nevke razilaze se opet u bezbrojne pramove poput trakova na sve strane, a mnogi od tih skopčani su prokopima. Tim se veliki otoci sterući se izmedju obiju Neva i obiju Nevka razpadaju na mnogo manjih otoka. Glavni su otoci: Vasiljevski izmedju Velike i Male Neve, Petrovskij izmedju Male i Velike Neve i Nevke, Krestovskij izmedju Male i Srednje Nevke, Kamennij izmedju Velike i Male Nevke i Jelagin

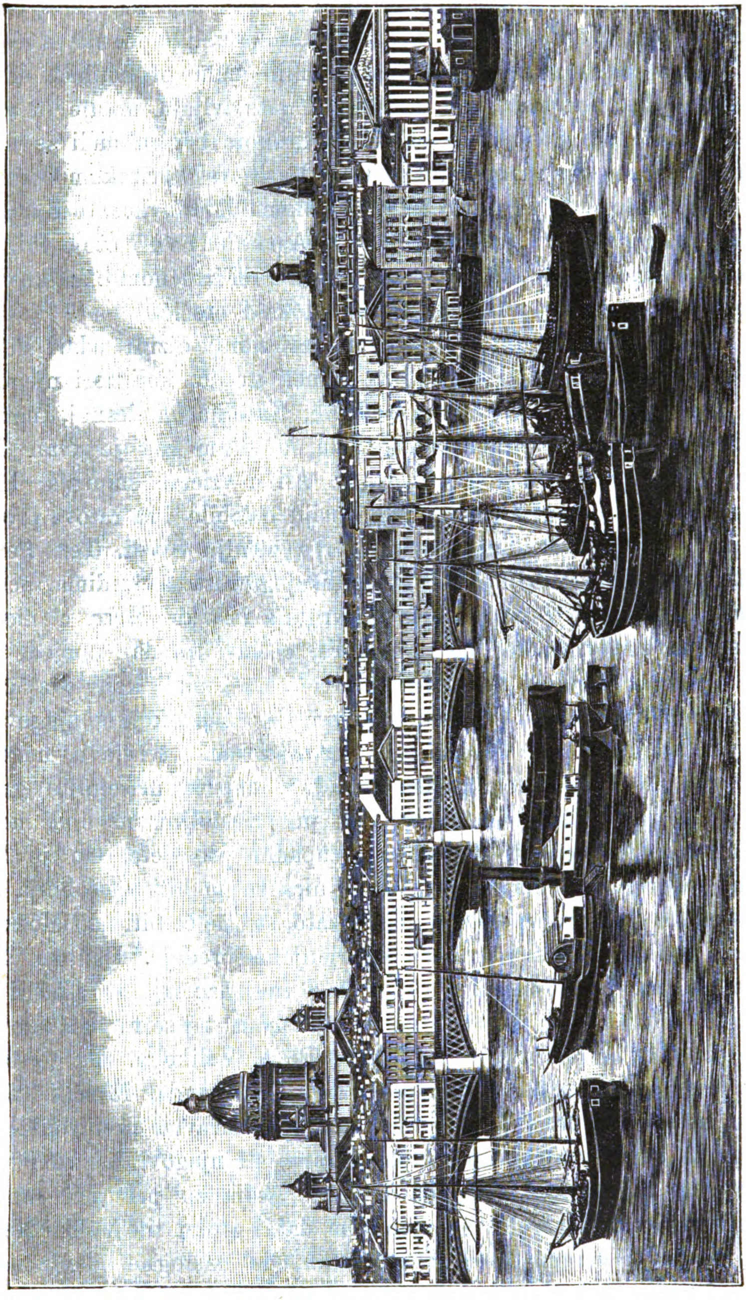

Sl. 55. Pogled na Petrograd s Nevom i Izakovom stolnom crkvom.

izmedju Velike i Srednje Nevke. Svi ovi otoci leže na desnoj obali Velike Neve. Na lievoj obali nema nijednoga velikoga rukava rieke, već je ova strana sva izpresiecana širim ili užim prokopima, kano što su Mojka, Fontanka, itd. koje opet razstavljaju manje ili veće otoke. Svaki od spomenutih otoka na desnom briegu dieli se nevskim pritocima na manje otoke: tako Vasiljevski pritokom Čornom u Golodaj otok, Petrovskij pritokom Ždanovkom i Karpovkom u Petrovskij (u užem smislu) i Aptekarski otok itd. U kratko: svakolika nizina kod ušća Neve i na iztočnom okrajku finskoga zaliva sastavljena je od samih otoka i otočića.

Pak na ovoj tolikim otocima izpresiecanoj nizini udari Petar Veliki na dan 16. svibnja g. 1703. temelj gradu, koji nosi njegovo ime. Ovo zemljište s obiju strana Neve, Karelija na desnoj, Ingrija na lievoj pripadaše nekoć Novgorodu, a zatim kad je Ivan IV. Novgorod osvojio, moskovskoj državi. Ali u vrieme smutnja, koje su poslije smrti Borisa Godunova Rusiju oslabile, i za ratova protiv lažnih Dimitrija i Poljaka, osvojiše ovu zemlju Švedi. Tek Petar Veliki povrati ju Rusiji poslije 22-godišnjega rata sa Švedima, pošto je oružjem osvojio i tvrdjavu Nöteburg na izlazku Neve u more. Da si ovu stečevinu kod mora osigura, postavi na dan pobjede temeljni kamen tvrdjavi na briegu Neve, a na otoku, koji ova čini s Malom Nevom te s Velikom i Malom Nevkom i koji se njegovim prozva. Nu Petar nije bio naumio sagraditi samo tvrdjavu, nego i grad, da bude „prozorom prema zapadu“, dapače priestoljni grad velike od njega razširene države, da ju priestoljnicom kod mora približi zapadu i oplodi stečevinama zapadne prosvjete. On je bio naime uvjeren, da će ta nova priestoljnica za to biti sposobnija od Moskve, ne samo radi položaja nego i zato, što ne će biti kao Moskva vezana na starodavne u narodu ukorienjene predaje. Dakako, tko se je upoznao s položajem Petrograda i zagledao taj gorostasni u onoj nizini i na onim otocima sagradjeni grad, taj se ne može dosta načuditi smjelosti i poduzetnom duhu Petra Velikoga. Tu je trebalo prije svega prašume, ležište vukova i medvjeda, izkrčiti, močvare izsušiti, da zamišljeni grad bude iole zdravim prebivalištem. Sve je to uvidjao bistri um velikoga cara, ali njegova željezna volja nije se žacala upotrebiti sva sredstva, koja su pri ruci samodržcu velike carevine. Na spomenutom dakle otoku tik Velike Neve dade si podići drvenu kuću za svoj stan, da uzmogne odanle sam rukovoditi poslove oko gradnje rečene priestoljnice. Do 50.000 ljudi,

koji su se svake treće godine izmjenjivali, i iz svih krajeva carevine onamo kao i vojnički novaci dovodili, radilo je, koje krčeći šume, koje kopajući prokope, da se močvare izsuše, koje opet zidajući utvrde i kuće. Radnici napadani od Šveda umirali su i od groznice; svaki pedalj zemlje, priredjen za buduću priestoljnicu, stajao je život ljudski — ali sve to nije slomilo volje u Petra, koji je glavom dielio sudbinu s radnicima. Kuće su ponajprije dignute na spomenutom Petrovskom otoku, koji se danas „Peterburgskaja“ zove, onda na susjednom, Malom Nevom odieljenom otoku Vasiljevskom; malo zatim počeše se dizati i na nasuprotnom lievom briegu duž rieke. Novi žitelji bijahu što doseljenici Niemci i Francuzi, što pak obrtnici i trgovci iz Velikoga Novgoroda. U to novoj naseobini zaprieti velika pogibao, kad ju zimi god. 1708. švedska vojska obsjedne. No porazom Šveda kod Poltave sliedeće godine nestane opasnosti s one strane. Sada je Petar upro sve sile, da se grad naseli, te je god. 1712. proglasivši ga svečano priestoljnicom odredio, da se za nj po cieloj carevini naseljenici pribave. Obrtnici i trgovci počeše svoje volje onamo dolaziti. Plemstvo je stalo sliediti dvor, pošto si je sam Petar sagradio jedan „zimski“ i jedan „ljetni“ dvorac, i pošto je odredio, da je svaki vlastelin, koji imade više od 30 kmetskih selišta, dužan sagraditi si na Nevi jednu kuću. I tim je načinom nova priestoljnica, u koju su takodjer sve vrhovne vlasti iz Moskve prenesene, nakon 22 godine, u oči smrti svoga utemeljitelja (1725.) već 75.000 stanovnika brojila. Čovjek bi rekao, da je to nadnaravno djelo Petra Velikoga. Doista da taj veliki vladar nije ništa drugo učinio, nego samo uz takove potežkoće osnovao i iz ništa podigao taj novi grad, zavriedio bi ime „Veliki“. — Kaže se, da je car Justinijan sagradivši hram sv. Sofije u Byzantu i unišavši u gotov hram, pun ponosa uzkliknuo: „Salamune, ja sam te nadkrilio.“ Nije li s istim pravom smio i Petar Veliki gledajući pri koncu svoga života novi grad uzkliknuti: „Konstantine, ja sam te nadkrilio.“ Poznato je naime, da je Konstantin Veliki učinivši Carigrad novom priestoljnicom upravo nasiljem radio, da se grad što prije podigne. No uoči li se položaj Carigrada, komu nema premca na svietu, i zatim da je već tamo od davnine bilo naselje, onda će svakomu jasno biti, koliko je veće djelo Petrovo nego li Konstantinovo.

Nagli napredak nove ruske priestoljnice nešto je za carevanja dvaju Petrovih nasljednika (Katarine I. i Petra II.) zapinjao, jer

su ovi voljeli u Moskvi stanovati. Ali kad je carica Ana Ivanovna (1730.—1740.) opet prenesla dvor u Petrograd, te dala sastaviti i gradjevnu osnovu za novu priestoljnicu, po kojoj su podignute najljepše i najveće sgrade na lievoj obali Neve, te je tim težište grada iz Vasiljevskoga i Petrovskoga otoka onamo preneseno, gdje je i sada; i kad su u tom smjeru radili i nasljednici njezini imenito Elisabeta Petrovna, Katarina II. i Pavao I.: grad se je vanrednom brzinom širio i množio.

Sada zaprema Petrograd prostor od 80 četvornih versta, a u tom obsegu živi 1,267.023 stanovnika. U Petrogradu nema kano n. pr. u Beču predgradja odieljenih od unutrašnjega grada, koji sastavljaju neke posebne gradove napram središtu. Ruska priestoljnica na Nevi svakolika je na okupu, jedino nevskim rukavima i prokopima ispresiecana. Stere se pak sve do morskoga zaliva na ušću Velike Neve, ali tako, da do mora dosežu tek gradski okrajci, dok je središte gradu oko Velike Neve, a imenito na lievoj obali njezinoj (sl. 55). Uza sve to može se Petrograd smatrati podjedno velikom primorskom lukom, a sada po gotovo, poslije veličajnih radnja, izvedenih u moru nedaleko od ušća. Danas i najveći brodovi morski ulaze koje k ušću, gdje je „galernaja gavan“ (= g. luka), koje u Veliku Nevu, gdje je kod Nikolajevskoga mosta Petrov „pristan“ (pristanište). Najveća dužina grada iznosi 12, a najveća širina 11 versta.

Petrograd čini veličanstvenim gradom Neva. Što su u tom pogledu na jugu na lagunama Jadranskoga mora Mletci, to su na sjeveru, na Sjevernom i Baltičkom moru donekle Amsterdam i Stockholm, a ponajpače Petrograd svojim obiljem vode. Gotovo četvrtina glavnoga grada Rusije stere se do Finskoga zaliva, a 14 rieka, — jer svaki veći nevski rukav čini veliku rieku, — i osam velikih prokopa, pretvara rusku priestoljnicu u veliko otočje. Na lievoj obali izmedju onoga velikoga zavoja, koji tu čini Neva, dolazeći iz Ladoge i izmedju ušća na moru, razvijen je sustav prokopâ, koji taj veći dio razstavlja u bezbrojne otočiće, gdje se riečne struge u četiri velika koncentrična luka previjaju i probijaju ulice. Poradi smještaja u toj močvarnoj nizini trebalo je i u Petrogradu, kano i u Mlecima, pilovima prirediti i učvrstiti gradilišta za kuće. Preko 150 mostova posreduje obćenje medju otocima. Na Velikoj su Nevi samo 4 velika mosta: Nikolajevski (sl. 56), Dvorcovi, Troicki i Aleksandrovski, ali zato ima više redovitih prievoza. Na

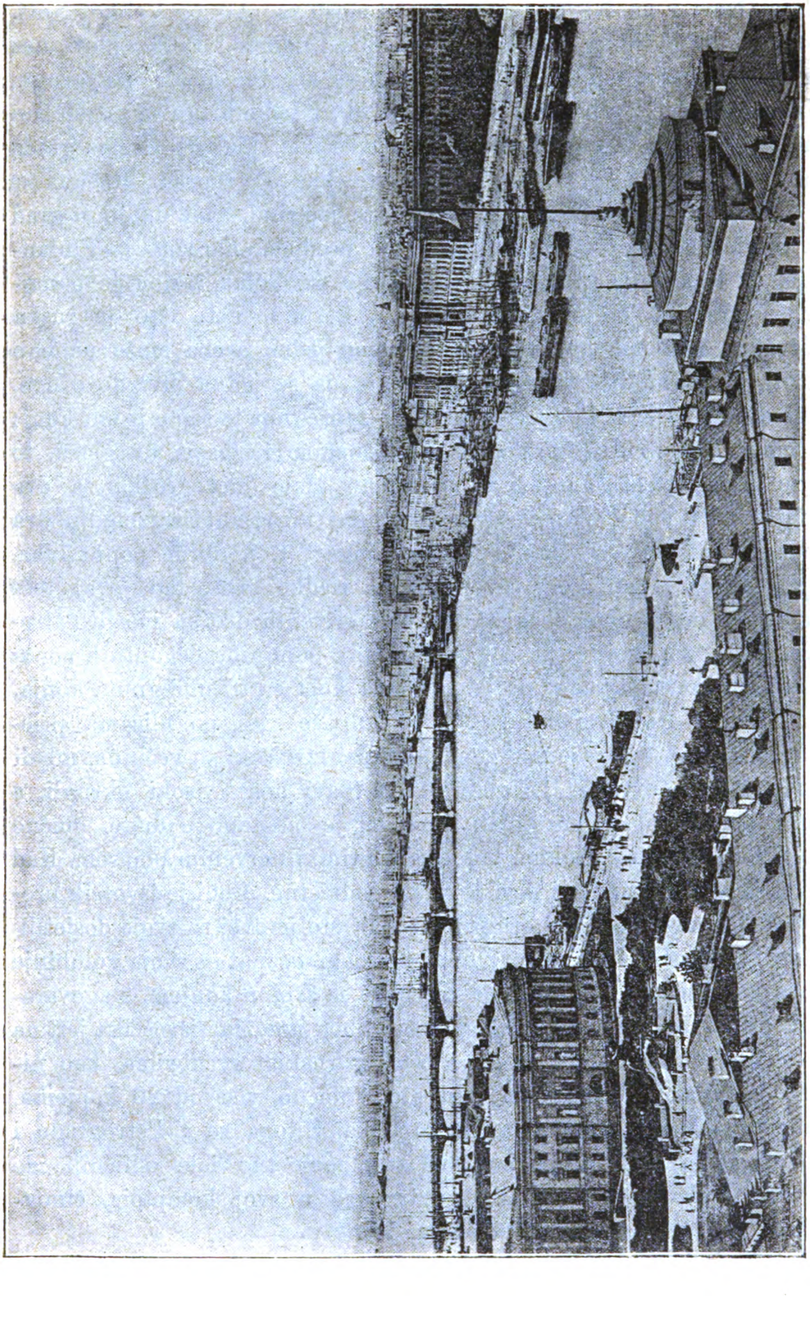

Sl. 56. Nikolajev most u Petrogradu.

Maloj Nevi i na Nevki imade do 10 mostova. Ali po Velikoj Nevi, koja je ovdje široka kao Dunav izmedju Budima i Pešte, plove bez prestanka parobrodi, prebacujući putnike s jedne obale na drugu. Uz parobrode, kojih plovi Nevom do 80, i ladje brinu se za udoban saobraćaj po petrogradskom otočju „izvoščiki“ (fijakeri). Nema grada na zemlji, koji bi imao toliko fijakera kao Petrograd. Računa se do 25.000 izvoščika, a taj broj naraste još zimi, kada dodju u grad sa svojim saonicama seljaci iz dalekih predjela, naročito iz Finlandije, da si što zasluže. Velikomu broju izvoščika razlog je ponajprije vanredno obilje konja u Rusiji, a zatim i to, što je ruska „drožka“ vrlo malena, tako da se samo jedna osoba može udobno voziti, a sjednu li dvie u drožku, valja da se jedna drži do druge, kad se jako tjera. Pod takovu kočiju zapregnut je samo jedan konj; a budući da su ruski konji sa svojom snagom i stasom na glasu, to voze malen teret munjevitom brzinom. Malo ima drožka za dva konja; tada je i kočija veća. Jedini konj upregnut je izmedju dva ruda, a nad glavom uzpinje mu se „duga“, t. j. obruč poput luka. Ako je još jedan konj (dvojka), što riedko biva, tada ovaj teče uz svoga zapregnuta druga. Osim nepokrivenih drožka ima u Petrogradu mnogo dvopregnih kočija (kareta), udobnih, elegantnih poput bečkih fijakera. Trojka, narodna ruska kola sa tri upregnuta konja, rabi više za razkoš i zabavu, te se najviše vidi po ulicama priestoljnice zimi, kad saonice zamiene kola. Izvoščiki su većinom mladi ljudi, kadšto jedva od 15 godina; na glavi nose visoki okrugli, a na vršku nešto širi pustenjak, tielo im je omotano u dugu, obično plavkastu halju sa širokim, takodjer plavim, ili crvenim pojasom. Kad izvoščik sjedne, onda si lievi okrajak podmetne. Ćudi je izvoščik protivne od svoga bečkoga druga; jer kao što je ovaj sa svoje dosjetljivosti i ujedljivosti na glasu, tako je ruski poznat sa svoje golubinje naravi. Prema tomu i postupa ljubezno sa svojim konjem, nagovarajući ga razdragano sa „golubčik“ itd. Sbog množine izvoščika jeftina je vožnja u Petrogradu, a i po ostalim ruskim gradovima, kao nigdje u Evropi. Jedna vožnja ne stoji obično više od 20 kopjejka, za cieli sat plati se najviše 50 kopjejka. S toga se u Petrogradu i po drugim ruskim gradovima sve vozi, malo tko iole odličniji ide pješke. Kuharica se vozi na trg, trgovac u svoj komptoir, činovnik u svoj ured, profesor u školu, itd.

Nadalje prolazi svim čestima grada Petrograda „konjka“ (tramway) razgranjena u 31 prugu. Napokon ima u obilju omnibusa

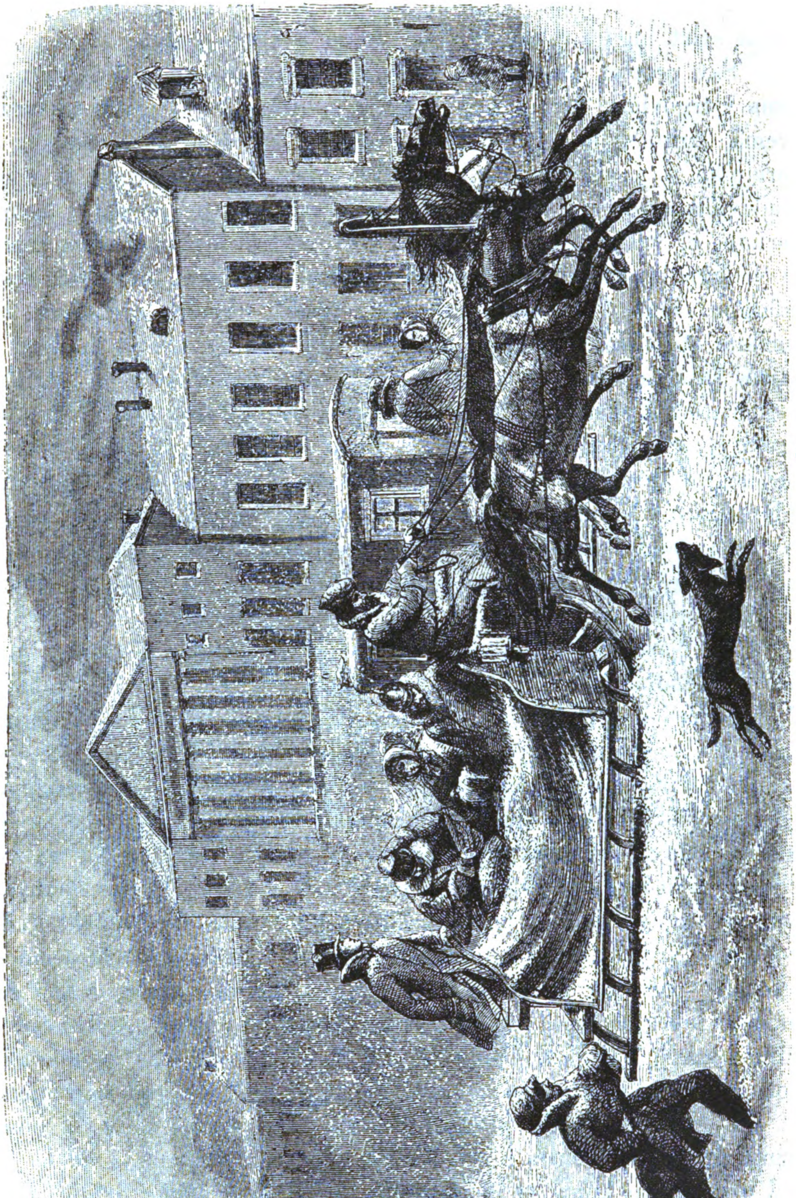

Sl. 57. Petrogradski omnibus.

(sl. 57). Tolika obćila dokazom su, da ih sviet mnogo rabi, pa se doista sviet nigdje toliko ne vozi, kano u Petrogradu.

Sav prostor na otocima i otočićima ispresiecan je širokim ulicama i trgovima. Širina ulica mienja se izmedju 15 i 35 metara. Prema širini diele se ulice u prospekte, ulice u užem smislu, i perejulke, t. j. prostrane ulice. Uzkih ulica, kakovih imade u svim gradovima srednje i zapadne Evrope, Petrograd ne poznaje; a ne poznaje ni vijugastih ulica, jer su sve ravne. Većim dielom ulice su velikim kockastim pločama od granita popodjene, neke takodjer asfaltom. Duž kuća steru se liepi, široki, ponešto nadignuti, te onizkim stupićima ogradjeni pločnici. Od svih prospekta najduži i najširi je spomenuti „Nevskij“, koji nam prikazuje slika 58. On se stere od Aleksandrovskoga perivoja i admiraliteta kod Neve, u čistom pravcu (dužinom 5 km., u širini od 35 m.) do Aleksandronevskoga manastira, te presieca više prokopa, kano Katarinski, Mojku, i Fontanku. Nevski prospekt glavna je privodnica i odvodnica za sav veći dio priestoljnice na lievoj obali Neve. Takovom se ulicom jedva može ikoji grad na zemlji ponositi. O toj kraljici petrogradskih ulica i prospekta bit će govora još kasnije.

Uz Nevski prospekt dika su ove priestoljnice: Voznesenskij, Litejni, Vladimirskij, Zagorodni, Zabalkanskij prospekt. Od krasnih širokih ulica spominjemo: Gorohovu, Boljšu, Malo-morsku, Milijonu, Sadovu, Kazansku, Karavansku, Konjušnu, Oficersku, itd. Uz Nevu steru se široka obrežja, podieljena u ulice (Anglijska, Naberežnaja, Adminiralskaja, Dvorovnaja, Gagarinskaja, Naberežnaja bolšoj Nevij, itd.) s prekrasnim palačama. Mnoge od ovih ulica ulaze u velike trgove, kojih imade u Petrogradu preko 60; a kakav prostor obuhvaćaju ovi trgovi, vidi se po tom, što se po nekima do 100.000 ljudi može lako kretati. Dodajmo napokon još spomenutim prolazima mnogobrojne perivoje, kojih imade u svim dielovima grada, i koji su velikoga obsega, kano što su Aleksandrovskij, dvorski „ljetni sad“, Mihajlovskoj, Jusupov, Demidov, itd. Po svem, što smo spomenuli, može se ocieniti veličajna osnova, po kojoj je Petrograd sagradjen.

Ljepota spoljašne priestoljnice na Nevi sastoji se u divnom razmjerju izmedju mora i vode, ulica, trgova i perivoja, koje se je kod osnove, po kojoj se je razvijala, uviek pred očima držalo. Dä, ruska „širokaja natura“, neizmjerna veličina same Rusije, zrcali se na novoj priestoljnici, koja kano da ne zna štediti mjestom ni prostorom. U tom pogledu jednaka su si oba nova velika ruska grada:

Petrograd i Odesa, koje je država u naponu svoje snage sagradila, jedan na Baltičkom, drugi na Crnome moru, da joj budu kano dva „prozora“, jedan na zapad, drugi na iztok.

Pored širine ulica i ogromnih prostorija trgova ne čine se sgrade, što ih obkoljuju, tako velike, kano u istinu što su, kad se izbliže promatraju. Ipak treba da se iztakne, da se i na sgradama očituje ruska „širokaja natura“, jer su palače i kuće gradjene više

Sl. 58. Nevski Prospekt (glavna ulica u Petrogradu).

u širinu, nego u visinu. To je medjutim opravdano obiljem prostora, koji nije stegnut nikakvom zaprekom prirodnom. Kao što je Petrograd mladjahan grad, kao što je nastao pod utjecajem zapadno-evropskih misli, kojima je imao biti za svu državu stjecište i sjemenište, tako je i njegovo spoljašno lice posvema zapadno-evropsko. U tom se u istinu bitno razlikuje od starije, čisto ruske priestoljnice Moskve. Nu ako se Petrograd po svojoj osnovi i vanjskim licem

izporedi s drugim zapadno-evropskim priestoljnicama slične veličine, imenito sa svojim susjedima Berlinom i Bečom, ne treba da se plaši tog izporedjivanja; pače insularnim svojim smještajem i pravilnošću razmjerja daleko ih nadkriljuje. Još je jedno, što svakomu putniku udara u oči, a to je uzorna čistoća po ulicama i kućama, koja se opaža svuda, ne samo u glavnim, nego i u postranim ulicama, dok se baš time svjetski gradovi Evrope ne mogu da pohvale. Premda imade za tu čistoću u Petrogradu zasluga i redarstvo, ipak je pri tom glavno vanredno obilje vode, koja prokopima rek bi umiva cjelokupno područje priestoljnice. Ovo je svakako velika blagodat za taj velegrad, ali odavle mu takodjer neprilika. U gradu naime vodom natopljenom, koji je smješten u močvarnoj nizini, izmedju jezera i mora, ne može a da podneblje ne bude vlažno, i zrak pun magle. Liepo ljetno doba traje u Petrogradu od polovice svibnja do konca kolovoza; tada mu je srednja toplota + 12·7° R. Onda sliedi jesen do konca listopada, sa srednjom toplotom od + 3·8° R. Zatim nastupi zima, koja traje gotovo do konca ožujka, sa srednjom studeni od — 6·4° R. Ljeti zavlada kadkada na kratko vrieme nesnosna vrućina do + 30° R. i više. Po tom petrogradsko podneblje nije odviše zdravo, te se nema njemu zahvaliti, što je grad u vrieme od 195 godina tako ogromno narastao. Petrograd kao priestoljnica orijaške svjetske države, pročelje velikoga naroda, središte na Baltičkome moru obrta, prometa i trgovine, neprestano privlači nove doseljenike, i to ne samo iz carevine, nego takodjer barem do najnovijega vremena i iz inozemstva. Ali i ovdje je ruski želudac tako čil, da sve strane življe lako i brzo probavi. Doista jako bi se varao, koji bi po njemačkom imenu, što ga još i danas ruska priestoljnica na Nevi nosi (Peterburg), držao, da je u njoj jak njemački živalj. „Njemačka naseobina u Petrogradu još manje mu oduzimlje čisto ruski karakter, nego li mnogobrojna češka naseobina Beču njemački karakter.“ Petrograd je u naše vrieme po govoru i po duhu tako ruski, da sada već niesu opravdani u tom pogledu prigovori Moskve. — Pošto smo dobili obćenitu sliku o Petrogradu, iztaknimo još neke pojedinosti, pak počnimo s carskim dvorom.

„Zimnij dvorec“, carski dvor ruskih imperatora, zaprema najljepše mjesto u cieloj priestoljnici. Ondje, gdje je Velika Neva najšira poput jezera, te odtiskuje od sebe jedan rukav pod imenom Male Neve, upravo prama okrajku Vasiljevskoga i Petrovskoga otoka, a naprama Krepostnomu otočiću, ondje na desnom uzviše-

nom nabrežju Velike Neve, sagradiše si ruski „gosudari“ svoje biele dvore. Čudnovato! S prozora dvorane napram Nevi vide i čednu kućicu osnivača nove priestoljnice („domik“ Petra I.), Petropavlovskij „sobor“ s grobnicama svojih predja i svojim budućim prebivalištem. Odanle dovikuje im se „memento mori!“ Cielo jedno krilo „zimnoga dvorca“ stere se duž Velike Neve, pred nasuprotnim pak krilom širi se prostran dvorski ili Aleksandrovski trg. Sama palača čini veliki četverokut, dugačak 137 met., a širok 106 met. Dva su glavna ulaza: Jordanski sa strane Neve i Saltikov sa strane pomenutoga trga. Sadašnja palača jest nova; na njezinu mjestu bio si je kod

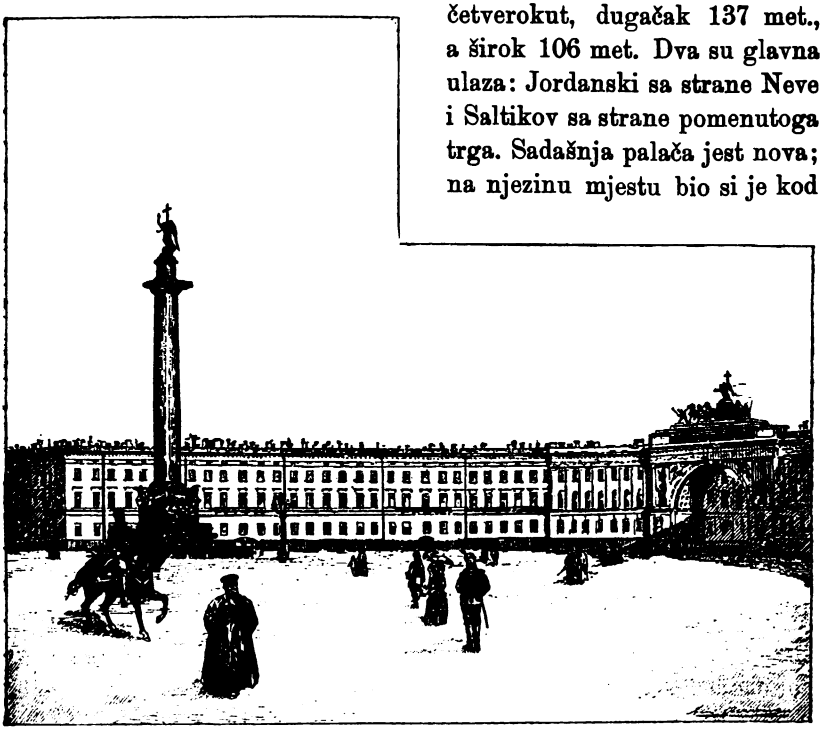

Sl. 59. Trg pred zimskom palačom.

podizanja priestoljnice admiral grof Apraksin sagradio kuću, koju je zatim caru Petru II. poklonio. Ovu kuću dade carica Ana god. 1732. porušiti, te ondje velik dvor po Rastrellievoj osnovi sagraditi, koji je bio za carice Katarine II. dogradjen. Veliki dio toga dvora, ujedno s mnogim umotvorinama i dragocienostima bude god. 1837. dne 7. prosinca plienom požara, tako, da je šteta na 25 milijuna rubalja procienjena bila. Car Nikola I. dade odmah

uzpostaviti po staroj Rastrellievoj osnovi izgorjeli dio carskoga dvora. Takav je i danas. Dvor je gradjen u barocco-slogu, te mu je vanjsko lice, po ukusu onoga doba, prenatrpano nakitima i kipovima. Premda imade osim prizemlja dva sprata, ipak mu visina (24 met.) ne odgovara velikoj dužini i širini, kao što nam svjedoči slika 59.

U sredini prostranoga trga, prema jugu diže se „Aleksandrovskaja kolonna“, koju dade Nikola I. po Monferrandovu nacrtu god. 1834. caru Aleksandru I. podići. Sav je spomenik visok 42 met. Na podnožju, koje sastoji od jednoga komada granita 8 met. visokog, uzpinje se stup visok 25 met., a u promjeru 4 met. takodjer iz jednoga komada crvenoga finlandskoga granita, s mjednom glavicom, 4 met. visokom. To je najogromniji monolit novijega doba. Na vršku stoji na kruglji angjeo iz mjedi 4 met. visok, nogom zmiju gazeći, a ljevicom držeći krst, 3 met. dugačak, desnicom pak k nebu uzdignutom. Kratak napis glasi: Александру первому благодарная Россия. Ovaj prekrasni i impozantni spomenik pravi je ures velikoga dvorskoga trga.

Svečani ili tako zvani paradni i diplomatički ulaz u carski dvor jest prema Nevi. Predvorje je sagradjeno u slogu renaissance, ukrašeno čitavim nizom kipova. Veličajno stubište, koje nam prikazuje sl. 60., od mramora je iz Carrare. Obični je ulaz u carski dvor sa strane dvorskoga trga. Ovuda, po tako zvanom komandantskom stubištu, dolazi se do cieloga reda dvorana, od kojih svaka skupina dvoranâ nosi posebni naziv, kao „Aleksandrovskaja zala“, sa „bielom“, „zlatnom“ i „crvenom“ dvoranom, itd. Do „pompejanske galerije“ stoji ogromna „Nikolajevska zala“ (za 1.500 ljudi), u kojoj se dvorski plesovi obdržavaju. Ovu dvoranu razsvjetljuje 5000 svieća na 11 orijaških svjetionika. Na stieni je slika cara Nikole I. na konju od slikara Krügera, a u kutovima su ormari sa zlatnim zdjelama i posudjem. Sjajni dvorski ples u toj dvorani, obdržavan dne 28. veljače god. 1889., prikazuje nam slika 61.

Tik dvorane za plesove, je druga, za dvorske koncerte. Od drugih prostorija spomenimo još „feldmaršalskaju zalu“, u kojoj su slike najglasovitijih ruskih maršala (Suvórov Rimnički, grof Paskievič Erivanski i Varšavski, grof Rumjancev Zadunajski, knez Potjemkin Taurijski, knez Kutuzov Smolenski, grof Diebič Zabalkanski, itd.) Odavle se dodje u dvoranu Petra Velikoga („Petrovskaja zala“), obloženu crvenim sagovima od svilenoga baršuna, u koje su uvezeni ruski orlovi; zatim u priestoljnu dvoranu, u kojoj stoji na uzvišenom

podnožju carsko priestolje, a u jednom udubku slika Petra Velikoga, kako ga „Slava“ vodi, a okružuju ga geniji. Ovdje se na novu godinu diplomatski zbor klanja caru. Od ostalih velikih dvorana vriedne

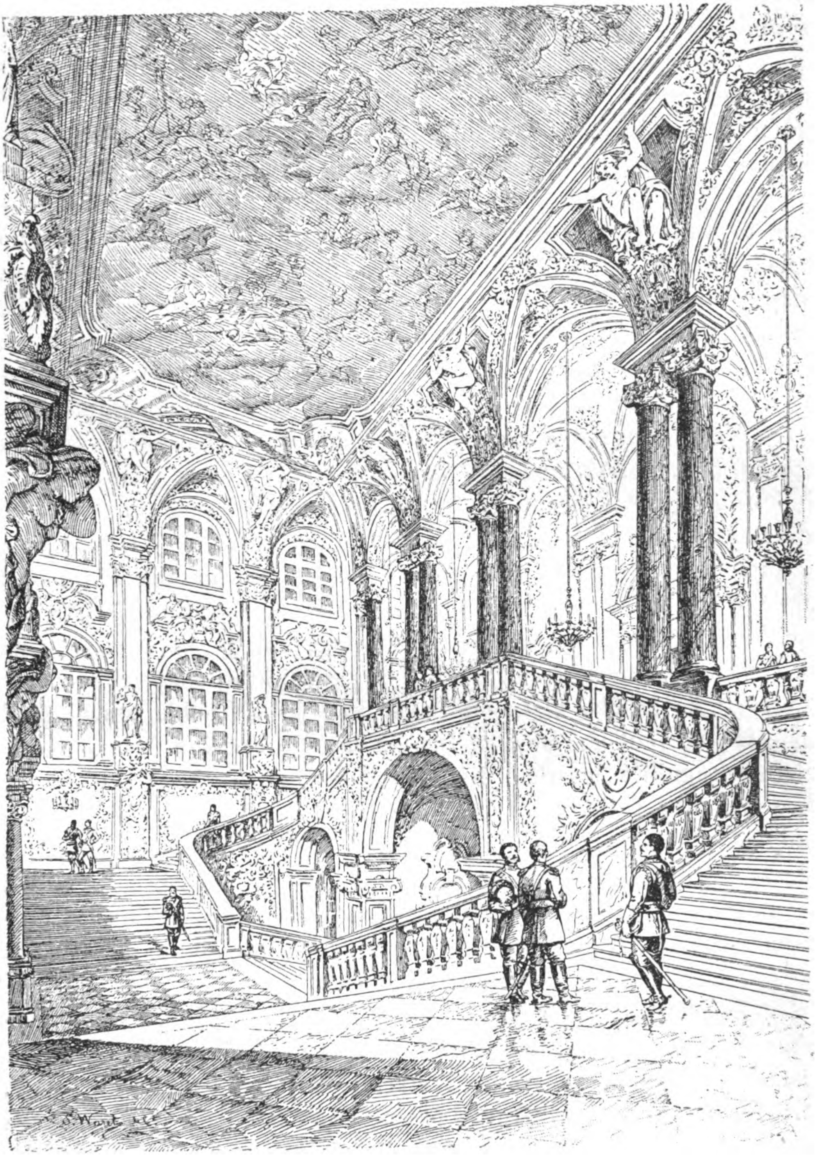

Sl. 60. Velike stube u zimskoj palači.

su spomena: „gerbovaja“, s grbovima ruskih gubernija, „georgijevskaja“, gdje se svake godine, 26. studenoga (8. prosinca), slavi svečanost georgijevskoga reda i galerija „god. 1812.“ s portraitima u naravnoj veličini od 250 vojvoda i generala, koji su se u bitkama spomenute godine odlikovali.

Sjaj i bogatstvo u svim ovim dvoranama i sobama upravo je čarobno, zamamljujući oči i osjetila gledaoca. Zlatni nakiti, stupovi od malahitá, jaspisa i drugih vrsti dragoga kamenja, mozaici i pokućtvo raznovrstnog sloga, slike u tolikoj množini, da samo one predstavljaju posebnu bogatu galeriju, kipovi u kamenu, rezbarije — sve to vanredno uzvisuje ne samo nutarnju, nego i umjetničku vriednost toga carskoga dvora. Dodaš li k tomu perivoje, jezerca, slapove, itd. u samom dvoru, zatim rašće južnoga podneblja, kojim se nakićuju one velebne prostorije, pak noćnu razsvjetu njihovu, onda lako vjeruješ, da se „zimnij dvorec“ prigodom carskih svečanosti zbilja pretvara u bajne dvorove pripoviesti „tisuć i jedna noć“.

Vršak bogatstva ovih dvorova zaprema dvorana u drugom spratu, t. z. carska riznica („briljantovaja kómnata“). Ovdje se uz ine dragocienosti čuvaju krunitbena insignija, naime kruna u bizantinskom slogu, god. 1762. za krunitbu Katarine II. učinjena, posuta draguljima, i procienjena na milijun i sto tisuća rubalja; zatim još dragocjenije carsko žezlo, s najvećim u Evropi 185 karata težkim diamantom („Orlov“ zvanim), koji je uz svoga druga („Kohinur“), što se nalazi sada u englezkoj kraljevskoj riznici, nekada služio za oko zlatnomu lavu, koji je u Delhiu stajao pred priestoljem velikoga mogula. Ima tu nadalje caričina kruna, zatim zlatni dragulji i biserjem narešeni lanci, štono ih carski supruzi kod krunitbe nose, itd. Dakako da treba osobite preporuke za pristup u tu dvoranu, pred kojom uviek po dva častnika carske garde straže. Spomenimo napokon, da su u carskom dvoru dvie crkve: jedna mala, a druga „sobor nerukotvorennago obraza“, ovako prozvan od ikone Bogorodice, koja je donesena sa Malte, a pripisuje se po staroj predaji evangelisti sv. Luki.

Začetkom i položajem svojim u najtjesnijem je savezu sa carskim dvorom „imperatorskij eremitaž“ t. j. palača s bogatim carskim sbirkama umjetnina i starina sviju vjekova. Ova palača, pravi ures i ponos prve ruske priestoljnice, odieljena je od carskoga dvora samo uzkim prolazom. Eremitaž je takodjer okrenut jednim licem k Nevi, a južnim prama ulici „Milionaja“. Na južnom pro-

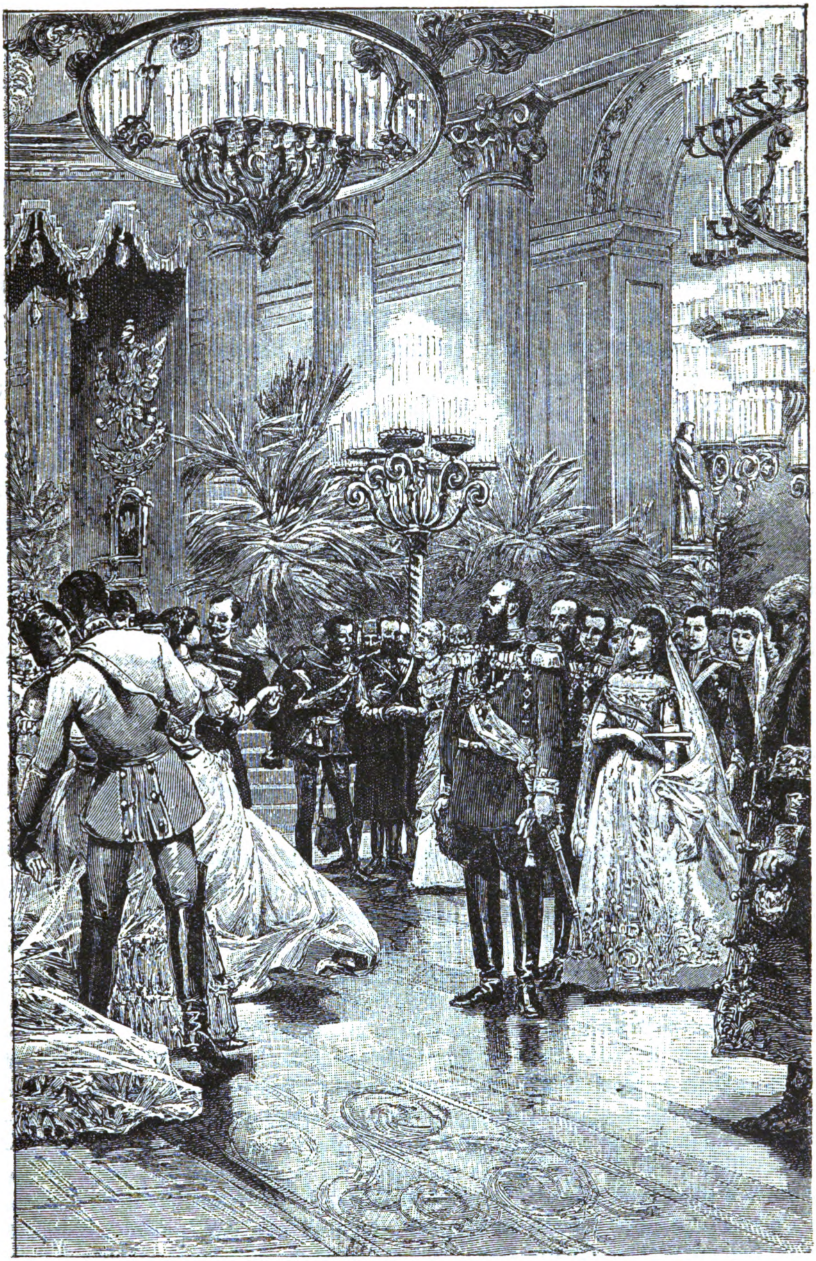

Sl. 61. Ples u zimskoj palači

čelju jest napried pomaknuti vestibul, poduprt stupovima, na koje se deset, po 6 met. visokih atlanta naslanja. S obiju strana vestibula vide se udubci s kipovima najglasovitijih umjetnika, a na jednom i drugom su pročelju skupine, koje prikazuju, kako umjetnost stoji pod okriljem crkve i države.

Eremitaž (prije „mali zimskij dvorec"), je od g. 1765.—1840. i sliedećih godina opetovano gradjen, dogradjivan, preustrajan i obnavljan. Posljednji radili su na njem po nalogu cara Nikole I. umni dvorski graditelj Andrija Ivanović Stakenšneider i glasoviti monakovski graditelj Lav Klenze. Današnji eremitaž prikazuje nam veliku dvospratnu palaču u grčkom slogu. Predvorje počiva na 16 stupova iz sivkastoga finskoga granita, s glavicama od mramora; rese ga četiri prekrasna sviećnjaka iz manganita i dva iz tamnosivoga jaspisa. zatim ogromna posuda iz riedkoga, ružičastim pjegama izpremiešanoga finskoga granita. Sjajno je stubište iz bieloga, a stiene mu iz žućkastoga mramora. Stupovi u hodnicima, zatim podovi i stiene u hodnicima i u dvoranama obložene su mramornim pločama različitih boja, tako da se sve lašti i svjetluca. Ova bogata vanjština suglasno se umjetnički podudara s neobičnim obiljem i bogatstvom sbiraka, koje eremitaž krije. Počevši od Petra Velikoga svi su se ruski vladari natjecali, da priberu što više umjetnina u novoj priestoljnici. Znamenite sbirke vojevoda, velikaša i bogataša zapadne Evrope pokupovane su za eremitaž. Dä carska darežljivost, gotovo razsipnost, sakupila je i smjestila tečajem poldrugoga stoljeća silno umjetničko blago u eremitažu.

Sbirke su u eremitažu tako ponamještene, da razizemne prostorije zauzimlju ponajviše starine i kiparske umotvorine, a prvi je sprat galerija slika. Eremitažka galerija slika broji se medju prve u Evropi. Ona je i brojem slika velika, jer ih imade do 2.000; ali njezina se znamenitost ne sastoji ni u broju ni u podpunosti, nego u tom, što imade množinu remek-djela iz cvatućeg doba različitih slikarskih škola. Neke su škole tako izvrstno i podpuno zastupane, da se u tom pogledu mogu s eremitažkom galerijom takmiti jedino sjedišta tih škola. Tako n. pr. slikâ holandezke škole, osobito Rembrandtovih, nema ni jedna galerija toliko i takovih kano eremitažka. Glede slika flamanske škole ne ustupa eremitaž nijednoj galeriji prvenstva. Glede slika španjolskih i francuzkih umjetnika pretječe ju jedino Madrid i Pariz (Louvre). Starije doba talijanskoga slikarstva slabije je doduše zastupano, ali iz doba procvata talijanskoga slikarstva nema škole, nema prvaka, kojih se gotovo najljepša djela ne bi nalazila u tim krasnim prostorijama. Razumieva se, da su u ovom hramu umjetnosti u velikoj množini zastupana djela domaćih ruskih slikara. U starijem dielu eremitaže nastavljaju se sbirke umjetnina. Tu su snimci vatikanskih loggija, zatim drevnoruske starine, poredjane prema svome nalazištu. Tu se vidi var-

jažki mač sa širokim oštracem, nadalje različiti zlatni srebreni nakiti (narukvice, naušnice, ogrlice, medaljoni, itd.), bizantinske, staroruske, staroarapske, starobugarske radnje, sama neprocienjena gradja za povjest umjetnoga obrta na iztoku i na sjeveru. Nadalje je tu znamenita sbirka numismatička (200.000 komada) sa ruskim pjenezima, počevši od grivne u slivenom komadu i prvoga kovanoga pjeneza velikoga kneza sv. Vladimira pa do našega doba.

Sliedeće krilo eremitaža moglo bi se prozvati domaćim muzejem carske vladalačke obitelji, jer ponajviše sadržaje predmete pokojnih članova vladalačke kuće. Medju ostalim dvoranama tu je i poznati paunov kabinet, nazvan tako od automata pauna, što ga je poklonio Potjemkin Katarini II. Kada se navije, okrene se paun, pietao zakukuriče tri puta, a sova miče oči i udari o zvonce.

Razi zemlje pune su prve dvorane risarija, bakroreza (200.000 komada) od ruku najznamenitijih talijanskih, francuzkih, englezkih, njemačkih i ruskih rezbara XVII. i XVIII. stoljeća. Tu je prebogata sbirka na bakru urezanih portraita ruskih vladara, znamenitih muževa Rusije i cieloga naobraženoga svieta. Dalje su u prizemlju kiparske umjetnine i druge starine. S obzirom na nalazišta mogle bi se starine podieliti u dvie velike skupine, od kojih bi jednu izpunjavale umotvorine i starine nadjene na zemljištu sadašnje Rusije, drugu pak, koje su nadjene izvan ruskih medja. Dakako da je ova potonja mnogo veća, ali za Slavene je ona prva mnogo zanimljivija. Ima tu predmeta na stotine i stotine hiljada, a k tomu se množe svaki dan novim izkopinama. U prizemlju su i dvorane, u kojima se iztražuju, čiste i redaju novo nadošli predmeti. Da bude što lakše znanstveno iztraživanje i proučavanje, ima u prizemlju medju samim zbirkama velika strukovna biblioteka u tri dvorane. — Kolike li duševne slasti daje čovjeku eremitaža, ne može se perom opisati — to treba na svoje oči vidjeti i uživati. Malo je gdje na okupu toliko vanredno riedkih znamenitosti pogledom na umjetnost, drevnost i znanost.

Pošto smo letimice prošli krasne carske dvorove i s njima spojenu eremitažu, otidjimo sada u nedaleki treći hram umjetnosti priestoljnice na Nevi, u carsku akademiju liepih umjetnosti. Prešavši Veliku Nevu tik carskoga dvora mostom „Dvorcovim“, eto nas na Vasiljevskom otoku, gdje se na velikom nevskom nabrežju osobito iztiče krasna palača akademije umjetnosti, koju nam prikazuje slika 62. „Dok su lievo nabrežje nevsko zaposjeli carski dvorovi s eremitažem, palače članova carske obitelji i vrhovnih vojničkih i crkvenih oblasti, desno je nabrežje na nasuprotnom Vasiljevskom otoku odabrano za sielo najviših zavoda znanosti i umjetnosti. Tu je odmah preko Dvorcova mosta akademija znanosti sa knjižnicom i muzejem, onda carsko sveučilište, zatim historijsko-filoložki institut, spomenuta carska akademija liepih umjetnosti, itd. Tako je ruski narod u svojoj novijoj priestoljnici najljepše od najljepših mjesta poklonio svojim učenim i umjetničkim zavodima, neka se i u tom izrazi ono visoko štovanje napram gojilištima prosvjete.“

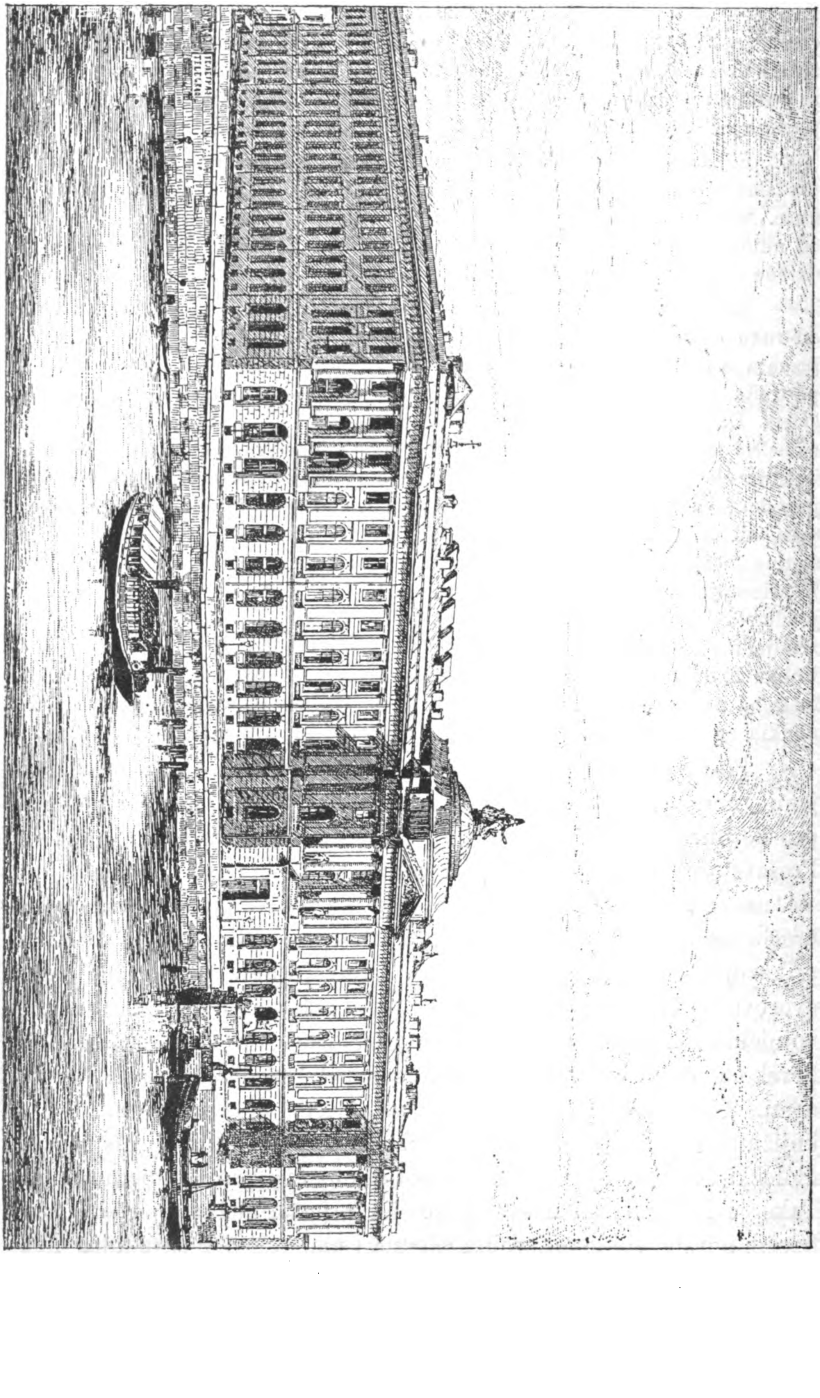

Sl. 62. Akademija liepih umjetnosti u Petrogradu.

Palača akademije liepih umjetnosti, zasnovana god. 1757. caricom Elizabetom Petrovnom, oblikom je velik, na svakoj strani po 130 met. dugačak četverokut, a gleda svojim glavnim pročeljem na Nevu, u kojoj su pred njom obično veliki pomorski parobrodi i brodovi usidreni. Arhitekturom spada medju najljepše sgrade priestoljnice, a sagradjena je god. 1765.—68. po gradjevnim osnovama od de la Molthea i Veltena. Sastoji se uz prizemlje od dva visoka sprata, kojih je gornji atikom okrunjen. Glavno pročelje ukrašeno je stupovima i pilovima; srednji portik krase kipovi farneskoga Herkula i farneske Flore, a iznad krova diže se kuba, s ogromnim kipom Minerve na vrhu. Napram perivoju, koji se prostro otraga dužinom ciele sgrade, imade crkva, bez koje u obće nema ruskoga zavoda. U toj ogromnoj sgradi, osim što ima bogatu galeriju i muzej umotvorina, stanuju još pitomci akademici i njihovi učitelji, tako da je u njoj podjedno internat budućih ruskih umjetnika. Ne samo to, nego u akademijskoj sgradi dobivaju stan i umjetnici, koji u njoj rade. Za pitomce primaju se mladići i djevojke, od 16—20 godina. Pitomci akademije nalaze u samoj akademiji sva moguća sredstva za strukovnu naobrazbu. Ima tu slika i kipova, sadrenih odljevaka, starokršćanskih umjetnina, itd. Zanimljiva je takodjer izložba radnja učeničkih, koje se ondje uz odredjene ciene prodavaju; imade tu slika svake vrsti, rezbarija, kipova, itd. I za umjetničke izložbe posebne su prostorije. Prozori velike dvorane za sastanke ukrašeni su preliepim slikama na staklu, od kojih tri prikazuju alegorički slikarstvo, graditeljstvo i vajarstvo, a radnja su ženijalnoga V. D. Sverčkova. Ova palača i duh, koji u njoj vlada, svjedoči nam, da Rusija ne zaostaje za drugim naprednim zemljama ni u tvornim umjetnostima; barem ne u odlučnom nastojanju, da što prije i u tom pogledu izpuni prazninu davnije prošlosti.

Osim spomenutih javnih galerija umjetnina, eremitažke i akademijske, ima u Petrogradu još nekoliko sukromnih, koje su od tamošnjih imućnika zasnovane. Ovamo ide galerija vojvode Leuchtenberga, koja je u novije doba prenesena u eremitažu, zatim galerija kneza Jusupova, grofa Stroganova, tajnoga savjetnika Semenova, itd. Uzme li se u obzir, da je Petrograd nov grad, onda je upravo čudo, što ima toliko umjetničkih sbiraka, pak da u tom pogledu ne zaostaje za priestoljnicama starim, koje su bile ili središte umjetničkoga pokreta ili bar s njime u bližem dodiru. U onim galerijama nalazimo stare znance, poznate iz drugih zapadnih sbiraka; ali uz

ove nalazimo još nepoznatih lica — a to su domaći ruski umjetnici. To pak čini strancu petrogradske galerije i zanimljivije, poučnije i dragocjenije, jer mu odkrivaju novi, dotle nevidjeni umjetnički sviet. Ovaj novi prizor je za Slavena još zanimljiviji, jer mu predočuje umjetničke proizvode slavenskoga genija, koji je s njima tek stupio na svjetsko pozorište — ali tako dično, da mu se može proreći sjajna budućnost.

Nedaleko od akademije umjetnosti jest „akademija znanosti", koja zaprema s muzealnom i knjižničkom zgradom sav prostor od izlaza kod „Dvorcova" mosta do sveučilištne linije. Osim što ima akademija svoju tiskaru i svoju knjižaru, združeno je s njom više zavoda za podporu znanosti, imenito knjižnica, fizikalni i mineralogijski kabineti; razni muzeji, imenito za etnografiju, antropologiju, zatim observartoriji, itd. Knjižnica broji preko 300.000 svezaka. Znanstvene radnje carske akademije uživaju veliki glas u učenom svietu. Na godinu izdaje akademija oko 30 što knjiga što svezaka. Radnje u zapiscima i zborniku pisane su ruski, a one u memoirima, bulletinu, mèlangesu takodjer njemački i francuzki. Posebna djela tiskaju se u onom jeziku, u kojem su sastavljena. Nu akademija znanosti nije jedini zavod u Petrogradu, koji se znanošću bavi. Uz nju imade mnogo zavoda, kojima je zadaća, da pojedine grane znanosti i književnosti goje i obradjuju, ali sve s obzirom na Rusiju. Ovamo ide „arheologičeskij institut", glasovito „imp. russkoe geografičeskoe obščestvo", koje je Rusiju, Iztok i Aziju znanstveno svietu upravo odkrilo, te svaki, koji želi ovaj dio svieta proučiti, ili se s njim iole upoznati, mora proći publikacije toga družtva. Nadalje su obščestva „ljubitelji drevnej pismenosti", „pravoslavnoe palestinskoe", „klasičeskoj filogii i pedagogii", „juridičeskoe", itd. Slična družtva za neke grane znanosti postoje i kod petrogradskoga sveučilišta, koje je utemeljeno tek god. 1819. a smješteno je nedaleko od akademije znanosti. Povrh toga ima u Petrogradu raznih sbiraka i muzeja (glasoviti muzej mineralogički kod rudarske akademije), koje ne možemo ovdje poradi odmjerena prostora nabrajati. Samo ćemo još spomenuti zavod, koji spada medju prve u Evropi, a to je „imp. publičnaja biblioteka" na ulazu Velike Sadovske ulice u Nevski prospekt. Knjižnica ova broji sada već preko 1,000.000 knjiga, 40.000 rukopisa, do 90.000 bakroreza, zemljovida, itd. Kako je ovu carsku javnu knjižnicu zasnovala carica Katarina, s punim je pravom upravo pred tom sgradom na Aleksandrovskom trgu podignut spomenik toj vladarici. Spomenik je dao

podići car Aleksandar II., po nacrtima Mikešina i Opekušina. Na podnožju toga spomenika, koji je od granita raznih boja, postavljeni su u naravnoj veličini kipovi od mjedi glasovitih caričinih suvremenika: Potjemkina, Rumjancova, Suvórova, Orlova, Čičagova, Deržavina, knjeginje Daškove, Bezborodka i Beckova, kano glavnih zastupnika vojske, pomorstva, znanosti, umjetnosti i pučke prosvjete. Na podnožju diže se na kubastom svodu četiri metra visoki kip carice u hermelinovu plaštu, oko vrata mu lanac Andrijina reda, u desnici žezlo, u ljevici vienac.

Po ovom svem, što smo dosele naveli, vidi se, koliko je živahan i obilan znanstveni rad u novoj priestoljnici. Dodajmo k tomu, da u Petrogradu izlazi preko 200 dnevnika i periodičkih spisa, od kojih se mnogi i obsegom i sadržinom mogu o bok staviti sličnim književnim proizvodima inih svjetskih književnosti, to valja priznati, da ruska najmladja priestoljnica ne zaostaje za drugim starijim ni na znanstvenom i književnom polju.

Spomenimo sada koju o petrogradskim crkvama.

Priestoljnica na Nevi nema kano nov grad ni toliko, ni tako starih crkava, kano što ih imade Moskva. Ima ih opet razmjerno više, nego mnoge druge nove evropske velike priestoljnice. Diele se u „sobore“ i u crkve, od kojih imade prvih devet, a drugih mnogo više. Najveća i najsjajnija crkva petrogradska, koju nam prikazuje slika 63. „sobor sv. čudotvorca Issakija Dalmatinskago“ može se svojim bogatstvom i sjajem staviti o bok prvim crkvama u Evropi. Smjestila se na prekrasnoj točki izmedju Velike Neve i glavnoga joj na lievoj obali odvoda, Mojke, odmah sa strane Neve, iza velikoga Aleksandrovskoga perivoja na prostranom trgu, te se s toga može sa sviju strana vidjeti i motriti. Na tom je mjestu već Petar Veliki dao sagraditi drvenu crkvu, koja je malo zatim od munje izgorjela. Carica Katarina II. započe ovdje novu crkvu iz mramora graditi, koju dovrši njezin sin i nasljednik Pavao I. Nu ova gradnja nije se svidjala, pa je s toga Pavlov sin i nasljednik Aleksandar I. poslije rata za oslobodjenje postavio g. 1819. temeljni kamen novomu hramu, koji se je imao izraditi po osnovi francuzkoga graditelja Rikarda de Montferand. Gradilište samo nije bilo zgodno za takovu orijašku gradjevinu, jer je zemljište nevska naplava, te ga je trebalo učiniti čvrstim cielom tako rekavši šumom pilova i stupova, koji su u zemlju zabiti, a osim toga podgradjivanjem, da se preprieči sniženje tla k Nevi. Ali uzprkos svemu

tomu, a pored sve veličine sgrade i unutrašnje uredbe, što je sve mnogo vremena zahtievalo, dovršen je taj ogromni hram g. 1858.

Crkva Izakova prikazuje u osnovnom nacrtu grčki križ du-

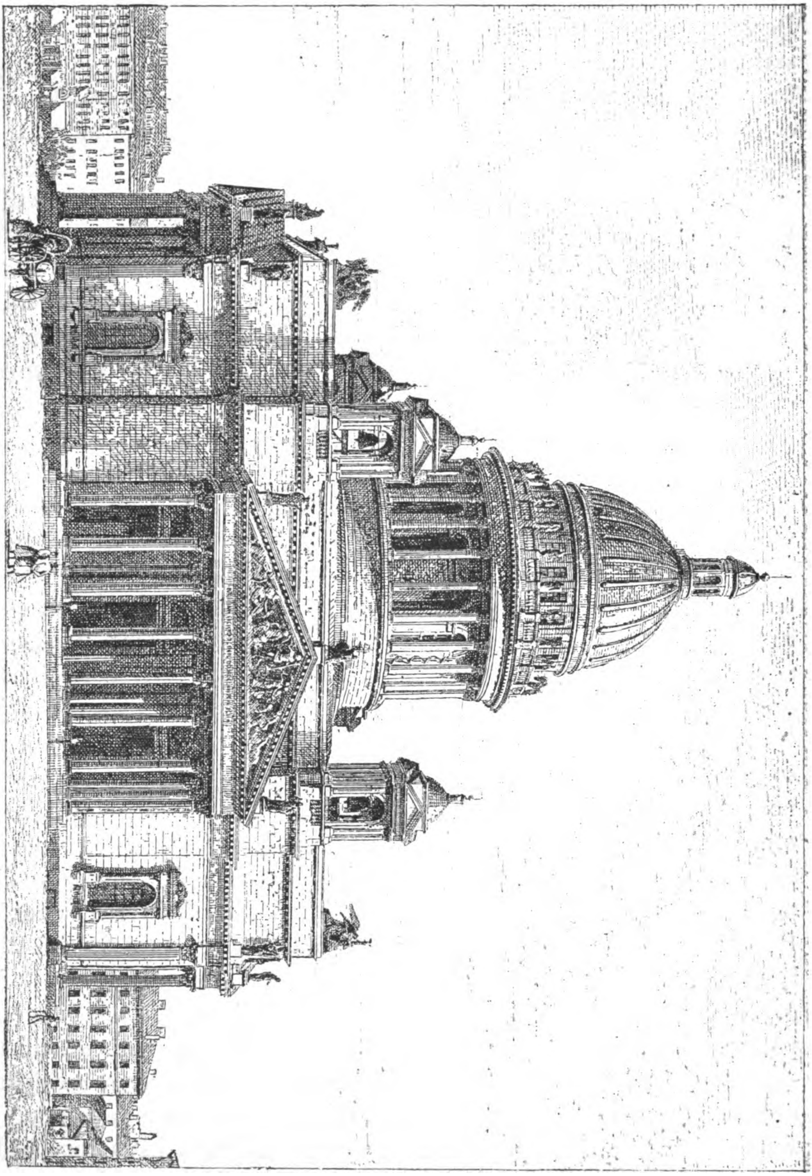

Sl. 63. Katedrala sv. Izaka u Petrogradu.

gačak 105, a širok 90 met. Prema tomu je od naše zagrebačke prvostolne crkve duža za 26 met., a šira za 44 metra, t. j. još jedanput tako široka, što razjašnjuje različiti osnovni nacrt obiju crkava. Sva je crkva od kamena, i to što od granita, što od mramora. Veliki su ulazi sa svih četiriju strana, do kojih vode široke veličajne stube, takodjer od granita. Na sjevernoj i južnoj, širој strani dižu se prekrasni peristyli, poput onoga u Pantheonu u Rimu, svaki od 16 po 2 m. debelih stupova od crvenoga finskoga granita s glavicama i podložcima od tuča. Na užoj iztočnoj i zapadnoj strani manji su triemovi, svaki po 8 stupova. Tako je svakolika crkva na sve četiri strane s malom iznimkom obkoljena gorostasnim stupovljem. Nad stupovima se uzpinju ogromni začeoci (frontovi), kojih je svaki na glavnim stranama po 36 met. dugačak; na njihovim poljima veliki su reliefi od tuča, prikazujući povjest vjere, izvedeni po Klodtu, Vitaliu i Lemairu. Cielu veliku sgradu nadkriva gorostasna, sva debelo pozlaćena kuba, koja je poslije one sv. Petra u Rimu najveća na svietu, jer dok unutrašnja njezina visina nad podom iznosi 82 met., ona sv. Petra iznosi 102, a treća po visini sv. Pavla u Londonu 68 m., tako da je Izakova za 14 met. viša od Londonske, a 20 met. niža od rimske. U promjeru imade kuba 26 met., te počiva na bubnju, obkoljenom od 24 visoka granitna stupa, na koje se uzpinje laterna, takodjer sa 24 stupa. Na kubi se napokon uzpinje križ visok 5 met. Prema tomu je visina ciele sgrade 102 met. te ju samo nešto (za 3 met.) nadvisuju zvonici naše zagrebačke prvostolne crkve. Dakako, tielo naše prvostolne crkve, kad se s tielom Izakove crkve izporedi, posve izčezava. Što se arhitekture tiče, graditelju je pred očima lebdio vatikanski sv. Petar, i to gledom na stariju osnovu; ali uza sav gorostasni utisak, koji čini Izakov „sobor“ na svakoga gledaoca, ipak nije uzor dostignut. Bazilika je naime sv. Petra u Rimu kano gradjevni spomenik svoje vrste jedini na zemaljskoj kruglji.

U crkvu Izakovu vodi sedam ogromnih vrata od tuča s liepim reliefima od Vitalia. Pogled je na unutrašnjost crkve upravo čaroban, jer su i pod i stiene od samoga najdragocjenijega mramora različitih boja, jedino slikama na liepu prekidana. Ogromni stupovi podržavaju i diele tu veličanstvenu zgradu, a poredani su od prilike kano u vatikanskoj bazilici. Opravdan je prigovor, da Izakova crkva nije dobro razsvietljena. Svjetlo ulazi doduše kroz 12 prozora velike kube; ali ono je preslabo, ili što ne pada pravo, ili što su otvori razmjerno premaleni. Žaliti je, što tako krasna crkva nije

svjetlija već s toga, što bi bila daleko veselija i što je glavno, bolje bi se mogle vidjeti one mnoge prekrasne slike u toj crkvi, kojih ima do 200 Te su slike koje na liepu, koje na platnu, koje pak na mozaiku. Glavna ogromna slika u glavnoj kubi jest od više puta već spomenutoga ruskoga umjetnika Brjulova. Ostale su takodjer od najznamenitijih ruskih umjetnika (Bruna, Markova, itd.), te nisu sve u bizantinskom slogu, nego su izradjene na zapadnu, proste od arhaizma. Veliki ikonostas u širini od 56 met. takodjer od mramora bogato pozlaćen, razdieljen je u tri sprata i ukrašen s 33 prekrasne slike, medju kojima su mnoge od mozaika. Uz „carska vrata" iz tuča stoje dva stupa od lapis lazuli, visoka 8 metara i osam iz malahita, po 9 met. visoki, s glavicama i podložcima bogato pozlaćenim. Iza ikonostasa u svetištu glavni je žrtvenik od mramora, a na njem za tabernakul srebrni model same crkve, onda u polukrugu sjedala za metropolitu i „soborsko" svećenstvo. I oba pobočna žrtvenika jesu od mramora i malahita. Toliko se lapis lazuli i malahita nigdje ne vidi. Svi predmeti, koji kod bogoštovlja rabe, kano i sviećnjaci, jesu ili od zlata ili od srebra, — ponajviše dar carske obitelji. Tâ za sam uvez evangjelistara upotrebljeno je 20 klgr. zlata.

Gradnja i unutrašnje uredjenje crkve sv. Izaka stajala je preko 23 milijuna rubalja. Odavle može svatko njezin sjaj zaključiti. Tolikom sjaju odgovara i veličanstvenost bogoštovlja, kako se ondje obavlja. Sbor pjevčika je veoma mnogobrojan i na glasu s prekrasnih glasova i točna pjevanja. Pjev „Gospodi pomiluj" u Izakovu je soboru upravo angjeoski.

Druga svojom ljepotom petrogradska crkva jest „sobor Kazanskoj božiej materi", ovako prozvana od čudotvorne slike Gospine, koja potječe iz Kazanja, a postavljena je u ovaj sobor sv. Bogorodice god. 1811. Položaj je sobora osobito liep: na trgu odasvud otvorenom, kojega pročelje gleda na veliki Nevski prospekt. I tu je trebalo gradilište pilovima utvrditi. Kad sa Nevskoga prospekta gledaš taj sobor, prvo ti udari u oči kolonada od 132 korintska kamena stupa, koja u polukrugu obavija trg upravo kano na vatikanskom trgu sv. Petra u Rimu. Kazanski je sobor sagradjen (1802.—1811.) kano i Izakov u istom slogu, naima bazilika iz doba renaissance. Ovaj je sobor prostorom i visinom manji od Izakova, ali ipak toliki kao naša zagrebačka prvostolna crkva. Vrata su glavnih ulaza od tuča s reliefima, koji su snimljeni s poznatih glasovitih vrata prvo-

stolne crkve u Firenci. Čim si stupio u te svete prostorije, odmah te privlači spomenuta slika Bogorodice, koja u sredini visi. Uviek nadješ neizmjernu množinu svieta, koja kleči pred tom svetinjom ruske zemlje. Kano sve starinske slike ruske i u obće bizantinske, tako je i ova zlatom obložena i draguljima posuta. Vriednost zlata, dragulja i glasovitih safira, što kite ovu svetinju, veoma je velika. Ova je crkva nekim načinom ujedno vojnički muzej, jer na stupovima i stienama vise mnoge zastave, koje su u ratovima protiv Francuza, Turaka i Perzijanaca zarobljene bile. A usred ovih pobjedonosnih znakova podignut je grobni spomenik slavnomu vojskovodji Kutuzovu i to na mjestu, gdje se je pomolio Bogorodici prije odlazka k vojsci u Smolensk, gdje je zatim Francuze pod Davoustom i Neyem potukao (1812.). I trg pred ovim soborom ukrašen je dvjema spomenicima izradjenim po nacrtu Orlovskoga (1837.): jedan je podignut spomenutomu vojskovodji Kutuzovu, a drugi maršalu knezu M. Bogdanoviću Barclayu de Tolly, objema poradi velikih zasluga u ratovima za oslobodjenje.

Govoreći o petrogradskim crkvama reći ćemo još jednu napose o Aleksandro-Nevskoj lavri. Kao što smo već gore spomenuli, ovo je uz kijevsku i sergijevsku treća lavra u Rusiji. I ova je lavra na kraju Nevskoga prospekta, za sebe poseban predjel kao kakova tvrdjava, puna sgrada i hramova. Tu je naime samostan, crkve, duhovna akademija, duhovno sjemenište i druge ovamo pripadajuće sgrade. To je rek bi samosvojna redovnička općina. Po starodavnoj predaji lavra je na onom mjestu podignuta, gdje je god. 1241. veliki knez Aleksandar izvojevao sjajnu pobjedu nad švedskom i redovničko-vitežkom vojskom. To je i razlog, da je u toj lavri u soborskoj crkvi grobnica moći sv. Aleksandra Nevskoga. Uza sobor ima u lavri i drugih crkava (sv. Lazara itd.). Sgrade samostanske, duhovne akademije i sjemeništa jesu velike i liepe. Duhovna akademija broji obično 120, a sjemenište 240 pitomaca. Ugledan je takodjer dvor petrogradskog metropolite, koji ovdje stoluje. Sve ove sgrade i crkve okružuju nasadi za šetalište mladeži i kaludjera. Ove nasade presieca uz Nevu Šlisselburžki prospekt, uz koji je za brodove „halašnikovskaja pristan“.

Od ostalih hramova petrogradskih spomenut ćemo još čuveni „sobor gvardii izmailovskago polka“ (takodjer „cerkov sv. Troicy“), zatim novi veliki prekrasni hram („sobor Svjetlago Hristova Voskresenija“), koji se gradi na onom mjestu, gdje je car Aleksandar II.

dne 1. ožujka 1881. zaglavio. U Petrogradu ima takodjer više katoličkih crkava za tamošnje dosta mnogobrojne katolike. Od ostalih spomenimo crkvu sv. Katarine, koju je izgradio god. 1783. graditelj de la Mothe. Crkva je velika a u njoj su grobni spomenici posljednjega poljskoga kralja Stanislava Augusta Ponjatovskoga, i generala francuzkoga Moreau-a, koji je god. 1813. u bitci kod Dresdena pao. Napokon spomenimo, da je u Petrogradu stolica katoličkoga nadbiskupa mohilevskoga i metropolite svih ruskih katolika, a za odgoj

Sl. 64. Palača Aničkov.

svećenstva postoji katolička „duhovna akademija na Vasiljevskom otoku“. — I druge razne vjeroizpoviesti imadu u Petrogradu svoje hramove i bogomolje.

Uz ove crkvene gradjevine ima Petrograd još mnogo dvoraca i palača imenito članova carske obitelji. Ovi su većim dielom gradjeni u našem stoljeću, izuzevši neke iz druge polovine prošloga stoljeća. Ponajviše su gradjeni u talijanskim slogovima, koji kano da se Rusima od svih stranih najviše svidjaju. I zbilja, jedva imade

ljepših i udobnijih. Dodajmo ovim palačama spomenute obje najveće i najljepše crkve petrogradske, gradjene u slogu bazilika, pak opisanu veliku kolonadu, eto nam na Nevi komad Italije. Slika 64. prikazuje nam „Aničkov dvorec“, koji je dao pregraditi Aleksandar III. god. 1886., a danas u njem obitava carica-udova Marija Feodorovna. Carskim dvorovima i palačama velikih knezova dostojno se pridružuju palače ruskih velikaša (grofa Stroganova, knezova Bialozerskoga i bogatoga Jusupova, itd.); zatim javne državne sgrade ponajviše izmedju Velike Neve i glavnoga joj odvoda, te nedaleko „zimnoga dvorca“. Ovamo idu palače za senat, sv. sinod, obje spojene visokim hodnikom na luk preko Galerne ulice, zatim vojnička Nikolajevska akademija, orijaški vojnički štop, ministarstva financija, vanjskih posala, itd. Svekolike ove gradjevine svojom veličinom ili bolje svojom gorostasnošću nadkriljuje „glavnoe admiraltejstvo“ tvoreći veliki paralelogram od 420 met. dužine i 180 met. širine. Pred njim je trg, koji se broji medju najljepše trgove u Evropi. Iza ovoga, što smo spomenuli o petrogradskim gradjevinama, pojmit ćemo lako onu rusku: „U Petrogradu je svaka kuća palača, a svaka palača čitav grad“.

Nabrajajući spomenute gradjevne spomenike, dr. Rački sav je uznesen, pak nastavlja: „I druge evropske priestoljnice mogu ruskoj zavidjeti onu liepu i slikovitu skupinu palača, koja se s jedne strane duž Velike Neve od Nikolajevskoga do Aleksandrovskoga mosta, s druge malo ne do nevskoga odvoda Mojke na ogromnom prostoru stere, ispresiecana prostranim trgovima i liepim perivojima ukrašenim takodjer uglednim spomenicima. Na toj skupini izražena je zbilja proračunana osnova i misao velike carevine, da se iz jedne takodjer arhitektonički usredotočene točke upravlja. Ne će li na misaonoga gledaoca učiniti veliki utisak, kada motreći spomenute carske i javne dvorove znade, da se s toga razmjerno sitnoga središta pletu niti, neposredno dopiruće do Karpata, Ponta, Himalaje, Amura i Ledenoga mora.“

Spomenutim javnim sgradama treba da još pribrojimo petrogradska kazališta i burzu. U Petrogradu su četiri carska kazališta, koja dobivaju znamenitu pripomoć iz carske blagajne i kod kojih je osoblje namješteno doživotno i mirovinom obskrbljeno. Veliko kazalište („boljšoj teatr“) za operu i balet, ima prostora za 3000 osoba; zatim „Mariinskij teatr“ za talijanske opere i ruske drame, za 2000 osoba; nadalje „Aleksandrinski teatr“ samo za ruske drame,

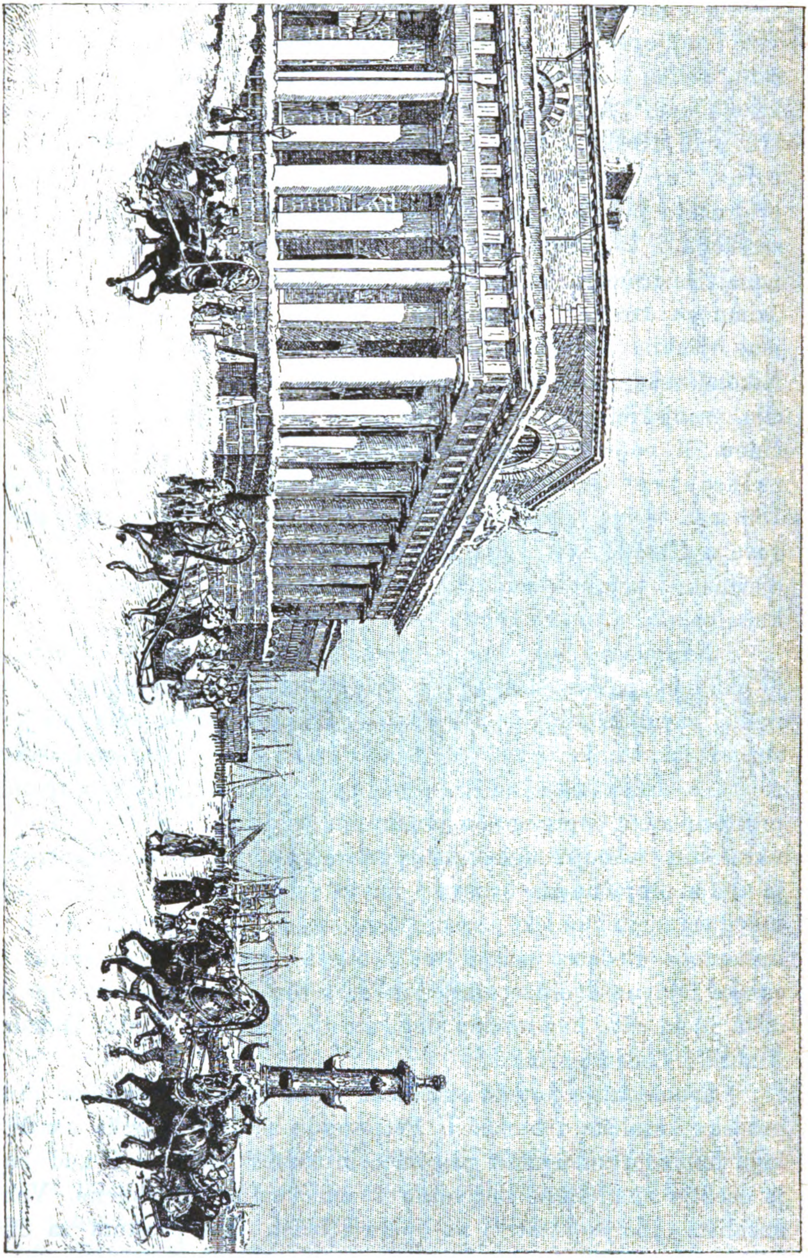

Sl. 65. Burza u Petrogradu.

za 1700 osoba; i „Mihajlovski teatr“ za francuzke, kadšto i njemačke predstave. Nu osim ovih glavnih kazališta imade u Petrogradu i drugih omanjih, pak i napose ljetnih (Renesans, Fantasija, Livadija, Arkadija i Kamenoostrovskij). — Burza („birža“), koju nam prikazuje slika 65., stoji na iztočnom šilju Vasiljevskoga otoka. Ova je palača svečano otvorena god. 1811. Visina 44 jonskih stupova, što okružuju sgradu, nije u pravom razmjeru prama širini krova. Zabat nad glavnim ulazom rese kipovi, koji prikazuju Marljivost, Nadu i Pravednost. Na trgu pred burzom stoje 2 visoka stupa — oponašanje starorimske „columnae rostratae“ — urešeni mjedenim kljunovima od ladja. Kako su stupovi iznutra šuplji, može se popeti po željeznim stubama do vrha stupova, koji su ogradjeni jakom rešetkom. Petrogradska je burza jedna od najznamenitijih u Evropi. Udrugarstvo („artel“), koje smo već prije opisali, i tu je provedeno, kao i u drugim ruskim burzama u Arhangelsku, Taganrogu, Rigi, Moskvi i Odesi.

Svakoga stranca u Petrogradu vanredno iznenadi velik broj perivoja i trgova u svim dielovima priestoljnice. Svatko se tomu čudi, kad pomisli na oštrinu i promjenljivost sjevernoga podneblja, koje u obće ne prija vegetaciji, a najmanje gojitbi južnoga rašća. Glavno šetalište petrogradskoga družtva, a imenito mladeži je „Ljetni sad“, obtočen sa sviju strana vodom, Velikom Nevom, Fontankom, itd. Šetalište zaprema četverouglasti prostor velik gotovo 3000 hektara. Nasad sastoji se ponajviše od lipa i dudova, a drvoredi su izpremiešani cvietnjacima, te su urešeni poprsjima i kipovima od mramora i raznim posudama. Tu je spomenik Ivana Krylova, glasovitoga pisca basana. Od „ljetnog sada“ odieljeno je nevskim odvodom „marsovo polje“, ogroman trg za velike vojničke vježbe.

Kako je Petrograd prvi trgovački a drugi fabrički grad Rusije, te broji 1,267.023 stanovnika, posve je naravno, da je vrlo živahan grad, ali ipak ne toliko kao zapadni velegradovi, a razlog je tomu, što su prospekti i ulice vrlo široke, čega nema svuda na zapadu. Glavna najljepša i najživahnija je ulica petrogradska spomenuti već Nevski prospekt; njoj imade malo ravnih ulica ma u kojem drugom velikom svjetskom gradu. Napose je Nevski prospekt u večer još čarobniji, jer je sjajno električki razsvietljen. Po širokom pločniku uz palače i velike kuće talasa se silna svjetina, u kojoj vidiš raznolike tipe ljudske i narodnje nošnje tako raznolikih naroda i plemena podčinjenih žezlu »bieloga cara«. Ova vreva biva još veća, ako sa Nevskoga prospekta malo na desno zakreneš u »gostinnyj dvor«, taj petrogradski bazar. Onuda se osobito vrzu ulični prodavači (Sl. 66.) vikom hvaleći svoju robu (čaj, kvas, mlieko, govedinu, piliće, slike, itd.). Ova ulična buka sjeća na talijanske gradove, a nepoznata

je njemačkim. Vidi se po tom, da se živahnija slavenska ćud ne iznevjeruje ni na dalekom sjeveru. — Kolika je pak živahna plovitba po Nevi, možeš si predstaviti, kad pomisliš na daleke razgrane te velike rieke po ruskoj priestoljnici i na množinu parobroda, koji neprestano Nevom plove. Dakako, plovitba traje po Nevi samo 7 do 8 mjeseci na godinu. Neva se obično izmedju 14. studenoga i 6. prosinca smrzne, a izmedju 7. i 30 travnja otopi. Prvih dana studenoga počnu iz ladožkoga jezera dolaziti ledene sante, a za nekoliko dana već je ciela rieka ledenom korom pokrivena, koja sve to više deblja, tako da dok s početka njom prolaze samo pješaci, malo kasnije izvoščiki a napokon i najveći teretni vozovi. Kao što su ljeti oživljavali Nevu parobrodi i ladje, tako ju sada oživljuju saone i sklizači. Pridružuju se još ovima i razbijači leda, jer za sam grad treba preko pol milijuna lednih komada Oledjena Neva daje Petrogradjanima toliko zabave, ako ne i više, koliko i tekuća; jer uz sklizanje i sanjkanje pruža višim slojevima petrogradskog družtva priliku, da priređe zabave, za koje nema u drugim priestoljnicama zgode, kao što su krabuljni sastanci i plesovi, „italske noći“, itd. Istina, život na Nevi zanimljiv je i ljeti, ali Rusu počinje se pravi život velegradski, kad se Neva zaodjene svojim bielim zimskim plaštem.

Sl. 66. Prodavači na ulici.

Dok se zimi petrogradski žitelji vesele i zabavljaju na smrznutoj Nevi, imadu neke otoke uredjene za ljetovanje, šetnje i zabave. Ti otoci jesu: Petrovski, Krekovski, Jelagin, Kameni ostrov, Novaja i Staraja Derevnaja (selo). Ovi su otoci zimi velikim dielom poplavljeni, a s proljeća se pretvore u liepe sjenate perivoje. Mnogobrojne „dače“ (ville) služe otmjenim Petrogradjanima za ugodna ljetovališta; a gostione, pozorišta, cirkusi, itd. skrbe za okrepu i zabavu. Tu je petrogradski „prater“. Obćenje s gradom podržavaju nebrojene gondole, parobrodi, konjke, omnibusi i izvoščiki. Izmedju jelaginskoga i petrovskoga otoka smjestio se „ostrov kamenyj“, gdje su najljepše dače bogatih Petrogradjana.

Završujući opis prve ruske priestoljnice, recimo još koju o tamošnjem životu.

Družtvo petrogradsko vrlo se razlikuje od družtva drugih velegradova. Petrograd je originalan grad, ali ipak imade sve krasote i sve mane drugih velegradova. Viši krugovi petrogradski, makar da su u mnogim crtama slični višemu družtvu bečkomu, parizkomu

i londonskomu, imadu uza sve to mnogo originalnosti. Petrograd je grad kontrasta, mjesto, gdje se izprepliće zbilja života sa lakoumljem, gdje je ugodno sa strogim spojeno. Više družtvo petrogradsko razdieljeno je na podrazrede. Jedna koterija gleda drugu priekim okom. Unatoč tome, da se sav život u Rusiji temelji na političkoj podlozi, te svako napredovanje u državnoj službi, svaka karijera ovisi o volji vladarevoj, nije visoko družtvo pristupno svakomu državnomu dostojanstveniku. Više puta osobe, koje zapremaju najviša mjesta u vojničkoj ili državnoj službi, generali, državni savjetnici, dapače ministri, nisu primljeni u visoko družtvo petrogradsko, zato što nisu odlična roda. Gdjekada diplomati, ljubimci ruskoga vladara, koji ga zastupaju kod drugih vladara, ostaju nepoznati u visokom družtvu petrogradskom. A što je još čudnovatije, družtvo, koje odbija znamenite ličnosti, prima mlade plemiće, koji su tek prvi korak u svojoj karijeri učinili. Ako se koji mladić svidja, nestaje svih zapreka; dosta je da je istog mnienja, da ga visoko družtvo drži otmjenim, duhovitim čovjekom. Najveći čar podavaju visokomu družtvu žene. Svatko mora priznati, da Ruskinje znadu začarati, i to ne toliko svojom vanjskom ljepotom, nego više svojim duhom. To je i razlog, što naobražene ruske žene imadu veliki upliv na muževe. Često je duhovita žena ambicioznija od svoga muža, te oštrije promatra i shvaća sviet od njega. U konverzaciji su ruske žene višega družtva živahne i duhovite.

Niže plemstvo, koje je primljeno u književnim krugovima, čini s ovima sviet za sebe u Petrogradu. To je družtvo vrlo naobraženo, te bi se moglo izporediti sa družtvom parizkim u doba restauracije. U tom družtvu nema mjesta kakovoj ukočenosti ili strogoj etiketi, već se obći posve po domaću: članovi prisustvuju kod čašice čaja književnim i znanstvenim razpravama, koje pokazuju temeljito i obširno znanje. Ne smijemo medjutim misliti, da taj razred ne obći s elegantnim svietom, ili da se bavi jedino ozbiljnim književničkim radom. Nijedno družtvo na svietu ne znade poput ruskoga, sliedeći nauk Horacov („utile dulci“), spojiti koristno s ugodnim. Ovaj razred, prateći sveudilj duševni napredak u Rusiji i na zapadu, ne zaboravlja ni na zabave. U obiteljskim sastancima naobrazuje se sviet zabavljajući se, a u klubove ide da pleše i da gleda diletantske predstave.

Ni u jednoj zemlji nisu klubovi tako različito i originalno organizovani kao u Rusiji. U Englezkoj, gdje su klubovi najprije utemeljeni, pojedini član zaboravlja dužnosti prema obitelji poradi

udobnosti, što mu pruža klub. U Rusiji klub otvora svoje dvorane cieloj obitelji, pak zajedničke zabave učvršćuju vez medju pojedinim članovima. No nema samo više plemstvo u Petrogradu klubove. Svaki sloj ruskoga družtva ima svoje klubove počevši od yaht-kluba i englezkog kluba visokog družtva i diplomatskog kruga sve do klubova trgovačkih pomoćnika. Mnogi nakon napornog dnevnog rada dolaze sa obitelju pod gostoljubivi krov tih kuća, da si uz neznatne troškove pribave zabavu, koje inače ne bi mogli uživati bez tih klubova.

Najelegantniji od svih klubova petrogradskih jesu Yaht-klubovi i to yaht-klub riečni („rečnoj yaht-klub") i klub mornarice (morskoj).

Yaht-klub riečni na Krestovskom otoku utemeljen je god. 1860. u tu svrhu, da se podupire gradnja i krcanje brodova, dakle u obće brodarstvo. Klub ima škveri za gradjenje ladja i yahta, koje su dobile nagrade na izložbi u Moskvi 1872. i na svjetskoj izložbi u Beču 1873. Broj je članova ograničen, nema ih više od 250. Ljeti priredjuje ovaj klub natjecanja u veslanju i druge svečanosti, a zimi zabave na ledu. — Yaht-klub pomorski smješten u „Velikoj Moskaji" utemeljiše god. 1846. visoke ličnosti, koje se zanimahu za napredak ruske mornarice. Klub ovaj, kojemu je sam car pokrovitelj, imade velik broj ladja. U spomenutim klubovima osobito mladež petrogradska („jeneusse dorée") rado troši svoj novac, ili bolje rekavši novac svojih roditelja. Tu se mnogo karta, te mladić kano da nije elegantan ni otmjen, ako ne pripada jednom od tih klubova. Da, ovi su klubovi velevlast u družtvu petrogradskom.

Englezki je klub utemeljen god. 1770. s dozvolom carice Katarine II. te nastojanjem ruskih političara. Utemeljitelji ovoga kluba uzeli su za podlogu klubskih pravila absolutnu jednakost sviju članova, da bi tako došle u dotičaj ličnosti dvora i vlade sa bogatašima drugih razreda ruskoga družtva. Pod Katarinom II. imao je taj klub veliki upliv u političkim pitanjima. Onda se je u klubu izmedju partija šaha ili karata razpravljalo o važnim državnim poslovima, a mnienje englezkoga kluba uviek uvažavahu ruski državnici pa i sama carica. Ovaj je klub za vlade znamenite carice Katarine II. stekao vanrednih zasluga za rusku književnost, jer je podupirao najznamenitije književnike i na njih upozorio dvor i družtvo, dapače ih podpomagao kod izdavanja djela njihovih. Ovdje su čitali u krugu bogatih i mogućnih pokrovitelja svoja djela Deržavin, Krylov, Sumarokov, Neledinsky-Melecky. Pod Katarinom II. bio je taj klub unatoč svom imenu skroz ruski. Tu je vladao ruski običaj, ruska gostoljubivost, tu se je govorilo ruski. Pod Aleksandrom I. izgubio je taj klub politički značaj. Danas taj klub nije tako znamenit kao prije, premda ga još uviek ciene u Petrogradu. Kako je broj članova ograničen, mnogi ni ne doživu, da budu primljeni u klub. Englezki klub ne priredjuje plesova; ovdje se samo karta i gosti; znamenit je poradi izvrstne kuhinje. Članovi se 4 puta u tjednu sastaju kod punog stola.

Drugi klubovi, u koje imadu pristup i gospodje bilo svaki dan, bilo samo kod svečanosti jesu:

„Dvoranskoe sobranije" (L' Assemblée de la noblesse), družtvo plemićko utemeljeno god. 1835. nastojanjem kneza B. B. Dolgorukoga. U ovaj

klub imadu pristup jedino plemići ruski. Znamenit je poradi velikih svečanosti, kojima prisustvuje car i carska obitelj. - Klub „Blagorodnoje sobranije“ (L' Assemblée noble) utemeljen je god 1783. pod imenom „Družtvo američko“. Prije nekoliko godina primio je taj klub ime „Sjedinjeno družtvo“ (Société réunie). U to doba bijaše to krug, gdje se je plesalo i kartalo. Budući da taj klub ima liepu dvoranu sa izvrstnom akustikom, iznajmljivali su ju za velike glasbene zabave. U ovoj dvorani slušalo je družtvo petrogradsko glasovite glasbenike kao Rubinia, Viardota-Garcia, Alboria, Lizsta i mnoge druge. God. 1845. primilo je družtvo sadašnje svoje ime. Osim spomenutih ima još mnogo drugih klubova u Petrogradu, kao „Družtvo artističko“, „Družtvo plesačko“ („Tancovalnoje obščestvo“), „Trgovački klub“ („Komerčeski klub“), „Gradjanski klub“ i mnogi drugi klubovi.

Velika je mana ruskih klubova, da se u njima mnogo karta, što je već mnogoga posjetitelja klubova upropastilo. Kako se mnogo u Rusiji karta, svjedoči nam, što jedina carska tvornica karata u Petrogradu na godinu izradi oko 5 milijuna igara karata. Tvorničarstvo igraćih karata je monopol, pak se čisti dohodak troši na uzdržavanje nahodišta, od kojih je imenito petrogradsko vanredno ogromno.

Prema ovomu, što smo o klubovima spomenuli, posve je naravno, da u Petrogradu nema toliko narodnih gostiona kao n. pr. u Moskvi. Gostione su u Petrogradu većinom u rukama Niemcima ili Francuzima; tu je ruska kuhinja potisnuta od njemačke, francuzke i talijanske kuhinje. U otmjenijim restauranima govori se uz ruski najviše francuzki, pa i konobari i služinčad u otmjenijim gostionama govori francuzki. Dakako da ima uz ove, po stranim uzorima uredjene restaurane, i ruskih gostiona („traktiri“), u kojima nigdje ne fale velike orgulje, koje nadomještaju podpuni orkestar. Ipak ove narodne gostione rjedje posjećuje odlično družtvo. Djaci i niži činovnici ponajviše polaze gradjanske gostione („graždanskaja kuhnja“, i „kuhmajsterskaja“), čiste gostionice, gdje se dobije samo jelo, ili pak pivare i vinare („pitjeinije zavody“). Niži su slojevi dakako najsretniji u rakijašnici („kabak“), gdje piju čaj, kvas i vodku.

Opis Petrograda počeli smo s Petrom Velikim, pa ćemo s njime i završiti.

Osnovatelj Petrograda car Petar Veliki ima dva spomenika u „svom gradu“: jedan na Petrovu trgu, na zapadnoj strani admiraliteta naprama palači državnoga vieća nedaleko od Nevine obale, a drugi na inžinirskom trgu. Prvi spomenik podignu god. 1782. carica Katarina II., a drugi car Pavao I. Prvi je spomenik remek-djelo francuzkoga kipara Falconeta. Podnožje spomeniku (vidi str. 29.

sl. 5.) ogroman granitni balvan prozvan „grom“ od karelskoga mramora iz nedalekog odanle sela Lahte. Dovoz je „groma“ u Petrograd stajao 160.000 rubalja. Podnožje je dugačko 14, široko 6 i visoko 5 metara, s nadpisom: „Петру первому Екатерина вторая 1782“. Na tom ogromnom poput pećine podnožju sjedi na konju kip Petra Velikoga, oboje 5 metara visoko. Lovorom okrunjeni car prikazuje se kako na konju na pećinu uzlazi, gledajući na Nevu i pokazujući podignutom desnicom na pozorište svoga smionoga djelovanja, gdje iz močvare kano čarobnom šibom veliki grad izvabi. Budući da konj propinjuć se počiva na stražnjim nogama, saliven je tako, da je prema svom zadnjem dielu sve jači. Pače da bude težište konja još sigurnije i stalnije, uljeveno je u stražnji dio konja i rep mu 5000 klgr. željeza. Jednom od stražnjih nogu gazi konj gmižuću zmiju. Spomenik u mjedi saliven stajao je 430.000 rubalja i spada medju najljepše umotvorine te vrste. Ni u jednom pogledu nije mu ravan onaj drugi spomenik od umjetnika Rastrellia na inžinirskom trgu. Lovorom ovjenčani car sjedi na konju u odielu imperatorskom, držeći u ruci vojvodski štap. Podnožje mu je mramorkamen, na kojem su reliefi, prikazujući prizore iz poltavske bitke. Posvetni nadpis glasi ovomu spomeniku: „Прадѣду праунук 1800“.

* * *

Budući da se oko Petrograda stere neprekidna nizina izpresiecana riekama, jezerima i močvarama, to nema u okolici prirodnih ljepota, nego sve, što je ondje vriedno zanimanja, djelo je ljudskih ruku. S toga ovu okolicu zanimljivom čine carski dvori, ljetovnici, velikaške dače i perivoji oko njih. Tuj je carski dvorac „Carskoje selo“ s glasovitim perivojem i vodoskocima, a nedaleko velikoga kneza Konstantina dvorac „Pavlovsk“. Tamo opet eno „Krasnoe selo“ s dačama i dvorcem carice Aleksandre Feodorovne, štono se redaju oko crkve Troicke sagradjene Katarinom II.; nadalje eno često spominjani dvorac „Gačina“, zatim Pulkova s glasovitom zvjezdarnom Nikolajevskom („Observatorija“), te ljetovnik Katarine II. „Česma“, sagradjen na uspomenu pobjede nad Turcima 1770. Nadalje je ljetovnik velikoga kneza Konstantina Nikolajevića „Strjelna“ zvani a nedaleko „Sergijevskaja pustynj“ (t. j. samostan sv. Sergija s čudotvornom slikom toga ruskoga svetca). K tomu su carski dvori „Peterhof“ i „Oranienbaum“ tik morskoga zaliva. Sve je to na južnoj i zapadnoj strani priestoljnice; na sjevernoj pak

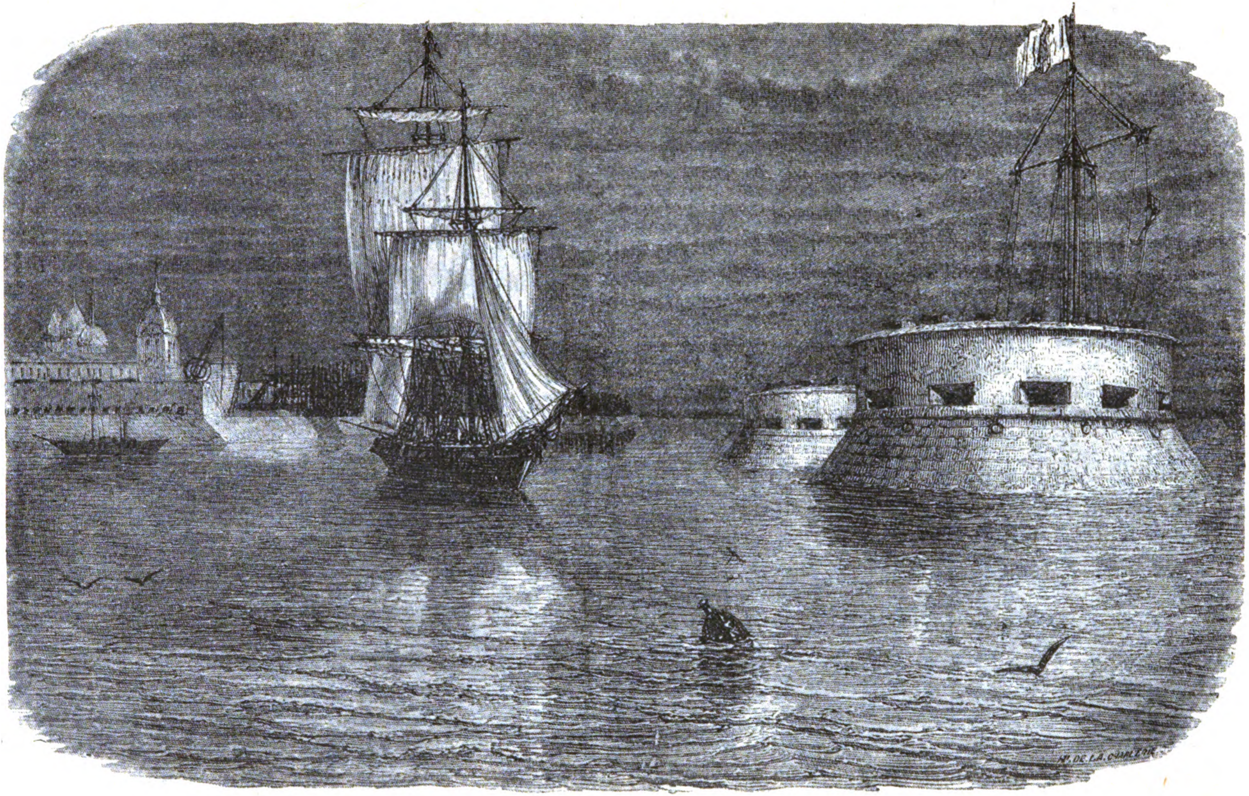

Sl. 67. U Kronštandtskom pristaništu.

odmah izvan grada Pargolovo i Šuvalovo, gdje se uz Suzdalsko redaju jezero liepe dače Petrogradjana.

Tamo, gdje danas stoji grad (17.000 stan.) i carski dvor Carskoje selo, bio je za Petra Velikoga finski zaselak nazvan Saari. Petar I. kupio je taj zaselak sa izokolnim zemljištem, sagradio kuću i uredio vrt i zvjerinjak. Carica Elisabeta dade god. 1744. po graditelju Rastrelliu na onome mjestu, gdje su stajale stare sgrade, izgraditi veliku palaču 300 met. dugu i 20 met. visoku. Glavno pročelje te palaće izgradjeno je u korintskom slogu sa stupovima; prozori su urešeni arabeskama i pozlaćenim viencima. Na vanjski i nutarnji ures palače potrošilo se 105 kgr. suhoga zlata. Ponosna carica nad tolikim sjajem nove palače upitala je nekoga velikaša: „Što držite, grofe, da manjka Carskomu selu?“ „Ništa, Veličanstvo“ odgovori ovaj, „samo jedan étui.“ Kasnije je odpao pozlaćeni ukras, pa su ga za Katarine II. obnovili žutom bojom. U tom carskom dvorcu vrlo razkošno uredjenom ima mnogo predmeta povjestničke zanimljivosti i umjetničke vriednosti. Jantarska dvorana opominje nas na čudnu maniju pruskoga vladara Fridrika Vilelma, da ima u vojsci same orijaše. Kad mu je carica Ana Ivanovna poslala 80 grenadira od garde, dao je kralj carici za uzdarje veliko obilje jantara, kojim je Katarina II. dala urediti dvoranu, koja se po tom nazva jantarska dvorana. Druge dvorane znamenite poradi uresa jesu: dvorana lionska, u kojoj su zidovi pokriveni svilom iz Lyona, a pod obložen bisernicom; kitajska dvorana, u kojoj su na zidovima tkanine i slike iz Kitaja i kitajskog života; zatim srebrna dvorana, lapislazuli-dvorana itd.

Druga palača u Carskom selu, koju je dala sagraditi Katarina II. za svoga unuka potonjega cara Aleksandra I., zove se obično palača „Aleksandrova“ ili pak „novij dvorec“. Ta je palača bogata slikama imenito ruskih slikara. Perivoj u Carskom selu od najprostranijih je u okolici petrogradskoj. Tu ima paviljona, spomenika, kipova i umjetno načinjenih ruševina.

Carsko je selo udaljeno od Petrograda 25 versta, a tri verste dalje je grad Pavlovsk (4.000 st.) sa palačom velikoga kneza Konstantina Nikolajevića i prekrasnim perivojem, koji protječe rieka Slavjanka, tvoreći otočiće, malena jezerca i liepi slap. Palača sastoji od glavne, trokatne sgrade, koje se drži sa svake strane po jedan paviljon. Dvorane su ove palače pune umjetnina i slika. Ljeti mnogo dolaze u Pavlovsk obitelji nižeg plemstva. Pred kavanom Vauxhall svaku je večer koncerat, što ga izvadja izvrstni orkestar.

U Strjelni, 21. km. udaljenoj od Petrograda, dao je Petar Veliki sagraditi po nacrtu arhitekta Leblonda dvor, imitaciju verzaljskoga dvora. Dvorac je nekoliko puta izgorio; današnji je god. 1804. obnovljen te je u rukama velikog kneza Nikole Nikolajevića. Položaja je taj dvor vrlo liepa, na visočini kraj mora. Nekoje petrogradske plemićke obitelji sagradiše si vile u Strjelni, pak je to mjesto postalo u nekoliko godina vrlo živahno i otmjeno stjecište.

Peterhof je nedvojbeno jedan od najljepših vladarskih dvoraca ne samo u Rusiji, već na zemlji. Peterhof je kao što i mnogo drugih čudesa stvorio onaj isti genij, koji je Rusiju rek bi jednim mahom prenio iz Azije u Evropu, učinivši ju evropskom velevlašću. Brežuljak, što se veličanstveno uzdiže na ovoj strani primorja kraj Finskoga zaliva, gospoduje nad morem, koje oblieva bregove i podbrežja sa zapada vazda uzburkanim valovima. Takov je smještaj

morao pobuditi pozornost u Petra Velikoga. Veleumni taj vladar zamisli osnovati tamo nedaleko Petrograda, nove carske priestolnice, novi Versailles, koji će uzor svoj nadkriliti, jer će se prostirati kraj mora. Prvih dana vladanja dolazio Petar gotovo svaki drugi ili treći dan u Peterhof, kadkada sam, kadkada sa caricom, da nadzire gradnju velikoga dvora i sadjenje voćaka, koja je dao donieti iz Nizozemske i drugih krajeva zapadne Evrope. Za svog boravka u Saardamu pisao je neprestano Menčikovu, zahtievajući, da ga točno obavješćuje o napredku radnja u Peterhofu. Njegovo nastojanje imalo je krasan uspjeh. Posljednjih deset godina vladanja pošlo mu je za rukom, te je pretvorio gotovo pusto primorje oko Finskoga zaliva u pravi raj zemaljski, kojemu su se divili poklisari i strani putnici. Palača nije jako velika, ali je umjetničkim ukusom sagradjena i uredjena. Iza palače prostro se liepi perivoj i zvjerinjak, prvi u Rusiji.

Peterhofski perivoj sastoji se od dvie česti, od doljnoga i gornjega perivoja. Doljni („nižnij sad") zaprema ravnicu od mora i obronke, što opadaju prema obali. Tu je na obronku s pogledom na morski zaliv spomenuti veliki dvorac („boljšoj peterhofski dvorec"), palača na tri sprata s krovom željeznim i pozlaćenim trulima. Terasa pred dvorom, visoka oko 12 met. podignuta je na visočini strmine silazeći k morskoj drazi Sa terase mramorom ogradjene vode s obiju strana veličajne stube urešene sa pol stotine kipova i vaza. Ali ovaj dvorac nije jedina sgrada, koja resi niži perivoj. Od mora do obronka podignuti su medju drvoredima ukusni dvorci, ljetnjaci, paviljoni i sjenice. Blizu žala morskoga na kraju „kosa" drvoreda vidi se dvorac u holandezkom slogu, koji je Petar Vel. prozvao „Monplaisir". Deset soba u tom dvorcu uredjeno je i danas istim pokućtvom kao u doba Petra Velikoga. Pripovieda se, da je Petrova kći a potonja carica Elizabeta ovdje sama pripravljala gostbu za svoje goste. Na dalje je ovdje blizu drugi dvorac „Marly" najmilija kuća Petru Velikomu. Podalje je opet dražestna dača „Ferme", u kojoj je car Aleksandar II. rado obitavao; zatim dača u gotskom slogu, onda dvorac Renella u englezkom slogu. Ovi dvorci, dače, sjenici, namješteni su po cielom doljnom perivoju, koji je porazdieljen u više suvislih odjela, uredjenim u različitim slogovima: na francuzku, englezku, holandezku, itd. Drvorede i nasade prekidaju cvietnjaci, a krase mnogobrojni kipovi, stupovi, posude, itd. Tako je i u gornjem perivoju, koji se na visu stere. Ovdje je glavni dvorac „Babygon" ili Belvedère, koji dade car Nikola I. za svoju suprugu u klasičkom slogu na jednom brežuljku graditi u dva sprata, od kojih je svaki okružen triemom sa stupovima, dolje korintskoga, gore gotskoga sloga. Uz ovaj glavni dvorac ima više omanjih i većih vila kano ozerski, selski domik, Anglais, caričin, Olga paviljon, itd. u različitim gradjevnim slogovima.

Prema ovomu, što smo spomenuli, razasute su po peterhofskom perivoju raznolike gradjevine, da oko gledaoca svaki čas zapne o novu arhitekturu. Ali što peterhofskomu perivoju daje osobito čarobno lice, to je obilje vode, koju je ljudska ruka umjela svesti u jezera, ribnjake i vodoskoke. Umjetni vodeni prizori, može se reći mjestimice vodene igre u Versaillesu jesu na cielom evropskom zapadu na glasu, a ipak se ne mogu prispodobiti s peterhofskima ni bogatstvom ni raznolikošću. Već onih velikih jezera, oko kojih se redaju „dače" a na otocima njihovim se uzdižu dvorovi, nema u Versaillesu. Koliko su pak

obilniji i različniji vodoskoci u Peterhofu! Dražestna vodena igra prikazuje se ljeti svako poslije podne u Peterhofu. Kod velikoga dvorca baca se sa visine velikim šumom voda preko pozlaćena stubovlja u široki bassin, gdje u sredini stoji tako zvani „Samson fontan", velik kip Samsona od pozlaćene mjedi, djelo Rostovskoga. Samson otvara ždrielo lavu, a iz ždriela skače debeli vodeni mlaz u visinu od kakovih 25 metara. To je svakako jedna od najljepših fontana na svietu. U svakom kutiću imade vodoskoka i silnih vodovoda. Iz svih jezeraca na jednom diže se u zrak voda; tik drvoreda ima otvora, iz kojih prska voda u većim ili manjim mlazovima. Mnogi kipovi rigaju i bacaju vodu. Sav taj perivoj kano da je nad jezerom, a ovo da se uzbuni i uzburka, te kano da hoće površinu poplaviti puštajući vodu iz mnogobrojnih otvora.

Nedaleko od glavne palače Peterhofske stoji carska villa Aleksandria, koju je sagradio Nikola I. gdje je najradje boravio on, a kasnije i njegov unuk Aleksandar III.

Nekoliko versta podalje od Peterhofa takodjer na žalu morskom je Oranienbaum (4.000 st.) sa liepim carskim dvorcem.

Spomenimo napokon još dvor „Gačinu", najmiliju rezidenciju pokojnoga cara Aleksandra III. Premda je Gačina (12.000 stan.) 43 verste udaljena od Petrograda, to veliki broj petrogradskih obitelji ljetuje u tom gradu, gdje položaj i osobito bogata vegetacija veoma prija zdravlju. Uz carski dvor prekrasni je englezki perivoj. Dvor je sagradio graditelj Rinaldi za kneza Orlova; u to je Katarina II. kupila taj dvor za svoga sina i nasljednika Pavla I. Orlov je mnogo potrošio za gradnju i poljepšanje toga dvora, koji je bio Pavlu vrlo milo obitavalište. Dvor je ogromna trokatnica. Četiri vrlo visoka tornja dižu se na uglovima dvora, koji je kolonadama spojen sa dva odieljena paviljona, u kojima stanuju činovnici i družina dvorska. U dvoru ima do 600 soba, od kojih su mnoge sjajno uredjene. Pred glavnim pročeljem usred velikog pravokutnoga trga stoji spomenik cara Pavla I. Iza palače je perivoj, koji se prostire do Bielog jezera. Perivojem protječe rieka Ižora tvoreći nebrojene zavoje i nekoliko otočića.

Razumieva se, da su sva spomenuta mjesta sa carskim dvorovima spojena željeznicom sa Petrogradom.

Petrograd brane dva znamenita braništa: s morske strane Kronštadt (sl. 67.), a s kopnene Šlisselburg (sl. 68.), tako da je priestoljnica Rusije nepristupna neprijatelju. Kakovih 30 versta od ušća Neve k zapadu suzio se je Finski zaliv do tri verste tvoreći tako zvanu kronštadtsku dragu, koja je gotovo posve sladkovodna, te se zimi čvrsto oledi. Gotovo usred te drage, gdje se sjeverna (finska) i južna (ingermanlandska) obala sbližuju, smjestio se otok Kotlin, na kojem stoji Kronštadt (50.000 st.) jako utvrdjena bojna luka i stanica ruskoga brodovlja na Baltičkom moru. Sam otok je dug oko 11 versta a širok jedva 2 verste. Na okolo otoka vide se na plitčinama utvrde, sa kojih zjaju ogromni topovi. Uredjivanje otoka Kotlina započe već pod osnivačem Petrograda god. 1703., jer bez toga bra-

ništa bila bi nova priestoljnica sa mora neprijatelju otvorena. Kasnije je car Pavao, navlastito pak car Nikola I. mnogo učinio, da se Kronštadt što bolje učvrsti. Ipak nije već doživio car Nikola, kad je god. 1855. za krimskoga rata mjeseca svibnja doplovilo ujedinjeno englezko-francuzko brodovlje pod admiralom Napierom pod Kronštadt u namjeri, da provali u Petrograd. Poduzetni saveznici doskora se uvjeriše, da su se ljuto prevarili, jer da je nemoguće izvesti ono, što su kanili, s toga odustavši od svake navale na goropadni Kronštadt, povukoše se natrag. — Do nedavna bijaše kronštadtska luka raztovarište velikih brodova za Petrograd, jer veliki morski brodovi, kako je more kod ušća Neve bilo samo $2^1/_2$ do 4 metra duboko, nisu mogli doprieti do Petrograda. Ali sada se i to promienilo, pošto je ušće očišćeno i plitčina uklonjena. Razumieva se, da je plovitba ovuda vrlo živahna; parobrodi i ladje na jedra svakojake veličine jure kano labudi, jedne u Petrograd, a druge protivnim pravcem. Plovitba traje obično od početka travnja do konca studenoga.

Sa kopnene strane brani Petrograd tvrdjava Šlisselburg (8.000 st.) na onome mjestu, gdje Neva izlazi iz ladožkoga jezera. Ovaj je grad znamenit za trgovinu i plovitbu po ladožkom jezeru, Nevi i ladožkom konalu. Svi brodovi, koji iz Volge preko Nove Ladoge na ušću Volhova u ladožko jezero i u Petrograd plove ili pak obratno, dotiču se Šlisselburga.

Na razstanku s okolicom petrogradskom spomenimo ovu. Čitatelju bit će za čudo, kada čuje imena uz Finski zaliv: Peterhof, Orianienbaum, Kronštadt, Šlisselburg itd., kano da si usred Njemačke. Tko bi Petra Velikoga po tim i drugim imenima sudio, držao bi ga glavnim germanizatorom Rusije. On je rado naselbinama i mjestima, koja je osnovao, nadievao njemačka imena; tä njemački nazva i samu priestoljnicu. On je pače prekrstio neka mjesta na njemački; tako švedsku tvrdjavu kod ladožkog jezera „Noteburg“ (Nussburg), staro rusko mjesto Orehovec prozva Šlisselburg; mjesto „Jami“, koje je oteo Švedima, prekrsti u „Jamburg“. Zato je Petar Veliki ipak Rus, kako se kaže, od pete od glave; nu da svoju državu prekroji na zapadnu, poslužio se je ponajviše njemačkim naprednijim življem, uzevši Niemce ne samo u službu, nego posadivši ih i na mnoge važne točke slabo naseljene carevine. Ona germanizacija bijaše kod Petra modom bez daljnih posljedica. U svim tim burgima, hofima i stadtima danas se govori ruski. Pa zar ne vidimo od prvih početaka svjetske povjestnice, kako jedan narod uči

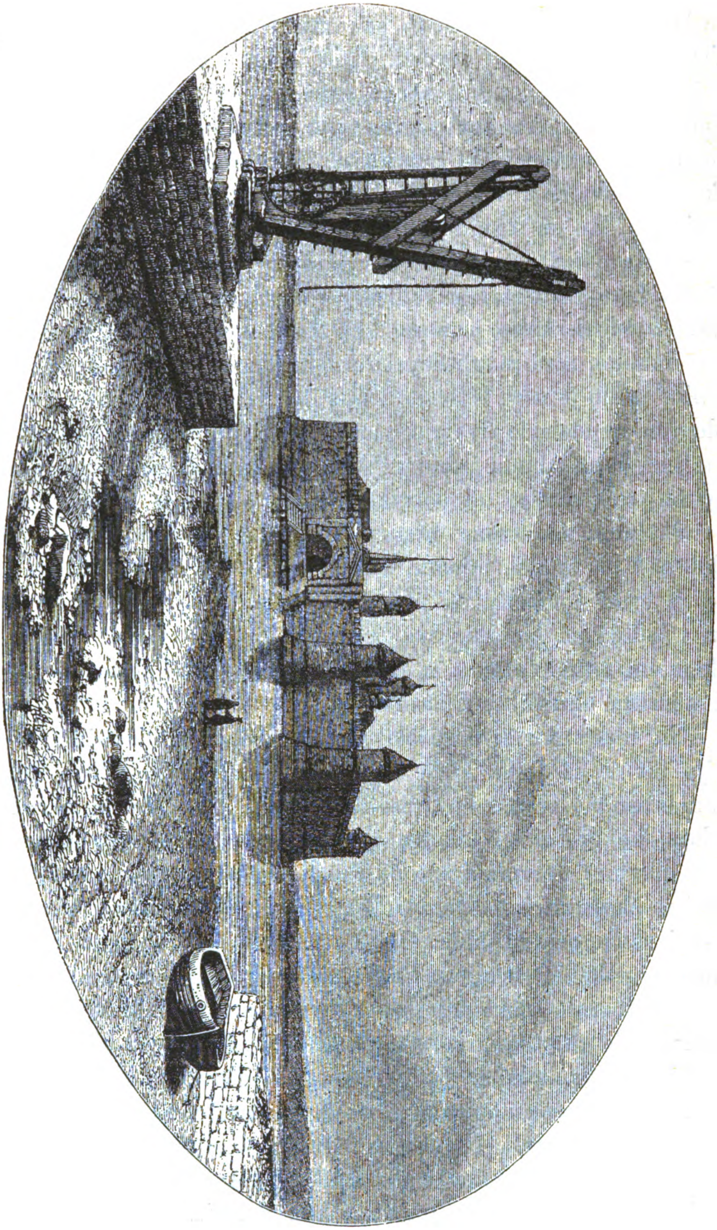

Sl. 68. Šlisselburg.

od drugoga imenito mladji od starijega? Nisu li Grci u djetinjoj svojoj dobi primili pobuda od Egipćana i Feničana, nisu li se od Grka učili Macedonci i Rimljani? Nisu li Niemci učili od Francuza, Talijana i Engleza? Takav je već tiek povjestnice, pa razboriti Rusi rado priznavaju, da su učili od Niemaca, pače to još i danas čine.

Osim spomenutih mjesta još je u petrogradskoj ili ingrijskoj guberniji Narva poznata u povjestnici. Narva (11.500 st.) grad i nekoć tvrdjava, smjestila se na razmedju Ingrije i Estonske, na rieci Narovi ili Narvi, koja iztječe iz Pejpus-jezera te se iza kratka tieka (12 versta) izlieva u finski zaliv. Dok su u samom gradu mnogi žitelji njemačke narodnosti, u predgradju Ivangorod žiteljstvo je rusko. Narva ima dosta starinsko lice; prije je bila znamenita svojom trgovinom, a danas više obrtom pamuka i suknarstvom. U gradu ima više spomena na Petra Velikoga. Kod Narve se je bila čuvena bitka, u kojoj je Karlo XII. švedski kralj pobiedio Ruse god. 1700. Jednu verstu iznad grada čini rieka Narva prekrasne slapove, koji su daleko na glasu.

Revelj (Revalj, 60.000 st.), u jednoj drazi finskoga zaliva, glavni je grad estonske gubernije. Grad se dieli u gornji na visokom obronku primorskog mramorja, i na doljni grad, koji se stere po nizkom pjeskovitom primorju, te je sielo trgovine i industrije. Uz žitak, lan, kožu, vunu imenito je jaka trgovina s pamukom (uz Havre najjači uvoz pamuka na kontinentu). Ovdje se nadalje u veliko love male ribe s ljuskama poput srebra, koje se osoljene paprom i mirodijama priredjene na daleko razašilju. Sredovječni zidovi s kulama na vratima svjedoče i danas o drevnosti Revelja, koji je pun starina. I crkva sv. Olasa, posvećena tomu kralju norvežkomu, apostolu svoga naroda, potječe iz 13. vieka. Kako je mnogo puta tečajem vjekova stradala, obnovljena je god. 1840. Crkva je gradjena u gotskom stilu, te je od najljepših i najvećih u baltičkim pokrajinama, a visinom tornja (139 met.) prva u Rusiji. Nedaleko od Revelja je Katharinenthal sa carskim dvorcem usred krasnoga perivoja; tu se ljeti sastaje mnogo otmjena svieta iz Estonske i Petrograda, jer su ovdješnje morske kupelji na glasu. Južno od Revelja na zapadnoj obali je pomorsko kupalište Hapsal. — Otok Dago je nastavan, ali nema većega znatnijega mjesta.

Riga (283.000 st.) glavni grad livonske gubernije, iza Petrograda najznamenitiji trgovački grad u Baltičkome moru sa cvatućom industrijom. Grad se je smjestio u pjeskovitoj ravni s obje

strane „južne“ Dvine, koja je ovdje, 15 km. pred ušćem u rižki zaton, široka 800 met. Riga ima znamenitu prošlost u vrieme procvata mačevnoga reda i zatim za cvjetanja Hanse. Kasnije se bore za Rigu Švedi i Poljaci, dok nije napokon grad za velikoga sjevernoga rata godine 1710. pao u ruke Rusima i uslied mira ništädtskoga god. 1721. ostao Rusiji. U našem je vieku Riga kao trgovačka luka liepo napredovala. Grad sastoji od unutrašnjega grada, petrogradskog, moskovskog i mitavskog predgradja. Grad imade više spomenika (Herderovo poprsje itd.), znatan broj uglednih crkava, raznih učenih zavoda i sbiraka; u carskom dvorcu stoluje guverner. Izpod grada je Ust-Dvinsk (Dünamünde) primorska utvrda na lievom rukavu Dvine, gdje se ova spaja pri ušću u rižki zaton sa širokom kurskom Aa-riekom. — Otok Rüno izpinje se do 30 met. nad morem, te imade na obalama mnogo bludećega kamenja. Na otoku Oeselu (Jezelj, 60.000 st.) je Arensburg (3.700 st.) okružni i jedini grad. Ovdješnje morsko kupalište polazi od 20. svibnja do 20. kolovoza oko 2.000 stranaca.

Jurjev (prije Dorpat dotično Drpt 42.000 st.) okružni i sveučilištni grad, iza Rige najuglednjiji i najljepše gradjeni grad Livonske, stere se s obje strane plovne Embach-rieke usred prijatnih brežuljaka. Drpt ima burnu prošlost, jer su se za nj otimali Niemci, njemački red, Švedi, Poljaci i Rusi, a cvao je imenito u 14. vieku pod okriljem Hanse. Ime gradu „Jurjev“ potječe po predaji od ruskoga velikoga kneza Jurja (Jaroslava), koji je ovdje utemeljio jaku tvrdjavu; Rusiji je konačno pripao grad spomenutim već mirom god. 1721. nakon velikoga sjevernoga rata. Sveučilište u Drptu osnovao je već god. 1632. Gustav Adolf; kasnije se odselilo u Revelj, a zatim po drugi put u Pernov. Na novo je podignuto sveučilište god. 1802. Osim teoložkoga fakulteta predaje se u Jurjevu na svim fakultetima ruski. Čuvena jurjevska zvjezdarna smještena je u nekadašnjem biskupskom dvoru. — Danas je Jurjev znamenit i trgovinom sa lanom; svake godine obdržava se u Jurjevu mjeseca siečnja veliki, tako zvani njemački vašar, a mjeseca kolovoza gospodarska izložba. — Pernov (13.500 st.) u istoimenoj drazi na ušću istoimene rieke okružni je grad i poznat kao pomorsko kupalište. Još je vriedan spomena Venden (4.300 st.), okružni grad sa mnogim uspomenama na vitežki red njemački „braću od mača“. Tik grada su ruševine staroga vitežkoga dvora, tih njemačkih božjaka.

Mitava (30.000 st.), na plovnoj rieci Semgaller-Aa u plosnoj, pjeskovitoj no plodnoj okolici, glavni je grad kuronske gubernije. Grad je utemeljen u 13. vieku od Konrada mazovskoga. Kad je kasnije u 17. vieku vojvodina Kuronska vanredno cvala, napredovala je i Mitava, te je od onda i po svojem izgledu grad plemića, koji su se ovdje stalno nastanili poradi uzgoja svoje djece ili pak samo ovdje zimuju. Imenito je ogromna krasna sgrada, vojvodski dvor, koji je dao po spomenutom Rastrelliu izgraditi vojvoda Biron god. 1738. U tom je dvoru za svoga eksila stanovao Ljudevit XVIII. francuzki kralj, a sada stanuje tu guverner. Dok se je prije Švedska sa Rusijom otimala za Mitavu, priklopljena je ona konačno Rusiji god. 1795. U Mitavi je bogati pokrajinski muzej, družtvo za književnost i umjetnost i više drugih učevnih zavoda. U okolici mitavskoj ima liepih mjesta, koja rabe gradskim žiteljima za izletišta i zabavišta. — Libava (70.000 st.), najznamenitiji pomorski i trgovački grad Kuronske, stoji s obje strane libavskog jezera, gdje ovo utječe u Baltičko more. U novije doba je car Aleksandar III. zasnovao u Libavi bojnu luku, na kojoj se kroz više godina neumorno radi. Morsko kupalište, ma da je vrlo ukusno uredjeno, slabo se posjećuje. Zanimljiv je ribolov u ovom kraju; tamošnji naime seljaci umiju ostvama pri razsvjeti bakalja vrlo vješto ribe loviti, drugi opet love losose i neke druge vrste riba (imenito kod Goldingena) mrežama, koje su pričvršćene o morske grebene. — Vindava (7000 st.), na ušću istoimene rieke u Baltičko more, okružni je grad.

II. Velika kneževina Finlandija (Finska ili Čuhonska). Pošto smo finsko tlo opisali već gore na str. 43.—47. a finsko pleme na str. 119. i 120., navesti ćemo ovdje samo nekoliko rieči o uredbama te zemlje. Današnju Finsku osvojiše u 13. vieka Švedjani, priklopiše ju svojoj državi, te uvedoše u zemlji kršćansku vjeru. Kasnije je Finska malo po malo i to mirom u Nistadu god. 1721., zatim mirom u Abo-u god. 1743. i u Fredrikshamnu godine 1809. pripala Rusiji, s kojom je od onda sdružena personalnom unijom, te ruski car nosi naslov „veliki knjaz Finlandije“. Ruski su carevi Finskoj opetovano dali i potvrdili (god. 1772., 1789. i 1869.) staležki ustav. Upravu kneževine, na koliko nije po ustavu pridržana samomu caru, rukovodi pod predsjedničtvom ruskoga generalnoga guvernera finski senat. Sabor (narodno zastupstvo) se sastoji od poslanika četiriju staleža: plemstva, sve-

ćenstva, gradova i seljaka, a sastaje se na poziv carev svake treće godine. U Petrogradu stoji državnomu tajničtvu za veliku kneževinu na čelu šef ili predstojnik u činu ministra On izvješćuje cara u svim poslovima, što se tiču te velike kneževine. Finska zaprema 373.604 □ km. a broji do $2^1/_2$ milijuna stanovnika, koji su najvećim dielom vjere Luterove. Fina ima preko 80%, ostali su Švedi, a Rusa ima samo 1·1%. Finska uzdržaje 9 bataljuna pješačtva i 6 eskadrona draguna; ta vojska ostaje najvećim dielom u zemlji. Medjutim imade i nešto prave ruske vojske u Finskoj. Finska se razpada u 8 gubernija („len"). Gradsko žiteljstvo posve izčezava pred ladanjskim.

Viborg (23.000 st.) stari glavni grad Karela, danas guvernersko sielo, stoji u kutu viboržke drage i na ušću Saima-konala, koji spaja sa spomenutom dragom Saima-jezero. Sa morske strane nanizao se pred gradom čitav niz slikovitih otoka. Oko 12. km. udaljena je od Viborga izvanjska njegova luka Trångsund zvana. Viborg, prijatni, gotovo odasvud vodom obljeveni grad, sastoji od grada u užem smislu, nekadašnje tvrdjave na ràtu, i od predgradja, od kojih su dva na susjednom otoku. Grad je utvrdjen utvrdama, ima jaku vojničku posadu, nautičku školu, gospodarsko i književno družtvo i dva liceja. Viborg je nadalje znamenit trgovinom dasaka, a za sol i žitak je prva uvozna luka u zemlji. Nedaleko Viborga je na jednom otoku liepi dvor Monrepos sa perivojem, u kojem ima raznih kipova i spomenika. Odavle je prekrasan pogled na izokolne otoke i kopno. Izlet k Imatra slapovima, koje nam prikazuje slika 8., već smo gore na str. 46. i 47. opisali. Spomenimo još ovdje mjestance Willmanstrand u jednoj drazi Sajma-jezera. Nedaleko je kupalište i lječilište vodom. — Fredrikshamn (3.500 st.) luka u drazi Wehkalahti. Tu je god. 1809. sklopljen konačni mir izmedju Švedske i Rusije, po kojem je ciela Finska do Torneå-elfa pripala Rusiji. — Borga (4.500 st.) luka u istoimenoj drazi liepa položaja. U Borgi je god. 1809. car Aleksandar I. otvorio finski sabor i potvrdio Finskoj staležki ustav. — Helsingfors (80.000 st.) glavni je grad Finske, siela generalnoga guvernera, carskoga senata i ostalih središnjih oblasti. Grad se je smjestio na račvastom ràtu, koji seže daleko u dragu tvoreći s obje strane postrane dražice. Poradi mnogih morskih grebena i otočića u glavnoj drazi mogu veći brodovi samo na jednom mjestu do helsingforške luke. Na nekima (7) tih otočića podignuti su bedemi kao

braništa za jaku pomorsku tvrdjavu Sveaborg („sjeverni Gibraltar“), koja je stanica za jedan dio ruske mornarice. Helsingfors je vanredno procvao, odkad je Finska sdružena s Rusijom; on ima široke upravne ulice s uglednim kućama, liepe crkve i spomenike, dvie luke, sveučilište, politehniku, više liceja, nautičku i trgovačku školu, zatim mnogo humanitarnih zavoda i više tvornica; a mnogo se posjećuje poradi morskih kupelji. Trgovina ipak nije tako živa kao u Viborgu i Abo-u. Jedino trguje Helsingfors na kopnu se gradovima Tavastehusom i Tammerforsom (25.000 st.). Ovaj potonji je prvi tvorničarski grad ciele Finske („finski Manchester“).

Åbo (33.000 st.) na ušću rieke Aurajoki u dvorsku dragu, nekoć glavni grad, najstariji je i povjestnički najzanimljiviji grad Finske. Danas je sielo guvernera, ima više naučnih i humanitarnih zavoda, škveri, jak obrt i živahnu trgovinu. Za veće je ladje luka Bockholm. Početak grada dovodi se u savez sa švedskim osvajačem sv. Erikom. Iza strašnoga požara god. 1827. izgradjen je grad po novoj osnovi sa širokim ulicama. Od gradjevina su zanimljive dvor, stolna crkva, „akademihuset“ gradjen za sveučilište, danas stan guvernerov, itd. Grad je mostom spojen sa otokom Runsala (Ruissalo), na glasu svojim bogatim rašćem i prostranim hrastikom, velikom riedkošću u Finskoj. — Nistad (4000 str.) luka s jakom trgovinom s drvom. Tu je sklopljen sretni po Rusiju mir iza velikoga sjevernoga rata. — Björneborg (12.000 st.) na južnoj obali Kumo-elfa 7. km. pred njegovim ušćem, s jakom trgovinom i obrtom. — Kristineštad, luka i tvorničarski gradić. Vasa (ili Nikolaištad 12.000 st.) liepa položaja na ràtu, sielo guvernera; obrtni i trgovački grad. Ovdje preko otočja Quarkâ obći se izmedju Finske i Švedske po smrznutom botničkom zalivu. God. 1809. vodio je ovuda po ledu vojsku u Umeu slavni ruski vojskovodja Barclay de Tolly. — Jakobštad obrtnički i trgovački gradić sa lukom na susjednom otočiću Alholmu. — Gamla-Karleby i Braheštad maleni su gradići. — Uleåborg (14000 st.) živahni trgovački i tvorničarski grad, na predbrežju smješten. Finska se željeznica završuje kod Toppile, luke za Uleåborg. — Torneå, najsjeverniji grad Finske na lievoj obali široke i deruće istoimene rieke naprotiv švedskom gradu Haparandi. Dalje k sjeveru kod ušća rieke Tengeli u Torneu je glasovito brdo Aavasaksa (232 m.), kamo dolazi mnogo stranaca izmedju 22 i 25 lipnja, da motre veličanstveni prizor ponoćnoga sunca (v. knj. III. str. 15. i 16.). Torneå je glavno tržište za Lopare ciele Finske.

Oni nose na trg ribu i kožu od soba, a za to dobiju što im treba za živež. Spomenuti su finski gradovi većim dielom u primorju; sada ćemo još neka mjesta spomenuti u nutrašnjoj zemlji. Kajana malen gradić sa slikovitim slapovima usred mjesta. — Kuopio (10.000 st.) liepa položaja kraj Kalavesi-jezera; sielo guvernera. U okolišu kao i kod gradića Idensalmi bojište godine 1818. izmedju Fina i Rusa. — St. Michel slikovita položaja u jednoj drazi Sajma-jezera, cvatuće glavno gubernijsko mjesto. — Nyslott, liepa položaja na otočiću jezerskom, koji je mostom spojen sa kopnom. Na otočnoj hridi uzdiže se Olofsburg najljepša i najbolje sačuvana sredovječna gradina Finske — Serdobol (Sordavala) u viboržkoj guberniji na sjevernom kraju Ladožkoga jezera. Ovo drevno trgovište i danas mnogo trguje žitom sa Petrogradom. Tu se dobiva kamenomu ugljenu slična ruda „serdobolit“, kojoj drugdje nema traga. — Valaam (Walamo) šumovit je otok u sjevernom dielu ladožkoga jezera s prekrasno smještenim manastirom drevnoga podrietla (god. 992.). — Keksholm prijatni gradić na otočiću utočnoga rukava Wuokse, jedinoga prirodnoga odtoka Sajma-jezera; most spaja otok sa kopnom.

Alandsko otočje sastoji od nekoliko stotina granitnih otoka od kojih je do 80 nastavano. Najveći otok, tako zvano „Kopno Aland“, bijaše prije sielo guvernera. Na Bomarsundu su razvaline nekoć jakih utvrda, a Mariehamn je gradić slikovita položaja.

III. Velika Rusija, zapremajući središnje i sjeverne oblasti, jezgra je i središte ogromne ruske države, a srce joj je Moskva, koju nam prikazuje naslovna slika ove knjige. Tko nije vidio Moskve, — kaže Rus — ne zna, šta je liepo. On nazivlje Moskvu svojom majkom (matjuška), prema kojoj je ljubezan sin; pa kano što ovaj miluje svoju majku, tako je on sav zanesen, kada gleda Moskvu. Negledeć na taj prirodni osjećaj Rusa, i stranci došavši u Moskvu priznavaju, da izuzevši novi i stari Rim, ni jedan grad Evrope ne prikazuje tako zanimljivu, izvornu sliku, kao Moskva. Ovdje se rukuje stara i nova Rusija, Azija i Evropa, sjever i zapad otimljući se za prvenstvo. Rusu je Moskva zastupnica pravoga ruskoga bića napram zapadnjačkomu i modernomu Petrogradu. Rusko srce ne bije tako vruće i silno na Nevi kano što na Moskvi. Rusko oko uprto je u svim velikim sgodama više na ovu narodnu nego na onu službenu priestoljnicu. Ruski se imperator ne vjenča samo sa zemljom u Moskvi, nego ovamo dolazi kod svake znamenite prilike, da svomu narodu svoju

misao očituje. Ova odanost ruskoga naroda i njegova gospodara prema Moskvi osnovana je u povjestnici. Moskva nije starodavan grad (vidi gore str. 12.). Iza pada Kijeva (1240.) promaklo se je središte narodnoga državnoga života ruskoga k sjeveroiztoku. Velikokneževskom stolicom postade Vladimir na Kljazmi a tek u trećoj desetini XIV. stoljeća Moskva. Od toga je vremena Moskva nasljednica Kijeva i Vladimira, državna i duhovna glava zemlje. Odavle se vodio dvojaki boj da se oslobodi i ujedini Rusija i da se učvrsti središte narodne i državne vlasti: boj protiv Tatara i drugih susjeda, koji su se slabošću zemlje okoristiti htjeli, i boj protiv udjelnih kneževina, koje su ujedinjenju na putu stajale. Jedno je i drugo Moskvi uspjelo. Ona je svladala silu tatarsku, ona si je utjelovila jednu udjelnu kneževinu za drugom; veliki je knez moskovski preuzeo dapače iza pada Carigrada predaje iztočne carevine i naslove njezine napram iztočnim pravoslavnim narodima — on je poprimio naslov „gosudar vseja Rusi", a zatim se kano car ruski vjenčao u Moskvi. I Ural, taj gorski bedem izmedju Evrope i Azije, podlegnu osvojenjem Sibirije ekspanzivnosti ruske sile. Dakle, u Moskvi je postavljen ugalni kamen svjetskom položaju Rusije. Oni, koji slavenskoj „golubinjoj" ćudi ne će da priznadu tolike eneržije i uztrajnosti, tumače taj gorostasni pojav tim, što se je slavenski živalj u moskovskoj vlasti izpremiešao poduzetnom turanskom krvlju. Tomu pripisuju ujedno „samodržtvo" vlasti državne, koje je osnivajući veliku državu bezobzirce uklonilo sve zapreke. Nu to je posve krivo mnienje. Da se je nešto Tatara pretvorilo u Ruse, o tom nema sumnje, ali o kakovoj rusko-tatarskoj smjesi u velikom ne može biti govora (vidi gore stranu 10.). Razvoj Moskve bijaše naravna posljedica razvoju ruske države; a sudbina Rusije u najtjesnijem je savezu sa sudbinom Moskve. Najbolje nam to posvjedočuju dogadjaji god. 1612. i god. 1812.

Da, koliko je ruskom narodu čast Moskve srcu prirasla, na kolike je on žrtve pripravan, da mu „matjuška" ne dodje u tudje ruke, ili da ju odavle iztrgne, pokazao je grozan prizor iza 14. rujna 1812. kod ulaza francuzke vojske. Moskva stala u plamenu, ruskom rukom podpirenu; dvie trećine grada ležale su u ruševinama, samo da neprijatelj ne nadje ondje zakloništa. Na sreću nije bila izvedena zapovied, da se Kremlj takodjer digne u zrak. Iza prisiljena odlazka neprijatelja dao se je ruski narod oduševljeno na posao, da još sjajnije izgradi ovu po imenu drugu, ali po srcu ruskom prvu svoju priestoljnicu.

Zar da ova u nekoliko poteza ocrtana prošlost Moskve ne opravdava onu sinovlju odanost ruskoga naroda prama svojoj „matjuški“? Što je Rimljaninu bio Rim, Grku prije Atena, kasnije Carigrad, što je Francuzu Pariz, Englezu London, to je još većim pravom Rusu Moskva, gdje je, rek bi, stvorena Rusija. Ove uspomene iz prošlosti podržavane su i samim položajem Moskve u okrugu velike države. Kako je evropska Rusija jezgra te goleme zemlje, kojom „bieli car“ vlada, tako je Moskva jezgra ogromne države od Visle do Velikoga oceana. Moskva je narodno i geografsko središte Rusije. Da, Moskva je sveti grad Rusa. Do Petra Velikoga poznaje strani sviet samo „Moskovsku Rusiju“ ili „Moskoviju“. Tek od vremena Petra Velikoga uzela je i zapadna Evropa upotrebljavati mjesto „Moskovije“ ime „Rusija“. Isto se je tako od toga vremena mjesto naziva „veliki knjaz“ uobičajio naslov za vladare ruske „imperator Rusije“.

Zemljište, na kojem se je smjestila Moskva, valovita je ravnica, što daje njezinu smještaju slikovitu raznoličnost. Tu dospiješ svaki čas na vrh zemljištnoga vala, s kojega se cieli grad ili bar pojedine njegove česti pregledati mogu. Na takovu valovitu tlu 166 m. nad morem zaprema grad silni prostor (72 verste u obsegu), veći od Pariza. Moskva naime imade preko 33.000 kuća, a veći dio tih kuća svoje vrtove, nadalje ima uz 14 prostranih boulevarda i 220 glavnih širokih ulica još nebrojene postrane takodjer široke ulice, zatim mnogo ogromnih trgova, i što je drugdje neobično, unutar svoga obsega preko 150 jezera i ribnjaka i napokon uz sedam „sobornih“ broji preko 400 drugih crkava i 11 samostana, oko kojih se perivoji steru. Sav obseg Moskve dieli u dvie nejednake česti rieka Moskva, koja već iznad grada postaje plovna i za parobrode i za veće ladje. Preko rieke dižu se mnogobrojni mostovi: (krasnoholmskij, ustjinskij, moskvareckij, bolšoj kamenij krimskij, dorogomilovskij), spajajući jednu čest grada s drugom. No makar da je Moskva bila preko četiri stoljeća stolicom „samodržaca Rusije“, koji su odavle stvarali jedinstvenu državu, ne prikazuje ona ipak ni najmanje jedinstvenoga lica kano što na pr. Petrograd, stvoren voljom jednoga samodržca. Doista Moskva nije grad u zapadnom smislu, nego skupina od 400 do 500 dvorova s vrtovima i selima. Moskva se je kroz vjekove oko Kremlja, svoga središta, u koncentričkim krugovima razvijala i u njima rasla. U tim se je krugovima gradilo, otvoralo nove ulice, sadilo vrtove, itd. prema potrebi i prirastu stanovničtva. I danas se sastoji Moskva od takovih koncentričkih

krugova oko Kremlja, koji su jedan od drugoga odieljeni ili zidinama ili širokim nasadima. Takovih glavnih koncentričkih krugova ima sada pet, na ime: Kremlj, ta akropola Moskve, onda Kitaj-gorod, Bjeloj-gorod, Zemljanoj-gorod, a oko ovih „gradova" su predgradja. Svekolike ove česti u jednu cjelinu stopljene zaokružuje veliki nasip, kroz koji se na 18 vrata ulazi u Moskvu. Ne samo zidine oko Kremlja nego i oko „Kitaj-goroda" načičkane su kulama i tornjevima. Kremlj i Kitaj-gorod jesu nutarnji grad Moskve, pak se obično i zovu „gorod" ili „gorodskaja čast". Na taj „gorod" prislanja se u slici polukruga „Bjeloj-gorod" sa širokim ulicama, te su, koje izlaze zrakasto iz Kremlja, osim nasada ukrašene liepim palačama bojara i bogatim dućanima. Ta je čest grada najelegantnija, okružena širokim pojasom drvećem zasadjenih boulevarda. Na ovu se čest prislanja „Zemljanoj-gorod", nekoć skrajnji dio Moskve, oko kojega su se u nekoj daljini nizala mjestanca i sela; ali tečajem vremena i ova su spojena s gradom kao njegova predgradja.

Ova stara povjestnička razdioba grada po malo gubi svoju vriednost, pak se sve više uvažuje nova administrativna razdioba na 17 gradskih dielova („časti"). Prvi je gradski dio „Gorodskaja čast" (ili na prosto „Górod"), koja zaprema Kremlj i Kitaj-gorod; drugi dio gradski je „Tverskaja čast", koja sa trećim gradskim dielom („Mjasnickaja čast") zahvata Bjeloj-gorod; itd.

Moskva je doduše po svojem prostoru i po broju stanovnika (988.610) pravi svjetski grad, ali se vidi i danas, da je taj grad nastao kao i drugi gradovi u staro doba kod slavenskih naroda. Kremlj nije ništa drugo nego „gradište, gorodišće" kao zametak naselja najprije podignuto. Oko gradišta nanizali su se ostali dielovi prema potrebi; najprije jedan u okrugu i taj nasipom utvrdjen, onda drugi opet nasipom utvrdjen itd., a kada bi takav nasip suvišan postao, nije pretvoren u gradilište, kako se je to drugdje radilo, nego u široku drvljem postrance zasadjenu cestu. U tom je dakle Moskva posve sačuvala svoje starodavno izvorno lice, te i svojom na široko zasnovanom izvanjskom uredbom podudara se s ruskom ćudi, koja je u svim odnosima „široka", odavle „širokaja natura", iz koje Rusi tumače i svoje kreposti i mane. Nepregledna ruska zemlja, prostrani gradovi, široke ulice, veliki trgovi, nagon za putovanje nepoznavanje granica, tjeranje u šir, shvaćanje u široko a ne u sitno — to i drugo tim slično jest „ruska širokaja natura". I Moskva je takova; širi se pustopašno na sve četiri strane svieta; ali nešto ju ipak drži na okupu, a to je „Kremlj", to je sveto „gorodišće".

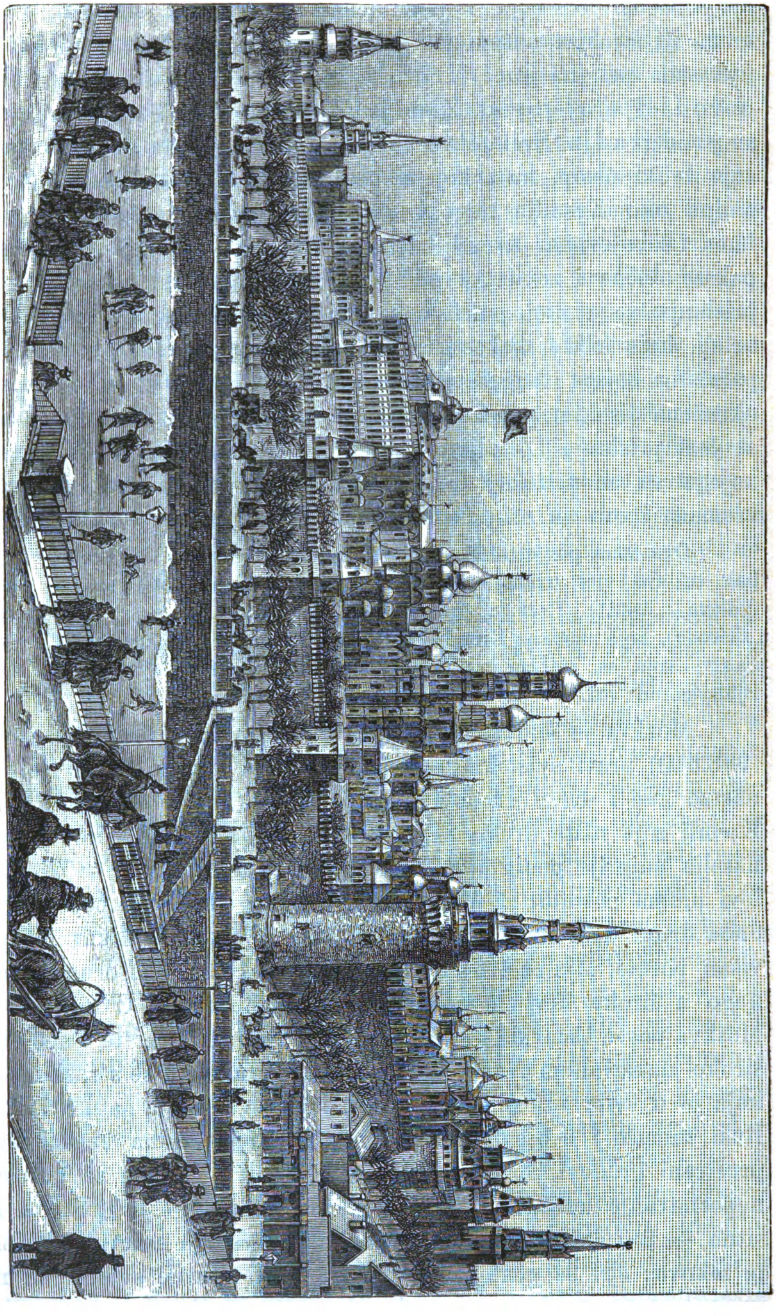

Sl. 69. Kremlj u Moskvi.

Moskva je u svakom pogledu već po svojoj vanjštini skroz i skroz pravi pravcati narodni ruski grad, u kojem se Rus nalazi kao u svom elementu. A tako djeluje i na stranca: svagdje mu se prikazuje originalan ruski tip i to ne samo u razporedjaju mjesta i u sgradama nego i u ljudima po ulicama. Viši slojevi nose se doduše na zapadnoevropsku ili na t. zv. francuzku; ali puk i niže gradjanstvo, pače i mnogi veoma bogati trgovci, koji se pribrajaju plutokraciji, ostadoše vjerni svom narodnomu ruskomu odielu. Ti novčani velikaši primaju u svojim sjajnim dvoranama svoje goste u crvenom haljincu o boku pripasanom. Izvoščik nosi dugački tamni kaftan, visoke čizme, četverouglastu kapu ili nizki ozgora široko izrezani šešir. „Mužik“ duge kose i brade hoda takodjer u kaftanu i smedjem armjaku ili kožuhu. U prostranim ulicama rade na polju različiti zanatlije: košarači, brusari itd. „Gorodskie prodavcij“ nude hljeb, čaj, kavijar, ptice pjevice, divljač, itd. Značajni su takodjer ulični prodavači svetih slika za puk, koje se u velike izradjuju u guberniji Vladimirskoj. Na tim slikama nisu samo izražene legende nego i apokrifne pripoviesti najdrastičnijim načinom, samo da potresu dušu čovječju. Uz ove domaće čisto ruske tipe povlače se po moskovskim ulicama zastupnici svih narodnosti, koje živu pod žezlom bieloga cara. Tuj vidiš Fina, Tatara, Čerkeza, Kalmika, Turaka, Grka, Perzijanaca, Karaita, sve u njihovom narodnom odielu. Tatari su ponajviše podvornici po gostionama. Čudna igra sudbine! Potomci Batú-kana, Majmaja itd., pred kojima su se ruski veliki knezovi klanjali i od njih potvrdu svoje vlasti primali, služe sada nevjerniku! Kako u Velikoj Rusiji nema židova osim na prolazu, Tatari zauzeše u mnogom njihovo mjesto, imenito u kramariji. Sve ovo, što smo spomenuli, čini, da se u Moskvi prizori mienjaju kao u kakvom kaleidoskopu, a to joj daje u istinu originalno lice, u čem joj nema premca medju evropskim gradovima.

Pošto smo nacrtali obćenito lice Moskve, promotrit ćemo sada neke pojedine znamenitosti te druge priestoljnice ruske države. Najprije da razgledamo središte Moskve, čuveni Kremlj, koji nam prikazuje slika 69.

Prostor, koji danas Kremlj zauzima, vis je zaraštena nekoć šumom, u kojoj je u XIII. vieku stajala drvena crkva odanle prozvana „spas na boru“. Na tom mjestu dao je godine 1380. Ivan Danilović Kalita sagraditi crkvu od kamena, koja stoji danas unutar carskoga dvora. Ciela vis je dakako neznatna, jer se izpinje jedva

do 30 met., ali napram izokolnoj nizini prikladna je za branilište. S jedne strane oplakuje ovu vis rieka Moskva, s druge se stere Aleksandrovski nasad, a s treće „Crveni trg“ (Krasnaja plošad). Kremlj ima oblik nepravilna trokuta, koji opasuju u obsegu od 2 km. visoki zidovi sa 18 tornjeva. U Kremlj vode petera vrata: Spaskija, Nikolajevskija, Tajnickija, Troickija i Borovickija. Na svaka od tih vrata vežu se povjestničke uspomene. Nekoć su okolo zidina bili duboki obkopi, koji su kasnije zatrpani te su ondje izvedeni što trgovi, što perivoji. „Spaskija vorota“ prava su „porta triumphalis“ Kremlju. O jednom i drugom boku vrata stoji po jedna „časovnja“ (crkvica), nad vratima stoji čudotvorna slika Spasa, odakle i ime vratima. Pred slikom visi velika uviek goreća svjetiljka. I toranj nad vratima je vrlo liep. Ulazeći kroz prostrana vrata i dok se sva debljina zida prodje, vidi se pobožan prizor: svi naime mužkarci skidaju kape i šešire, te prolaze gologlavi, dok stupe u ogradu Kremlja. Priča se, da je car Aleksej Mihajlović godine 1647. tako posebnim ukazom naložio, te ujedno odredio, da se onaj, koji se ne bi odkrio, ima pred spomenutim „časovnjama“ po sto puta pokloniti. Danas takova ukaza ne treba, jer se svaki Rus bez razlike staleža pred ikonom i za prolaza kroz vrata odkriva, a sliedi ga takodjer i svaki stranac drage volje, ako ne će da bude opomenut povikom „šljapa“. Nije bez razloga Rus tolikim štovanjem napram „Spaskim vratima“ nadahnut. Prošlost je njihova istovjetna s prošlošću Kremlja. Ova su vrata prva odolievala neprijateljima. Ovim vratima ulaze carevi na krunitbu i prolazi sjajan provod svake godine na Cvjetnicu. Sve narodne svetinje nošene su i nose se u Kremlj na „Spaskija vrata“.

Prešavši zidine evo nas u Kremlju i to odmah na „Carskom trgu“, gdje na lievo stoji Voznesenskij manastir a na desno za nekoliko koraka stere se prekrasni vidik na golemi grad i na cieli Kremlj.

Sada shvaćaš Rusa, koji kaže: „Moskvu nadilazi samo Kremlj, a Kremlj samo nebo.“ I zbilja, što je staromu Rimu „Capitolium“ bio, Ateni pak „Akropolis“, to je Moskvi Kremlj, narodno i duševno središte. Ovdje ima ruski narod stariji dvor svoga gospodara prepun najdragocjenijih spomenika i najmilijih uspomena. Tu je stari dvor ruskoga patrijarhe i patrijarhalna crkva. Odavle navieštaju zvona Ivana Velikoga, da je ruski car zasio priestol svojih otaca i primio vlast nad velikom državom. Kremlj je razmjerno

malena čest Moskve, od „crvenoga mosta“ može se gotovo sav u veoma slikovitoj perspektivi vidjeti, a broji tek do 2000 stanovnika, jer je veći dio prostora javnim sgradama izpunjen. U obsegu naime Kremlja ima i danas tri katedrale, 12 hramova, 1 časovnja i 2 manastira; tu je nadalje velik carski dvor sa nuzgrednim sgradama, tu velika patrijaršija, sinodolna i senatska palača, arzenal, ogromne vojarne, državni arkiv, itd. Sav Kremlj jest neke vrste veliki povjestnički muzej Rusije, ali takav, da kao što sadržava spomenike prošlosti, nije izgubio vriednosti za sadašnjost i budućnost. Tiek povjestnice nije se ovdje zaustavio, već je samo Kremlj drugoj priestoljnici Rusije izručio poslove gradjanskoga života.

Razgledajmo najprije crkve u Kremlju. Tri su glavne prvostolne crkve u Kremlju, znamenite s povjestničkoga i arhitektonskoga gledišta, naime uspenskij, arhangelskij i blagovješčenskij sobor.

Ove su tri crkve u najtjesnijem i nerazdruživom savezu svojim smještajem, svojim postankom i svojom stoljetnom porabom. Uspenskij je sobor gotovo u sredini Kremlja, blagovješčenskij i arhangelskij su niže prema zidinama i troickim vratima, a odieljeni su medju medju sobom razmjerno malenim prostorom, kano da su se sve tri crkve smjestile na velikom trgu. Uspenskij sobor je patrijarški hram i grobnica, te ujedno krunitbena crkva; arhangelskij sobor jest grobnica carska, a blagovješčenskij dvorska je crkva. U soboru uspenskom vjenčali su se i vjenčavaju se ruski vladari s ruskom zemljom, u blagovješčenskom bijahu kršteni i vjenčani, u arhangelskom sahranjivani. S toga je blagovješčenskij hram kano dvorski koridorom spojen s dvorom. U ovom trojstvu prvo mjesto zauzima ipak uspenskij sobor (sl. 70.); on je medju njima i najstariji. Izgradjen je u 15. stoljeću po nalogu Ivana III. Vasiljevića. Ovaj znameniti vladar povjeri Rudolfu Fioraventu iz Bolonje, da sagradi „sobor“ na uspomenu Gospina uzašašća (uspenie) u nebo. Graditelj izgradi taj krasni sobor u bizantinsko-lombardskom slogu uz domaće ruske dekorativne motive. Uzorom mu je služio sobor sv. Dimitra u Vladimiru na Kljazmi. Crkva je u osnovu malo ne jednakostrani četverokut, koji je nadkriven u sredini velikom kubom, a na četiri ugla sa više manjih kuba. Crkva je doduše tečajem stoljeća mnogo trpjela, te je naročito od poljskih (1612.) i francuzkih četa (1812.) orobljena, ali je uviek bila tako uzpostavljena, da je u bitnosti ostala ista. Osim što je crkva prekrasna, posvećena je mnogim uspomenama. Ovdje je god. 1547. Ivan IV. Vasiljević prvi krunjen, a za njim svi ruski carevi do danas. Ovdje je patrijarha Filip god. 1569. tomu duhom i djelom velikomu vladaru, ali ćudi groznomu javno spočitao bezdjela njegova, ugledavši se u primjer velikoga milanskoga biskupa sv. Ambrozija napram caru Teodoziju. S toga se uspenskij sobor smatra prvom svetinjom Rusije.

Glavni ulaz u hram jest sa zapada; s obiju su strana vrata na stienama slike na liepu prikazujući posljednji sud. Iz nutra je sva crkva takodjer na-

slikana. I na stupovima jesu slike svetaca, angjela, kaludjera i vitezova; stupovi i stiene završuju se bogatom pozlatom. U ladjama uz stiene vide se grobni spomenici nekadašnjih ruskih patrijarha. Kao što je poznato čitatelju, ikonostas je u iztočnim crkvama najsjajnija i najbogatija čest crkve. Kako pravoslavni Rus u tom pogledu ne zna mjere, može si čitatelj predstaviti, koli će bogat biti ikonostas u glavnom hramu carevine. I zbilja, ikonostas prikriva savkoliki ulaz u prezbiterij. Podieljen je u pet redova, spratova, od kojih je svaki prepun slika okovanih u zlato i srebro a posutih draguljima. Kažu, da samo zlato ikonostasa teži do 330 pudova ili oko 5.400 klgr. Pobožna se darežljivost razsula osobito na dvie slike, koje su historijski i umjetnički veoma znamenite. Ove dvie slike jesu: Korsunske (krimske) Bogorodice i Spasa, kojih je prva s lieva, a druga s desna carskih vrata na ikonostasu. Korsunska Bogorodica

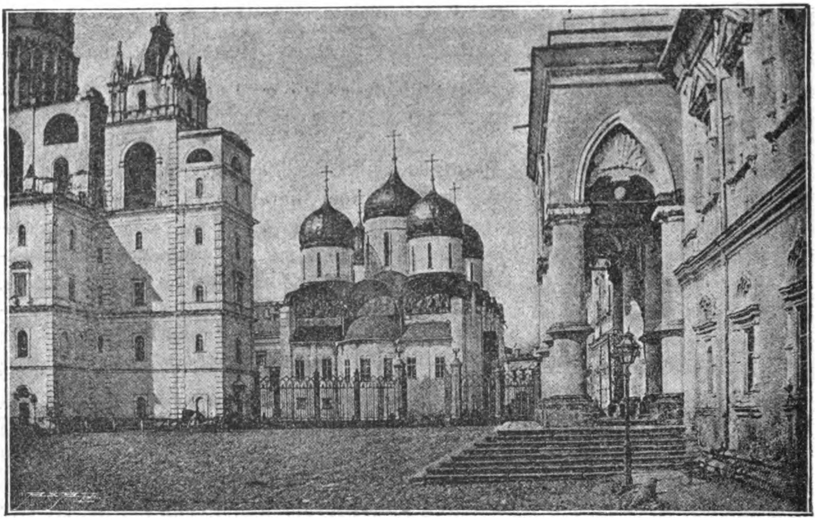

Sl. 70. Uspenskij sobor u Moskvi.

ovako prozvana, jer da je donesena iz Korsuna ili sadanjega Krima; a vjera ju pobožnika pripisuje kistu sv. Luke. Ali dokazano je, da je ta slika g. 1154. donesena iz Carigrada u Kijev, odavle pak god. 1305. u Moskvu, gdje je bila najprije smještena u crkvi sretenskoga manastira u velikoj Ljubljanki, a zatim prenesena u Kremlj, kad se je tatarski kan Timur Moskvi približavao. Poviest je dakle ove slike za preko 700 godina izvjestna. Od to doba štuje se u velike i smatra se paladijem ruske države. Okovana je sva u zlatu, a ovo draguljima posuto, te se sam okov slike na 200.000 rubalja cieni, osim smaragda na čelu Bogorodice, koji ciene na 30.000 rubalja. — Druga slika, naime Spasa, bila je prije u Velikom Novgorodu. Obje su slike umotvorine bizantske, pak poradi svoje starine za povjestnicu bizantske slikarije vrlo znamenite. I ostali dielovi ove crkve vanredno su bogati puni skupocjenih darova. Bogatstvo ove crkve

začaralo god. 1812. slavodobitne sinove Galije, te su bili već sa sobom ponieli zlato i dragulje ikonostasa; ali im ga ruski Kozaci oteše i ne samo povratiše crkvi, nego još na uspomenu prikazaše velik srebren svjetionik, težak 400 kg., koji sada izpod kube visi.

I arhangelskij sobor (posvećen arhangelu Mihajlu) dao je sagraditi car Ivan III. Vasiljević i to po talijanskim graditeljima a po uzoru uspenskoga sobora. Počevši od Ivana Kalite do Ivana brata Petra Velikoga počivaju u tom soboru u 52 sarkofaga članovi ruske vladalačke kuće. Poslije je ondje samo jedan Romanov sahranjen, naime Petar II. (1730.), dok se ostali, kao što smo gore spomenuli, sahranjuju u Petrogradskoj Petro-Pavlovskoj tvrdjavi.

Množina pravovjernika ovdje uviek obkoljuje spomenike svojih starih vladara imenito narodnih svetitelja. — Današnji blagovješčenskij sobor (u spomen „blagovješčenja“ Bogorodice) nastradavši požarom u 16. vieku za Ivana IV. bude odmah od toga vladara uzpostavljen, a u naše doba posve obnovljen. Ovaj je sobor kao i oba predjašnja istoga sloga sa devet kuba, od kojih srednja nosi na vršku zlatan križ, a i svi krovovi su bogato pozlaćeni. Ciela je crkva veoma elegantna i dražestna. Jedna su vrata ulazna od mjedi s mnogim reliefima iz biblije i mitologije. Rusi ciene ova vrata kao ona na fiorentiskom baptisteriju (knj. IV. str. 234). Pod je crkve iz jaspisa, stiene su naslikane na liepu, a ikonostas je vanredno skupocjen.

Težko ima gdje ovakove tri crkve na okupu, pune svetinja, umotvorina i povjestničkih uspomena. No ni to nije sve. Iznad ove skupine od 30 po prilici kuba s pozlaćenim krovovima diže se nebu pod oblake glasoviti toranj „Ivan Veliki“ (sl. 2). Ovaj toranj upravo popunjuje ona tri „sobora“ tako, da krajne crte ovih četiriju gradjevina sastavljaju nepravilan četverokut. Toranj je dogradjen god. 1600. za Borisa Godunova. Sastavljen je od pet spratova: četiri su doljna osmouglasti, a gornji peti okrugao. Krov je kubast i obložen čistim suhim zlatom. Visok je 82 metra. Na vršku kule stoji 16 metara dugačak, jako pozlaćen križ, koji sada zamjenjuje prijašnji križ, koji da je bio od suhoga zlata, a dao ga je car Napoleon skinuti, da ga sa sobom kao znak slavodobića u Pariz ponese.

U tornju su u svem 34 zvona različite veličine; najveće „uspensko“ težko je 4175 pudova (preko 66.000 klgr.), dakle je više nego li deset puta teže od velikoga zvona zagrebačke prvostolne crkve. Sliedeća zvona teže: 33.000 klgr., zatim17.000 klgr.,

13.000 klgr. itd. Prvo veliko zvono zvoni samo na Božić i Uzkrs, drugo samo na velike blagdane a treće svake nedjelje. Kakovo mora da je bučanje, kada sva zvona „Ivana Velikoga“ zajedno zvone, a što opet, kada sva zvona u više od 400 crkava Moskve zazvone! Pa ipak uspensko zvono, napram kojemu je ne samo naše zagrebačko nego i zvono kölnske katedrale (Riesenglocke) sa 9000 klgr., kojemu se Niemci dive, pravi patuljak, nije najveće rusko zvono. Još je veće „car-kolokol“, što stoji kod nogu „Ivana Velikoga“ (sl. 3). Ovo zvono teži 200.000 klgr., visoko je 8 metara, a toliko skoro u promjeru, u kojem imade 20 ljudi mjesta te je najveće zvono na zemlji. Postalo je čestim prelievanjem god. 1533. od zvonolievca Nikole Nenčinova, onda opet pod Borisom Godunovom, Aleksijem Mihajlovićem i caricom Anom, dok je naraslo do sadašnje veličine. Visjelo je prije na ogromnom drvenom stalku uz podnožje „Ivana Velikoga“, više puta je radi velike težine, a i požarom palo, posljednji put god. 1737. te je ostalo u zemlji ukopano do god. 1836., kad je po nalogu cara Nikole I. onako smješteno, kako je sada. Počiva naime na podnožju od granita, a onaj komad u težini od 11.000 klgr. (dakle teži od kölnskoga zvona), koji se je god. 1737. odbio bio, na nj je prislonjen.

Ivan Veliki je za svakoga Rusa čudovište. Došavši u Moskvu prvo je što Rus učini, da se uzpne na taj nekom pobožnošću poštivani toranj, da odanle razgleda svoju „matjušku“. Putopisci pripoviedaju, da je sa toga tornja veličajan prizor o polnoći na Uzkrs, kada tisuće pravovjernika sa sviećama u ruci na trgu oko spomenuta tri sobora upru oči u Ivana Velikoga, željno izčekujući prvi udar zvona, iza kojega sva ostala zvona u Moskvi složno navieštaju svetkovinu Gospodinova uzkrsnuća, popraćena sa 101 topovskim gromom. Svatko popevši se na taj toranj ostaje zapanjen s tako divna vidika. Car je Napoleon odavle u pratnji svojih maršala motrio grad, koji mu je ležao pod nogama ne samo fizički nego i moralno, kako si je valjda utvarao slavom pobjeda opojen. Njemački maršal Moltke, kad je posjetio Moskvu, pope se na taj toranj i snebivao se nad krasotom izgleda, te mu se učini kano da je prenesen u Ispahan, Bagdad ili njima slično mjesto. Duhovita gospodja Staël gledajući sa tornja Ivana Velikoga Moskvu duboko je potresena i kliče: „Voilà Rome tatare!“ Dr. Rački spominjući to dodaje: „Gdje je glasoviti Niemac vidio Ispahan i Bagdad, Perziju i Arapsku, tu je čuvena francuzka spisateljica nazirala Taškend i Samarkand, ili

si predstavljala Saraj. Moje oko vidjelo je sa Ivana Velikoga još nešto više nego oko Niemca i oko Francuzkinje. Množina ona hramova sjeća te na Rim; vidiš ih toliko, pače više s Ivana Velikoga nego li s Monte Pincia ili sa kule sv. Petra. Ali ono nije Rim tatarski nego Rim pravoslavnoga sjever-iztoka. Ne resi kulâ i zvonikâ polumjesec nego krst častni, ne čuje se mukli glas mujezina nego srebrozvučnih zvonâ. Moskva ti se ne prikazuje ni kano Ispahan i Bagdad, ni kano Samarkand i Saraj, nego kano petstogodišnji tvor poviesti naroda, koji je na ruševinama i Tatara i Čuda i Turaka i u odnošajima s iztokom i zapadom iz te priestolnice svoje stvorio si samoniklo biće. Vršak ovoga bića gledaš s Ivana Velikoga."

Podjimo sada u carski dvor u Kremlju („boljšoj kremlevskij dvorec"). Jednim licem gleda napram uspenskom i blagovješčenskom soboru, a drugim napram zidinama izmedju borovickih i tajnih vrata, odnosno napram rieci Moskvi. Sastavljaju ga dvie glavne sgrade: dvorec i oružejna palata. Dvorec jest gotovo istostrani četverokut izmedju spomenutih sobora te paradnoga i carskoga trga, dugačak 121 metar, dubok 128 metara. Na dvorec prislanja se poput ključa prizidana oružejna palata. Ciela ova sgrada nije u isto vrieme gradjena, pojedine dielove pače razstavljaju vjekovi. Od staroga dvora preostao je samo „terem" (triem) i „granovitaja palata" t. j. skrajnje krilo prema uspenskom soboru. Ostali dielovi carskoga dvora bijahu nekada s veće česti drveni, te su po malo izmienjeni kamenima.

Napoleon odlazeći iz Moskve dade zapovied, da se Kremlj digne barutom u zrak, ali za to nije bilo više vremena, da se izvede; ipak je jedan dio dvora postao žrtvom te zapoviedi. Kasnije je na tom mjestu podignut za cara Nikole novi dvor (1849.). Ovaj je visok 60 metara, sastoji od dva poput terase uzvišena sprata, kojih gornji imade dva reda prozora, te se na sjeveru prislanja staromu triemu, na iztoku granovitoj a na zapadu oružejnoj palati. Dvor je vanredno prostran sa 700 što dvorana što soba, u koje se na 32 stubišta pristupa. Od stubišta su imenito znamenita „crveno" (krasnoe krilco), što vodi u granovitaju palatu i paradno (paradnaja ljestvica) stubište sa 66 granitnih stuba, koje vode u prekrasni vestibul urešen krasnom slikom o bitci na Kulikovu polju. Dvorane su i sobe carskoga dvora uviek tako uredjene, kao da u njima stanuje car s cielim dvorjanstvom; pak i dvor zbilja dolazi onamo po volji bez daljnih priprema, jer se Moskva uviek smatra priestoljnicom ravnom Petrogradu.

*

A sada da spomenemo nešto o nutrašnjosti toga sjajnoga dvora ruskih „gosudara“. Najveće su dvorane u cielom dvoru, do kojih se dolazi odmah sa paradnoga stubišta: Georgijevska (duga

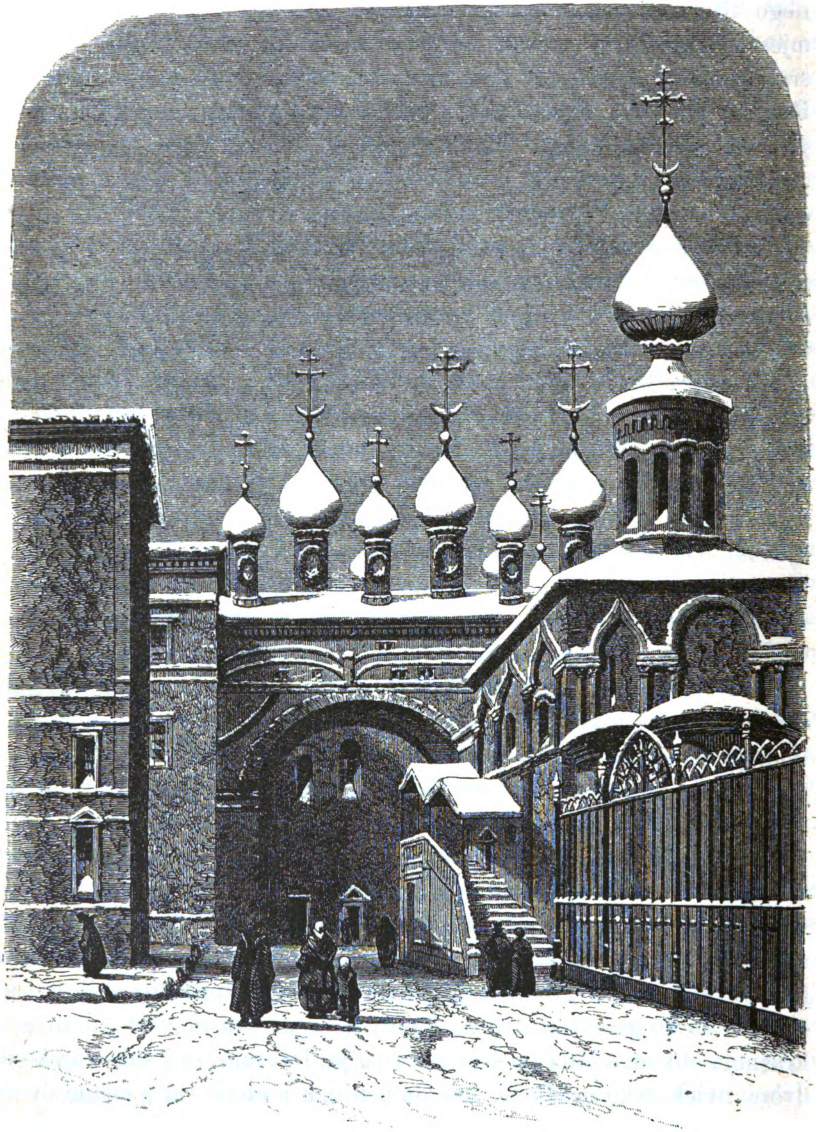

Sl. 71. Crkvica Spasa sa zlatnom rešetkom u Kremlju.

61 metar, široka 21 metar i visoka 17 metara), Aleksandrovska, Andrijevska i Katarinska, nazvane po velikim ruskim redovima. Ove su dvorane vanrednim sjajem uredjene. Svima je zadak od zlata a glavna boja slikarije različita (biela, crvena, modra). U Georgijevskoj dvorani počiva strop na 18 pilova i 18 izvitih stupova, a nad glavicama drže „pobjede“ štitove, na kojima su označene osvojene pokrajine s njihovim grbovima. Na stienama uzidane su mramorne ploče, na kojima su uklesana imena pukovnija ruskih i godina njihova osnutka, zatim godina, koje su se u ratovima odlikovale, kao takodjer imena svih vitezova ovoga ruskoga za vojničke zasluge najvećega reda. U dvorani Andrijevskoj smješten je napram ulazu carski priestol od suhoga zlata nošen od orolava (obiteljski grb Romanovâ). Uz taj priestol uviek straži po jedan vojnički častnik. Spomenute su dvorane svečane dvorane, jer se upotrebljuju kod krunitbe. Od ostalih dvorana spomenimo dvoranu-primaonicu buduće ruske carice, jer spada po mnienju vještaka medju najdragocjenije dvorane ovoga svieta. Sve pokućtvo u njoj jest od suhoga debeloga srebra, radi čega se i zove „serebrenaja palata“. Tuj imade sedam stolova od srebra, sa stropa vise srebrni pozlaćeni svjetionici, na stienama orijaška ogledala u srebrnim okvirima, itd. Kudgod pogledaš, svuda ti zapinje oko o srebro. Terem, koji je takodjer pun dragocjenosti, umjetnina i slika, ima izvana galeriju, odakle je prekrasan vidik na Moskvu. U samom dvoru ima više crkvica, medju kojima je kućna dvorska kapelica, posvećena Spasu, a od zlatne rešetke na stubama prozvana „spas sa zolotoju rešetkoju“ (sl. 71). Ova ograda nije za pravo od zlata, već od mjedene pozlaćene rešetke, koju je car Aleksij Mihajlović dao godine 1670. učiniti od mjedenih novaca, što no ih je poslije ustanka iz tečaja stavio.

U tako zvanoj oružejnoj palati smještena je carska riznica. Istina, odkako je carski dvor prešao u Petrograd, mnoge su dragocjene stvari imenito za svagdašnju potrebu prenesene iz Moskve, ali sve dragocjenosti i predmeti povjestničke uspomene ostadoše u kremljevskom dvoru, pak po obćem priznanju ondješnja carska riznica broji medju najbogatije riznice na svietu; njezino zlato, dragulji, itd. predstavljaju po procjeni, koju je dao Petar Veliki sastaviti, upravo fabuloznu novčanu vriednost. Dvie velike dvorane zapremaju krunitbena insignija i priestolja. Tuj su krune, žezla, carske kruglje, mačevi i zastave krunitbene, itd. Toliko i tako skupo-

cjenih kruna (kazanjska, astrahanjska, sibirska, poljska, gruzinska maltezka i mn. dr.) nema nigdje na zemlji na jednom mjestu. U jednoj dvorani razmješteno je više tisuća omanjih predmeta, koje su ruski vladaoci dobili na dar od stranih vladara i velikaša, zatim razne zlatne i srebrne posude, sprave, čaše, jedala itd., pak je obće mnienje, da se takovim bogatstvom ni jedan dvor na svietu podičiti ne može. U tri velike dvorane namještena je prebogata sbirka staroga oružja, kojoj težko da ima premca na zemlji. „Čovjeku se upravo zapuši glava, kada se kroz ove sjajne odaje carskoga dvora i carske riznice prošeće. Tolik sjaj, toliko blago, tolike uspomene davnine, koje dozivaju u pamet tolike dogadjaje i tolika lica iz prošlosti! Za čudo, što su ove dragocjenosti uz tako uzburkanu prošlost ruskoga naroda sačuvane. Napoleon I. bijaše se poveselio, da će mu taj plien u ruke pasti; ali našao se prevaren, jer su ove ruske svetinje već bile prenesene na sigurno mjesto."

Prije nego li se oprostimo s Kremljem, spomenut ćemo još neke znamenitosti. S uspenskim soborom u najtjesnijem je savezu sinodalna palača, nekoć dvor ruskoga patrijarhe. Palača je sagradjena u staroruskom slogu a iznutra veoma bogato ukrašena. Dvie su stvari vanredno znamenite u toj palači: patrijarška riznica i knjižnica; u onoj ima dragocjenosti, što se tiču crkve i službe božje, da im ima riedko premca na zemlji; a ova je vanredno bogata sbirkama najstarijih rukopisa i kodeksa. Nadalje je orijaška sgrada kremljevska vojarna. Pred pročeljem njezinim ima sada ciela skupina topova različitog doba i veličine. Najveći je car-top (car-puška) prema car-kolokol pred Ivanom velikim. Ta grdosija od topa lievana je Andrijom Čohovim g. 1586. za Feodora I. Ivanovića, težka je 40.000 klgr. a prima zrno 2000 klgr. težko. Jedva je top izliven bio, diže se buna, te je puk hotio njim Kremlj rušiti; ali prije toga bijaše ustanak utaložen. Još ima pet velikih topova po 13.000, 12.000 i 5.000 klgr. Pred arsenalom poredano je 875 topova, koji su god. 1812. neprijatelju oteti. U sgradi samoj ima oružja i bojne pripreme za 100.000 momaka. Nadalje spada medju najljepše gradjevine u Moskvi senatska palača gradjena za Katarine II. Završuje se trulom a nad njom je četverouglasti stup s krunom. Još su u Kremlju dva znamenita samostana: „Čudov" i „Voznesenskij". Prvi mužki manastir prozvan je tako od crkve u njegovu dvorištu, koja je posvećena „čudu" arhangela Mihajla i koja spada medju prve hodočastničke hramove u cieloj Rusiji. Drugi, voznesenskij, ogromni je ženski manastir sa dvie crkve, ljetnom i zimskom.

Pred Kremljem širi se 288 dugački i 160 m. široki „Crveni trg“ („krasnaja ploščad“), koji nam prikazuje slika 47. Izuzevši vatikanski trg u Rimu pred crkvom sv. Petra i mletački trg. sv. Marka, težko da ima trg na zemlji, koji bi se svojim okolišem tako dojimao motritelja kao crveni trg. A kolike li su uspomene iz ruske prošlosti spojene s ovim trgom! Usred trga diže se veliki, po zapoviedi cara Aleksandra I. god. 1818. podignuti spomenik Mininu i Požarskomu, koji su poslije trodnevne žestoke bitke god. 1612. poljsku vojsku iz Moskve protjerali. Na visokom granitnom podnožju stoje ogromni kipovi od mjedi obiju osloboditelja. Kozma Minin, mesar iz Nižnjega Novgoroda, predstavljen je kao pučki junačina, koji u domoljubnom zanosu, podignutom u vis desnicom potiče snuždenoga boležljivoga kneza, da vodi sakupljeni narod na obranu domovine. Podnožje ukrašeno je reliefima, kojih jedan prikazuje, kako Novgorodjani doprinese zlato i srebro za oslobodjenje zemlje, drugi pak odilazeće iz Moskve Poljake. Jednostavan nadpis: „gorožaninu Mininu i knjazu Požarskomu blagodarnaja Rossija“ tumači rječito znamenovanje spomenika. Na ovom je trgu nadalje svoje vrste hram „Pokrovskij sobor Vasilija Blažennago“ (sl. 72.).

Jedva je igdje na svietu izašao iz glave graditelja takav bizarni izum. Ova čudnovata gradjevina u svakom je pogledu originalna. Nema tu jedinstvena sloga i simetrije, već je smjesa svih mogućih slogova. Hram sastoji od jedanaest malenih crkvica, koje su u dva sprata jedna nad drugom a nad njima se diže do dvanaest tornjeva, a pet ih gospoduje nad cielom sgradom. Jedan se toranj od drugoga razlikuje oblikom, veličinom, visinom i bojom. Jedan imade oblik piramide, drugi spirale, treći gomoljike, četvrti je ovalan, itd.; jedan je zelene, drugi crvene boje, treći zlatnim zviezdama posut itd. Velike kube položene su na onizke bubnje, kao da se je i tim htjela što veća opreka izraziti, a izpod ovakovih tornjeva kubastih vire lastavice u gotičkom slogu nad okruglastim lukovima. Odavle bi se moglo zaključiti, da takva smjesa svih mogućih slogova nepovoljno djeluje na oko. Ali tomu nije tako, jer je graditelj umio ovu svukoliku fantastičku raznolikost spojiti u jednu cjelinu. Rambaud kaže o tom hramu: „To mnogobojno čudovište može i najotupljenijega putnika da zadivi. Zamislite, da se najšarenija ptica tropskih šuma na jedanput prometne katedralom, pa eto vam „Vasilija Blaženoga“. „Rekao bi,“ veli Haxthausen za taj hram, „da je grdan zmaj sjajnih ljusaka, koji se šćućurio pa spava.“ Ime graditelja nije poznato; ali dr. Rački kaže: „u Vasiljevskom hramu po složnom priznanju svih vještaka očitovao je toliko uma, da bi bio mogao postati Brunelleschi sjever-iztoka, kad bi se njegove misli pročistile bile i kada bi svoju umjetničku maštu obuzdao bio.“

Ovaj je hram dao sagraditi Ivan IV. Grozni god. 1554. Pripovieda se, da se Ivan zavjerio, prije nego je pošao u boj na

Sl. 72. Crkva Vasilija Blaženoga u Moskvi.

kazanjske Tatare, da će podići liepu crkvu u Moskvi, ako mu Bog dade da pobiedi. Svladavši Kazanj zapovjedi car, da se sagradi crkva. Kad je crkva bila izgradjena, kažu, da je car bio tako zadivljen, da je pozvao graditelja na dvor. Bogato ga nadarivši, zapita ga car, bi li mogao sagraditi drugu ljepšu crkvu od crkve sv. Vasilija. Kad je graditelj potvrdio, dao mu je siloviti car izvaditi oči, samo da ne bi drugdje izgradio takove ili još ljepše crkve. Za okupacije Moskve god. 1611. zatim god. 1812. bijaše hram orobljen. Napoleonovi vojnici plienili su katedralu, pače su i samu sgradu oštetili. Rusi su kasnije popravili crkvu, te kako su Kozaci oteli plien francuzkim vojnicima, mogao se je na novo metnuti skupocjeni zlatni ures na ikonostas.

Na crvenom trgu je nadalje tik crkve sv. Vasilija Lobnoje-mjesto („Golgota Moskve") znamenito poradi povjestničkih i vjerskih uspomena. Okrugla je to vis ogradjena kamenom ogradom. Četiri stotine godina je star taj spomenik. Premda je izgubio prvotnu političku važnost, sačuvala mu se je važnost sa vjerskog gledišta. Do tog spomenika idu svi svetčani vjerski obhodi, tamo dieli metropolita svim vjernicima blagoslov. Na Lobnom-mjestu čitali su glasnici ukaze velikih knezova i careva, a više puta osloviše tamo i sami carevi svoj narod. Lobnoje-mjesto bijaše forum starih Moskovljana; tu se je proglašivao svaki povjestnički dogadjaj, smrt i izbor careva. Na tom mjestu zbio se je veličanstven prizor, gdje je car Ivan Grozni molio narod za oproštenje. Poslije mnogih okrutnih djela, koja je taj car sam počinio ili koja su u njegovo ime počinjena, pozvao je zastupnike naroda iz svih pokrajina ruskih u priestoljnicu. Sa strahom podjoše ovi u Moskvu, kao što je posve vjerojatno, kaže jedan povjestničar, te se po nalogu cara Ivana sakupe na crvenom trgu pred Lobnom-mjestom. Ali na mjesto okrutnoga i razjarena cara vidjeli su vladara, koji je od ganuća jedva hodao. Pred sakupljenim narodom obrati se car k patrijarhu, izpovjedi mu griehe, te roneći suze pokorničke zaklinjaše ga, da mu izprosi u Boga oproštenje grieha. „Nisam se rodio opakim čovjekom," reče udarajući se u prsa, „postao sam takvim poradi dvoličnosti i pletaka bojara. Oni me učiniše okrutnim." Prizor bijaše veoma ganutljiv: car je klečeći molio za oproštenje. „Bog ti oprostio," klicao je narod, „otče, care, što se tiče nas, mi mislimo samo na dobrotu, što si nam izkazao." Prizor taj, kaže ruski povjestničar, dirnuo je svakoga, osobito, kad je patrijarh zagrlio cara; narod se

stao grliti roneći suze i križajući se. Na žalost već nekoliko tjedana iza toga dogadjaja bio je Ivan IV. onaj stari okrutnik od prije. God. 1570. dao je na tom mjestu javno smaknuti 300 bojara. Koje čudo, što mnogi drže, da i samo ime ovomu trgu „crveni“ potječe od krvi tu prolivene. Užasne zgode na Lobnom-mjestu krive su, što je još i danas u inozemstvu nepovoljan sud o Rusiji i ruskom narodu, kano da ti dogadjaji pripadaju sadašnjosti a ne davnoj prošlosti. Pred nama je rek bi nedokučiva psiholožka zagonetka, kad čitamo listove ruske povjestnice o onim strašnim danima Ivana Groznoga. Još nam je tu zagonetku najbolje odgonetao slavni ruski povjestničar Karamzin, kad piše o ono doba: „Takav je bio car, takvi su bili njegovi podanici! Njihova uztrpljivost nije imala granica; oni su držali vlast carevu za vlast Božju; svaki prigovor i protuslovlje smatrali su prestupkom božjih zakona. Mnogi su ovdje (na Lobnom-mjestu) uništeni, ali oni su za nas moć Rusije spasli, jer se na bezuvjetnoj pokornosti naroda temelji jakost Rusije.“

U onom predjelu gradskom, koji se zove Prečistinskaja, kraj rieke Moskve na onizkoj visi uzdiže se prekrasan i dragocjen „hram Spasitelja“, na otvorenom sa sviju strana mjestu. Ovaj je hram podignut na uspomenu „spasenja,“ oslobodjenja od Francuza god. 1812. Hram se je počeo graditi god. 1838. po osnovi graditelja Thona, a dogradjen je i svečano posvećen godine 1883. u prisutnosti cara Aleksandra II. Hram je sav od granita i od tamnocrvenoga i bieloga mramora. Crkva je visoka 102 met., a ima oblik grčkoga križa sa četiri izstupa na četiri ugla, koji nadvisuje pet bogato pozlaćenih kupula, od kojih ima glavna u promjeru 30 met. Uz kupule ima četiri zvonika, a krov opasuje bogato pozlaćena balustrada od mjedi. Svako krasnim reliefima izkićeno pročelje imade velika ulazna vrata iz mjedi umjetno izlivena, a od svakih vode prostrane granitne stube. Uz svaka glavna vrata su još po dvoja manja, dakle u svem 12. Spoljašnost se hrama u obće odlikuje jednostavnošću, ljepotom oblika, nekom mirnoćom sloga, te se upravo tim svakoga dojima veoma ugodno. Nema suvišnih nakita niti pretrpanih uresa; ali sve je proračunano, sve prema propisima umjetnosti udešeno: pojedinosti odgovaraju cjelini, a ova prikazuje suglasje česti.

Unutrašnjost hrama, koja svakoga neizmjerno očara svojim sjajem i bogatstvom, dieli se u dvie nejednake česti: u koridore ili

hodnike, i u vanredno prostrani pravi hram, odredjen za bogoslužje. Hodnici se na ime po običaju starodavnih kršćanskih crkava steru

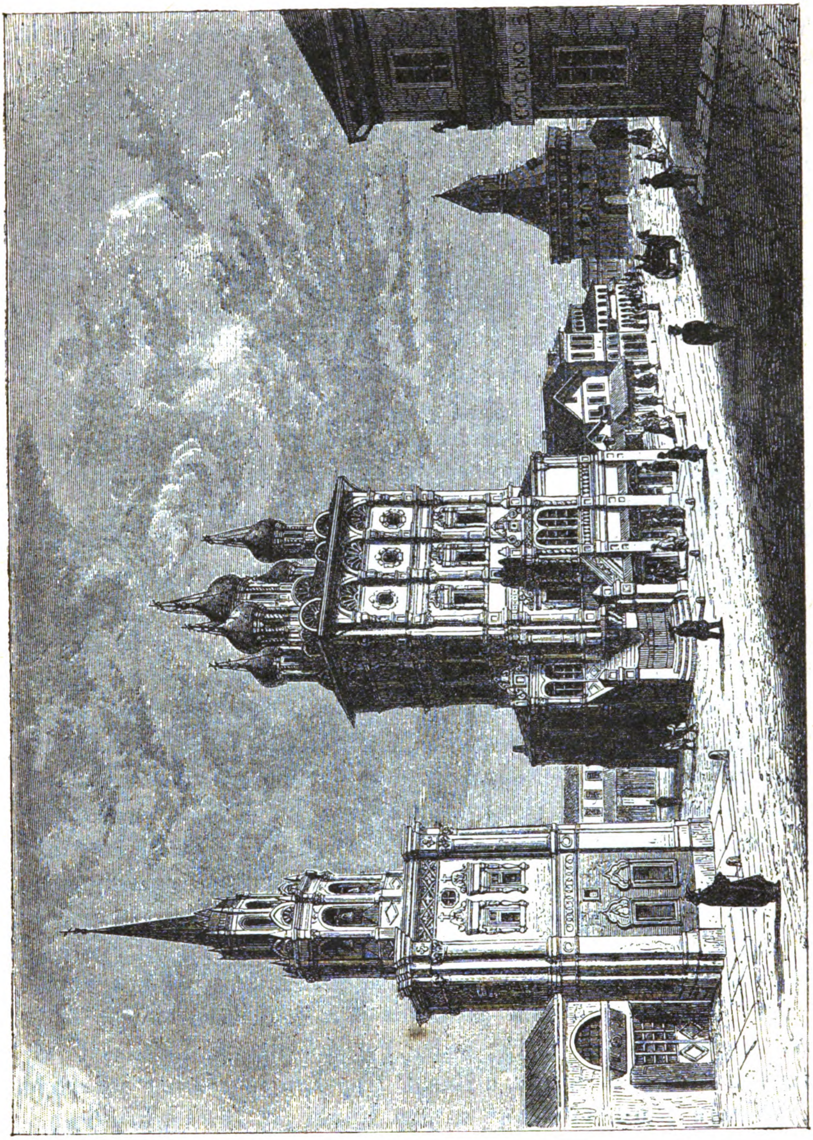

Sl. 73. Crkva sv. Nikole Čudotvorca u Moskvi.

širinom od dva aršina (aršin = 0·71 met.) na okolo tako, da se iz hodnika tek ulazi u pravu crkvu. Ovi su hodnici k tomu upotrebljeni,

da namjenu toga hrama drže živu u potomstvu. Uzidano je naime na doljnom dielu njihovih stiena 177 mramornih ploča, na kojima su ubilježeni kronologičkim redom ratni dogadjaji francuzko-ruski. Tu se zlatnim slovima čita proglas cara Aleksandra I. od 6. do 18. srpnja god. 1812. na ruski narod obavješćujući ga, da je neprijatelj „vošel (ušao) s velikimi silami v predjely Russii". Tu se čita drugi proglas carev, kojim ruskomu narodu zahvaljuje za njegovu požrtvovnost, što je u tinji čas poklonio dobrovoljnim prinosima 280 milijuna rubalja u ratne svrhe. Tu se čita proglas god. 1814. o zaključenju mira. K tomu su tu zabilježene sve bitke, junačtva ruska, itd. U kratko na stienama toga hodnika možeš proučiti povjestnicu ruskoga rata proti Napoleonu I. Prostorom je nutrinja crkve još jedanput tolika, kolika je zagrebačka stolna crkva. A kad se obazreš po tom prostoru kroz sva razmjerja njegova, ne vidiš drugo nego mozaike, mramor, srebro, slike, zlato itd. Napose je crkva vanredno bogata prekrasnim slikama od umjetničke ruke prvih ruskih slikara. Ikonostas, zatim veliki žrtvenik vanredne su ljepote. Svu tu unutrašnju krasotu ovoga hrama podiže to, što je crkva neobično svietla, a za večernju službu ima u njoj do 3.800 svieća. S tolikim sjajem umjetničkim podudara se dragocjeno odielo, posude i ine stvari kod službe božje, a napose andjeoski piev, kojega se putopisci ne mogu dosta da nahvale. Dr. Rački završuje obširni svoj opis Spasiteljeva hrama ovako: „Podpunim uvjerenjem mogu uztvrditi, da i pokle se vidilo gradjevno čudo kršćanskoga svieta, sv. Petar u Rimu, hram Spasitelja u Moskvi iznenadjuje, nadvisuje svako očekivanje. On je spomenik dostojan onoga svjetskoga dogodjaja, na koji sjeća ruski narod; umotvor, kojim se može ponositi tim više, što je izveden ne samo novcem, nego i umom ruskim."

Prečistinsku ulicu nastavlja Velika caricinskaja, završujući na tako zvanom „Djevičjem polju", gdje se po predaji nekoć kupio za tatarske kane živi harač od najljepših djevojaka. Kasnije je tamo podignut „Djevičij monastir" za ženski spol iz otmjenijih krugova. U tom je samostanu bilo koludrica i iz vladalačke kuće; tu je umrla u glasu svetosti Sofija, sestra Petra Velikoga. I danas je taj samostan u velikom ugledu u Rusiji. Napokon spomenimo još crkvu sv. Nikole „čudotvorca" u ulici Iljinki (sl. 73.) i crkvu Georgijske Bogorodice u ulici Varvarki (sl. 74.). Ova potonja crkva nazvana je po slici Gospinoj donesenoj u 17. stoljeću iz Perzije. Crkva je izgradjena u dotjeranom bizantsko-ruskom slogu, koji je kasnije izkvaren dogradnjama.

Obidjimo sada kulturne zavode Moskve. Kao glede hramova tako se može reći, da je i glede naučnih zavoda „prvostepena“ ruska priestoljnica veličajna i da jedva ustupa prvenstvo jednako

Sl. 74. Crkva Georgijske Bogorodice u Moskvi.

velikim gradovima srednje i zapadne Evrope. Moskva je bogata muzejima, galerijama slika, knjižnicama, učilištima svake vrsti i struke. Muzeji, kakovi su politehnički, rumjancevski, golicinski,

povjestnički, umjetničko-obrtnički, pedagogijski; zatim galerije, kakove su osim rumjancevskoga i golicinskoga muzeja još Botkinova, Tretjakova, Soldatenkova i Hludovljeva mogu se svojim obiljem, punoćom, sustavnošću, raznolikošću izporediti s drugim velikim i najvećim sličnim zavodima ostaloga obrazovanoga svieta. Oni ih pače u mnogom nadkriljuju, a imenito što odkrivaju svietu velik a do nedavno slabo mu poznat dio njegov, i što su zasnovani u tako velikim razmjerima, kano da se htjela budućim naraštajima prepustiti slavna zadaća, da izpune i provedu gorostasnu osnovu, koju može jedan viek, pun oduševljenja za napredkom, zamisliti a ne može na kraj privesti. Spomenuti muzeji i galerije osnovane su tek u novije i najnovije doba, a postavili su im osnov ili pojedinci ili osebujne prigode. Nekoji prešli su pod upravu države, drugima upravljaju znanstvena družtva, treći opet ostaju u vlasničtvu imućnika i prijatelja umjetnosti, ali otvoreni su obćinstvu kano da su javni zavodi.

Moskovskij publičnij i Rumjancevskij muzej ima veliku knjižnicu, etnografski muzej, numizmatičku sbirku, slavenske starine, zoologički i mineraložki odjel i galeriju slika. Od svih ovih odjela najznatniji su knjižnica i etnografski muzej. Makar da knjižnica broji preko 200.000 djela, ipak je njezino najveće blago vanredno bogata sbirka dragocjenih starih rukopisa. — U etnografskom muzeju etnografski odjel Rusije i Slavena jedini je te vrste i najpodpuniji na svietu. Ti vidiš tu pred sobom živu etnografsku kartu Rusije; a kolika se slikovitost u nošnjama, u domaćem obrtu, u svakdašnjem zanimanju prikazuje u tom prema razsezanju carevine neznatnom prostoru, predstavit si može sam čitatelj, kad pomisli na onu etnografsku mješavinu, kojom zemlje „bieloga cara“ nadkriljuju sve ostale države. Ovdje je nadalje etnografska sbirka i ostalih slavenskih plemena, koja ne stanuju u Rusiji. Hrvati su zastupani u toj sbirci skupinom Zagoraca, šerežanskom obitelju iz bivše Krajine, zatim skupinama iz Slavonije i Dalmacije. Ovomu prezanimljivomu odjelu etnografske sbirke postavljen je temelj povodom etnografske izložbe u Moskvi god. 1867.

Od Rumjancevskoga veći je „muzej politehničeskij ili prikladnyh znanij“ sa 11 velikih odjela. Da sve ove sbirke ne budu mrtve, i da se njima praktički širi znanje medju obćinstvom, tumače se svake nedjelje od 12 do 2 sata sbirke razumljivim načinom, a u večer se drže predavanja za puk u muzeju. Pojedini su odjeli

predmetima one struke tako bogati, da bi svaki mogao biti muzej za sebe. Ovaj muzej spada za cielo medju najbogatije zavode ove vrste, pače težko da ima premca s obzirom na obsežnost odjela.

U savezu sa tehničkim muzejem, koji sa znanstvenom spaja praktičnu svrhu, jest „hudožestveno-promyšlennyj (umjetničko-obrtnički) muzej", pun prekrasnih sbiraka. Nadalje je veličanstven upravo u krasnoj palači kod Iverskih vrata pred Kremljem povjestnički muzej („imperatorskij rossijski istoričeskij muzej"). Taj muzej je uredjen velikim sjajem, vanredno je bogat svojom sadržinom. U ovim prekrasnim prostorijama odkriva se pred očima gledaoca velik dio prosvjetne povjestnice ruskih zemalja. — Uz javne sbirke vrlo su znamenite privatne sbirke prijatelja znanosti i umjetnosti, a koje su svakomu najljubeznijim načinom pristupne. Tu se vidi, što može izvesti prosvietljeno domoljublje i za više ciljeve narodne neizcrpljena požrtvovnost. Doista ove sbirke ruskih velikaša i bogataša tako su znamenite, da bi na čast služile svakoj zemlji, a kamo li ne privatnicima, koji su umjeli dio svoga velikoga imetka u tako uzvišene svrhe žrtvovati. Kao što su u vrieme humanizma i renesanse pojedini imućnici u Italiji sabiranjem umjetnina proslavili svoju domovinu i probudili u ostalih naroda plemenito čuvstvo za istinu i ljepotu, tako rade i ruski mogućnici u naše doba. Uz mnoge druge imenito je znamenita galerija bogatoga veletržca Tretjakova, iza petrogradske sbirke u akademiji umjetnosti najpodpunija sbirka ruskih slika. Napokon spomenimo, da je za unapredjivanje umjetnosti u Moskvi stalna izložba, gdje izlažu ruski umjetnici svoje umotvorine, koje su obično za prodaju. Po ovom, što smo spomenuli, svakomu je čitatelju jasno, da umjetnički život u drugoj ruskoj priestoljnici nije onako pust, kao što bi si gdjetko predstavljao nazirući u Moskvi grad na medji tatarskofinskoga svieta ili samo veliko tržište. Doista Moskva nam je dokazom, da se i hladni sjever može ugrijati za umne tvorine toploga juga.

Kao što umjetničkim bogata je Moskva i znanstvenim i učevnim zavodima. Na čelu je svima sveučilište, najstarije u Rusiji, osnovano god. 1755. caricom Elisabetom, kćerju Petra Velikoga, a pobudom njezinoga dvorjanika Ivana Šuvalova, kojemu je radi toga u sveučilištnom predvorju podignut spomenik. Od mnogih drugih viših učilišta za pojedine struke i grane znanosti spomenimo: „Konstantinovskij meževoj institut", neka vrsta pravoslovne akademije u sedam tečaja, Lazarevski zavod za iztočne

jezike, „Licej carevića Nikolaja“ osnovan po uzoru englezkog Etonskoga kolegija, nadalje carska politehnika i šumarska akademija, konzervatorij i „muzikalnoe učilište“, zatim mnogo srednjih učilišta i javnih i privatnih, a medju ovima velik broj ženskih srednjih škola. Ove sastoje od sedam razreda uz jedno- ili dvogodišnji tečaj pedagogički za odgojiteljice i učiteljice. Napokon uz ova viša strukovna i srednja učilišta ima mnogo pučkih škola. Sve ovo, što smo o kulturnom radu u Moskvi spomenuli, svjedoči, da je Moskva poslije Petrograda drugo središte ruske znanosti, književnosti i umjetnosti.

Moskva ima četiri javna kazališta, naime carsko veliko („imp. boljšoj teatr“) za operu i balet, carsko malo, Puškinovo za ruske drame i pučko kazalište. Osim toga se predstavlja još u umjetničkom klubu („artističeskij kružok“) u Petrovskom perivoju, u zoologičkom i eremitažkom vrtu, gdje su sgrade za kazalištne predstave. Veliko carsko kazalište, koje nam prikazuje slika 75., spada medju najveća i najljepša evropska kazališta. Smješteno je na velikom „kazalištnom“ trgu (dugačak 330 m., širok 160 m.). Kako je staro kazalište bilo god. 1824. izgorjelo, sagradjeno je novo po graditelju Cavosi i otvoreno god. 1856. prigodom krunitbe cara Aleksandra II. Pročelje ima triem s osam korintskih stupova, a na frontonu ukrašenu reliefima uzpinje se kvadriga, Phoebus na sunčanim kolima. Iza kazališta S. Carlo u Napulju (knj. IV. str. 266.), ovo je kazalište najveće (za 4.000 gledalaca); a pozornica mu je još veća od pozornice S. Carla.

Na iztočnoj strani „Crvenoga trga“ vidimo nešto posve izvorno rusko, a ipak nas opominje na daleki iztok. Eto pred nama ogromna skupina samih dućana, šatora i koliba, koju presiecaju u troje tri glavne ulice nutarnjega grada Varvarka, Iljinka i Nikolskaja. Ovo su „torgovije rjadi“. Uzki gore pokriveni hodnici („linije“) vode duž nepreglednih redova dućana, a u svakom od njih po staroruskom običaju visi na stieni sv. ikona i gori uljenica a na vratima poput cimera robe, koja se u dućanima prodaje. U jednom redu nanizale su se krčme i otvoreni stolovi s pićem, gdje se možeš svaki čas okriepiti osobito čistim ruskim narodnim pićem. Tuj ti se na ulici nudi ikra, pirožki, sir, kvas, čaj, itd. Prvi je „rjad“ najljepši i najživahniji. „Rjadi“ su tek za cara Mihajla Feodorovića u 17. stoljeću dodani drugoj čisto ruskoj trgovačkoj uredbi naime „gostinnom dvoru“, koji se stere iza srednjih „rjada“ medju Iljinkom i Varvarkom. To je ogromna trokatna sgrada, sastavljena od tri reda otvorenih arkada, koje se dižu obrubljene stupovima jedne nad drugima, a obći se po njima preko mnogobrojnih skalina i hodnika. U tim arkadama niže se jedan dućan za drugim. „Gostinnij dvor“ bijaše s početka veliko svratište za strane trgovce, kojima je on služio za stanovanje i tržište; a narasla mu je znamenitost, odkako je Moskva postala središtem ruske trgovine za Ivana IV.

Vasiljevića, koji svladavši Novgorod prisili 18.000 njegovih trgovaca, da se u Moskvu presele. Na to se otvoriše putovi moskovskoj trgovini na sve strane širom svieta, poimence pak sa središnjom Azijom, zatim s Englezkom preko bal-

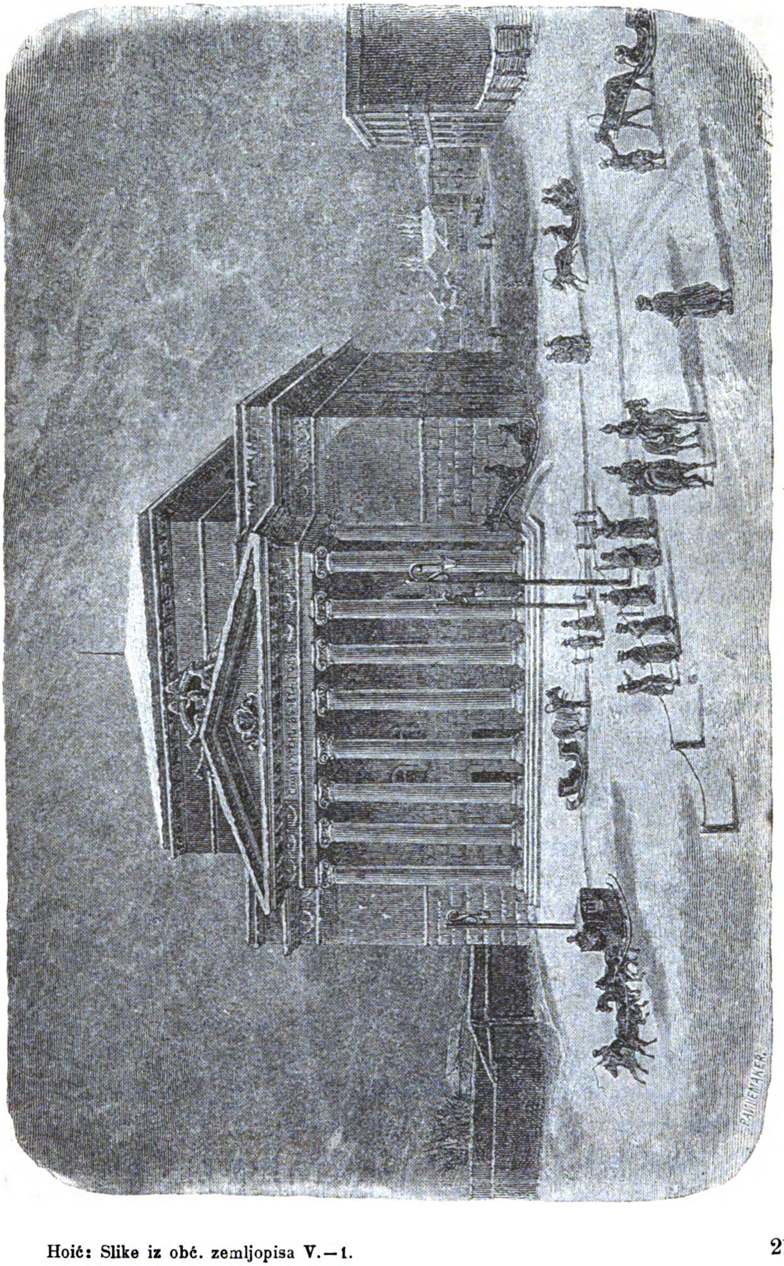

Sl. 75. Veliko kazalište u Moskvi.

tičkih luka. Stjecište sve ove trgovine bio je „gostinnij dvor". On je i danas skladište robe tako veliko, da mu nema premca u Evropi. „Gostinnij dvor" i „torgovije rjadi" sastavljaju jednu cjelinu, služeći jednoj te istoj svrsi. To je „bazar", „Bezistan" iztoka. Ovdje možeš kupiti sve što ti srce poželi, od igle do dragoga kamena. Nu pravu sliku staroruske trgovine i staro-ruskoga života prikazuju ti „rjadi" još čišće. Ovdje se je sačuvao staroruski trgovački običaj netaknut od novijih prevrata. Tu sjedi trgovac u svojem dućanu, odjeven u ruskom odielu, čitav dan, nalazeći dnevnu okrepu u tamošnjim nebrojenim krčmama, a čaj i „pirožke" kod prodavača, koji neprestano onuda prolaze. Trgovac stojeći ili sjedeći nudi i hvali glasno svoju robu, za koju treba da se pogadjaš, jer tu nema stalnih ciena. Kod prodaje kano da si kod jeftimbe, jer se ide od gore dolje, pak se obično dobije za polovicu cjenije, nego li je trgovac od tebe prvobitno tražio. Unatoč svemu tomu sve se radije kupuje u rjadima i gostinom dvoru, s toga je ovdje neprekinut sajam i silna vreva i tiska ljudi dan na dan čitave godine.

Kakav je život na tom velikom moskovskom tržištu, bit će svakomu jasno, kad pomisli, da je Moskva središte ruske trgovine i industrije (1.530 velikih tvornica). Središnji naime položaj Moskve čini, da je taj grad za trgovinu rusku veoma znamenit, imenito odkad su izgradjene glavne željezničke pruge. Prema statističkim podatcima, koje je sabrao moskovski profesor Čuprov, promet je Moskve iznosio već šestdesetih godina oko 200 milijuna puda na na godinu. Promet robe u isto doba iznosio je u Parizu na godinu do 500 milijuna puda, a u Berlinu 140 milijuna puda. Moskva je dakle po tom u sredini izmedju Pariza i Berlina. Medjutim je taj razmjer još povoljniji po Moskvu, razdielimo li promet robe prema broju žiteljstva. Kod te razdiobe naime odpada u Moskvi poprieko 325 pudi uvoza i izvoza na jednoga stanovnika, a u Parizu samo 268 pudi, u Berlinu pak jedva 167 pudi na jednu glavu. Izporedi li se Moskva s obzirom na promet robe s ostalim ruskim gradovima i tržištima, to odpada na Moskvu $^1/_4$ cieloga godišnjega prometa u Rusiji. Po tom se vidi, kako se i trgovačko-politička znamenitost Moskve podudara s onom ulogom, koja pripada toj „prvostepenoj" priestoljnici u povjestničkom pogledu. Dapače po tom se može naslućivati, kako će, kad se prometala još bolje usavrše, procvasti Moskva kano tržište poradi svoga središnjega položaja u evropskoj Rusji.

Moskva imade veoma mnogo dobrotvornih zavoda, od kojih spominjemo „Nikolajevsko sirotište", u kojem se do 500 siromašnih djevojaka uzgaja za učiteljice i odgojiteljice, zatim orijaški „Vospitateljni dom", u kojem na godinu do 14.000 djece nalazi zaklon i odgoj. Za uzdržavanje ovoga zavoda, kojemu nema premca u Evropi, pripomaže država s jednim milijunom rubalja na godinu. Napokon spomenimo, da u Moskvi ima više spomenika, kao „triumfalna vrata" podignuta caru Aleksandru I. na uspomenu velikih dogadjaja god. 1812., zatim spomenik A. S. Puškinu i mnogi drugi spomenici, od kojih ćemo navesti samoj onaj, koji nam pri-

kazuje slika 76. To su „krasnija (crvena) vorota“ na kraju „Mjasnicke“ ulice, podignuta po moskovskim trgovcima prigodom krunitbe

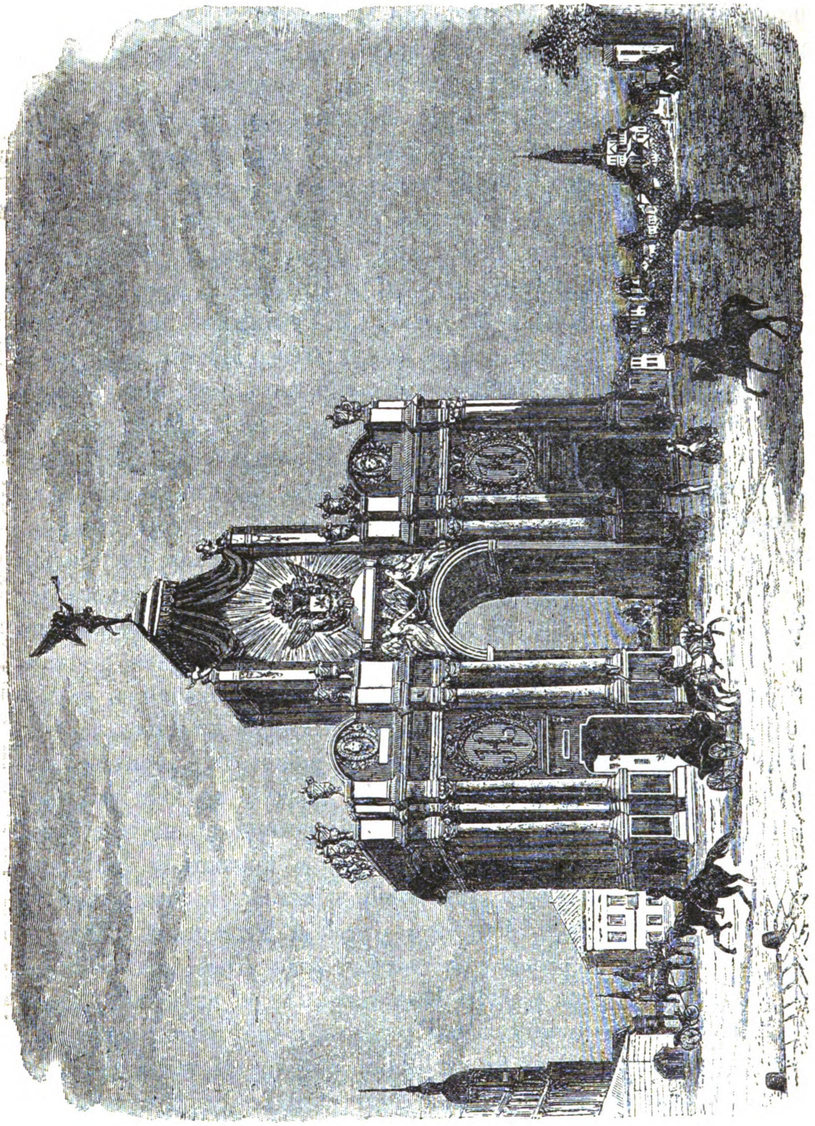

Sl. 76. Crvena vrata u Moskvi („Krasnija vorota“).

carice Elisabete Petrovne. Vrata su od granita poput triumfalnih rimskih s kipom božice „Pobjede“ na vršku, a niže su kipovi i reliefi.

*

Završujući opis Moskve spomenimo još sliedeće. Stara priestoljnica zadržala je više od svakog drugog grada lokalnu boju i narodnu tendenciju. Tkogod je prvi put u Moskvi, ćuti, da je posve u drugom svietu, jer nije tu život kao u drugim velegradovima evropskim, koji su si gotovo svi slični ne izuzevši ni Petrograd. Moskva, mnogo ne zaostavši u veličini za Petrogradom, sačuvala je sve tradicije slavne prošlosti svoje, čisti kult narodne vjere, a osobito temeljni princip ruske narodnosti. To nam svjedoči, zašto je samo iz Moskve mogao proizaći veliki ruski rodoljub Mihajlo Nikiforović Katkov. Premda je središte političkog života u Petrogradu, Katkov je ipak izdavao u Moskvi svoje čuveno glasilo „Moskovskija Vjedomosti". Tamo je ustrojio licej, taj uzorni klasički licej, koji sjeća na glasoviti licej „Eton" u Englezkoj. U Petrogradu ne bi Katkov nikada mogao za zemlju to učiniti, što je izveo u Moskvi, gdje ga je narod poznavao, štovao kao personifikaciju narodnog duha ruskoga, te kao prvaka i zastupnika velikih narodnih ideja. Moskovsko se je družtvo uviek odlikovalo spremnošću na odpor protiv novotarija i konservativnim rodoljubljem svojim. Plemstvo, koje tu stanuje, kano da se srdi na Petrograd i mladi naraštaj. Ali to je samo prividno. Družtvo se moskovsko ne srdi, ne zazire od Petrograda, jer je uviek na čelu svakog narodnog pokreta; ono se drži rado postrance, jer voli miran život. Ali čim se ukaže ma i najmanja crna točkica na političkom horizontu, ova se prividna apatija Moskovljana pretvara u najveći entuzijazam. U svim narodnim krizama pokazali su se Moskovljani dostojni slavne svoje prošlosti. Ukinuće kmetstva, poljsko pitanje, slavenski pokret na balkanskom poluotoku, poduzeća njemačka protiv Rusije — sve to našlo je Moskvu na čelu pokreta; svakom su sgodom bili Moskovljani prvi spremni na najveće žrtve. Družtvo je moskovsko podieljeno kao ono u Petrogradu. Plemstvo, gradjanstvo, niže pučanstvo čine posebne razrede, te živu svako za sebe kao i u Petrogradu. Razlika je izmedju Petrograda i Moskve samo ta, da u staroj priestoljnici carskoj život Rusa ima osebujni onaj kolorit, po kojem se stari Rusi razlikuju od modernih. Kazališta moskovska imaju gotovo isti répertoire kao petrogradska; ali u izboru umjetnika veoma se razlikuju. Gotovo svi veliki umjetnici ruski naobrazili su se u Moskvi, gdje otmjeno družtvo pokazuje ne samo dobar ukus, već i fino narodno čustvo. I klubova ima u obilju u Moskvi (englezki, plemićki, trgovački, njemački, umjetnički, itd.) kao i u Petrogradu; ali je razlika medju njima ova, što mo-

skovske klubove ne polaze gospodje tako često kao one u Petrogradu. Nasuprot u Moskvi je veoma živahno u traktirima. Ovamo dolaze ljudi iz svih slojeva družtva od nižeg plemstva sve do obrtnika. Tu piju čaj nekoliko puta na dan; ovdje objeduju, večeraju razgovarajući se o svojim poslovima uz pratnju orgulja, bez kojih nema traktira. Najvažniji poslovi obavljaju se u traktiru; tkogod imade posla sa trgovcem, ide u traktire, kamo on zalazi; tu će ga naći prije nego li kod kuće ili u trgovini.

Moskva ima krasnu okolicu; no i sam grad, smješten na plovnoj rieci Moskvi i njezinim pritocima, obiluje vrtovima i šetalištima, koje ljeti vanredno mnogo obćinstvo polazi. Perivoj „sokolničkaja rošća“ (gaj) najmilije je šetalište Moskovljana. Tu su nekoć carevi lovili sokolove, a danas ima mnogo prekrasnih dača u malim gajevima. Poimence trgovački stalež voli ovaj perivoj od suparnika mu „Petrovskoga parka“, koji mnogo posjećuje otmjeni sviet moskovski. „Staroje guljanije“ (stara promenada) posjećuje samo puk. Tamo se vidi na blagdane poslije podne na tisuće obitelji nižeg gradjanstva gdje sjede na tratini ili oko malenih stolova pijući bezbroj šalica čaja. Još je vriedan spomena prekrasan park „Neskučnij sad“ uz aleksandrinski „dvorec“ s oranžerijom tropskoga bilja, s ribnjacima, cvjetnjacima i paviljonima. — Kao Petrovskij park, tako i ciela okolica moskovska s nebrojenim dačama u narodnom stilu izgradjenim i s krasnim dvorcima, opominje svakoga, da je nekoć taj grad bio carska priestoljnica, i da danas ima tu mnogo bojara i bogataša. Poradi liepa položaja u okolišu Moskve na glasu su malena mjestanca sa krasnim dvorovima: Iljinskoje, Ostankino, Kolomenskoje, Ismailovo, Caricino i čuvena „Vorobiovy-gory“ (Vrabčja gora). Ova se diže dosta visoko na jugo-zapadu Moskve, na bregovima rieke Moskve a pokrita je šumom crnogoricom. Tamo je Napoleon I. čekao 14. rujna g. 1812. poslanstvo grada Moskve, koje mu nije došlo u susret.

Od Moskve, kao što smo već gore spomenuli (str. 210), je za 63 km. udaljen grad Sergievo (30.000) sa glasovitom „Sergijevskom troickajom lavrom“.

Troicka je lavra za sebe malen grad, kao što nam kaže slika 77. Ogradjena je visokim zidom sa osam kula. Unutar tih zidina imade 12 crkava i časovnja u svim mogućim slogovima, a nad njima dižu se mnogobrojne kube, zvonici, velikim dielom pozlaćenim ili bojadisanim krovovima. Osim hramova imade tuj carski dvor, ogromna

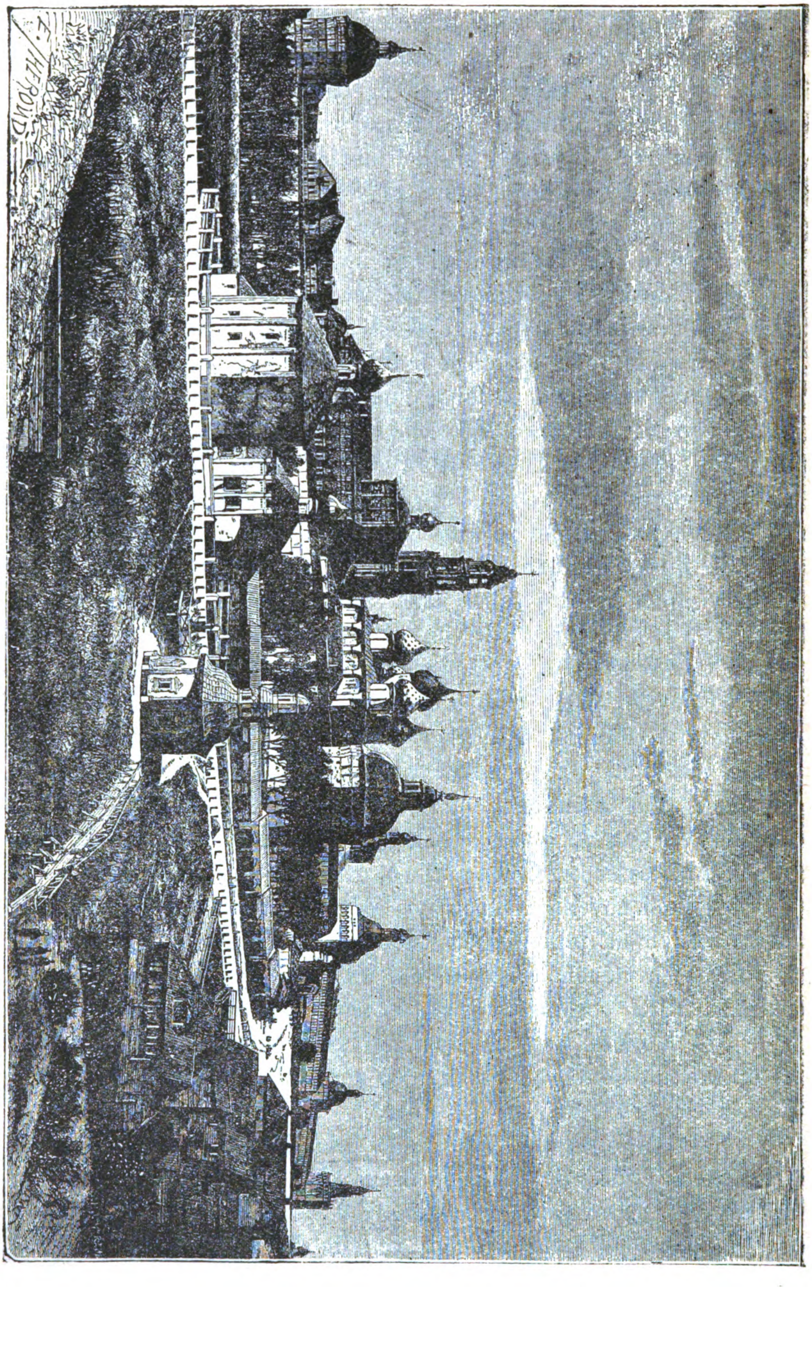

Sl. 77 Troicka-Sergijevska lavra kod Moskve.

i ukusna sgrada duhovne akademije s dragocjenom knjižnicom, dvorac za stan arhimandrita, ženski gostinjac, uz samostane još velike kuće za primanje i podvorbu hodočastnika, kojih svake godine dolazi ovamo preko 100.000 iz svih predjela velike države. Nadalje je tu samostanska škola za obuku i odgoj 300 siromašne djece itd.

Prije pet stotina godina bijaše ovdje gusta šuma, u kojoj je živio pobožni pustinjak Sergij, sin osiromašenoga bojara iz Rostova. Glas njegove svetosti dovabi još druge, koji su se htjeli od svieta odieliti i bogobojazan život voditi. Ova pustinjačka zadruga priznavaše svojim glavarom Sergija. Ovaj izgradi god. 1338. manastir, koji se po crkvi posvećenoj svetoj Trojici, prozva „Troickaja" a po svom utemeljitelju „Sergeja troickaja lavra". Kako je ova lavra smještena posve blizu stare priestoljnice, nije čudo, što je njezin ugled sve više rastao. Kad se moskovski knez Dimitrije spremao na odlučan boj protiv Tatara, podje prije u „Sergijevski posad", da izmoli od Sergija blagoslov. Sergij blagoslivljući kneza, proreče mu pobjedu i dade mu dva svoja kaludjera u pratnju. Sjajna pobjeda na Kulikovom polju god. 1380., kojom je prvi put satrta premoć tatarska, proslavi ime ne samo velikoga kneza „Donskoga" nego i skromnoga Sergeja. A kada mu je poslije smrti (1393.), pošto su Tatari bili opljačkali Moskvu i razorili Troicki manastir, nadjeno tielo cjelovito, glas njegove svetosti prosu se cielom pravoslavnom Rusijom. Od onog doba ruski je narod sasuo na Troicku lavru sve blago svoje darežljivosti. Od onoga doba Sergijevski samostan dieli sudbinu Rusije, te se javlja u najznamenitijim časovima ruske povjestnice. Doista ova kaludjerska zadruga vršila je kroz pol tisuću godina vanredan utjecaj na Moskvu i njezine vladare, a budući da je Moskva tako znamenita za razvitak Rusije, nije pretjerano, kad se kaže, da je grob sv. Sergija pripomagao stvoriti i uzdržati sadašnju Rusiju.

U guberniji moskovskoj još su sliedeća mjesta spomena vriedna: Klin (8.000 st.) na rieci Sestri, prasielo Romanova. — Voskresensk, gradić; nedaleko glasoviti samostan „Novi Jerusolim" sa crkvom „k svetomu grobu", koja je gradjena upravo onako, kao istoimena crkva u Jerusolimu. — Borodino selo, postaja željeznička; nedaleko glasovito bojište 7. rujna g. 1812. Na bojnom je polju palo 18 francuzkih i 22 ruska generala („la bataille de generaux"), a maršal Ney je dobio naslov „knez od Moskve". — Možaisk, maleni okružni grad na utoku Možaiske u Moskvu. — Serpuhov (23.600 st.) okružni grad slikovita položaja na rječici Nari iznad njezina utoka u Oku; industrijski i trgovački grad s mnogo crkava. — Kolomna (30.000 st.), okružni grad na desnom briegu Moskve s krasnom stolnom crkvom; jaka industrija sapuna. — Podolsk (11.000 st.) okružni grad na rieci Pahri.

U vladimirskoj guberniji glavni je grad Vladimir (27.000 st.) slikovita položaja na lievom ovisokom briegu rieke Klja-

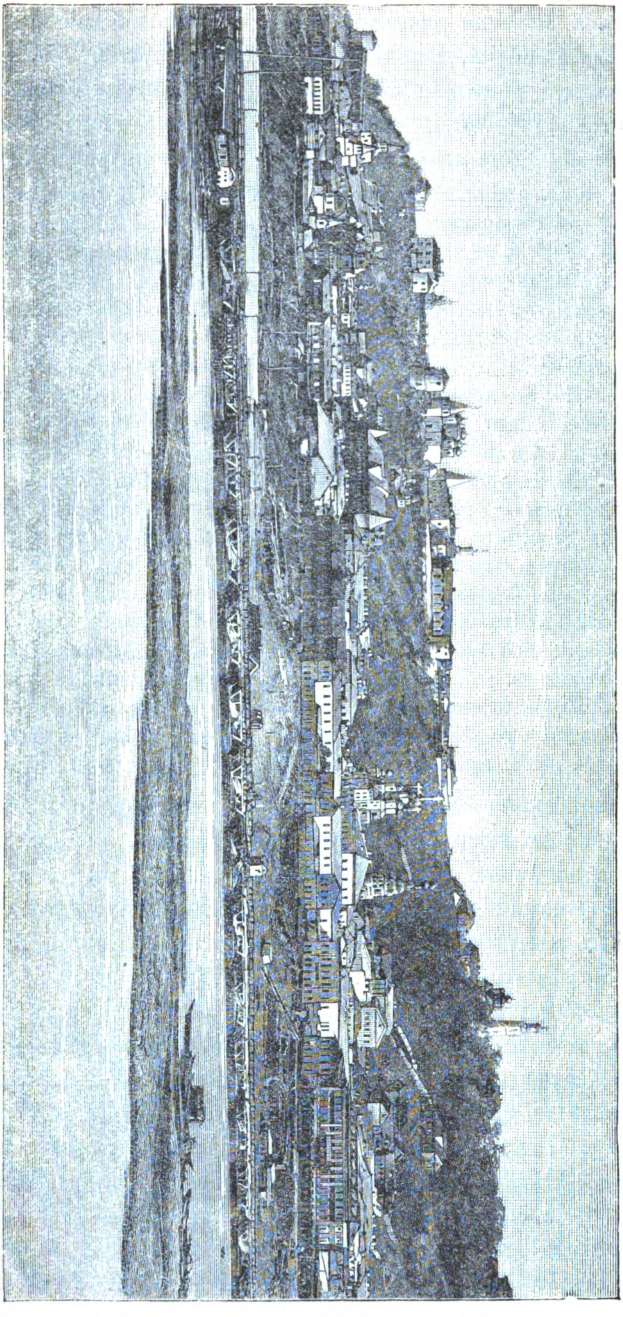

Sl. 78. Pogled na Nižnij-Novgorod.

zme u vrlo rodnom predjelu. Riječica Libed dieli grad na dva diela; središte je gradu „kremlj“ a naokolo su Kitajgorod, Bjeligorod, Salibedskoje predgradje. Vladimir stari grad suzdaljske kneževine, utemeljen od Andrije Bogoljubskoga, postao je iza Kijeva a prije Moskve priestoljnicom velikoga kneza u 12. i 13. vieku, pak imade mnogo povjestničkih ostataka i uspomena iz te dobe. Vladimir ima danas široke,

upravne ulice, novijih gradjevima i starih liepih crkava. Obnovljeni slavoluk „zlatna vrata“ potječe iz drevnih vremena. U „roždestvenskom“ samostanu stoluje arhiepiskop. — Pereslavlj (ili Perejaslavlj — Zaljeskij,) okružni stari grad, prije znamenit svojom trgovinom, no danas pust. Nedaleko je Nikitskij samostan. — Šuja (15.000 st.) tvorničarski grad na Tezi, pritoku Kljazme. — Murom (15.000 st.) prastari grad na Oki s mnogim crkvama i samostanima; jaka industrija i trgovina. — Suzdalj do godine 1157. stolica kneževska, ruševine staroga kneževskoga grada.

Nižnij-Novgorod ili naprosto Nižnij (oko 70.000 st.) glavni je grad istoimene gubernije. Grad sa žiteljstvom vrlo različite narodnosti, sastoji od dva diela. Grad, u užem smislu rieči slikovita je smještaja na brežuljcima izmedju Volge i pritoka joj Oke (sl. 78.), a vašarski grad stere se na plosnom nizkom šilu uz lievu obalu Oke sa predgradjem Kunavino. Grad se opet dieli na gornji i dolnji, koje spajaju vijugasti tjesnaci i električke uzpinjače. Nižnij-Novgorod je važan tvornički grad, ali još znamenitiji trgovački grad; napose je jaka trgovina brašnom, željezom, solju i naftom. Grad imade vrlo burnu prošlost kano sielo udielnih knezova; konačno je god. 1392. združen s velikom moskovskom kneževinom. Kao što je već opetovano spomenuto, odavle je Kuzma Minin krenuo da oslobodi domovinu a u prvom redu Moskvu od invazije poljske. Na taj dogadjaj opominje 20 met. visoki obelisk od granita sa reliefima i napisom. U gradu imade vrlo mnogo starijih i novijih crkava, medju kojima se svojom vanjštinom imenito iztiče Gospina crkva, što ju prikazuje naša slika 79., a svojom unutrašnošću „Spasopreobraženskij katedralnij sobor“. Od samostana je znamenit „Pečerskij mužskoj monastir“.

Kao što je poznato, Nižnij je Novgorod na svjetskom glasu svojim sajmom mjeseca srpnja i kolovoza, gdje se znade sleći do 300.000 ljudi iz svih zemalja Evrope i Azije, da kupuje i prekupuje robu orienta i okcidenta. Veliki sajam u Nižnjem Novgorodu starog je porietla; veliki naime knezovi moskovski bili su zavidni tatarskim kanima, koji su već god. 1527. uveli godišnji veliki sajam kod Kazanja na velikoj Arskoj poljani. S toga je odredio Ivan III. pod konac 15. stoljeća, da se imade u njegovoj zemlji na ušću Sure u Volgu kod Vasilj-Surska obdržavati svake godine sajam, a ujedno zabranio svojim podanicima, da polaze vašar kod Kazanja. Kad je i Kazanj spao pod Moskvu i prestao tamošnji veliki godišnji

Sl. 79. Gospina crkva u Nižnjem-Novgorodu.

sajam, prenio je car Mihajlo Feodorović god. 1641. veliki sajam u okoliš Makarjeva manastira. Na smrtni dan sv. Makarija (25. lipnja), kad se je nebrojeni narod sakupio na proštenje, odpočeo bi veliki sajam. Nu kako je taj predjel izvrgnut poplavama Volge, dugo se je o tom radilo, da se drugamo prenese veliki vašar. U to uništi god. 1816. užasni požar sva skladišta, daščare i šatore na sajmištu, a na to bude Nižnij-Novgorod odabran za sielo velikog sajma. God. 1822. bude pod nadzorom inžinira-generala Bétoncourta troškom od 3 milijuna rubalja izgradjeno 69 orijaških skladišta za robu i 250 daščara. Glavna sgrada („glavnij dom“), gdje za vrieme velikoga sajma stoluje guverner, sajmištni odbor, poštanski i brzojavni ured, te državna banka i policija, bude god. 1890. iznova izgradjena po nacrtima graditelja Ivanova. Veliki godišnji sajam („jármarka“) zaprema daleki prostor — gotov grad od dućana i skladišta uz lievu obalu Oke (sl 80.). Nižnij-Novgorod spaja sa sajamskim gradom velik most („sajamski most“) preko Oke. S one strane mosta, po kojem vrvi ljudstvo simo i tamo, na ulazu u sajamski grad stoji burza, od željeza gradjena, i kapelica Pečerskoga manastira, kamo se za sajma izlaže slika čudotvorne Gospe. Za razsvjetu rabe jedino svieće u stanovima a petrolejske svjetiljke su zabranjene. Trgovi i veći dućani imadu električno svjetlo. Ogromni vašarski grad razpada se na unutrašnji i izvanjski. Unutrašnji grad (oko 3000 dućana) opasan Bétoncourtovim konalom presieca široki boulevard. Izvanjski grad ili sajam (oko 4000 dućana) nije tako pravilno gradjen, ali je mnogo zanimljiviji. Tko bi izbrojio, koliko i kakove sve vrsti robe imade na tom orijaškom sajmu, kojemu nema premca pod suncem! Svi putopisci, koji su pohodili taj sajam, kažu, da tu možeš kupiti svega što ti srce poželi, odpočevši od surovih proizvoda tla do najfinijih luksus-predmeta. Vriednost robe, koja se na taj sajam doveze, računa se na 200 milijuna rubalja, a proda se robe za sajamske sezone od 15. srpnja do 25. kolovoza dotično 10. rujna za 150 do 185 milijuna rubalja (čaja za 29 milijuna rubalja, izradjenih koža za 7 milijuna rubalja, vina za 3 milijuna rubalja, kolonijalne robe i mirodija za 3 mil. rub., krzna („pušnoj tovar“) za 15 milijuna rubalja; pamučne robe („hlopčago bumažnija izdjélija“) za 60-70 mil. rubalja; željeza za 25 mil. rub.; soljenih i sušenih za riba 4 mil. rub.; pustenih cipela („valenaja óbuv“) za 1 mil. rub., itd.).

U novgorodskoj guberniji još su ova znatnija mjesta: A r z a m a s (10.400 st.) na Teši sa 34 crkve i tri samostana, od kojih

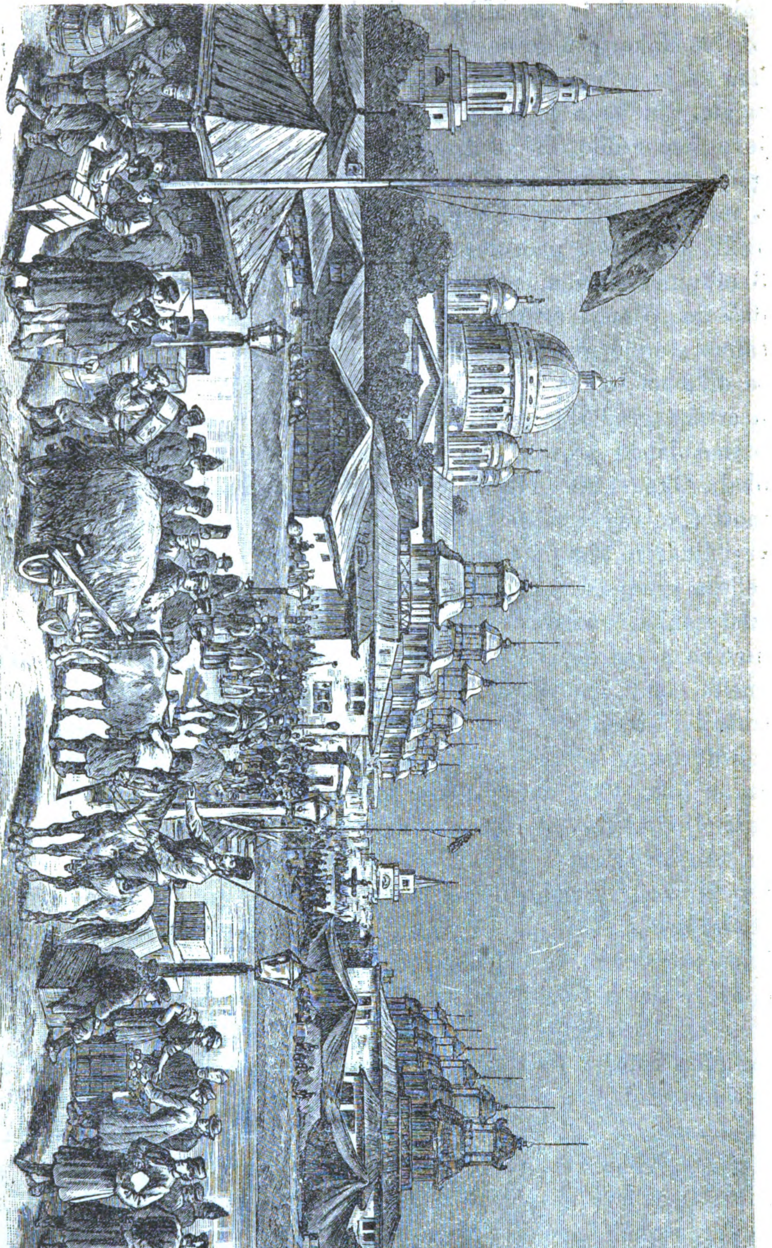

Sl. 80. Sajam u Nižnjem-Novgorodu.

je vrlo znamenit Aleksejev ženski samostan. Sve što vidiš tu u crkvi, djelo je koludrica: žrtvenici, rezbarije, pozlate, slike svetaca, itd. Koludrice podieljene su u tri zadruge (artel), bave se umjetnošću, obrtom, vrtljarstvom, itd. Njihova veziva zlatom i srebrom poznata su po cieloj Rusiji, te se i daleko u Aziju razašilju. — Gorbatov okružni grad sa nedalekim selom Bogorodskojem na glasu kožarstvom.

Smolensk (36.000 st.) slikovita položaja s obje strane Dnjepra glavni je grad istoimene gubernije. Grad imade više tvornica, a imenito je jaka trgovina žitkom. Smolensk „ključ i vrata Rusije“ prastaro je mjesto i po Nestoru nekoć glavno sielo plemena Kriviča. Grad je poradi svoga znamenitog strategičkog položaja proživio burna vremena. Najljepše je cvao u XVI. vieku, kad je po nekim viestima brojio do 200.000 žit. God. 1667. mirom u Andrusovu odstupila je Poljska konačno grad Rusiji. — U ratu g. 1812. sdružile su se kod Smolenska obje ruske zapadne vojske, da obrane taj „sveti grad“. Za borbe 17. i 18. kolovoza te godine velik je dio grada nastradao od požara. Na svom povratku boravio je Napoleon I. polovicom studenoga četiri dana u tom gradu, uzalud nastojeći da vojsku s nova organizuje. Iza odlazka francuzke vojske Smolensk je s nova izgradjen i jako utvrdjen. Grad imade mnogo liepih crkava i samostana. Velika piramida od ljevanoga željeza spominje na bitku god. 1812. U gradskom je perivoju podignut spomenik M. I. Glinki, osnovatelju ruske narodne opere. — Roslavlj (10.000 st.) okružni grad na Osteri, staro je mjesto i često podsjedano od Litavaca, Poljaka i Rusa. — Vjazma (21.000 st.), okružni grad na istoimenoj rieci, u srednjem vieku često je spominjan u ratnoj povjestnici; danas je Vjazma fabrički i trgovački grad. — Dorogobuž, na Oki okružni grad.

Kaluga (50.000 st.) glavni grad istoimene gubernije na ušću Jačenke u Oku, koja je ovdje već 200 m. široka. Grad kao sielo episkopa kalužko-borovskoga ima mnogo crkava i samostana. Tu je živio (1860.—1868.) u zatočju Šamil, poznati vodja kavkazkih plemena u bojevima protiv Rusije. U Kalugi je na rieci Oki veoma udobno uredjeno kupalište. U ovoj su guberniji još znatnija mjesta: Kozeljsk, Žizdra, Malo-Jaroslavec i Peremišl.

Tula (112.000 st.) glavni grad istoimene gubernije, stere se s obje strane Upe pritoka rieke Oke. Tula ima 40 crkava, od kojih su dvie soborske, više samostana, arzenal, kazalište i mnogo velikih tvornica. U prošlosti je grad mnogo stradao sa provala Tatara. Izokolna nalazišta željeza imenito kod Djedlova bijahu već rano po-

znata, ali pravi procvat Tule kao središta kovne industrije počinje se sa Petrom Velikim. Glavno zanimanje žitelja je proizvadjanje različitih kovnih tvorina i to bud kao kućna industrija bud opet tvorničarski, imenito ruski samovari (sl. 81). Harmonike, noževi, škare, zatim razne galanterijske tvorine izvoze se iz Tule na daleko po Rusiji a i u inozemstvo. Velik dio tih predmeta pravi se iz mjedi, željeza, bakra, a imenito t. z. tula-kovine (smjesa srebra, bakra, olova, sumpora i salmijaka). Tula-tvorine naime crni „emaille“ sa srebrenim umetcima (čornet) s uspjehom se oponašaju i u drugim gubernijama imenito Vologdi (Ustjug i Totma) i Moskvi. — Pecivo iz Tule je na daleko po Rusiji na glasu. Carska tvornica oružja („Imperatorskij oružejnij zavod“) na lievoj je obali Upe, a radnici (10.000) stanuju u predgradju Čulkovi. — Bogorodicki i Efremov središta su za transport ugljena.

Rjazanj (36.000 st.) na utoku Lebede u Trubeš, glavni grad istoimene gubernije i sielo nadbiskupa rjazanjsko-sarajskog. Liepi ovaj grad središte bogate gubernije, poznat je svojom kovnom industrijom i vrlo živahnom trgovinom. U ovoj su guberniji još mjesta: Kasimov, u 15. stoljeću sielo tatarskoga kana i okružni gradovi Spask i Rjažsk, zatim Ranenburg.

Tambov (36.000 st.) glavni grad istoimene gubernije, stere se na rieci Cna, pritoku Mokše. Kuće su gradjene ponajviše od drva; trgovina žitom i gospodarstvenim proizvodima vrlo je živahna. — Kozlov (35.000 st.) okružni bogati grad liepa položaja na Lesnoj-Voroneži. Uz mnoge tvornice jaka trgovina žitkom, konjima i marvom. — Borisogljebsk (13.000 st.) na Voroni, mnogo trguje žitom, marvom i vunom. — Elatna (Jelatna) okružni grad. — Lipeck (16.000 st.) okružni grad na Voroni, na glasu svojim alkalinsko-željeznim kupatilom. — Moršansk (11.500 stan.) okružni grad s liepim crkvama. — Pensa (75.000 st.), na ušću istoimene rieke u Suru, glavni grad istoimene gubernije. Grad je podignut g. 1666. protiv Mordvina, te je često spominjan za pobune Pugačeve. Na trgu uz stolnu crkvu je spomenik pjesniku Lermontovu. Još su znatna mjesta u toj guberniji: Mokšan, Nižnij-Lomov i Saransk.

Orel (78.000 st.), glavni grad istoimene gubernije i sielo biskupa orelsko-sjevskoga, liepa je položaja na utoku Orlike u Oku. Orel je noviji grad, te se tek u 16. stoljeću prvi put spominje. Kasnije je grad brzo procvao sbog svoga položaja na Oki, po kojoj tu počimlju ploviti malene barke, i imenito, što je ondje razkršće

Sl. 81. Sluga sa samovarom.

željeznica. Grad ima liepih gradjevina i to crkava i krunskih sgrada, palača posebnika, zatim kazalište, mnogo tvornica; trgovina je jaka imenito žitom i blagom. — Jelec (Elec 36.000 st.), prijatni okružni grad na lievoj obali Sosne sa mnogo tvornica. Jelec je stari grad te je neko vrieme u 13. vieku imao svoje knezove. Ima znamenitih crkava i samostana. K tomu je poznat na daleko po Rusiji svojim pšeničnim brašnom i heljdinom kašom. — Livnji (25.000 st.) okružni grad liepa položaja na desnoj obali Livenke, pritoka Sosne. Stari ovaj grad često se spominje u ratovima sa Kozacima i u bojevima sa Lažnim Dimitrijem. — Brjansk (20.000 st.) okružni vrlo obrtni grad na visokoj obali rieke Desne; neko vrieme za sebe kneževina priklopljen je konačno g. 1499. velikoj kneževini Moskovskoj. Tu je čuveni Svenski samostan. Danas trguje grad mnogo s Rigom i Petrogradom. — Karačev (17.000 st.) okružni grad na Snježeti bijaše nekoć takodjer sielo kneževine u zemlji Severjana; sada trguje mnogo sa Baltičkim morem. — Mcensk (15.000 st.) okružni grad vrlo slikovita položaja na Suši. Ovaj stari grad ima više tvornica te mnogo trguje.

Kursk (63.000 st.) glavni gubernijski grad, sielo kursk-bjelogorskoga biskupa. Grad se smjestio usred plodnog predjela na ušću Kure u Tuskoru, te ima liepih gradjevina i hramova. Nedaleko „Korennaja pustynj“ bogati samostan sa tri crkve. Kursk trguje mnogo žitom, platnom, kožom i voćem (imenito jabukama). Bjelogorod (26.000 st.), okružni grad na desnoj obali Donca. — U Kurskoj su guberniji još znatna mjesta: Fatež, Koroča, Novi i Stari Oskol, Bjelopolje, Miropolje, Rilsk, Šumi i Lebedin.

Voronež, (75.00 st.), glavni grad plodne te konjogojstvom i govedarstvom znamenite voronežke gubernije, smješten je na desnoj obali istoimene rieke, 8 km. iznad njezinoga utoka u Don. Ovaj je grad vrlo napredan, te ima uglednih gradjevina. Voronež je rodno mjesto ruskih narodnih pjesnika Kolcova i Nikitina. Budući da je ovdje Petar Veliki zasnovao škveri za brodovlje na Donu, podigoše mu zahvalni gradjani g. 1860. liepi spomenik. Samostan sv. Mitrofana čuveno je prošteništе. Voronež trguje žitkom, lanom i lojem. U voronežkoj guberniji znatna su mjesta Zadonsk, Pavlovsk, Bogučar i Valuiki.

Pskov (24.000), glavni grad istoimene gubernije s obje strane Velikaje i Pskove. Nekoć bijaše Pskov republika kao i Novgorod,

te je cvao svojom trgovinom imenito s Njemačkom, a spadao je u savez Hanse. U borbi s njemačkim vitežkim redom održao se Pskov, a i Tatari mu nisu mogli nauditi, no god. 1510. izgubi republika svoju samostalnost i bude priklopljena velikoj Moskovskoj kneževini. Tom sgodom budu najodličnije obitelji prisiljene, da se presele u Moskvu. God. 1570. spase grad od gnjeva Ivana Groznoga monah Nikola Salos, zaprietivši mu osvetom nebesa, ako bude ma samo jednoga gradjanina kaznio. Siloviti car se prestraši i poštedi gradjane. — Danas je Pskov sielo grčko-katoličkoga nadbiskupa, imade kao svi stari ruski gradovi mnogo crkava i samostana, zatim više srednjih i strukovnih škola. K tomu je grad znamenit svojim obrtom i trgovinom. Grad sastoji od kremlja, središnjega ili velikog grada i od predgradja. Nedaleko Pskova je na Velikaji selo Vibuta, rodno mjesto sv. Olge, koja je od seljačke djevojke postala kneginjom, suprugom Igora, velikoga kneza kijevskoga. — Ostrov na otoku Velikaje, odakle i ime gradu. Znatnija su još mjesta u Pskovskoj guberniji Holm, Toropec i Velikie Luki.

Novgorod (25.000 st.) prije Veliki Novgorod nazivan, stere se obje strane Volhova, koji razstavlja grad na Sofijinu („Sofiskaja storonjá“) i na trgovačku stranu („Torgóvaja storonjá“). Na Sofijinoj strani stoji Kremlj sa soborom, a na trgovačkoj gostinij dvor i palača guvernerova.

Već u najstarije doba spominje se u iztočnih Slavena Novgorod kao znamenit grad. Kad su Varjagi pod Rurikom (g. 862.) došli u zemlju, cvao je grad na desnoj obali Volhova, a oni su zatim zaposjeli i desni brieg spomenute rieke, gdje stoji današnji Kremlj. God. 880. prenio je knez Oleg stolicu svoje države u Kijev, a u Novgorodu je vladao namjestnik u ime kneževo. Svojom jakom trgovinom postao je Novgorod suparnikom Kijevu nastojeći da se dovine samosvojnosti, što mu je napokon uspjelo. Novgorod postade naime republikom, u kojoj je vladalo vieće i po vieću izabrani predsjednik („posadnik“). Šireći svoju vlast prema Baltičkomu moru došli su Novgorodjani u doticaj sa gradom Visbiem (Wisby), gdje je tada bilo središte trgovine na Baltičkom moru. Novgorodjani podigoše tamo svoje poslovnice i skladišta i dozvoliše nasuprot, da si Niemci osnuju u Novgorodu svoje poslovnice. S početka su bili u svezi sa Novgorodom od njemačkih gradova samo Visbi, Lübeck i Riga, a kasnije se nastani u Novgorodu čitava hanseatska kolonija („njemački dvor“). I protiv provala Mongola održao se je Novgorod, te nijedan Mongol nije stupio na zemlju Novgorodsku kano neprijatelj. Dakako da je mudra republika umjela podržavati dobre odnose sa Mongolima, kao što n. pr. Dubrovnik sa svojim susjedima. Novgorodjani su uspievali širenjem svoje vlasti i na sjever i na iztok, pa su znali plienjati bogate gradove, pače bi se zalietali daleko po Volgi na jug ća do Astrahanja. Iz te dobe potječe ona ponosna rieč: „Kto

protiv Boga i velikago Novgoroda", odatle i ime „Gospodin Velikij Novgorod". Grad je u to doba svoga najvećega procvata brojio do 400.000 stanovnika, te je sretno vojevao na Volgi sa Mongolima, na Narovi sa vitezovima mačevnoga reda, na Nevi sa Švedima, na Dvini i Pečori sa Sirjencima i permskim poglavicama. U to se je sve više osililа velika moskovska kneževina, pak su se zabrinuti Novgorodjani stali ogledati za saveznicima protiv silne Moskve. Neki su mislili na savez sa Litvom. Na čelu toj stranci bijaše glasovita Marfa, udova posadnika Boreckoga i majka dvaju odraslih sinova. Ona stupi odvažno na čelo moskovskih neprijatelja. Govornički dar, ogromno bogatstvo i osobita odvažnost pribaviše joj velik upliv na narod i bojare. Ta neustrašiva žena bijaše zadnje utjelovljenje Novgorodske slobode. Novcem svojim izradi ona u vieću, te bude odlučeno, da se Novgorod dade u okrilje poljsko-litavskoga kralja Kažimira IV. No mnogi gradjani i svećenici ne htjedoše ni da čuju o savezu sa katoličkim vladarom, već pristadoše radije uz svoga jednovjernika velikoga kneza moskovskoga Ivana III. Već g. 1471. prisili Ivan svojim pobjedama na Iljmenskom jezeru Novgorodjane, da su mu se pokorili i platili ratnu odštetu (15.000 rub.); republika im doduše ostane, nu republika, koja je stajala od volje moskovskoga velikoga kneza. Poslije nekoliko godina zavadiše se Novgorodjani na novo s Ivanom III. Stranka Marfina upre još zadnji put sve sile, da se odhrva Moskvi, ali sve bijaše uzalud. Ivan obkoli grad, izmuči ga gladju i zauzme. Na to skine vieće i posadnika, Marfu pošalje u Moskvu, a u Novgorodu namjesti svoje bojare. Veliko zvono („vjećevoj kolokol"), koje je sazivalo narod u vieće, bude odneseno u Moskvu, gdje se i danas još pri ulazu u „Oružnaju palatu" na Kremlju nalazi. Tako propade god. 1578. ta starodrevna republika slavenska. Kasnije je posve uništio Novgorod Ivan IV. Grozni god. 1570. Začuvši naime ovaj, da je u Novgorodu plemićka stranka naumila bila da otvori vrata poljačkome kralju, pohita s vojskom u Novgorod i užasno ga kazni. Sav grad bude opljačkan, a žitelja nekoliko desetaka hiljada poklano. Za bezcarja i zatim g. 1650. vidimo još posljednje trzanje u Novogorodu — ali ti pokusi, da se vrati stara sloboda, ne uspješe. Konačno osnutak Petrograda i česti požari posve upropastiše nekadašnji Veliki Novgorod.

Razumieva se, da grad sa tako slavnom prošlošću uza sva stradanja ipak imade zanimljivih ostataka. Kremlj, sielo starješine i vladike u najstarije slavensko doba, opasan je zidinama i utvrdama, koje potječu iz 14. i 17. vieka, ali su za naše doba obnovljene. Usred Kremlja na velikom trgu, gdje je nekoć narod viećao, uzdiže se Rurikov spomenik („Pamjatnik tisjačeljetiju Rossiji") podignut g. 1862., prigodom proslave tisućgodišnjice obstanka ruske države (sl. 6.). Spomenik je izradjen po nacrtu umjetnika Mikešina. Na okruglom podnožju urešenom reliefima mnogih po Rusiju zaslužnih muževa, stoji zemaljska kruglja, na kojoj je klečeća Rusija i o križ naslonjeni angjeo ruske države; na okolo su kipovi krikazujući znamenite momente ruske povjestnice. Glavni kipovi prikazuju Rurika, sv. Vladimira, Dimitrija Donskoga, Ivana III., Mi-

hajla Feodorovića i Petra Velikoga. — „Sofijskij sobor“ sjajni je spomenik ruskoga graditeljstva 11. stoljeća iz dobe Jaroslava I. Slike na liepu potječu iz 12. stoljeća. Imenito su na glasu korsunska vrata od hrastovine prevučene bronzom. Ova vrata, kojima se ne zna za pravo porietlo, već se više toga pripovieda, riedka su umjetnina, te se po latinskim i slavenskim napisima čini, da nisu iz Korsuna, nego sa zapada. Nadalje ima u tom soboru uz krasne relikvije od knezova, raznih umjetnina, itd. Tik uz Kremlj mali je paviljon, gdje je nekoć bila kuća Marfe Posadnice, koja je umrla u zatočju u Nižnjem Novgorodu.

Na trgovačkoj strani je „slavenska pjatina“, glavno sielo trgovačkog i političkog života. K jugu od Novgoroda, na obalama Volhova je „Jurjev monastir“ jedan od najstarijih ruskih samostana, utemeljen od Vladimira, sina Jaroslava I. — Staraja Russa (15.000 st.) glasovito solno kupalište na obronku Valdajske visi i na stjecištu rječica Porusje, Polistje i Pereritice. Priča kaže, da je Rus brat kneza Slavena utemeljio Russu 50 stadija daleko od Novgoroda; njegova supruga Porusja i kćerka Polista dale su imena spomenutim rječicama. Tu je često stolovao veliki knez; oko god. 1471. razori grad Ivan III. Kupelji su na iztočnom kraju grada; vrlo mnogo se polaze imenito od žena. — Boroviči (11.000 st.), okružni grad s obje strane Mste, poznato ljetovalište Petrogradjana. Nedaleko obilni slojevi kamenoga ugljena. — Valdaj okružni grad na južnoj obali 37 □ versta velikog Valdaj-jezera, sa sviju strana okružen bregovima. Na jednom od tri šumovita otoka na jezeru, sagradio je patrijarh Nikon (g. 1653.) Iverskij samostan, vrlo posjećivano proštenište. U Novgorodskoj guberniji znatnija su još mjesta Bjelozersk, Tihvin, Čerepovec i Ustjužna.

Tver (42.000 st.) glavni grad istoimene gubernije na desnom briegu Volge, gdje joj pritječu Tverca i Tmáka. Tver je drevni grad; neko vrieme bijaše sielom udjelnih knezova, koji su priznavali vrhovnu vlast suzdaljskih velikih knezova. Poslije smrti kneza Mihajla Borisovića pripadne Tver Moskovskoj velikoj kneževini (1490.). Grad imade mnogo samostana i crkava, od kojih se katedralka Kristova preobraženja osobito iztiče svojim sjajem i povjestničkim uspomenama. Od znamenitih samostana spominjemo „Otroč uspenskij mužskoj monastir“, o kojega se osnutku priča ovo. Veliki knez Jaroslav III. Jaroslavić, navalio je u onom času u crkvu u Tveru, kad je Grigor, njegov paž ili dvorjanik, stajao sa svojom

zaručnicom pred žrtvenikom, da se vjenča. Knez ote svome pažu zaručnicu i vjenča se njome. Grigor ode na to u monahe i utemelji kasnije glasoviti Otroč-manastir. — Tver je danas sielo arhiepiskopa tversko-kašinskoga; nadalje je grad vrlo znamenit svojom industrijom, navlastito su tamošnje predionice pamuka medju prvima u Rusiji. Napokon počimlje kod Tvera parobrodarstvo po Volgi, pa je ovdje kod ušća Tmake izgradjen god. 1854. golemi dok i ogromne strojarnice Samolet-družtva, čiji parobrodi ondje prezime. — Višnjij-Voločok (16.000 st.) nezdrav okružni grad u Tvereckom i Zninskom konalu. Ovdje su izvedene orijaške vodogradnje, jer se kod toga grada sastaju vodeni putovi izmedju Kaspijskoga i Baltičkoga mora, koje sastavljaju gornja Volga, Tverca, Cna, Msta, Volhov i Neva. — Toržok (13.000 stan.) stari slikovita položaja na Tverci, prijatni okružni grad sa vrlo obrtnim žiteljstvom. Imenito je daleko na glasu ondješnje vezenje zlatom na baršunu i koži. — Ržev (36.000 st.) okružni grad na Volgi s predionicama i škverima, te jakom trgovinom solju, žitkom itd. U 13. i 14. stoljeću bijaše tu sielo samosvojne kneževine, a u 15. stoljeću pripadao je grad Litavskoj. U Tverskoj su guberniji još znatnija mjesta: Bježeck, Ostaškov (Ostaškovo) i Kaljazin.

Jaroslavlj (66.000 st.), glavni grad istoimene gubernije, smjestio se na desnoj obali Volge, koja je tu već široka do 700 m. Jaroslavlj je drevni ruski grad, utemeljen god. 1030. po Jaroslavu Vladimiroviću. God. 1238. oplienili su ga i spalili Tatari, a god. 1471. priklopljen je velikoj Moskovskoj kneževini. S Volge je osobito liep pogled na grad položen na 68 met. visokoj obali. Jaroslavlj ima više samostana i mnogo znamenitih crkava. Od starijih su na glasu „Petropavlovskaja cerkov“ sa grobnicama starih knezova, zatim katedrala Marijina uzašašća sa starim slikarijama, a od novih crkva Ivana Krstitelja („Cerkov Joanna Predteči“) arhitektonski vrlo zanimljiva, opominjući nas donekle na crkvu Vasilija Blaženoga u Moskvi (str. 72.), samo što nema 12 nego 25 simetrički podieljenih kupula. Nadalje ima grad više naučnih zavoda (sjemenište, juridički licej), medju ostalima zavod za kćeri svećeničke („Učilišče djevic duhovnago zvanija“). Za osnivanje naučnih zavoda stekao je velikih zasluga Demidov, kojemu su s toga zahvalni gradjani podigli spomenik od bronca. Jaroslavlj je nadalje znameniti fabrički grad i važna riečna luka. Grad je pravilno gradjen sa širokim ulicama; nutarnji grad okružuje pet predgradja. — Rostov (12.000 st.),

na izlazu Vjokse i slanoga te ribom bogatoga Nero-jezera, jest od najstarijih ruskih gradova i do god. 1474. glavni grad samosvojne kneževine. Danas je sielo nadbiskupsko, te obrtni i trgovački grad. Naročito mnogo trguje svetim slikama na „emaillu“. — Ugljič (13.000 st.), okružni grad utemeljen god. 950. Tu je 15. svibnja 1591. umoren desetgodišnji Dimitrije sin Ivana Groznoga, po svoj prilici po nalogu Borisa Godunova. Zvono, koje je sazivalo gradjane, da kazne ubojice, dade Godunov odnieti u Tobolsk u Sibiriji; god. 1892. doneseno je natrag. — Ribinsk (35.000 st.), okružni grad naprotiv ušća Šeksne u Volgu. Grad je imućan sbog mnogih tvornica i jake trgovine žitom.

Kostroma (35.000 st.), glavni grad istoimene gubernije stere se zatavanasto na lievoj obali Volge. Kostroma je sielo kostromsko-galičkoga episkopa. Uz mnoge tvornice jaka je trgovina. Usred grada podignut je g. 1851. po nacrtu Demut-Malinovskoga liepi spomenik Susaninu (Pámjatnik krestjaninu Ivanu Susaninu“), što je spasao život Mihajlu Feodoroviću (str. 19.). Nedaleko grada na desnoj obali Kostrome je glasoviti „Ipatievskij monastir“, kamo se je zaklonio god. 1613. Mihajlo Feodorović Romanov, kad su ga Poljaci iza njegova izbora za cara progonili. Tu je on primio poslanike svećenstva i bojarstva ciele zemlje, koji su ga prinudili, da primi izbor za cara. Znatnija su još mjesta u kostromskoj guberniji Galič, Vetluga na istoimenoj rieci, i Soligalič.

Sjeverni dio Velike Rusije („Sjeverna Rusija“) zapremaju tri velike gubernije Vologda, Arhangel i Olonec, zatim poluotok Kola i dvojni otok Nova Zemlja („Nóvaja Zemljá“). U ovom najsjevernijem dielu Rusije stanuju Veliko-Rusi u području gornje Dvine, zatim u obće uz rieke, ali samo kano koloniste, inače su žitelji Lopari, Samojedi i Sirjeni.

Vologda (21.000 st.), glavni grad istoimene gubernije, stere se s obje strane rieke Vologde. Tu bijaše već u staro doba prva trgovačka postaja Novgorodjana, jer je grad smješten na unakršću prometa izmedju Kaspijskoga, Bieloga i Baltičkoga mora. U 16. vieku bijaše u tom gradu glavno skladište za robu arhangelsku i i sibirsku. I u naše doba procvasti će Vologda sve više, kao najvažnija postaja arhangelske željeznice. Od obrta cvate imenito kožarstvo i staklarstvo. Grad ima 47 crkava, od kojih je katedralka gradjena po uzoru uspenskoga sobora u Moskvi. Kuća, u kojoj je stanovao Petar Veliki, danas je maleni muzej. — K sjevero-zapadu

od Vologde je glasoviti „Bjelozerskij monastir“ utemeljen god. 1397. od sv. Cirila. — Veliki Ustjug naprotiv ušća Juga u Suhonu bogati je tvorničarski grad. Znatnija su još mjesta: Veljsk, Solvičedosk, Ust-Sisolsk i Jarensk.

U Olonečkoj guberniji najveća su mjesta Petrozavodsk, Olonec, Povjenec i Pudož. Petrozavodsk je utemeljen god. 1704.; u gradskom perivoju bio je dvorac Petra Velikoga. Kod Kivača su glasoviti slapovi, gdje se rieka Suna ruši u Onežko jezero. Prvi je upozorio na te slapove širu publiku ruski slavni pjesnik i državnik Deržavin, koji je tu boravio god. 1785.

Arhangelska gubernija prostorom je mnogo veća od naše monarkije, a broji jedva toliko žitelja kao grad Zagreb. Daliki je to ledeni sjever, gdje je žiteljstvo vrlo riedko nastanjeno, pa s toga su riedko posijana oveća naselja. Glavni i jedini veći grad gubernije je Arhangelsk (30.000 st.), na ušću sjeverne Dvine nedaleko sjeverne polarnice. Već su u 10. stoljeću u okolišu današnjega Arhangelska pristajali Normani poradi trgovine. Kasnije g. 1553. britanska ekspedicija, što je pošla na odkrića u sjeverne krajeve izgubivši dva broda, pristane na ušću sjeverne Dvine. Kapetan broda Chancellor bude liepo primljen u Holmogoriu tadašnjem središtu trgovine na Bielome moru. Chancellor ode na to s pismom svoga kralja Eduarda IV. u Moskvu k caru Ivanu IV. i zavrgnu tako prve trgovačke sveze izmedju Englezke i Rusije. Uslied kasnijega živoga saobraćaja sa zapadom bude podignuta u Nikolinoj dragi utvrda, oko koje je zatim u 17. stoljeću nastao grad prozvan Mihajlovim gradom (u slavu arhandjela Mihajla) ili Arhangelskom. Sgodni položaj Arhangelska na obali Dvine prijao je na toliko razvitku i procvatu novoga grada, da je postao pogibeljnim suparnikom starijega tržišta Holmogoria, te je već polovicom 17. stoljeća Arhangelsk postao glavno trgovačko mjesto na cielom ruskom sjeveru. Englezki, njemački, nizozemski i švedski trgovci podigoše ovdje svoja skladišta. Kasnije je na kratko vrieme, kad je Petar Veliki, samo da pogoduje Petrogradu, udario na robu veću uvoznu carinu za Arhangelsk, nazadovao taj grad. Čim je medjutim carica Ana dokinulu odredbu Petra Velikoga, postade opet Arhangelsk najznatnijim tržištem na sjeveru. Sada dolazi u tamošnju luku na godinu do 1000 brodova, od toga $^1/_4$ englezkih. U Arhangelsku je sielo guvernera, episkopa i admiraliteta. Svojom vanjštinom naličan je grad na ostale gubernijske gradove: sredinom grada glavna ulica, prospekt,

gdje su trgovačka skladišta i dućani, i gdje ima uz velike zidane dosta i drvenih kuća, zatim obične velike i mnogobrojne crkve sa raznolikim neobičnim kupulama. No život se u Arhangelsku bitno razlikuje od života u drugim gradovima.

Ma da i ne vidiš mora, ipak razpoznaješ po množini tudjinaca i po mnogim jezicima što ih čuješ, da si u pomorskom gradu, koji se u velike bavi trgovinom. Neki je ruski pisac jednom uztvrdio, da u Arhangelsku od Rusa postaju Niemci, a od Niemaca Rusi. I doista u našem vieku su u trgovini tamošnjoj Niemci nadkrilili Engleze i oteli im prvenstvo. Dakako, čim se prometu predade sjeverna ruska željeznica, što se gradi za Arhangelsk, prieći će i tu prvenstvo u ruke Rusima. Dvina se kod svoga ušća raztječe u četiri rukava; najširi, najdublji i plovan za velike brodove je najsjeverniji Berezovski rukav. Rječica Kuznečiha pritok Dvine razstavlja od Arhangelska predgradje Solombalu, gdje su škveri za ratne brodove. Solombala je zimi pusta i tužna, s proljeća pak sva pod vodom, te se obći samo po čamcima, a ljeti, kad dodju strani brodovi, na stotine i hiljade mornara tudjih naroda oživljuju to predgradje. Arhangelsk imenito izvozi sjevernu šumu i lan. — Osim Arhangelska nema na ruskom sjeveru znatnijega mjesta. Dva su samo gradića, što broje preko 2.000 stanovnika, i to Kem na Bielome moru naprotiv Soloveckoga otočja i Onega, prijatni i čist gradić slikovita položaja $2^1/_2$ verste nad ušćem istoimene rieke. Kuće su u tom gradiću sve od drva gradjene. Malene su luke Mezenj i Kola, najsjeverniji ruski gradić, gdje zimi sunce ne izlazi $1^1/_2$ mjesec. Samostan Pešenskoj podignut je, da obraća na kršćanstvo Lopare. — Na Soloveckom otočju u 65° sjev. šir. na ulazu iz Bieloga mora u Onežki zaton, smjestio se je glasoviti Solovecki manastir. Kao što nam sl. 82. svjedoči, to je čitav grad, sviet za sebe, opasan zidovima i kulama. Manastir utemeljen u 15. stoljeću na brzo je procvao, te je već od cara Ivana IV. dobio zemalja i na susjednom kopnu. Kao što mnogi drugi manastiri u Rusiji, tako je i Solovecki stekao strategičku znamenitost poradi svoga položaja. Samostan bude učvršćen obkopima i topovima, te se je junački održao protiv Šveda, a u našem vieku nisu mu mogli naškoditi Englezi za Krimskoga rata. Kako je bio znamenit taj samostan na početku vjerskoga razkola u Rusiji, već smo spomenuli na str. 218. Monasi se bave gospodarstvom, obrtom, ratarstvom i ribarstvom. Ipak je najveći prihod samostana od hodočastnika, kojih od lipnja

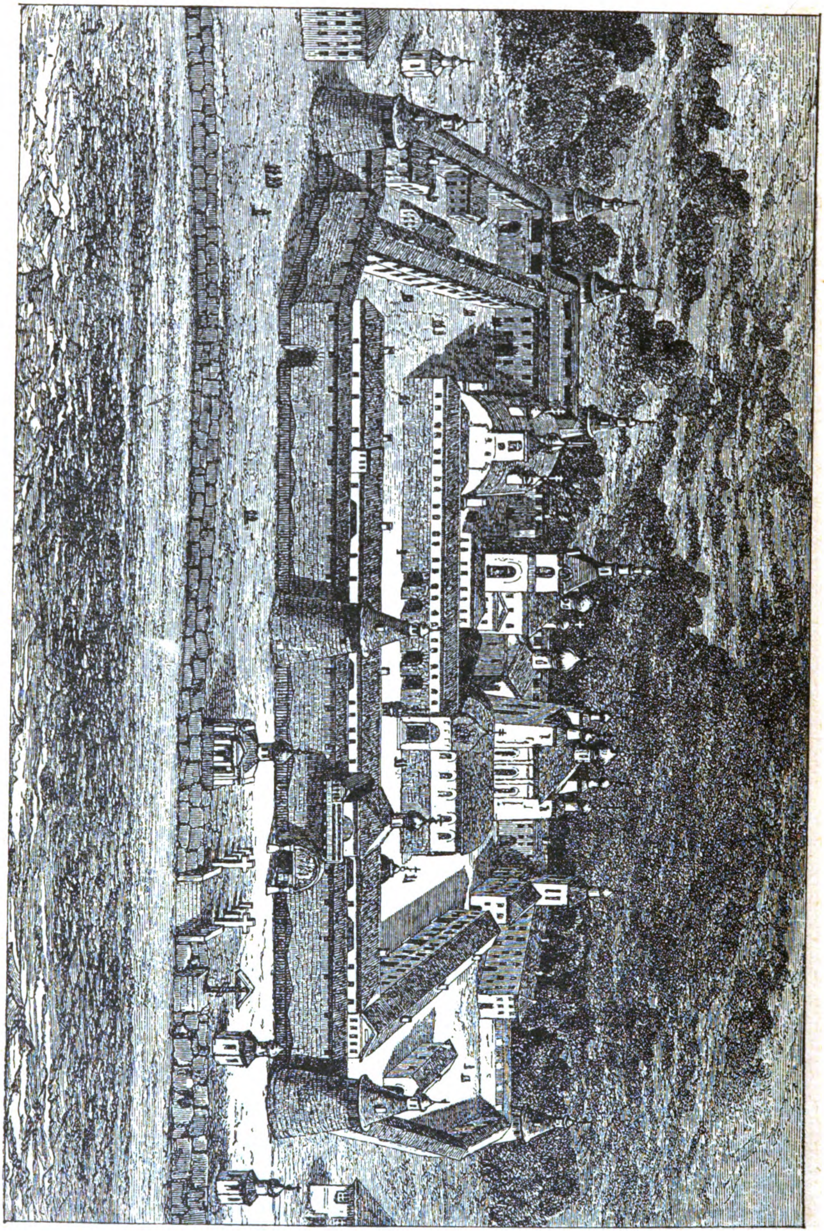

Sl. 82. Samostan Solovecki na Bielome moru.

do rujna dodje ovamo do 30 tisuća. Hodočastnike dovažaju do manastira monasi na svom brodu „Vjeri“. Od careva su ovamo hodočastili Petar Veliki, Aleksandar II., zatim više velikih knezova.

Na dvojni otok Novu Zemlju, nastavak Urala, polaze samo ljeti ruski lovci i ribari. — Evropi pripadaju ovdje na sjeveru i Spitzbergi, koji se pod morem prihvataju Skandinavije; ali Evropi fizički već ne pripada Zemlja Franje Josipa, koju je god. 1872. našla austrijska polarna ekspedicija, u kojoj je bilo i mornara Hrvata. Ni Spitzberge ni Zemlju Franje Josipa nije zaposjela ni jedna vlast.

IV. Zapadna Rusija zaprema Litvu, Volinj, Podolje i Vislansku generalnu guberniju (t. j. tako zvanu Poljsku).

Viljna (130.000 st.), na ušću Vilejke u Viliju slikovita je položaja na 250 met. visokim brežuljcima. Nekoć glavni grad Litve („mali Pariz“) i danas je Viljna najveći grad Litve i sielo istoimene gubernije, stolica generalnoga guvernera, grčko-katoličkog nadbiskupa i katoličkog biskupa. Grad stoji na razkršću cesta i željeznice, što vodi iz zapadne Rusije k moru. Kako je Viljna vrlo stari grad, ima tiesne ulice, mnogo starih gradjevina i crkava (stolna crkva sv. Stanislava s grobnicom sv. Kazimira), a u novije doba više palača poljačkih plemića. Viljna je kao glavni grad Litve bila središte poganstva do god. 1387., kad je knez Jagelo uzevši za suprugu Jadvigu, kćerku ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita, primio sv. krst i priveo kršćanstvu svoju zemlju. Kasnije se često spominje Viljna u ratovima sa njemačkim vitežkim redom, Mongolima i moskovskim velikim knezovima. U 17. i 18. stoljeću mnogo je stradao grad od Šveda, Rusa i Kozaka. God. 1794. za rusko-poljskoga rata zauzeli su grad Rusi. God. 1811. bijaše Viljna poradi svoga položaja na razkršću cesta, koje vode iz Königsberga i Varšave u Petrograd i Moskvu, središte francuzkih operacija protiv Rusije. Dne 6. prosinca te godine ostavio je Napoleon preobučen ostatke svoje vojske u Viljni, a već 22. prosinca unišao je u grad Aleksandar I. Za poljskoga ustanka god. 1830.-31. bilo je u Viljni sielo raznih urota, koje su medjutim za vremena ugušene. Za poljskoga ustanka god. 1863. iz Viljne je ruski general ravnao četama, koje su imale svladati bunu. Viljna je danas fabrički i trgovački grad.

Viljna je smještena usred Litve; k sjeveru od Viljne premašuje ratarstvo (poimence lan), a k jugu se prostiru bezkrajne šume i močvarne nizine („Pinska blata“ na Pripetju). — K sjeveru od gu-

bernije Viljne je gubernija Kovno s istoimenim glavnim gradom. Kovno (62.000 st., polovica židova) jaka je tvrdjava na ušću Vilije u Njemen. Ovaj grad, dio stare vojvodine Litve, postao je rano središte trgovine za Litvu, Poljsku i Rusiju. Neko je vrieme pripadao grad njemačkom vitežkom redu a prigodom treće diobe Poljske pripao je konačno Rusiji. Na trgu pred liepom gradskom viećnicom od željeza je ljevena piramida na spomen oslobodjenja god. 1812. od Francuza. Napis na spomeniku glasi: „Godine 1812. bila je Rusija napadnuta od vojske, koja je brojila 700.000 momaka; ista je brojila na povratku preko ruske medje 70.000 momaka.“ — Šavli (22.000 st.) okružni grad. — Grodno (50.000 st., polovica židova) na desnom briegu Njemena, glavni grad istoimene gubernije. Ovaj grad je u srednjem vieku mnogo stradao od Mongola i njemačkoga vitežkoga reda. Za slavnoga poljskoga kralja Stjepana Batoria bijaše Grodno priestoljni grad. God. 1793. podpisana je na saboru u Grodnu druga dioba Poljske, a god. 1795. primio je sabor zahvalu na priestolju kralja Stanislava Ponjatovskoga. — Brest-Litovsk (44.000 st.) na desnoj obali Buga, okružni grad i jaka tvrdjava. Brest je u srednjem vieku često mienjao svoje gospodare, napokon je prigodom druge diobe Poljske pripao Rusiji (1793.). — Bjelostok (Białostok, 80.000 st., 75% židova) na mutnoj Biali, pritoku Nareva, vrlo obrtni okružni grad. — Bjelsk (80.000 st.) okružni grad. Nedaleko je poznata divljačna „Bjelovježskaja šuma“ zapremajući do 1190 četvornih versta, a visoka do 197 met. U Bjelovježkoj šumi kao na Kavkazu goji se jošte tur. Lovina je u toj šumi slobodna jedino uz dozvolu carevu. — Kobrin, okružni grad na dnjeparsko-bužkom konalu. — Slonim (25.000 st.) okružni grad na Šuri.

Vitebsk (60.000 st., mnogo židova), na zapadnoj Dvini grad istoimene gubernije. U starije doba pripadao je taj grad neko vrieme Smolensku, a onda Polocku a neko vrieme bio je samosvojnom odielnom kneževinom, dok nije sdružen s Litvom. Kasnije su se za taj medjašni grad otimale Poljska i Rusija, dok je konačno god. 1772. pripao Rusiji. Godine 1887. nastradao je velik dio Vitebska od strašnoga požara. — Sav predjel izmedju Dvine i Dnjepra, nazivan „velika vrata naroda“ za zapad, plosan je i močvaran te slabo obradjen. — Polock (19.000 st.) na brežnatom ravnjaku izmedju Dvine i Polote. Polock je obstojao već davno prije dolazka Rurikova kano glavno mjesto Poločana. Kasnije je grad liepo cvao pod

litavskim i poljačkim gospodstvom, a na to je pripadao za ratova izmedju Poljske i Rusije sad jednoj sad opet drugoj državi, dok nije konačno god. 1772. priključen Rusiji. Na trgu je podignut spomenik palim Rusima kod toga grada u borbi sa Francuzima godine 1812. Polock je danas tvornički i trgovački grad. — Drisa na utoku Drise u Dvinu, okružni grad sa živahnom trgovinom. — Dvinsk (Dünaburg, 75.000 st.) okružni grad i tvrdjava na desnoj obali Dvine. Dvinsk je trgovački grad i znamenito unakršće željeznica. Gradinu Dünaburg iznad današnjega grada sagradili su god. 1175. njemački vitezovi. Za poljačkoga gospodstva bijaše Dvinsk sielo vojvodine. Kasnije se borahu za taj grad Švedi, Poljaci i Rusi. God. 1772. pripao je s cielom Bielom Rusijom i taj grad Rusiji.

Mohilev (45.000 st.) na lievoj obali Dnjepra glavni grad istoimene gubernije. Mohilev, smješten usred plodne bregovite okolice, ide medju najljepše gubernijske gradove u Rusiji. Tu je sielo grčko-katoličkog (mohilevsko-mstislavskog) i rimokatoličkoga nadbiskupa. Grad je obrtan i mnogo trguje. — Orša slikovita položaja s obje strane Dnjepra, okružni je grad. — Gomel (45.000 st.) okružni grad na Sožu, pritoku Dnjepra i razkrižje željeznica Brest-Litovsk-Brjansk. Gomel je znamenit fabrički i trgovački grad.

Minsk (90.000 st.) na Svisloču, pritoku Berezine, glavni grad istoimene gubernije i sielo grčko-katoličkog i rimokatoličkog biskupa. Minsk bijaše u 13. i 14. vieku sielo istoimene kneževine; pod konac 14. vieka pripao je Litvi u 15. vieku Poljskoj, a prigodom druge diobe Poljske Rusiji. — Borisov (18.000 st.), na lievoj obali Berezine, okružni grad. Kod Borisova lieno se vuče u mnogim zavojima jedva 30 met. široka Berezina dalekim i močvarnim poljanama, jedino onizki humci zarasli su šumom. Od Borisova 12 versta je udaljeno selo Studjenka, gdje su Francuzi (Oudinot i Ney) od 26—28. studenoga prešli preko Berezine, uzprkos santama leda i porušenim mostovima. Pomislimo li, da su Francuzi na tom strahovitom prelazu preko Berezine, okruženi od ruske vojske bili napadani sa sviju strana (Čičagov i Wittgestein), bijaše taj prielaz svakako veliki uspjeh, ali ujedno prava očajnička pobjeda. U toj krvavoj bitci, posljednjoj u tom ratu, ostalo je što mrtvih što ranjenih Francuza oko 18.000, a toliko ih je bilo i zarobljeno sa svom prtljagom, provijantom i municijom. — Mozir okružni grad liepa položaja na Dnjepru.

Bobruisk (33.000 st.) okružni grad i jaka tvrdjava na desnom briegu do 100 met. široke Berezine usred šume. Ova tvrdjava go-

spoduje nad prielazom preko rieke i nad glavnim drumom, štono vodi iz Bresta u Moskvu. — Pinsk (28.000 st.) okružni grad na Pini usred velike močvarne ravnice; znamenita fabrikacija kože (juhta).

U Volinju je glavni gubernijski grad Žitomir (75.000 st.) na Teterevu, utemeljen i nazvan po jednom od drugova Askoldovih. Tu je duševno središte cieloga Volinja sa mnogo crkava i naučnih zavoda. Grad imade liepo kazalište, više tvornica, te je znamenit svojom trgovinom žitkom i drvima. — Luck (16.000 st.) na Stiru bijaše prije glavni grad Volinja, a danas je utvrdjeni okružni grad. — Kremenec (13. 00 st.) okružni grad. Iz toga grada vodi dobar drum do „Počajevskaje uspenskaje lavre“ liepa položaja na 75 met. visokom humku. — Velik dio Volinja zapremaju tako zvane „Rokitno močvare“; čitav naime trokut 87.000 □ km. izmedju Brest-Litovskoga, Mohileva i Kieva daleka je močvarna šumska zemlja („Poljesje“). Počevši od 1874. godine neumorno radi ruska vlada oko toga, da konalima i uredjenjem riečnih struga učini ove krajeve produktivnima, na koliko podneblje dopušta.

Podolje je rodno žitom, a k tomu ima silnih pašnjaka s jakim govedarstvom (podolski volovi). Glavni je grad te gubernije Kamenec-Podolsk (58.000 st.) nedaleko Dnjestra slikovita položaja na visokoj strmoj stieni. U ratovima sa Turcima bijaše Kamenec glasovita tvrdjava, za koju je rekao sultan Osman: „sam Bog ju je učvrstio, on ju sam može i uništiti“. Utvrde gradske su odstranjene god. 1812. — Bar na Rovu pritoku Buga. Na mjestu po Tatarima razorenoga grada Rova podigao je Sigismund I., poljski kralj, novi grad, koji je u slavu svoje supruge Bone Sforce nazvao po gradu Bari u južnoj Italiji Bar. Grad je poznat u povjestnici po konfederaciji (1768.), kojoj bijaše zadaća, da slomi rusku premoć u Poljskoj i uništi podieljena prava disidentima. — Mohilev-Podolsk grad na Dnjestru. — Balta (36.000 st.) okružni grad sa živahnom trgovinom.

Zapadna Rusija zaprema one zemlje, koje su tečajem vjekova bile sastojni dio poljske kraljevine, koja je još na početku novoga vieka bila najsilnija država iztočne Evrope, prostirući se od Baltičkoga do Crnoga mora. No najveći dio tih zemalja pripada velikoj iztočno-evropskoj nizini, a poznato je, da na dalekim suvislim ravnicama na dugo ne može živjeti više država, već prije ili kasnije mora da nastane jedna velika država. U tom principu, koji se temelji na prirodnim prilikama tla, glavni je razlog, što nisu mogle mirno za dugo obstojati dvie velika slavenske države (Poljska i Rusija) jedna

uz drugu od onoga časa, čim se je Moskovska velika kneževina oslobodila vlasti mongolske. Kao što je prije njemački vitežki red na vislanskim ravnicama podlegao Poljskoj (1410. dotično 1466.) te je ova zavladala zatim cielim zapadnim dielom velike iztočnoevropske nizine, tako se je sada, čim se je osililа Moskva, imalo odlučiti, tko će biti gospodar ciele slavenske nizine, da li Poljska ili Moskva, t. j. Rusija. Ma da je to ogroman prostor, za dvie slavenske države nije bilo mjesta. Kano da su to uvidjali poljski vladari i njihovi državnici, pa su s toga uprli sve sile, ne bi li zavladali Moskvom. I zbilja provališe u Rusiju, dodjoše u Moskvu, dapače poljski kraljević Vladislav (sin Sigismunda III.) postade ruskim carem. U to plane povriedjeni narodni ponos Rusa, pri čem je mnogo utjecao vjerski momenat. Borba se svrši sretno po Ruse (godine 1612.). Poljaci budu protjerani iz zemlje, a nova dinastija Romanova uze si zadaću da sa zapadne strane za uviek osigura Rusiju. Ponajprije se je imalo odlučiti o gospodstvu nad Malom Rusijom. Borba je bila žestoka (od god. 1654. do god. 1681.), ali se je već sada opažalo, da Poljska sama u sebi nosi klicu smrtonosne bolesti, s koje je zaista kasnije i izdahnula. Dok su naime u izokolnim državama naslјedni vladari po uzoru francuzkom učinili svoju vlast absolutnom, bijaše Poljska za pravo republika, jer je državni sabor imao u rukama najvišu vlast i izvršavao sva prava suverenska. Izborni kraljevi poljski bili su posve zavisni o plemstvu, koje je opet uslied nesretnoga „liberum veto“ („niepozwołam“) državu dovelo na rub propasti. Za 110 godina, za kojih bi po zakonu moralo biti 55 sabora, bilo ih je 48 raztjerano na temelju „liberum veto“. K tomu je stalež gradjanski od onda, odkad je kralj postao sasvim ovisan o plemstvu, bio izključen iz sabora; poljski puk — seljaci bijahu kmetovi krune i plemstva.

Ovakova država (plemićka republika) nije mogla na dugo obstojati usred gotovo absolutnih država Rusije, Prusije i Austrije. Prusija od straha, da ne bi Rusija po malo zavladala cielom Poljskom, predloži diobu Poljske (prvu god. 1772.), iza koje je naskoro sliedila druga (1793.) i treća (1795.). Ove su diobe provedene uz razmjerno slab odpor Poljaka. Rusija je kod tih dioba dobila natrag svoje nekadašnje ruske krajeve kao i litvanske zemlje, a pravu si Poljsku podielišе Pruska i Austrija. God. 1815. na Bečkom kongresu imale su se nakon pada Napoleona I. iznova urediti medje evropskim državama. Tu je Rusija za nagradu, što je sa saveznicima

svladala Napoleona, dobila dio pruske i austrijske Poljske t. j. u glavnom današnju generalnu Vislansku guberniju. Od tih zemalja učini car Aleksandar I. carevinu Poljsku pod svojom krunom davši joj ustav sa financijalnom i vojničkom samosvojnošću (personalna unija). Iza ustanka god. 1831. izgubi Poljska svoj osebujni položaj te bude priklopljena ruskoj državi; ali ipak pridrža i sada još neke vrste samoupravu. Napokon je Poljska za ustanka god. 1863. izgubila zadnje ostanke svoje samouprave; kraljevina je danas tek samo ime, a nekadašnja Poljska sačinjava Vislansku generalnu guberniju (sa 10 gubernija); poljski je jezik zamienjen ruskim u službenom obćenju. Da se je zemlja posljednjih 35 godina porusila, vidi se po tom, što ima danas u Vislanskoj generalnoj guberniji Rusa gotovo koliko Poljaka.

Varšava kao sielo generalnoga guvernera središte je vislanske generalne gubernije.

Varšava se smjestila na lievoj višoj obali Visle, a njezino predgradje Praga na desnoj nižoj obali; oba diela spajaju dva mosta. Visla je kod Varšave široka izmedju 600 do 800 met., dakle šira nego Sava u svom dolnjem tieku. Varšava ide i prostorom svojim (30 □ ver.) i brojem žiteljstva (650.000 st.) medju velike evropske gradove; u Rusiji je brojem stanovnika treći grad, a najveći poljski grad. Varšava je središte trgovine za poljske gubernije, a k tomu je znamenita svojom iudustrijom. Život po ulicama pokazuje, da je Varšava znamenito tržište, nadalje da je sielo visokoga plemstva, činovničtva i vojničtva. Puk nosi narodno odielo prema raznim poljskim predjelima. U Varšavi se možeš uvjeriti, da su Poljakinje osobito viših slojeva s punim pravom na glasu sa svoga liepoga stasa, vitka tanahna struka i dražestnoga hoda. Jezik obćenja bez razlike staleža je poljski, ali se dosta čuje ruski, osobito u vojničtvu i činovničtvu, a nadpisi su ne samo na uredima nego i na javnim mjestima i trgovinama obično u oba jezika, te latinicom i ćirilicom. Poljski i uza nj ruski jezik tako gospoduje u Varšavi, da se svaki drugi jezik čuje samo iznimno iz usta inostranca. To nam jasno potvrdjuje onu, da Poljak i Rus od svih Slavena prianjaju najviše uz svoj jezik, pak tim sile i stranca, da ga štuje i uči. Niemci, što se doseljuju u poljske gubernije, ponajviše se popoljače.

Varšava sastoji od staroga (stare) i novoga (nowe miasto) grada. Uz ova oba diela — nekadašnju poljsku priestoljnicu — prisloniše se pod čednim imenom predgradja (przedmiešcie) drugi

novi dielovi, koji su svojim krasnim palačama, bogatim dućanima i živahnošću prometa pravi ures grada. Varšava je razmjerno mlad grad, jer se spominje prvi put u 13. stoljeću kao mjesto u Mazovskoj vojvodini. Kad je god. 1526. Mazovija pridružena poljskoj kruni, postade Varšava sielom kraljevskoga namjestnika, a kako je bila u srcu poljskih zemalja smještena, bude naskoro već g. 1569. i kraljevski dvor prenesen iz Krakova u Varšavu. Od toga vremena ostala je Varšava sve do propasti Poljske glavnom priestoljnicom kraljevine, pa je kano takova rasla i svakim se danom sve više poljepšavala. Sjaj ljubeći vladari, bogato nebrojeno plemstvo, imućno svećenstvo, sjajni sabori, izvanredni sastanci plemstva, izbori kraljeva, sve je to uspješno djelovalo na razvitak Varšave. Za treće diobe Poljske (godine 1795.) pripala je Varšava Prusiji i postala glavnim gradom južne Prusije, pod kojom je ostala sve do provale francuzke odnosno do mira tilzitskoga (godine 1807.), kojim je car Napoleon uzpostavio varšavsko vojvodstvo pod kraljem saskim. God. 1813. zaposjeli su Rusi Varšavu, kojima je zatim s cielom kraljevinom Poljskom u bečkom kongresu i dopitana. God. 1831. buknu buna u Varšavi, ali bude sliedeće godine pod Paskievićem ugušena. Za posljednjega nesretnoga ustanka god. 1863. u Varšavi je kipjelo, ali provaliti nije moglo. Od onoga doba kano da su sve sile narodne posvećene nutarnjem razvoju grada i zemlje. Posljedice se toga nastojanja svuda vide, jer je Varšava sa svim privislanskim gubernijama u posljednje doba vrlo uznapredovala u blagostanju.

Pozorištem povjestničkih poljskih dogadjaja jesu glavna dva spomenuta starija diela nekadašnje priestoljnice, gdje imade više starijih gradjevnih spomenika. Svojom veličinom i svojim uspomenama prvi je bivši kraljevski dvor („zamek królewski“) na južnom kraju staroga grada. Pred dvorom stere se prostran trg, koji nosi ime kralja Sigismunda III., obnovitelja starijega dvorca mazovskih knezova. Ovomu je kralju, koji je prvi učinio Varšavu priestoljnicom, usred trga podignut spomenik: kip kralja od mjedi, drži u desnici mač, u ljevici križ, a stoji na stupu 8 met. visokom od jednoga komada mramora; stup je poljskim grbovima izkićen, a spomenik nasadima i vodoskocima okružen. Spomenik je dao postaviti god. 1643. Sigismundov sin kralj Vladislav IV. (1632—48.), kojega je, kao što je poznato, opjevao naš slavni Gundulić u svom „Osmanu“. Sam dvor upravo je čarobno smješten, kao riedko koji dvor u Evropi: jednim licem gleda na spomenuti trg a drugim

prema Visli i Pragi, gdje je divan pogled na široku rieku i na nedoglednu preko nje nizinu. Ma da je ovaj kraljevski dvor u razno doba pregradjivan, prizidavan i preobnavljan, pokazuje ipak dosta skladnu gradjevnu cjelinu. Slog i unutrašnja razdioba sačuvani su do danas. Ima tu još u obilju sjajnih i razkošnih dvorana, ali veći dio umjetnina prenesen je iza prvoga ustanka god. 1831. što u Petrograd, što u Moskvu. Izpod kraljevskoga dvora je dvorac „Podblachoj". Osim toga je u samom gradu drugi kraljevski dvor „saski zamek królewski", gotovo u sredini izmedju vanredno liepoga saskoga perivoja („saski ogród") i saskoga trga („plac saski"). Dvor je sagradio bivši saski izborni knez i poljski kralj August II. (1697.—1733.), te su i on i njegovi po rodu nasljednici najradije u njem stanovali. Dvor bijaše nekoć svojim slogom i sjajem na glasu; ali kasnije je drugim manje ukusnim zamienjen. — Budući da Poljska, a po tom i Varšava svojom prošlošću pripada zapadu i katoličkomu prosvjetnomu području, opaža se zapadni upliv u starom gradu u uzkim vijugastim ulicama, imenito na najstarijem gradjevnom spomeniku varšavskom na stolnoj crkvi sv. Ivana („katedralni kościół sv. Jana"), koja je tik kraljevskoga dvora. Ova najveća i najstarija crkva varšavska gradjena je od opeka u gotičkom slogu polovicom XIII. vieka. Starih povjestničkih uspomena nema mnogo u toj crkvi. Iz dobe slavnoga poljskoga kralja Jana Sobieskoga, koji je bio i osobiti prijatelj umjetnosti, potječe druga liepa crkva sv. Križa („kościół sw. krzyża"), koja se iztiče ukusnim i bogatim pročeljem. Osim drugih crkava spomenimo još dosta liepu crkvu Aleksandra Nevskoga, što ju je dao sagraditi Aleksandar I. na uspomenu sjedinjenja Poljske s Rusijom.

Bogatija je Varšava velikim svjetskim sgradama. Nema doduše čisto sačuvanih palača sredovječnih, ali ih imade iz dobe renesance i kasnije. Slog renesance liepo se je razvijao za vladanja prijatelja umjetnosti kralja Sigismunda I. (1506.—1548.), koji je po svojoj supruzi Boni Sforzovoj, takodjer njegovateljici umjetnosti, došao u tjesnije sveze s talijanskim knezovima, pak i dosta umjetnika iz Italije u Poljsku pozvao. Uz jezik talijanski na dvoru udomaćio se i ukus talijanski, uz koji stalo prianjati i plemstvo poljsko. Uslied toga se je naskoro i arhitektura talijanska u Poljskoj popela do znatne visine i zahvatila ne samo gradove i plemićke dvorce nego i manja mjesta i gradjanske kuće. Veliki i često k sjeveru okrenuti prozori, visoke sobe, ogromna vrata, ravni krovovi, kakovih imade mjestimice na poljskim sgradama, ostatci su toga talijanskoga upliva. Kasnije je prevladao ukus francuzki pod utjecajem dvora Stanislava Lešćinskoga i poljskoga plemstva, koje je francuzki jezik, običaje i ukus prigrlilo. Pri koncu samostalnosti Poljske povratila se je arhitektura opet k talijanskom ukusu·

U samoj Varšavi imade nekoliko palača, na kojima se znatno opaža spomenuta miena u graditeljstvu. Ovamo idu palače grofova Potockoga, Krasińskoga, Branickoga, Zamojskoga, Tarnovskoga, Ostrogskoga, Brühla, kneza Radzivila, Jablonskoga itd. Sve ove gradjevne spomenike nadkriljuju nekdašnji kraljevski dvorac: „Lazienski" i „Vilanov." Onaj „lazienski królewskie" smješten je u prekrasnom perivoju uz dražestno jezerce. Dvorane su u tom dvoru nakićene krasnim slikama, medju kojima je podpuna zbirka najljepših žena iz dobe Stanislava Augusta, koji je taj dvorac dao u talijanskom slogu izgraditi. Naprama dvorcu vidi se na mostu spomenik podignut kralju Janu Sobieskomu g. 1783. na uspomenu stogodišnjice slavodobića pred Bečom. — Dvorac Vilanov (villa nuova) sagradio je kralj Sobieski u slogu talijanskih villa uz primjese francuzke renaissance. Danas je dvor vlastničtvo grofa Potockoga. U tom dvoru imade više dvorana s mnogo dragocienosti, umjetnina, kipova, slika i rezbarija, a sve to opominje na slavnoga junaka-kralja, koji je zapadnu Evropu spasao od premoći turske.

Premda je Varšava bila od 16. stoljeća priestoljnicom Poljske, nije bila ujedno i sielom viših učevnih zavoda, nego je u tom pogledu zaostala za Krakovom, gdje je već god. 1364. osnovano prvo sveučilište u Poljskoj, zatim za Viljnom, gdje je god. 1578., i sa Zamošćem, gdje je god. 1594. osnovana akademija nauka. U Varšavi utemeljeno je sveučilište tek za ruske vladavine god. 1816. nu poslije ustanka god. 1831. bude dokinuto, zatim je god. 1861. ustrojeno sadašnje sveučilište s ruskim nastavnim jezikom. Sastoji se iz 4. fakulteta: historijsko-filolozofičkoga, fizičko-matematičkoga, juridičkoga i liečničkoga, dok se bogoslovija predaje u sjemeništima. Varšava je i danas jedno od prvih ognjišta poljske nauke i književnosti. Što se napose tiče dnevne i povremene književnosti, prva je Varšava, jer tu izlazi preko 80 časopisa. Ovdje su takodjer počele izlaziti god. 1728. prve poljske novine „Kurjer polski". „Biblioteka warszawska", mjesečni sbornik, daje podpuni priegled duševnoga života poljskoga naroda. Stalna varšavska izložba umjetnina, gdje se izlažu umotvori poljskih umjetnika, svjedoči o vrstnoći slikara, od kojih su mnogi daleko na glasu (A. Grotgier, J. Simler, J. Matejko, Siemiradski, itd.). Za piev, glasbu brinu se u prvom redu konzervatorij, a za operu i dramu kazališta, kojih imade više a medju njima je „teatr wielki" najveće i u umjetničkom pogledu prvo pozorište poljsko. Balet, koji se u njemu prikazuje, nije izgubio ni danas glasa, koji si je od dobe Stanislava Augusta zaslužio: osobito se krasno izvode poljski narodni plesovi: mazurka, krakovjak, zawierucha, hajduk, koraček, itd. Od starijih skladatelja zaslužni su za narodnu poljsku operu Weinert, Stefani, Elsner, Kurpinski a

od novijih Dams, Borzovski, Dobrzyński Münchheimer, Miładovski, Jasiński a imenito Moniuszko (Halka). U drami prikazuju se na poljskim pozornicama tvorine prvih domaćih dramatika: Pilata, Naržinskoga, Ljubovskoga, Baluckoga, Zalevskoga, Swętochowskoga, Blizinskoga, Fredra, itd.

Osim navedenih spomenika vriedan je spomena na trgu pred gimnazijom putem dobrovoljnih prinosa podignuti spomenik slavnomu astronomu Nikoli Koperniku, po narodnosti Poljaku, a starinom Čehu. Model je načinio najglasovitiji nove dobe vajar, Danac Thorwaldsen. Veliki zvjezdar sjedi na antičnoj stolici, koja je smještena na krupnom četverouglatom podnožju od smedjega mramora. U jednoj ruci drži kruglju, u drugoj šestilo. Jednostavni nadpis „Nikoli Koperniku sugradjani 1822.“ u latinskom i poljskom jeziku svjedoči odanost Poljaka naprama ovomu velikome sinu svojemu, kojega si svojataju Niemci, a koji svojim velikim djelima pripada cielomu čovječanstvu.

Predgradje varšavsko Praga bijaše prije utvrdjeno, a danas je otvoreno. Tu se bila, kao što je poznato, posljednja bitka izmedju Rusa i Poljaka god. 1794. Iza neuspjeha kod Maciejovica, gdje je pobiedjen i ulovljen slavni Košćiuško, povukli su se Poljaci prema Varšavi i Pragi. Krvavim jurišem na Pragu dovrši taj strahoviti rat general Suvórov. Pobjedu javi carici Katarini II. ovim riečima: „Hurra, Praga! Suvórov“, a ona mu odvrati: „Bravo, Feldmaršal! Katarina“. — Na okolo Varšave vide se ogromne vojarne, a iza njih jake utvrde. Varšava je naime obranbeno središte cieloga vislanskoga područja. „Cytadella Aleksandrovska“ na sjevernom dielu grada sa 6 utvrda gospoduje nad željezničkim mostom. Naprama citadeli na drugom briegu Visle stoji jaka utvrda „Fort Slivickij“. Blizu citadele steru se „lětnija baraki“, gdje kao i kod Bielanja sprovodi ljeto ponajveći dio vojske varšavskoga okružja (oko 80.000 momaka). Varšavskim se utvrdama pridružuje za obranu vislanske linije one u Novom Georgijevskom (Modlin) na dolnjoj, i u Ivangorodu (Demblin) na gornjoj Visli. Ivangorod čini sa Novo-Georgijevskim i sa Brest-Litovskim glasoviti utvrdjeni trokut, koji se smatra nepredobivim. Varšavska se okolica doduše ne ističe prirodnim krasotama, ali je tim znamenitija i zanimljivija za povjestnika i stratega. Na koju god stranu kreneš iz Varšave, svuda stupaš po povjestničkom tlu poimence poznatom u ratnoj povjestnici. Na južnoj strani grada stere se glasovita „izborna poljana“ (Pole

elekciji królow"), gdje su u 16. 17. i 18. stoljeću obdržavani najburniji u Evropi sabori i birani poljski kraljevi. — Skernevic (Skierniewic) razkrižje bečko-varšavske željeznice, okružni grad sa jakom trgovinom i tvornicama sukna. Nedaleko liepi carski dvor (trocarski sastanak 1885.).

Sjedlec (15.000 st.) glavni grad istoimene gubernije s velikim dvorom i liepom gradskom viećnicom. Sjedlec bijaše nekoć sielo vojvodine na srednjem Bugu i Narovi. — Radom (22.000 st.) glavni grad istoimene gubernije. Tu je na saboru stvoren kobni zaključak g. 1505., da se ne može u buduće ništa zaključiti ako na to složno ne privole svi senatori i poslanici kraljevstva. I kasnije se spominje konfederacija u Radomu za toleranciju (1767.). — Lublin (50.000 st.), na uzvisitosti na Bistrici, ugledni glavni grad istoimene gubernije okružen brežuljcima, jezerima i močvarama. I danas je Lublin tvornički i trgovački grad, ali u predjašnje vrieme za Jagelovića bijaše središte trgovine za Podolje, Volinj i Galiciju; lublinski sajmovi bijahu daleko na glasu, a grad je već onda brojio do 70.000 stanovnika. Tu su obdržavani u starije vrieme državni sabori, pak je imenito znamenit sabor god. 1569. na kojem se je za kralja Sigismunda II. (1548.—1572.) Litva sasvim sa Poljskom sdružila u jednu državu („Lublinska unija"). Na taj dogadjaj opominje u gradu željezni spomenik, koji je dao obnoviti god. 1825. car Aleksandar I. U Lublinu imade starih palača glasovitih poljskih velikaša (Czartoryski, Potocki itd.,) — Zamošć učvršćen grad u močvarnom predjelu kraj jezera. — Kjelci (22.000 st.) liepa položaja na Silnici glavni grad istoimene gubernije s jakim obrtom. — Petrokov (Piotrkov, 25.000 st.) na rječici Stravi pritoku Pilice, glavni gubernijski i okružni grad. Prastari je to grad, u kojem su se u 15. i 16. stoljeću za Jagelovića obdržavali državni sabori. Godine 1702. stradao je Petrokov od Švedjana, a god. 1769. svladani su tu od Rusa pristaše barske konfederacije. Čenstohov (Częstohowa, 27.000 st.), na lievoj obali Varte, okružni grad i glasovito proštenište. Žiteljstvo ima glavni dohodak od toga, što obskrbljuje nebrojene hodočastnike (do 200.000 na godinu) zatim od trgovine svetim slikama, krunicama itd.

Cilj hodočastnika je na strmoj visi „Jasnoj gori" podignuti samostan Pavlina. Samostan se poradi svoga visokoga položaja iztiče nad cielom okolicom i naliči na malu tvrdjavu opasanu čvrstim zidinama. U krasnoj crkvi samostanskoj čuva se glasovita slika Bogorodice (Regina regni Poloniae). Na

drvu od čempresa naslikana rek bi neznatna ali vrlo skupocieno nakićena slika Majke Božje s djetetom Isusom na rukama nalazi se na velikom žrtveniku. Po predaji potječe slika od evangeliste Luke, te je bila vlastničtvo carice Jelene. Nadalje kaže predaja, da je ruski knez Leon sliku donio u Belc u Galiciju, a odavle da ju je bojeć se navale Tatara god. 1382. Vladislav vojvoda Opavski odnio u Čenstohov; ujedno da je pozvao iz Nostre u Ugarskoj redovnike sv. Pavla pustinjaka, kojima je predao u zaštitu i obranu tu svetinju. Poljski narod neprestano hodočasti k toj svetinji, imenito na 8. rujna, kad je glavno proštenje. Izvana je na crkvi kopija „crne Bogorodice“ u orijaškim razmjerima tako, da se iz daleka vidi. Hodočastnici dolazeći na oproštenje pozdravljaju Gospu već iz daleka, čim ju ugledaju, a polazeći kući opraštaju se s njome na onomu mjestu, gdje ju još posljednji put vide.

Ovaj samostan Pavlina bio je u već u 15. stoljeću tako bogat, da mu je ili pripadao ili založen bio 15. dio sviju dobara u Poljskoj. Godine 1430. opljačkali su ga češki Husite. Kasnije je samostan bio jako učvršten, te je imao posebnoga zapovjednika tvrdjave. Pred samostanom su opetovano osvanuli kao neprijatelji Švedi, Rusi i Francuzi. Godine 1813. su utvrde uništene. Pred samostanom dao je god. 1861. podignuti spomenik car Aleksandar II. hrabromu prioru Pavlina Kordeckomu, koji je god. 1655. junački obranio samostan od Šveda.

L o d z (315.000 st.) na Ludki okružni grad usred močvarne nizine, središte tekstilne industrije u Poljskoj („poljski Manchester“). Godišnja industrijska produkcija iznosi preko 70 milijuna rubalja. Ovaj je cieli kraj gusto nastavan poradi obilja kamenoga ugljena u području gornje Visle. — K a l i š (20.000 st.) na Prosni nedaleko od pruske granice, glavni gubernijski grad drevna porietla. Danas je znamenit industrijom kože i sukna. — P l o c k (24.000 st.) liepa položaja na 60 met. visokom desnom briegu Visle, vrlo ugledni gubernijski grad. Plock spada medju najstarije poljske gradove kao nekadašnja priestoljnica mazovskih i poljskih vojvoda; drevna stolna crkva sa grobnicom vojvoda potječe iz 12. stoljeća. — O s t r o l e n k a na lievom briegu Nareva, poznato bojište god. 1807. i 1831. — P u l t u s k, na desnom briegu Nareva, bojište god. 1703. i 1806. — L o m ž a tvrdjava na Narevu i gubernijski grad u prijatnoj okolici. — S u v a l k i (20.000 st.) noviji grad zasnovan u vrieme prve diobe Poljske, s toga pravilno gradjen.

V. Mala Rusija ili *Ukrajina* („krajina“) na srednjem Dnjepru zgodna je za ratarstvo i stočarstvo. Kao što smo već gore spomenuli (str. 100.), K i j e v je središte maloruskoga plemena i glavni grad istoimene gubernije, general-gubernije i ostalih svjetskih i duhovnih visokih oblasti. Malo imade gradova u Evropi, kod kojih bi se sva svojstva čara i tako dične uspomene narodne prošlosti u

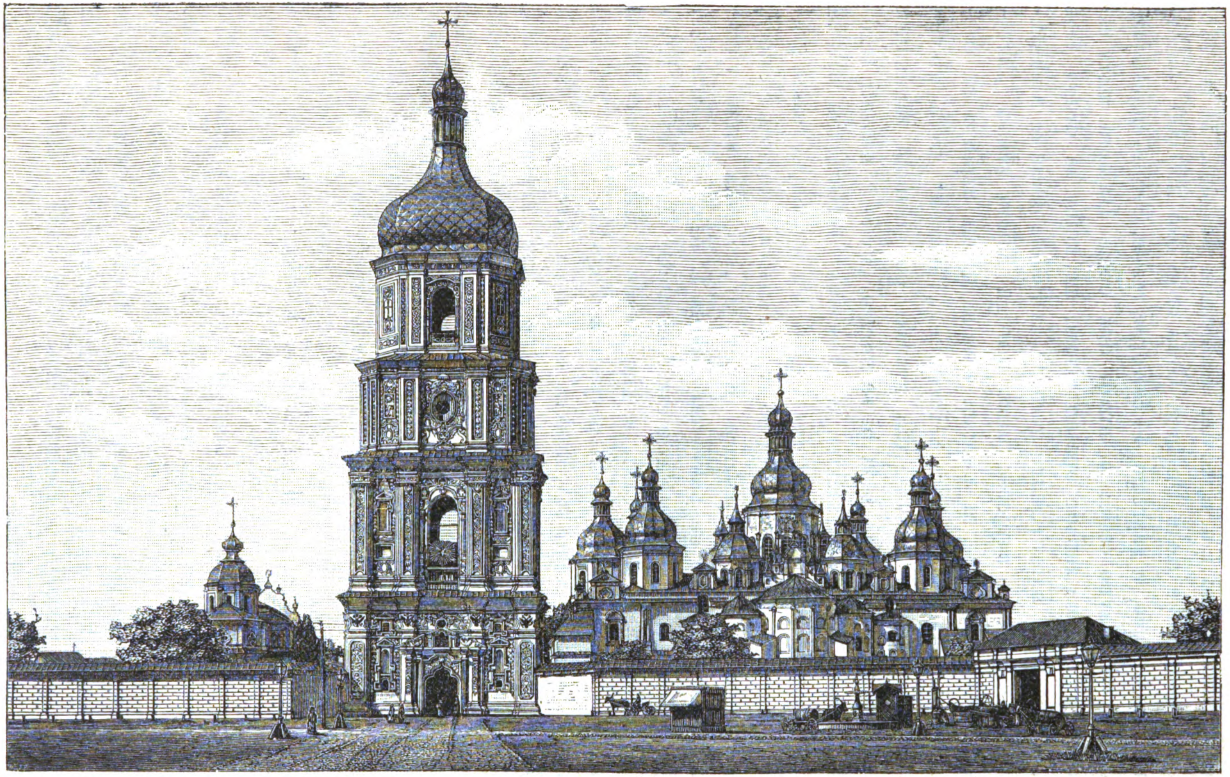

Sl. 83. Sofijina crkva u Kijevu

jedan vienac spojile kao u Kijevu. Već položaj mu je prekrasan na pitomim brežuljcima i u njihovim dražestnim uvalama, te po ravnici na obali velike rieke Dnjepra. Grad broji oko 250.000 stanovnika u 5000 kuća, a zaprema 44 četvorne verste. Svojim smještajem dieli se u tri glavne česti: u nizini duž obale Dnjepra stere se „Podol“, koji je na zapadu opasan visom, na kojoj se druga čest diže, naime Stari Kijev („starij gorod“). Iz Podola dodje se Aleksandrovskom ulicom u najljepšu ulicu novoga Kijeva zvanu „Kreščatik“. Preko ove ulice, a napram starom gradu uzpinju se brežuljci, na kojima su „Lipki“ i iztočnije „Peščersk“ treća glavna čest Kijeva. Kada bi se svaki dio gradski po glavnom zanimanju stanovnika imao označiti, tada bi se mogao „Podol“ nazvati trgovačkim, stari grad činovničkim, a „Peščersk“ svećeničkim dielom grada. Kijev je vrlo znamenit ruski grad. On je „majka ruskih gradova“, kako ga je nazvao Oleg po svjedočanstvu ljetopisca Nestora, toga Herodota ruske povjestnice. Kijev je „kolievka svete vjere“ ruskoga naroda, kako ga nazva car Nikola I. Kijev je „Jerusolim zemlje ruske“, kako ga je slavio car Aleksandar II. U istinu Kijev je Jeruzolim, on je Rim ruski, s kim imade i sličan brežuljkasti položaj. „U Kijevu“ piše ruski povjestnik Pogodin, „jest kolievka ruske povjestnice. Kano što Moskva sa svojim Kremljem, Spasom na Boru, grobnicama arhangjelske stolne crkve, krasnim krilcem, spaskim vratima, Lobnim mjestom, Vasilijem Blaženim, Kazanskim hramom i dr. prikazuje sastav današnje ruske države, tako nam Kijev spominje njezinu kolievku, njezino osnivanje, početak, prvobitni razvitak, njezinu tako rekav prvu korekturu, i to spominje načinom zornim i shvatljivim. Naša se starina ovdje osjeća kao novost, suvremenost, kano da je jučerašnja, živa. Staro i novo ovdje se u jedno slieva. Ljetopis udara u oči na svakom koraku: i kamen, drvo i zemlja govore, da se čuti mogu. Askold i Dir, Oleg, Igor, Olga, Vladimir, Jaroslav vratiše se, tako se čini, iz daleka puta poslije dugog oprosta. Vi se s njima sastadoste jučer i sjećate se mjesta, koja su s njihovim imenima skopčana. Mašti odkriva se široko polje i hoće vam se da potražite tragove svih davnih dogadjaja, mjesta svih pozorišta, koja su se u vašoj pameti sačuvala“. Istinitost ovih rieči slavnoga ruskoga povjestnika živo oćuti svatko, kad pregleda starine i svetinje kijevske.

Kijev je bio kroz puna tri stoljeća ruske povjestnice (od g. 882. do 1169.) priestoljnica ruskih vladara. Grad je za to doba vanredno

cvjetao, bio je na glasu po cielom svietu; zapadnjaci su ga smatrali suparnikom ponositomu Bizantu. Žiteljstvo je bilo u gradu mnogobrojno, a samih crkava brojio je grad preko 400. U to počeo Kijev nazadovati, odkad je priestoljnica prenesena u Vladimir na Kljazmi; k tomu bude od Mongola god 1240. strahovito poharan, gotovo razoren. Iza toga je životario Kijev u svezi s galičko-ruskom zemljom, dok ne dodje u vlast Litve a zatim Poljske. God. 1667. andrušovskim mirom bude povraćen Rusiji. — Obidjimo sada današnji Kijev i spomenimo njegove znamenitosti. Budući da u starom gradu gotovo svaki pedalj tla sjeća na prve kršćanske knezove ruske, podignut je ovdje god. 1853. spomenik sv. Vladimiru, u spomen pokrštenja ruskoga naroda god. 988. Spomenik, koji nam prikazuje slika 1. ove knjige, predstavlja osmouglastu prizmu, kojoj su stranice ukrašene reliefnim slikama o pokrštenju Rusa; a na vrh prizme stoji kip sv. Vladimira s krstom u ruci. Sa spomenika prekrasan je vidik na Dnjepar, Podolje i ravnu Ukrajinu. Kao kolievka kršćanstva razumieva se, da ima još i danas Kijev veoma mnogo znamenitih crkava. Najstarija od svih, koje su se podpuno sačuvale, je Sofijski „sobor“, koji nam prikazuje slika 83. Hram je već sagradjen za kneza Jaroslava Velikoga (1018.—1054.) ali kasnije često stradao, a konačno je prenapravljen u 17. vieku. Crkva prikazuje, kako danas stoji, pravilni opekom zidani četverokut dug 35 met. a širok 50 met., a vitine zida do pod kubu 22 metra. Iznad ovoga četverokuta uzpinje se 15 kuba, razporedanih sustavno tako, da su tri glavne na oba kraja i u sredini i okolo njih druge pobočne. Ova množina kuba, kojima su krovovi svi bogato pozlaćeni, vanredno povećaje vanjsku ljepotu ove crkve. U samoj crkvi imade stupova i pilova toliko, da misliš, da si u kakovom gotičkom hramu. Sjaj, umjetnost i bogatstvo odrazuje se svuda sa zidina ovoga hrama. S povjestničko-umjetničkoga gledišta najveća su dragocienost ovoga hrama starinske slike na liepu i mozaiku iz 11. vieka. Kao što smo vidjeli kod drugih velikih ruskih crkava, tako je i ovdje zvonik napose do crkve gradjen. Glavni će biti tomu razlog, što slog, u komu su gradjene ruske crkve, ne podnosi zvonika na samoj sgradi, a ruski narod voli veoma mnoga i velika zvona. Zvonik sv. Sofije, visok je 75 m., te imade, kao što nam slika kaže, četiri velika sprata, a završuje se kupulom. Izmedju Sofijine crkve i „zlato-verho-mihajlovskog monastira“ koči se veličanstveni spomenik podignut glasovitomu kozačkomu hetmanu Bogdanu Hmeljnickomu. Na putu k lavri („Do-

roga v Lavru") stoji crkva na Berestovu sa starim freskama. Ikonostas u toj crkvi prikazuje nam slika 84. O glasovitoj Pečerskoj lavri i to nad zemljom i pod zemljom progovorili smo već obširnije gore na str. 212—216. Sveučilište sv. Vladimira u Kijevu otvoreno je god. 1834. Najveći dio slušatelja pripada liečničkomu fakultetu, koji se u obće u Rusiji mnogo pohadja. Bogoslovija uči se u duhovnoj akademiji, koja je spojena sa „bratskim monastirom" u Podolu. Zavod

Sl. 84. Ikonostas u crkvi Spasa na Berestovu.

ima u obilju svega, što treba za znanstveni napredak. Nadalje ima u Kijevu više srednjih zavoda za mužku i žensku naobrazbu, stručnih škola, javna gradska knjižnica, dva kazališta, itd. U Kijevu izlazi više časopisa i to dnevnika, mjesečnika i sbornika. No Kijev nije znatan samo sa starine, nego i sa svoje trgovine i prometa. U njemu se stječu prirodnine bogate Ukrajine i Podolja. Uz svake vrsti žita osobito se goji u kijevskoj guberniji burak, koji se zatim odmah u

domaćim tvornicama pretvara u slador; s toga je u Kijevu velik promet sa sladorom. Za promicanje trgovine je u Kijevu „Kontraktovij dom“, gdje se sastaju svake godine od 20. siečnja do 10. veljače vlastela i trgovci, te uglavljuju ugovore (kontrakte) za robu, slador, sirovine, prirod, itd. Uz ovu posebnu rusku uredbu nalazi se u Kijevu i druga osebina ruskoga poslovnoga svieta, koju već poznajemo iz prijašnjih velikih gradova, naime „gostinij dvor“ sa bezbrojem dućana i triemova. — Vriednost trgovačku podaje Kijevu rieka Dnjepar. Ova je rieka za obćenje i trgovinu rusku vrlo znamenita; osim mnogobrojnih splavi plovi po Dnjepru na godinu do 10.000 ladja, koje prevezu robe u vriednosti od 20 miljuna rubalja. Trgovinsku znamenitost imao je Dnjepar od vajkada; on bijaše iztočnim Slavenima najstarijom i najobičnijom vodenom cestom, kojom su prodirali u Crno more. Staro-ruske vojničke družine polazile su od Kijeva Dnjeprom na Carigrad. Kijev je i danas glavna stanica za parobrodarstvo na Dnjepru. Glavno parobrodarsko družtvo u Kijevu imade 12 velikih parobroda, koji redovito plove za Pinsk, Černigov, Čerkasi, Kremenčug, Ekaterinoslav, itd. Kod Kijeva je Dnjepar preko 500 met. širok, a vode preko njega dva mosta: lančenik sagradjen god. 1848. odredbom cara Nikole I. (odatle „Nikolaevskij most“) troškom od 2,500.000 rubalja, i željeznički, jedan od najveličanstvenijih mostova Evrope, dugačak preko 1 kilometra, jer premostuje ne samo korito, nego i močvare velike rieke. Gradnja ovoga mosta stajaše preko 3 milijuna rubalja.

Berdičev (77.000 st., $^4/_5$ židova) na Gnilopjatu okružni grad, središte volinjske trgovine za Austro-Ugarsku i Njemačku. U kijevskoj guberniji još su znatniji trgovački gradovi: Vasilkov (17.000 st.) liepa položaja na Stugni, Skvira, Čerkasi (Čerkaskaja pristan), Zvenigorodka i Uman.

Harkov (170.000 st.) na 230 m. visokom ravnjaku, koji prodire pojas zemlje crnice, glavni gubernijski grad. Harkov se je smjestio na potocima Harkovki i Lopanu, što se upravo u gradu sastaju. Dok su prije kuće u gradu bile gradjene većim dielom od zemlje i drva, imade danas mnogo uglednih sgrada od kamena. Kao sveučilištni grad (od god. 1805.) ima Harkov više i drugih naučnih zavoda. K tomu je grad vrlo znamenit svojom trgovinom. Osim tri godišnja velika konjska sajma glasovit je sajam o sv. Trojici od 1. do 15. lipnja poglavito vunom. — U 90 met. visokom zvoniku je srebreno zvono u spomen, što se je sretno izbavila carska obitelj

dne 17. listopada g. 1888. kad je carski vlak izašao iz tračnica. Bilo je to 41 verstu daleko od Harkova na pruzi Harkov-Simferopolj kod Borkia, gdje je zatim 1894. izgradjena velika crkva. — Ahtirka (20.000 st.) okružni grad znamenit svojim voćarstvom i industrijom vune. — Volčansk, Izjum, Slavjansk okružni su gradovi.

Poltava (46.000 st.) na Vorskli, glavni grad istoimene gubernije sa širokim ulicama i bulvarima. Grad je vrlo napredan, te ima više naučnih zavoda, a ujedno je znamenit svojom industrijom i trgovinom. Na uspomenu bitke kod Poltave god. 1709., u kojoj su Rusi potukli Švede pod Karlom XII. podignut je 17 met. visoki stup na vršku sa orlom od tuča. Na mjestu kuće, u kojoj je iza bitke stanovao Petar Veliki, postavljen je spomeni kamen sa vojničkim „emblemima".

Kremenčug na lievoj obali Dnjepra okružni grad izvrgnut poplavama. Grad mnogo trguje plodinama. Željezni most na 10 stupova preko Dnjepra spaja grad za nasuprotnim gradom Krjukovom; oba grada zajedno broje 74.000 žitelja. — Šumi (23.500 st.) okružni grad sa jednom od najvećih tvornica sladora u Rusiji.

Černigov (29.000 st.) na Desni glavni grad istoimene gubernije. — Nježin (31.000 st.) na Osteri okružni grad sa poprsjem pjesnika Gogolja, koji je ovdje licej polazio. — Gluhov (18.000 st.) okružni grad sa spomenikom grofa Rumjanceva-Zadunavskog. — Konotop (23.000 st.) okružni grad u močvarnom predjelu.

Iztočna Rusija: nekadašnja „carstva" Kazanj i Astrahanj zapremaju doljno zavalje Volgino i Ural srednji i južni; k tomu se i iztočno predgorje Urala broji politički k Evropi. U iztočnoj je Rusiji žiteljstvo silno pomiešano; uz pretežiti broj Rusa ima plemena turskih i finskih i mnogo Niemaca. Kazanjsko carstvo zgodno je za ratarstvo, a ima jako rudarstvo.

Kazanj (130.000 st.) glavni grad nekadašnjega carstva Kazanjskoga i sadašnje istoimene gubernije stere se dva sata daleko od Volge na lievoj obali Kazanke na više brežuljaka usred ravnice, koju s proljeća Volga i Kazanka na daleko poplavljuju. U gradu imade vanredno mnogo crkava i 13 mošeja, nadalje mnogo naučnih zavoda, sveučilište, akademija za iztočne jezike, duhovna akademija itd. Kako je grad glavno stovarište robe za Sibiriju, znamenit je svojom trgovinom a i tvorničarstvom (kožarstvo, suknarstvo, zvonolievstvo, izvadjenje svetih slika itd.). O postanku

Sl. 85. Vašar na selu.

Kazanja nema sigurnih viesti. Na razvalinama „zlatne horde“ postade Kazanj priestoljnicom posebnoga tatarskoga carstva. Povjestnica toga carstva pripovieda o raznim pobunama i domaćim nemirama, te o neprestanim bojevima sa Moskovskim velikim knezovima. Konačno je podleglo carstvo god. 1552., kad ga je Ivan IV. pridružio svojoj državi. God. 1774. osvojio je i razorio Kazanj pustolov Pugačov, a Katarina II. dade grad s nova podići.

Neki su dielovi grada vrlo ugledni, a drugi opet imadu u svem lice orijentalnoga grada. Glavna je ulica „Voskrosenskaja“, koju završuje liepa sgrada sveučilišta kazanjskoga, koje imenito njeguje izučavanje iztočnih jezika. U gradu ima više spomenika i to matematičaru Lobačevskomu, zatim domaćemu sinu pjesniku Deržavinu, zatim u spomen zauzeća Kazanja („pamjatnik pokorenija Kazani“) nadalje spomenik caru Aleksandru II. itd. Najzanimljiviji dio grada je takozvani tatarski grad („Tatarskaja sloboda za kabanom“) sa nizkim kućama usred vrtova i grmlja, sa mnogim mošejama s vitkim minaretima itd. — U Kazanju i u okolici ima više samostana, od kojih je osobito na glasu nedaleko od Kremlja samostan koludrica Kazanjske Majke Božje ili Bogorodickij samostan sa glasovitom čudotvornom slikom Gospinom, koja je po legendi izkopana iz zemlje, te se čuva u samostanskoj stolnoj crkvi. — Kod sela Uspenskoje ili Bolgar jesu razvaline grada Bulgari. — Čeboksani okružni grad; Troicki samostan sa čudotvornom slikom sv. Nikole. — Kozmodemjansk naprotiv ušća Rutke okružni grad i središte trgovine drvima. — Tetjuši, Jadrin, Spask i Svijažsk znatniji su okružni gradovi u Kazanskoj guberniji.

Perm (40.000 st.) na desnoj obali Kame glavni grad istoimene gubernije gradjen većim dielom od drva; znamenita riečna luka s jakom trgovinom poradi živahne kovinske industrije, jer je Perm središte rudarstva uralskoga. — Irbit okružni grad s glasovitim sajmom za krzno (od 1. veljače do 8. ožujka). — Čerdin, okružni, vrlo prometni grad, bijaše nekoć prvi trgovački grad za izokolne predjele. — Ekaterinburg (38.000 st.) okružni grad, slikovita položaja na iztočno uralskom pristranku, središte uralskoga rudokoplja u iztočnom predgorju. — Nižnij Tagilsk talionice Demidova za platinu i zlato; tu se ujedno dobiva najviše malahita, koji u Rusiji vanredno mnogo rabi za urese. — U okolišu Verhoturja imaju svoje rudokope i talionice osim krune neke plemićke obitelji (Demidov, Voroncov i Stroganov). — Kungur, Kamišlov

Šadrinsk, Solikamsk i Alapajevsk prometni su okružni gradovi u permskoj guberniji. Vašar na selu u ovim krajevima prikazuje nam slika 85.

Vjatka (30.000 st.) na istoimenoj rieci glavni gubernijski grad s jakim obrtom i trgovinom. — Orlov, Slobodskoj, Jaransk, Sarapul i Elabuga okružni su gradovi, te se bave koje rudarstvom i obrtom koje pak trgovinom.

Sl. 86. Drvari u šumi.

Simbirsk (40.000 st.) slikovita položaja na strmom desnom briegu rieke Volge kod ušća Svijege mirni gubernijski grad. Na Karamzinovom trgu liepi je spomenik podignut slavnomu povjestniku Karamzinu, koji se je rodio god. 1766. u Bogorojeldzi u guberniji Simbirskoj. U gradu ima mnogo crkava raznih vjeroizpoviesti i više učevnih zavoda. — Alatir (15.000 st.) okružni grad na desnoj obali Sure; na splavima znatna je trgovina drvom za gradju (sl. 86.) — Sizran (29.000 st.) na sizranskoj Vološki i rječici Krimzi okružni

grad s nekoliko tvornica (asfalt) i jakom trgovinom žitkom. Od Simbirska do Sizrana divna je vožnja po Volgi usred vanredno dražestnih i slikovitih predjela. — Sengilej okružni grad; u okolišu brda od krede tako zvane „Sengilejskie uši".

U astrahanjskom carstvu 4 su gubernije. — Samara (92.000 st.) na desnoj obali Samare i lievoj obali Volge glavni grad istoimene gubernije vrlo napreduje poradi znatne industrije i još znamenitije trgovine. Grad ima liepih crkava i samostana i više naučnih zavoda, gostinyj dvor i ogromna skladišta za žitak. Na izokolnim brežuljcima jest „Kumisolečebnoe zavedenie", gdje se izvodi od kobiljeg mlieka ljekovito mlieko „kumys" zvano („vinsko mlieko"). Za liečenje je najsgodnije doba od svibnja do kolovoza. — K sjeveroiztoku „Sergijevskija Sernyja vody" znamenito je sumporno kupalište, a još bliže Samari je sumporno kupalište Aleksejevsko. — Stavropol na plosnoj i pješčanoj obali Volge, okružni grad i nekadašnja kalmička kolonija. — Ekaterinenštad, njemačka kolonija.

Saratov (133.000 st.) amfiteatralna položaja uzpinjući se od obale Volge (koja se je tu spustila do razine morske) do 200 metara visine okružen vrtovima, Današnji procvat ima da da ovaj gubernijski grad zahvali svome priključku na središnjerusku željezničku mrežu. U Radiščevskome muzeju sa risarskom školom ima više uspomena na slavnoga Turgenjeva. Saratov je znamenito tržište za žitak, duhan, sol, ribe i drvo. — Voljsk (36.300 st.) okružni grad, gdje je god. 1772. bio ulovljen Pugačov. — Hvalinsk (24.000 st.) na Volgi okružni grad. Medju žiteljima znatan broj razkolnika, kojih imade u obće mnogo u gradovima na doljnoj Volgi. — Kamišin (18.000 st.) okružni grad na desnoj obali Volge, koja je tu još 200 m. visoka. Na nasuprotnoj lievoj obali velika je naseoba Nikolajevskaja Sloboda. — Caricin (45.000 st.) cvatući okružni grad na desnoj obali Volge. Na Volginom pobriežju veliki naftabaseni. — Izpod Caricina zakrene Volga k jugo-iztoku raztječući se na mnogo rukava. Sarepta (6.000 st.) najjužnija njemačka kolonija, koju su god. 1765. Herrnhuteri utemeljili. Sarepta je ugledno i imućno mjesto, te razvozi gorušicu i balzam po cieloj Rusiji.

Astrahanj (113.000 st.) „glava" carstva astrahanjskoga glavni je grad istoimene gubernije i sielo vojničkih svjetskih i duhovnih oblasti. Grad se stere na otoku Sajaču u Volginoj delti 90 versta iznad ušća glavne rieke oko 20 met. niže razine Crnoga mora. Čitav grad brane nasipi od Volgine poplave. Medju predgradjima

je najstarije „Tatarskaja“. Kano trgovinsko središte kaspijskoga nizozemlja ima Astrahanj vrlo mješovito žiteljstvo: Ruse, Tatare, Jermene, Perzijance itd. Gotovo polovica žiteljstva živi o ribanju (moruna, jesetra itd.). Grad uvozi žito i drvo a izvozi ribu, kavijar i vunu. Astrahanj je okružen vinogradima. God. 1884. podignut je u gradu spomenik Aleksandru II. U Astrahanju je kuća Petra Velikoga, koji je odavle vodio ratove na Persiju, te je i položio temelje procvatu Astrahanja, koji su već prije g. 1660. uzalud obsiedali Tatari, dok je god 1670. podlegao Stenki Razinu. Okružni su gradovi u astrahanjskoj guberniji: Krasnij-jar, Černij-jar Jenotaevsk i Carev, gdje su u okolici razvaline Saraja nekadašnje priestolnice tatarskih vladara.

Orenburg (60.000 st.) glavni grad istoimene gubernije i sielo hetmana orenburžkih Kozaka. Grad sastoji od dva diela: jedan, grad u užem smislu, prostire se po dalekoj ravnici na desnoj obali „Urala“ a drugi je dio poput tvrdjave izgradjeni „trgovački dvor“ sa azijskim i evropskim vratima. Grad je gradjen pravilno sa širokim ulicama te ima više crkava, naučnih zavoda, mošeju, kazalište, oružanu itd. Industrija je neznatna, ali je tim znamenitija trgovina. Zanimljiv dvor za izmjenu robe, udaljen 5 versta od grada na lievoj obali Urala, podaje pravu sliku o životu nomadskom. Svake godine dolazi do 100 karavana iz Buhare, Hive, Kokanda i Taškenda, koje proizvode svojih zemalja (drago kamenje, zlato, svilenine imenito pak pamuk, svilu, konje, ovce, finu janjeću kožu itd.) zamjenjuju za tkanine, kovinske tvorine, slador, žito itd. U okolišu Orenburga ima naselja Mennonita i njemačkih kolonista iz južne Rusije i sa Volge. Prije bijaše Orenburg medjašnja jaka tvrdjava, ali sada nema s toga gledišta vriednosti, odkad su se ruske medje pomakle mnogo dalje u središnju Aziju. K jugu od Orenburga je Ileckaja Zaščita sa jakim slojevima kamene soli. Blato susjednih slanih jezera rabi za kupelji, jer ima u sebi mnogo broma, joda i sumpora. Troick, Vrhneuralsk i Čeljabinsk okružni su gradovi u orenburžkoj guberniji.

U pokrajini Donskih Kozaka glavni je grad Novo-Čerkask (62.000 st.). Ovaj grad je zasnovan početkom našega vieka iz predjašnjega glavnoga mjesta donskih Kozaka Staroga Čerkaska, koji je 35 versta južniji i često stradao od poplave rieke Dona. Novo-Čerkask stere se na jarugama razdrtom ravnjaku, a oblievaju ga s triju strana Aksaj rukav Donov i rieka Tuzlov. U

glavnoj je ulici podignut spomenik od tuča iz ratova na početku 19. stoljeća poznatomu junaku atamanu Platovu († god. 1818.). U posebnoj se sgradi čuvaju zastave, povelje, trofeje Kozaka, takodjer i buzdovan, koji dobiva od cara u znak svoje vlasti hetman kozački. Od vremena carice Katarine II. je carević priestoljanasljednik ujedno i hetman Kozaka. — Osim glavnoga grada ima mnogo velikih sela ili stanica kozačkih: Kamenskaja, Mihajlovskaja Luganskaja itd., od kojih neke broje preko 20.000 žitelja. Slika 87. prikazuje nam izlaz sunca u tim nepreglednim stepnim predjelima. Tako zvani crnogorski Kozaci zapremaju zapadnu kubansku stepu („Kubanskaja oblastj"). Glavni im je grad Ekaterinodar (40.000 st.) na desnoj obali Kubana sa jakom trgovinom govedima, vinom, kožom itd. Grad je utemeljila za naseobu Kozaka carica Katarina II. god. 1794., s toga i resi glavni trg gradski spomenik te carice od Mikešina.

VII. Južna ili Nova Rusija zaprema nekadašnje područje tursko na Crnome moru i to Besarabiju, Crnomorsko primorje i Krim. U ovim zemljama premašuju k zapadu Malo-Rusi, a k iztoku Veliko-Rusi, u Besarabiji pak Rumunji; k tomu ima mnogo naselja njemačkih, židovskih i grčkih a nešto i bugarskih i srbskih. Teženju zemlje i stočarstvu osobito je prikladna Besarabija, koja zaprema zemlju izmedju Dnjestra i Pruta.

Gubernija Besarabija razdieljena je na 7 okružja. Glavni je gubernijski grad Kišenev (108.000 st.) liepa položaja na desnoj obali Bika. Žiteljstvo je u tom gradu vrlo različite narodnosti, navlastito ima mnogo židova. Kišenev je glavno stovarilište za proizvode Basarabije. U gradu je spomenik pjesnika Puškina i cara Aleksandra II., koji je odavle iz svoga glavnoga stana naviestio god. 1877. rat Turskoj. — Bender (45.000 st.) jaka tvrdjava na desnoj obali Dnjestra. U Varnici kraj Bendera boravio je od g. 1709.—1712. iza poraza kod Poltave Karlo XII švedski kralj. — Bjelci (10.000 st.) okružni grad trguje mnogo govedom. — Hoćim (25.000 st.) jaka tvrdjava na gornjem Dnjestru. Nekoć su tu stajala oba grada Hoćim i Kamenec čelom u čelo kano medjašne utvrde dviju velikih država Poljske i Turske, koje su ovdje mnogo puta jedna o drugu udarile. Kao što je poznato, neumrli hrvatski pjesnik Gundulić u svom Osmanu prikazuje tragičnu smrt sultana Osmana II. u savezu s porazom, što ga je spremio mladomu turskomu caru kod Hoćima (1621.) kraljević poljski Vladislav. — Akerman

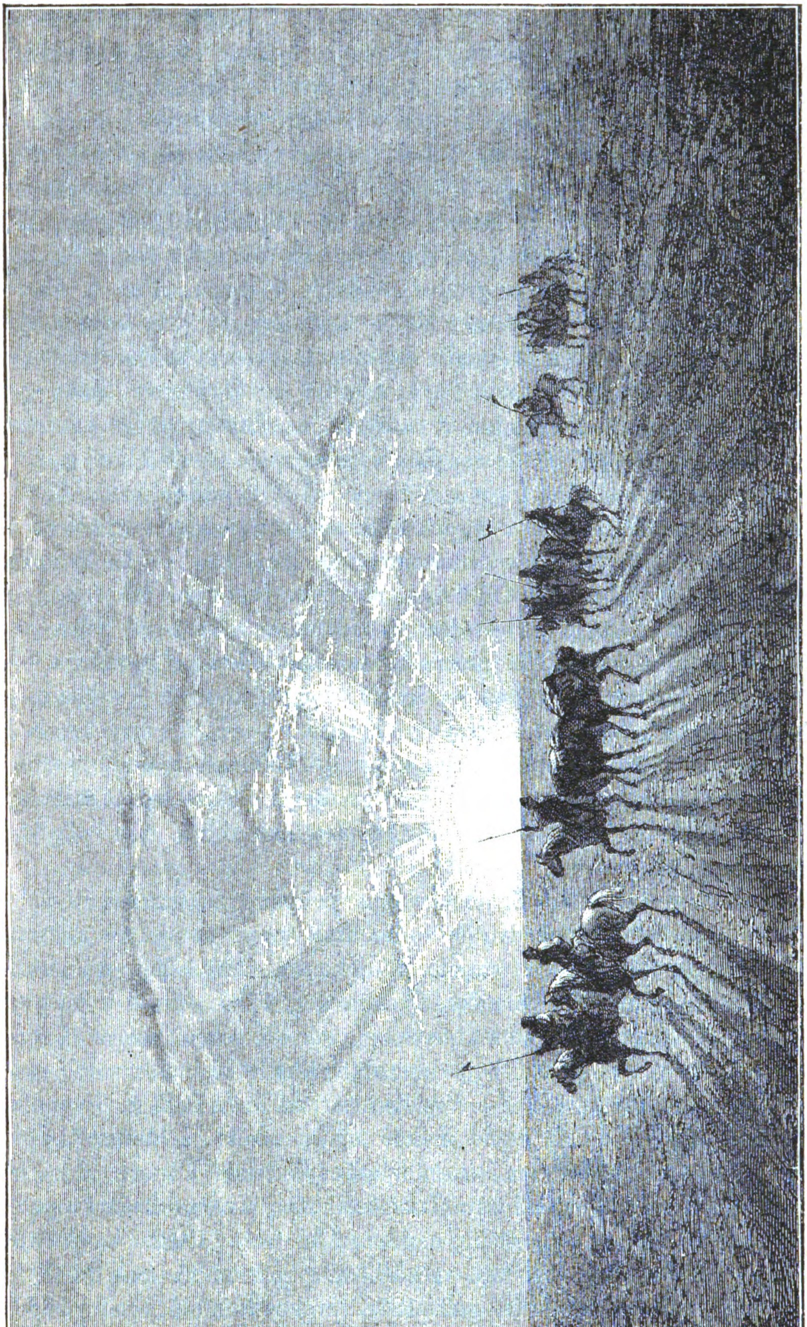

l. 87. Izlaz sunca u stepi.

(bieli grad ili Bjelgorod 35.000 st.) luka na Djestrovom limanu. Nekoć bijaše tu T y r a s kolonija Milećana, koji su štovali Ahila kao mjestnoga heroja. Tu se dobiva mnogo morske soli iz primorskih jezera. C r n o m o r s k o p r i m o r j e broji 3 gubernije.

U Hersonskoj guberniji glavni je grad H e r s o n (60.000 st.) na desnom visokom briegu Dnjepra gospodujući nad ulazom u Dnjeprov liman. Taj učvršćeni grad je utemeljila Katarina II. god. 1788. te ga je nazvala po Hersonesu grčkoj naseobini u Krimu Herson. Na jedna vrata u gradu stavila je nadpis: „Put u Carigrad“. Uslied procvata Odese i što se luka sve to više zagliblјuje prudovima, nije više u Hersonu osobite trgovine, kolika je prije bila. — Druga luka i utvrda nad ulazom u Dnjeprov liman je O č a k o v, mnogo spominjan u ratovima sa Turskom; iza zauzeća po Suvorovu god. 1788. je taj grad znatno spao. — N i k o l a j e v (100.000 st.) na sutoku Ingula i Buga od Potemkina god. 1789. utemeljen, bojna je luka i trgovački grad sa uglednim sgradama i liepim bulvarom. Naprotiv Nikolajeva na zapadnoj obali Bugova limana stojala je nekoć O l b i j a, cvatuća kolonija Milećana, u kojoj je Herodot „otac povjestnice“ vidio Budine i Neure ili Nure, po svoj prilici prva slovjenska plemena, što se u povjestnici spominju. — O l v i o p o l malena tvrdjica na izlazu B u g o v o m iz Podolja. — V o z n e s e n s k, prometni grad na Bugu. — E l i s a v e t g r a d (60.500 st.) okružni grad utemeljen god. 1745. po nalogu carice Elisabete, čije ime nosi. Grad je liepo gradjen i mnogo trguje žitkom. U predgradju Kovaleskoj ima mnogo plemićkih kuća, a u okolišu puno kurgana.

Izmedju gradova Crnomorskoga primorja najznamenitija je O d e s a (450.000 st.). Jedva je sto godina tomu, što je na mjestu, gdje se sada Odesa stere, stajalo tatarsko selo Hadži-bej, spadajući na krimski kanat. Čim je naime Rusija god. 1791. mirom u Jašu sa Turskom zavladala crnomorskim žalom, odmah odredi carica Katarina II., da se kod Hadži-beja sagradi velika luka za crnomorsko trgovačko brodovlje. Ujedno nazva carica budući grad imenom O d e s a, držeći, da je tamo nekoć stajao grčki „Odessos“, dok je u istinu to mjesto tamo stajalo, gdje je danas Varna. Novi je grad poradi sgodnoga položaja i uz veliku požrtvovnu državnu podporu rek bi upravo američki napredovao. God. 1812. brojila je Odesa 25.000 st.; god. 1833. već 50.312; god. 1838. pak 80.000; god. 1856. preko 100.000; god. 1878. preko 200.000; god. 1888.

oko 260.000, a god. 1897. do 450.000 žitelja. Od neznatnoga tursko-tatarskoga sela postala je Odesa u 100 godina veliki svjetski grad. Taj silni napredak Odese potječe od velike trgovine, koja se je vanredno razvila osobito odkad je procvalo parobrodarstvo i željeznički promet. Grad je spojen željezničkim prugama s najplodovitijim predjelima unutrašnje Rusije. U Odesu ulazi 11 željezničkih pruga (od Galca, Jašia, Lavova, Kijeva, Harkova itd.), a redovito obći odeska luka s lukama Crnoga i Azovskoga mora, a željeznicom iz Batuma preko Tiflisa u Baku i s Kaspijskim jezerom. Odkad je pak otvoren Suezki konao, idu parobrodi iz Odese ravno u indijske i kitajske luke. Parobrodi 40 parobrodarskih družtava plove iz Odese svim morima i velikim riekama. Poglavite su parobrodarske pruge: Odesa- Varna- Carigrad- Batum- Poti, Odesa-Carigrad- Smirna- Aleksandrija, Odesa- Kitaj- Japan, itd. Na tisuće i tisuće ladja (sa milijunima tona) ulazi i izlazi na godinu u odesku luku. Pri tom je izvoz znatno veći od uvoza, a glavni su mu predmet plodine i sirovine, poimence žito (poradi čega neki zovu Odesu „pšeničnij gorod"). Uz trgovinu razvila se je i industrija, te je Odesa danas i znameniti tvorničarski grad.

Odesa ima dvie glavne luke: za brodove iz inozemstva karantensku („karantenaja gavan"), a za brodove iz ruskih luka „praktičnu luku" („praktičeskaja gavan"). Obje razstavljaju ogromni morski gatovi (molo), koji ulaze daleko u more. Takav je novi gat u naše doba uzidan u more, te je tako postala treća luka: „novaja gavan". Uz veliki zavinuti gat medju novom i praktičnom lukom pristaju ratni ruski brodovi. Tik luka, od kojih imenito „Karantenaja" spada medju najveličanstvenije u Evropi, teče željeznica, koja rabi samo za trgovinu. Ova pruga ide uz morsko žalo tik ogromnih skladišta i drugih sprava za krcanje i razkrcanje, tako da se brodovi ovamo samo primaknu, te odmah ili primaju ili izlažu robu. S kopnene je strane luka visokim zidom ogradjena. Grad se je smjestio na okrajku primorske stepe, samo gdješto zamjenjuje ravan valovito zemljište. Sastoji pak od unutrašnjega grada i predgradja Peresypa (presip) uz more, Nove Slobodke, Moldavanke i Voroncovke. Ulice su u gradu vanredno pravilno-ravne i široke poput zapadnoevropskih gradova Turina ili Karlsruhe. Imenito krase te ulice nasadi, bez kojih nema gotovo ni jedne. Glavna ulica „Preobraženska" teče ravno duž cieloga grada od mora do velikoga perivoja u duljini skoro 3 kilometra; a najotmenija je ulica „Pri-

morskaja“ s prekrasnim bulvarom. Tu su se nanizale palače jedna ljepša od druge, sve od kamena, koji se tamo na mjestu dobiva. Na tom je bulvaru najljepše i najobljubljenije šetalište u Odesi; sve što je otmjeno uživa ovdje u jutru i pod večer morski zrak. K tomu je odavle čaroban pogled na sve strane: pred očima nedogledna morska pučina ni jednim otokom zastrta; s lieva i desna pitomo crnomorsko žalo; u daleku obzorju krimske obale; pod nogama luke natrpane parobrodima i ladjama svake veličine i svih naroda: jedni brodovi ulaze a drugi izlaze; lokomotive, povlačeći robu za krcanje ili izkrcanje, dime se neprestano. Izpod četveroredne pak aleje čuje se žubor obćinstva, što se šeće, a u razmještenim plandovištima glasba i okrepa, kakove ti srce želi. Ma da i jest žiteljstvo u Odesi različite narodnosti (Rusi, Grci, Bugari, Talijani, Niemci, svake vrste Levantinci), te se je u predjašnje vrieme mnogo čulo talijanski, danas prevladjuje svuda ruski jezik, tako da Odesa nije više „jezični Babilon“, kako su ju stariji njemački putopisci nazivali.

Odesa je doduše u prvom redu grad trgovački, ali je napredna i na polju prosvjete i naučnoga pregnuća. Osim sveučilišta („Novorossijskij univerzitet“), koje je otvoreno 1871., te se sad popunjuje liečničkim fakultetom, ima trgovačku akademiju, zatim mnogo srednjih škola za mužku i žensku mladež i napokon mnogo pučkih škola što javnih što pak privatnih.

Nadalje su za nauku znamenita družtva: povjestničko-arheologičko, prirodoslovno, zatim liepi muzej, gradska javna knjižnica itd. Kako je Odesa posve nov grad, nema tu davnih gradjevnih spomenika. Od novih gradjevina vriedna je spomena velika stolna crkva („sobor“), veća od naše zagrebačke stolne crkve. Gradjena je u byzantskom slogu s velikom kubom. U toj je crkvi podignut krasan spomenik knezu Voroncovu, koji imade velikih zasluga za procvat Odese, dok je veliki spomenik knezu Richelieu-u, koji je takodjer mnogo zaslužan za razvoj grada, podignut u sredini spomenutoga bulvara. U ulici „Puškinskaji“ opominje nas ploča „Zdjes žil Puškin v 1823. godu“ na jednoj kući, da je tamo stanovao veliki taj pjesnik.

Okolica Odese uz primorje pretvorena je u same dače, kamo se ljeti iz grada preseli sve, što je otmjeno. „Kujalnickij liman“ (sl. 11.) 8 versta Odesi na iztoku ima krasno gradsko lječilište otvoreno godine 1892. Na istoj je strani „Hadžibejskij liman“ s mnogim dačama i lječilištem usred krasnoga perivoja. Spomenuta se lječilišta i morska kupališta vrlo mnogo polaze.

U Ekaterinoslavskoj guberniji glavni je grad Ekaterinoslav (Jekaterinoslav 40.000 st.) na Dnjepru iznad njegovih slapova podignut od Potemkina u slavu carice Katarine II., čije ime nosi. Izpod Dnjeprovih poroga stoji tvrdjava Aleksandrovsk — Rostov (120.000 st.) slikovita smještaja na visokom desnom briegu Dona. Rostov je bio još početkom ovoga stoljeća neznatno mjesto, a danas je najznamenitiji trgovački grad južno-iztočne Rusije. Spojen željeznicom sa Moskvom , Harkovom i Vladikavkazom središte je grad svemu prometu izmedju Kavkaza, te žitom i govedom bogatih zemalja južnoiztočne Rusije i izmedju zapadne i sjeverne Rusije. — Taganrog (38 000 st.) prijatna trgovačka luka na Azovskome moru u novije doba nazaduje, odkad je procvao Rostov. U Taganrogu je umro car Aleksandar I. god. 1825. — Mariupol (34.000 st.) luka na Azovskome moru na ušću Kalme — Pavlovgrad (15.000 st.) na Volčji pritoku Dnjeprovom okružni grad s jakom trgovinom žitkom i govedom. — Nahičevan (19.000 st.) god.1799. utemeljena naseoba Armenaca. Pred armenskom katedralkom stoji spomenik carice Katarine II. od Čihova. U ekaterinoslavskoj guberniji su još znatnija mjesta Bahmut, Azov i trgovački grad Jejisk na ratu a ušću Jege u more.

Simferopol na poluotoku Krimu glavni je grad taurijske gubernije. Simferopol (50.000 st.) na Salgiru, najvećoj rieci na Krimu, usred vrlo dražestne okolice znamenit je svojom trgovinom. Pred stolnom crkvom diže se obelisk u slavu kneza Dolgorukoga, koji je god. 1771. osvojio Krim, a u gradskom je vrtu liepi spomenik Katarine II. načinjen od tuča od kipara Lavereckog, postavljen god. 1890. — Eupatorija (16.000 st.) okružni grad i luka s jakom trgovinom solju. — Alma poznato bojište dne 8. rujna g. 1854. — Bahčisaraj (14.500 st.) „dvor vrtova“ na potoku Čurjuk-su, pritoku Kače, od g. 1422—1783. priestolnica tatarskih kana, s tog „Meka“ za Krim s nebrojenim mošejama i vitkim minaretima. Grad se stere u 5 klm. dugoj sutjeski; kuće su neuredno smještene usred vinograda, perivoja i voćnjaka, u obće ima grad posve iztočnjačko lice. U predgradju Salačiku je medresa, viša škola za Muhamedovce. U glavnoj ulici „Bazarnaja“ stoji palača kanova „Kan-saraj“ god. 1736. razorena, ali kasnije od ruske vlade obnovljena. U okolišu tatarska sela s uspomenama na tatarsko gospodstvo. — Sevastopolj bojna luka južne Rusije u morskoj drazi, koja se je 7 klm. daleko u suhu zemlju uvalila, te čini poradi

svoje dubljine (20 m.) najbolju luku u Crnome moru. Sevastopolj je došao na svjetski glas u Krimskom ratu (1854—1856.), kad je dvie godine snažno odolievao podsjedanju sdružene francuzko-englezke vojske. Kad su napokon Francuzi jurišem na Malakovljevu kulu zauzeli razvaljeni grad, dodje do parizkoga mira god. 1856. Razoreni Sevastopolj naskoro se je na novo podigao te broji danas 45.000 stanovnika. Muzej obrane Sevastopolja („Muzej oboronji Sevastopolja“) pun je slika, zemljovida, planova, oružja, modela itd. iz doba podsjedanja toga grada. U obće ima u gradu više spomenika i nadpisa, koji opominju na veličanstvenu borbu i glavne junake u spomenutom ratu. Na velikom groblju („Bratskaja mogila“) pokopano je 43.000 palih vojnika (knez Gorčakov, grof Totleben itd.) za podsjedanja Sevastopolja. Ne daleko grada su razvaline staroga Hersonesa (Korsun). — Balaklava kao i Sevastopolj liepa položaja uporište Engleza u Krimskom ratu. — Jalta (10.000 st.) okružni grad veoma slikovita položaja u prostranoj drazi podno 1300 met. visokih gora. Jalta je elegantno no vrlo skupo kupalište, koje ljeti mnogo posjećuju ruski bojari. U okolišu su nebrojene ugledne dače izgradjene većinom u tatarskom slogu. K jugu od Jalte je čuvena Livadija s prekrasnim carskim dvorima (Boljšoj i Malij dvorec) krasna položaja s vidikom na more usred dražestnoga perivoja. U Malom je dvorcu umro 20. listopada 1894. car Aleksandar III.

Južno od Livadije je Oreanda carski dvorac (sl. 12.) izgradjen god. 1843. u talijanskom stilu po nacrtima Stakenšnajdera; dvorac je izgorio g. 1882. Dalje k jugu je dvorac Alupka usred prebujnog rašća (sl. 88). Ovaj je sjajni dvorac dao graditi knez Voroncov god. 1837. po nacrtima englezkoga arhitekta Blora u gotsko-mauričkom slogu troškom od 3 milijuna rubalja. Imenito je južna fasada veličajna. Široke stube sa šest lavova od mramora vode k moru. Prekrasni se perivoj uzpinje po brdu. Osim više pavilona, oranžerije, mošeje i vodoskoka iztiče se perivoj riedkim subtropskim rašćem (ćedrima, paomama, čempresima itd.). Do perivoja su daleki vinogradi, koji rode izvrstnim vinom. Feodosija (11.000 st.) okružni grad na istoimenoj drazi, poznato pomorsko kupalište, koje se mnogo polazi. U okolišu vinogradi s izvrstnim groždjem za liečenje. U Feodosiji će se urediti trgovačka luka na mjesto u Sevastopolju. Nekoć je na tom mjestu bila naselbina Milećana Theodosija, a u 13. vieku Kaffa od Genovežana ute-

meljen grad, koji je zatim u 14. stoljeću liepo cvao i brojio do 100.000 stanovnika; grad su u 18. stoljeću Tatari razorili. U muzeju starina ima raznih uspomena na prošle dane ovoga predjela. U vili

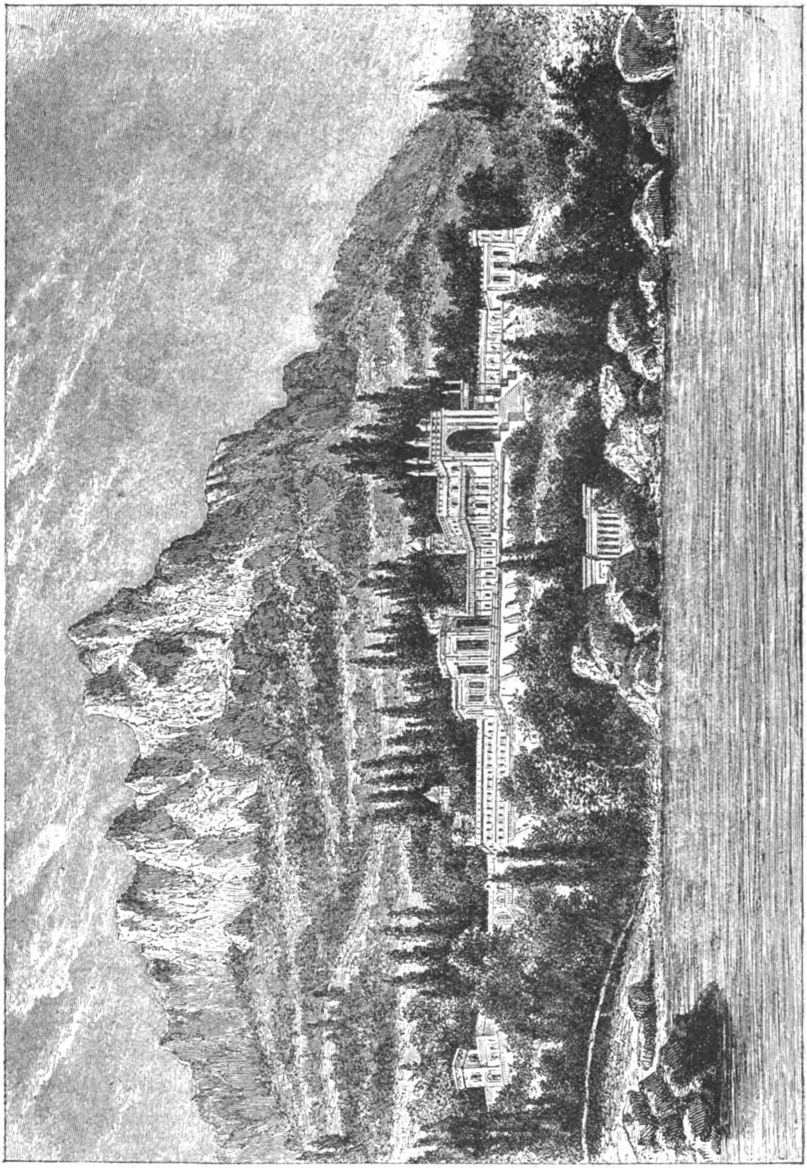

Sl. 88. Dvor Alupka na Krimu.

Aivazovskoga ima liepih slika od toga slikara. Na bulvaru je u Feodosiji kip cara Aleksandra III. — Melitopolj (20.000 st.) na Maltošnaji okružni grad, središte trgovine sa izokolnim njemačkim občinama. — Krč-Enikale (40.000 st.), na ulazu k plosnom Azovskome moru, znamenita trgovačka luka amfiteatralna smještaja nad morem. Stara tvrdjava „Jenikale“ i nova „Pavao“ gospoduju nad morskim tjesnom. Tu je nekoć stojala naselbina Milećana Panticapaeum zvana takodjer Bosporus, stolica bosporanskih vladara, s toga u okolišu mnogo uspomena na pontskoga kralja Mitridata VI. (120.—63. pr. Is.), koji je Rimljanima mnogo straha i neprilika zadavao do posljednjega daha svoga života.

* * *

VIII. Kavkazija. Kao što smo već na strani 42. spomenuli, Kavkazko gorje nije za upravu Rusije granica izmedju Evrope i Azije, jer Rusi računaju krajeve s obje strane Kavkaza k evropskoj Rusiji. S toga ćemo i mi pri koncu ove knjige u kratko opisati Kavkazke zemlje.

Gorje Kavkazko se na zapadu nastavlja u gorju Krimskom i u Balkanu, a na iztoku onkraj Kaspijskoga jezera u gorju, koje se takodjer zove Balkan, te se spaja sa sjevernoiztočnim rubom Iranskoga visočja. Kako je Kavkaz i na jugu s Armenskim visočjem u tiesnim odnosima, to ga u cielom možemo prije azijskomu nego li evropskomu gorju pribrojiti. Kavkaz, taj veličanstveni neprekinuti gorski bedem, udara preko ciele prevlake izmedju Kaspijskoga i Crnoga mora diagonalnim smjerom od iztočnoga jugoiztoka k zapadnom sjeverozapadu, od poluotoka Apšerona na Kaspijskome jezeru do Kubanova ušća u Crno more. On se ruši neposredno u oba mora tako, da na Crnome moru nema nikakvoga, a na Kaspijskome moru samo uzki primorski nizinski rub. Po tom je pregrada, što ju čini Kavkaz izmedju oba diela svieta, gotovo hermetična i svakako ju je teže svladati nego ikoji drugi dio granice izmedju Evrope i Azije.

Duljina Kavkaza, koja je od prilike kao što je udaljen Montpellier od Beča, iznosi 11.000 km., te pretječe Alpe. Širina mu je nasuprot manja od Alpa, jer je u Kavkazu najveća 170 km., a u sredini gorja spadne na 100 km., dok je u Alpama najmanja 130 km. a najveća 280 km. U cielom je obseg Kavkaza mnogo manji od Alpa, ali je opet Kavkaz mnogo viši od Alpa. Grbina Kavkaza

u dužini od 700 km. izuzev neke okrnjene dielove iznosi preko 3000 m., a najviši vrhunac Elbrus (5630 m.) znatno nadvisuje Montblanc. Doduše taj je vrhunac vulkanski rtanj, koji se je smjestio na naboranom gorju, ali i samo naborano gorje nekim vrhuncima (n. p. Kaštantau 5211 m.) nadvisuje najviše alpinske vrhove. Po tom nam se izvanjski prikazuje Kavkaz kao mnogo uži ali viši, strmiji i jednoličniji gorski bedem nego što su Alpe.

I na Kavkazu se mogu dvie bitno različite položine razlikovati. K sjeveru slazi gorje postupno nebrojenim naporednim kosama u pontsko-kaspijsku nizinu, k jugu nasuprot ruši se naglo u dvostruku udoljinu i to zavalu Rione na zapadu i u zavalu Kura na iztoku. Obje zavale razstavljaju Kavkaz od strmoga ruba Armenskoga visočja. Izmedju obje zavale spaja orografijski ipak Meskičko humlje Armensko visočje s Kavkazom.

Tektonička gradnja Kavkaza t. j. položaj i sastav njegovoga kamenja unatoč zaslužnih istraživanja Abicha i Favra, nije još tako točno izpitan, kako bi se željelo za gorje, koje je vrlo znamenito kano posredno gorje izmedju evropskoga prema sjeveru naboranog i azijskog prema jugu naboranog gorja. Tako nije smjer naboranja još posve dobro izpitan; u obće se čini, da je bio upravljen od juga k sjeveru, ali upravo srednji, najviši dio pokazuje silovita pomaknuća od sjevera k jugu. Posljednja gibanja, što su stvarala ovo gorje, vrlo su mlada, jer se nalaze sarmatske naslage (miocen) mjestimice do 2300 met. nad morem uzdignute. Svakako je sjeverna strana izvanja strana nabora, a južna lomna strana toga gorja.

Na koliko se do sada dade suditi, čini se, da je Kavkaz svojim sastavom mnogo jednoličniji nego Alpe. Ponajprije se to već po tom vidi, što Kavkaz svojim protegom udara pravački od južnoga jugoiztoka prema zapadnom sjeverozapadu a ne u spodobi obluka. K tomu su gotovo svi slojevi k sjeveru ili sjevernomu sjeveroiztoku nagnuti, po čemu je Abich isoklinalni nagib kao glavni princip dislokaciji slojeva u Kavkazu postavio. Prema tomu se u cielom čini Kavkaz kao orijaška ploča, kojoj je južni rub visoko izpet i prekinut, a odavle se zatim polaže ploča dakako u mnogostručnim naborima prema sjeveru. Uslied takove gradnje najviša se grbina Kavkaza smjestila nedaleko od južnoga ruba, a sastoji od najstarijega kamenja. Od najviše grbine spuštaju se sjeveru postrane prednje gore, sastavljene postupno sve od mladjih slojeva, dok ima na jugu podno strmog prolomnoga ruba samo onizkih mladjih na-

slaga. U srednjem dielu Kavkaza je bilo gorsko uzdužna centralna masa sastavljena od kristaliničkoga imenito granitnoga i paleozojskoga kamenja. Iza toga se k sjeveru prislanja škriljavac i pješčenik srednje i vapno gornje jurske formacije, zatim kredine formacije (ponajviše vapnenac), flyš i napokon mlade tercijarne naslage. U iztočnom i zapadnom dielu sastavljeno je i bȉlo gorsko od mezozoičke formacije. Po tom je u Kavkazu samo jedan jedini oko 475 km. dugi centralni masiv, dok ima u Alpama velik broj omanjih centralnih masiva. Još treba da i to iztaknemo, kako unutrašnjim Alpama manjkaju vulkanske provale, dok ih ima u Kavkazu, a najznatnije su trahitne u vrhuncima Elbrusu i Kasbeku.

Izvanjski oblik Kavkaza podudara se s unutrašnjim sastavom toga gorja. Jedino visoko zatvoreno gorsko bȉlo puno lednih plasina, okrunjeno čitavim nizom orijaških vrhunaca (tisućglavi Kavkaz), vije se dužinom cieloga gorja. Kako se bilo k jugu naglo ruši, tvore tu samo na nekim mjestima odkinuti gorski dielovi nizke prednje kose. Na sjeveru nasuprot prati glavno bȉlo širok pojas naporednih nabornih lanaca, koji su postupno prema kraju gorja sve niži. Pošto na toj strani polagano slaze slojevi ima tu mnogo ravnjačkih visokih plosnina razkidanih erozijskim jarugama.

Razvodje teče ponajviše gorskim bȉlom, jedino što je amo tamo jednostranom erozijom potisnuto prema jednoj ili drugoj strani. Na obje strane prevladjuju duboko usječene često veličanstvene divlje drage, kakovu nam prikazuje sl. 89. „Vražja dolina“ strahotna je jaruga u gornjem tieku Aragve, kuda vodi glavni drum sjeverno od Tiflisa preko visokog gorja u Vladikavkaz. Slika nam prikazuje onaj dio druma, gdje ide k sjeveru od selišta Pasanaur preko gorske vrleti, koja je na zlu glasu zbog čestih survina usova, dok duboko u dolu šumi Aragva.

Rieke u Kavkazu teku samo na kratko uzdužnim smjerom tvoreći malena polja ili dolinske proširke, iz kojih zatim tiesnim jarugama izlaze. Velikih za kulturu zgodnih dugodolina ne ćeš naći u Kavkazu. Kano plahe bujice hrle vode sa lednih plasina u dol, gdje se onda polagano vuku i stječu u četiri velike rieke: u Kubanu i Tereku na sjeveru, a Rionu i Kuri na jugu. Nadalje je u tom velika razlika izmedju Alpa i Kavkaza, što u Kavkazu gotovo ni nema jezera ni većih slapova, a razlog je tomu donekle taj, što je u ledeno doba oledba slabija bila u Kavkazu nego u Alpama. I danas ledene plasine u Kavkazu znatno zaostaju za alpinskima, koje

zbog suhoga podneblja u Kavkazu koje pak što je ovdje mnogi uži pojas visokoga gorja nego u Alpama. Snježnica počinje u suhom iztočnom dielu Kavkaza tek oko 3500 do 3900 m., a u Elbrusu kod 3300 m. visine; dakako k zapadu bliže k Crnome moru opada na 2700 do 2800 m., tako da se ondje ne razlikuje od snieżnice u Alpama. U obće Kavkaz ni iz daleka ne doseže Alpa u pogledu obilja vode i bujnosti rašća a po tom ni dražestnim okolišnim oprekama. Glavni je razlog tomu u njegovim klimatičkim prilikama. Ma

Sl. 89. Vražja dolina u Kavkazu.

da i nije Kavkaz od Alpa mnogo južnije smješten (40°—45° sjev. šir. dakle izmedju stupnjeva Otranta i Turina), pripada on poradi svoga daleko iztočnijega i kontinentalnijega smještaja u suhu subtropsku stepnu klimu. Jedino južnopadni pristranci Kavkaza, koji se otvoraju prema Crnome moru i nizina Rionova, tvore posebnu podnebnu pokrajinu, kojoj zapadni vjetrovi pretežno ljeti donose obilnih padalina (Kutais 1420 mm.). U tom je malenom području rašće razmjerno bujno u velikoj opreci prema ostalim kavkazkim zemljama. Čim si prevalio Meskičke gore, te se spustio u nizinu

Kure, eto te u predjelima, koji su sve siromašniji padalinama (Tiflis 490 mm. Baku 250 mm.) i ljeti vrlo sušni. Suša i ljetna žega a zimska studen raste sve više prema Kaspijskomu jezeru, karakter stepe sve je izrazitiji. Ciela sjeverna podina Kavkaza pripada već spomenutoj pontsko-kaspijskoj klimi (str. 84.). Po tom se Kavkaz prislanja na sjeveru posve a na jugu najvećim dielom stepi. Tek u znatnoj visini, gdje su obilnije padaline, počinje šuma, koja okružuje poput pasa cielo gorje, a u nizini oko 2200 m. počinje planinski pojas.

Po duljini može se Kavkaz na tri diela razdieliti: Iztočni Kavkaz seže od Kaspijskoga jezera do izvora Alasana i Sulaka (Andiš-Koisu) oko 400 km. duljine. Ovaj dio sastoji izključivo od jurske, kredine i tercijarne formacije. Široka sjeverna položina sastavljena je od pravilnih, naporednih nabora, koji se k jugu sve više uzdižu. S ovima ide uzporedno dalje k sjeveru jednako visok dapače i viši gorski lanac. Mnoge rieke, od kojih su najznatnije Samur i Sulak prodiru bud kao dugodoline bud pak kao drage široki pojas nabora: divlje, šumom zaraslo i težko pristupno pogorje Daghestan. Na to utječu deltaskim ušćem u Kaspijsko more, gdje su naplavile plodni primorski nizinski rub, koji je za promet važan. Samo gorsko bilo sastoji od plosnih naslaga jurske formacije a gotovo svuda je visoko preko 3000 m. Najviši vrhunci Basardjussi (4480 m.) i Šah-dagh (4255 m.) oba plasovita uzpinju se daleko na iztoku. Dublji su prievoji na bilu riedki; vriedna je spomena jedina Achty-prevala k zapadu od gore spomenutih vrhunaca. U opreci sa širokom naboranom sjevernom padinom ruši se gorsko bilo k jugu bez prednjih gora gotovo neposredno u protegljastu udoljinu Kahetiju visinskim viencima tercijarnih neslaga razstavljenu od nizine rieke Kura. Ovi uleknuti priedjeli južno od gorskoga bila stradaju često od potresa. Kratke drage razvadjaju strmenite južne pristranke a rieke stvaraju podno gorja plodni i dobro nastavani predjel, koji k jugu prelazi u stepu. U iztočnom dielu presuše rieke prije nego stignu do Kura, u zapadnom nasuprot stječu se u rieci Alasanu, koji teče duž ciele Kahetije.

Istočno od Šah-dagha Kavkaz je sve niži te se nastavlja tercijarnim humljem, koje se južno od grada Baku razilazi prema Kaspijskome moru. Odavle nešto sjevernije izbija u more poluotok Apšeron, koji je tako osebujan poradi neizcrpivih izvora nafte i muljevitih vulkana. Taj je poluotok nizki goletni ravnjak sastavljen od plosno naslaganih mladih tercijarnih slojeva. Ozgor je kongerijsko vapno, a izpod njega glina, piesak pješčenik, u kojem ima tako mnogo nafte, da izvire mjestimice iz zemlje, a na drugim se opet mjestima vrtaju zdenci 40 do 50 m. dubljine, iz kojih iz početka visoko ključa ulje a kasnije polagano teče. Sada već ima na stotine produktivnih zdenaca u tom području. Nafta rabi takodjer za loženje parobroda na Kaspijskom jezeru, a izvozi se u veliko iz staroga grada Baku. Sa naftom izlaze iz zemlje u velikoj množini gorivi plinovi, koje su prije izgarali na daleko svietlim plamenom. To je tako zvana „sveta vatra“, ka kojoj su hodočastili Parsi, obožovatelji vatre. Sada se ti plinovi sabiru i rabe u tvornicama za razsvjetu i

loženje. U savezu s tolikim obiljem kamenog ulja jesu muljeviti vulkani, maleni čunjasti brežuljci, koji uslied pritiska plinova slani vodeni mulj ili kal pomiešan s uljem i ugljikovodikovim plinovima izbacuju. No taj pojav nije ni u kakvom savezu sa pravim vulkanskim provalama. I na mnogim drugim točkama s obje strane Kavkaza imade u mladim naslagama kamenog ulja, ali nigdje u tolikom obilju.

Srednji se Kavkaz računa od spomenute medje na iztoku do izvora Kubana na zapadu, dug u svem do 300 km. Ovo je najviši dio Kavkaza, „ledeni Kavkaz“, gdje se vide najveličanstveniji oblici (sl. 90.); pa ipak je najpristupniji i najbolje izpitan dio Kavkaza i to s toga, što je vrlo razkidan i posve uzak. Ovdje naime usred Kavkaza prodire u gorje sa sjevera prolom širok poput drage sa Vladikavkazom kano središtem, tako da je tu gorje s obje strane omedjeno uleknutim tlom. Bîlo srednjega Kavkaza, koje je gotovo neprekinuto preko 3000 m. visoko, sastoji od granita (Adai-Choch 4646 m. Kaštantau 5211 m. Baltakaja 4877 m.), na kojem su se smjestila dva orijaška čunja od trahita Elbrus (5630 m.) i Kasbek (5023 m.), prvi nešto k sjeveru od bîla izbojit. Oba su vrhunca strmeniti gorski orijaši, na koje se je prvi popeo Freshfield. Njihova lava (raztaljeno kamenje) mlada je, jer je provalila u ono vrieme, kad se je već gorje izpelo, a doline bile gotove. U povjestničko se doba ne spominju nikakve provale. U srednjem su Kavkazu dvie znamenite prevale: Mamison prevala (2862 m.) izmedju Adai Chocha i Kasbeka, koja vodi iz dolina Ardona u dolinu Riona i podno Kasbeka Krestovaja gora (1788 m.), preko koje ide glavni drum iz doline Terekove u dolinu Kure. K jugu oslanja se o glavno bîlo široki pojas (po svoj prilici paleo-

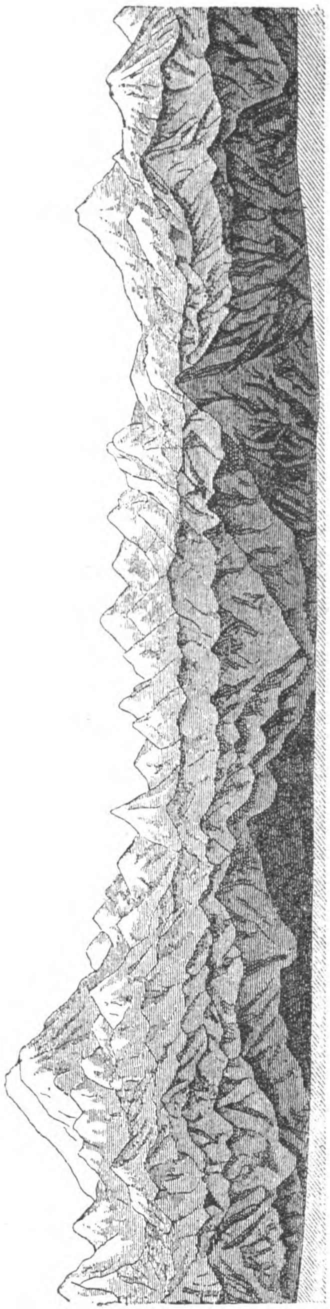

Sl. 90. Srednji dio Kavkaza sa dvoglavim Elbrusom.

zoičkog škriljavca), preko kojega se je sa sjevera granit nametnuo i kojemu zavinuti slojevi opadaju k sjeveru. Taj škriljavac tvori čitav niz visokih naporednih lanaca, koji dapače mjestimice visinom pretječu granitno bilo. Ovdje su izduble k jugu tekuće rieke imenito Rion i Ingur više dugolina, iz kojih zatim divljim jarugama odtječu. U tim zatvorenim i gotovo nepristupnim zavalama zadržali su se ostatci starih naroda. Na podnožju ide još jedna ali mnogo niža ploča mezozoičkih i mladih tercijarnih slojeva nagnuta takodjer k sjeveru: to su prednja brda Iremetijska i Mingrelijska na sjeveru Rionore nizi, a stoje u orografijskoj svezi sa Meskičkim brdima. Na sjeveru spušta se granitno bilo pod slojeve jure i krede, koji su se u meridijan Elbrusa daleko proširili, dok su iztočnije uvalom Vladikavkazkom znatno suženi. Pojedini visovi izpinju se i tu iznad 3000 m. (n. pr. Tebulos 4505 m.). Rieke hrle kratkim dragama u dol, gdje se u spomenutoj nizinskoj uvali sastaju sa Terekom, koji probija glavno bilo te mu je izvor s one strane na južnijem škriljavačkom gorju. Pa upravo s toga, kao što se je gorje na tom mjestu znatno s uzilo, vrlo je znamenita Terekova dolina: ona je glavni prolaz u cielom gorju; ovuda ide veliki gruzijski vojnički drum (Voenno gruzinskaja doroga), spajajući Transkavkaziju sa Rusijom. Drum ide od Vladikavkaza (715 m.), gdje je kraj željeznici, u plodnu divlju i duboku jarugu, kojom Terek neposredno podno Kavkaza protječe, zatim dolinom na gornjem Tereku, nadalje preko gorja škriljavačkoga 2400 met. visokom provalom k Aragvi, koja iznad Tiflisa utječe u rieku Kuru. Spomenuti je grad upravo za to tako znamenit, jer je smješten na izlazku ovoga velikoga druma. Za izgradnju spomenutoga druma imaju najveću zaslugu knez Voroncov i Barjatinskij. Drum je izgradjen god. 1863. Divljom veličajnošću nadkriljuje ovaj drum mnogu alpinsku cestu, ali mu manjkaju livade, šume i pitoma sela.

Na sjevernoj strani zatvara uvalu Vladikavkazku do 700 m. visoko visoravnje Kabarda zvano, sastavljeno od mladih tercijarnih naslaga i razdrto mnogim jarugama. Izmedju Vladikavkaza i Tereka kod Mozdoka ti su slojevi naborani i tvore dva duga zapadnoiztočnoga smjera visinska vienca, skrajnje izponke kavkazke prema nepreglednoj kaspijskoj stepi. Zapadno od uvale prodrlo je podnožje mezozoičkoga gorja daleko k sjeveru do osamljenog eruptivnog čukora Beštana (1339 m.) u Pjatigorsku, virovitome predjelu. Odavle teče Kuma prama Kaspijskome jezeru. Još dalje k sjeveru prostrlo se je sarmatsko visoravnje Staropolsko (800 m.) prodirući u samu stepu.

U Zapadnom Kavkazu, koji je dug oko 400 km. nastavlja se granitno glavno bilo, ali bez škriljavačkoga pojasa. Ono je ujedno čvrsto razvodje s početka visoko do 3000 m., a kasnije sve više. S obje strane bila ima naporednih lanaca, koje imenito na sjeveru slično kao u Daghestanu tvore treći pojas. Tu izniru u dragama mnoge protoke Kubanove. Južni naporedni lanci zatvaraju nekolike dugoline, naglo se rušeći prema slikovitoj vrlo strmoj obali. Ona je sa kopna težko pristupna, te kopneni promet duž obale nije moguć, tako da je na toj strani kavkazka prevlaka skroz zatvorena. Ovo primorsko područje je prekrasnim šumama zarasla pokrajina Abchasija. Unutarnji dio zapadnoga Kavkaza od izvora Kubana do 40° ist. duž. po Gr. gotovo je posve nenastavan. S oba blizanačka vrhunca Fišt-dagha i Oštena spustilo se granitno bilo posve pod mezozoičke naslage, uslied čega se je cielo gorje sni-

zilo izpod 1000 m. visine. Ovaj zapadni kraj Kavkaza sastavljaju mnogi naporedni lanci od krede i od eocenskoga flyša, od kojih udaraju prema strmenitoj obali jedan za drugim poput kazalištnih kulisa Odavle se još nastavljaju samo neki nabori sarmatskih slojeva poluotokom Tamanom, gdje utječe Kuban, sve preko poluotoka Krča. I na spomenutim poluotocima ima kao i na poluotoku Apšeronu muljevitih vulkana.

Spomenimo još nekolike rieči o južnom predgorju Kavkazkom u Transkavkaziji, koja po svojoj prirodi i povjestnici posve pripada k Aziji. Velika je to pukotina izmedju Kavkaza i Armenskoga visočja, koja se preko najužeg mjesta pontsko-kaspijske prevlake prostire od jedne morske kotline do druge. Zapadni Kavkaz ruši se neposredno u Crno more, pred srednjim pak i iztočnim smjestile su se dvie nizine. Manja zapadna, koja se daleko k Crnome moru otvora, natopljena je obilno vodom i plodna; stara je to Kolchida, odkuda je Jason odnio zlatno runo. Protječe ju Rion (negdašnja Fasis-rieka), koji utječe u more barovitom nezdravom deltom. Meskičko gorje, koje čini razvodje i klimatičku granicu izmedju Crnoga i Kaspijskoga mora pripada po svom sastavu (granit, kreda i tercijarne naslage) k Armenskomu gorju. Željeznica provaljuje to gorje 1200 m. visokom prevalom. S one strane gorja slazi se u nizinu Kure: nekadašnja kraljevina Georgija i Gruzija. Povodna Kura izvirući u armenskom visočju protječe ponajprije udoljinom dobro natapano plodno gornje riečno zavalje (500 do 700 m. visoko). Zatim probija kod Tiflisa tercijarne izponke, i udari u daleku stepnu zavalu nastavanu nomadskim plemenima. No to nije prava ravnica, jer neke mlade tercijarne naslage, koje se sjeverno-iztočno od Tiflisa uzpinju dapače do 2000 m. visine, razstavljaju od doline Kure dolinu Jore i plodnu udoljinu Kahetiju.

Sl. 91. Georgijac iz Tiflisa.

Kavkazko je gorje, kao što smo vidjeli, vrlo znamenito razmedje. Ono udara od mora do mora posve zbijeno i zatvoreno, te

kako nema zgodnih vrata ni širokih dolinskih predjela, sprečava u velike živahniji saobraćaj preko gorja. S toga nisu mogli azijski narodi preko Kavkaza u Evropu prodrieti. Nasuprot mogoše ostatci raznih potisnutih i raztepenih naroda naći zaklonište u zatvorenim dolinama, gdje se sačuvaše pred olujom vremena do današnjega dana. S toga gotovo nema na zemaljskom površju područja, gdje bi bilo tako različitih naroda i plemena kao u tom medjašnjem bedemu dvaju svietova. Ako i nema danas u Kavkaziji 300 naroda i plemena, kako se je računalo u rimsko carsko doba, ipak ih i najnoviji etnografski zemljovidi navode do 40, tako da se kavkazko gorje s punim pravom zove „gorje jezika". I zanimanje tih nebrojenih plemena vrlo je raznoliko, te se jedni bave više ratarstvom a drugi stočarstvom, a neki opet priugotavljanjem oružja i tkanjem ćilima. U samom visokom gorju je naravno žiteljstvo posve riedko. Osim petroleja i nešto ugljena jurske formacije nema u Kavkaziji nikakvih ruda.

Sl. 92. Mingrelka.

Kavkazki se narodi diele po pasmini na A r i j c e, T u r k e i T a t a r e i S e m o v c e. Arijskoj pasmini pripadaju osim Rusa, kojih ima u Kavkaziji do 3 milijuna, Georgijci ili Gruzini, Mingrelci i Armenci; zatim Čerkezi, Kurdi i Oseti; napokon Parzi (Perzijanci); Tursko-tatarskoj pasmini pripadaju Turci i Tatari; Semitskoj pasmini pripadaju Čečenci i Lesgijci, te nešto židova. Kavkazki su narodi vrlo liepa stasa i obraza, te se broje medju najljepše ljude na zemlji.

G e o r g i j c i i njihovi srodnici I m e r e t i, M i n g r e l c i, S u a n i ili S u a n e t i i mn. dr. nastavaju sjevernu srednju i čitavu zapadnu Zakavkaziju i to Georgijci su pretežno u dolini Kure, Mingrelci na dolnjem Rionu i Inguru, Iremeti na gornjem Rionu, Suaneti u visokim planinskim dolinama itd. U svem ih imade oko 1,500.000, a svi su vjere kršćanske. Georgijci su miroljubivi, te su se već u staro doba smatrali naprednijima od svojih susjeda. Georgijci su

krasni muževi (sl. 91.) a Georgijke zbog svoje krasote sačinjavaju od vajkada elitu u haremu turskih i perzijskih sultana. Mingrelku nam prikazuje sl. 92. Povrh toga ima u Kakavkaziji mnogo Tatara (do 1,300.000) i Armenaca (do 1,200.000.). Ovi potonji stanuju stranom na južnom pristranku iztočnoga Kavkaza izmedju Nuhe i Šemahe okruženi od Abderbaidžan-Tatara, stranom pak po južnoj Zakavkaziji imenito oko Gokča jezera; k tomu prodiru po malo sve dalje k sjeveru navlastito prema Tiflisu medju Georgijce. Armenci su kršćani i već odavna napredni te zapremaju ugledno mjesto medju kavkazkim plemenima. Jermenke su vrlo liepa obličja, te opominju, kao što pokazuje slika 93., na Crnogorke.

Sjeverozapadni dio Kavkazije na Crnome moru nastavaju Čerkezi pod raznim plemenskim imenima (Kabardini, Ubihi, Šapsugi, Abadži itd.). Prije ratova sa Rusima bilo ih je preko pol milijuna, a kad su iza veličajne borbe podlegli ruskoj sili, ostalo ih je jedva 100.000 (poglavito Kabardini) u svojoj postojbini, dok se je većina od mržnje na Ruse razselila u Bugarsku i Tursku. Čerkeskinje su na daleko na glasu sa svoje ljepote (sl. 94.), a Čerkezi sa svoga junačtva i uztrajnosti u borbi protiv Rusa. Vjere su Muhamedove. — Sredinu Kavkazkoga gorja s obje strane gruzinijskoga glavnoga druma nastavaju Oseti, koji se sami zovu Iron (Arja). Imade ih do 150.000, te su koje kršćani koje pak Muhamedovci. Iztočno krilo Kavkaza zapremaju Čečevci (200.000) i Dagestanci (200.000) sa mnogo plemena, od kojih se žitelji u južnom Dagestanu zovu, kao i nekoć, Lesgijci. Ovi su radljivi i pouzdani a vjere Muhamedove.

Sl. 93. Armenka iz Ahalciha.

Rusija je već u prošlom stoljeću stala naseljivati Kozake na dolnjem Kubanu u Kavkaziji nastojeći, da se te naseobe sdruže s onim kozačkim naseobinama, koje su već od prije obstojale na Tereku podno sjevernoga Kavkaza. Odlučne borbe za Kavkaz sa Turskom, Perzijom i kavkazkim muhamedovskim narodima započeše za pravo tek u ovom stoljeću god. 1801., te potrajaše gotovo 60 godina. Borba bijaše veličanstvena, jer su se hrabra gorska plemena vanrednim junačtvom i divskom uztrajnošću opirala ruskomu gospodstvu. Napokon ipak podlegoše sili ruskoj hrabri gorani. Istina, krimski je rat dao još novih pobuda ustanku gorana imenito snažnih Čerkeza pod Šamilom, ali god. 1858. zauzećem na

juriš Vendena utvrdjene Šamilove priestoljnice zadobi i njegovo gospodstvo smrtni udarac. Sliedeće godine morade se Šamil obkoljen u svom dvorcu Gunibu predati knezu Barjatinskomu, umiritelju Kavkaza. Rusija postade tako gospodaricom cieloga Kavkaza i većeg diela današnje Zakavkazije. Napokon dobi berlinskim kongresom god. 1878. Kars sa okolicom do Crnoga mora. — Danas već juri parni stroj podno Kavkaza s jedne i druge strane izmedju oba mora a valjda nije daleko vrieme, da će Rusija svojom snagom, svojim umom i svojim bogatstvom izgraditi i preko Kavkazkoga bedema željezničku prugu, kao što je to onomadne izvela preko Urala.

Sl. 94. Čerkeskinja.

Cielo Kavkazko područje sačinjava jednu „oblastj“ pod imenom generalne gubernije; koja je razdieljena u 10 gubernija i pokrajina. Čitava Kavkazija zaprema 472.544 □ km. sa oko 9 milijuna duša. Od toga ide na Predkavkaziju (cis) oko 262.000 □ km. sa preko 4 milijuna a na Zakavkaziju (trans) 210.000 □ km. sa 5 milijuna duša.

1. Predkavkazija. U guberniji Stavropolskoj glavni je gubernijski grad Stavropol (40.000 st.), ujedno glavni grad ciele Predkavkazije. Grad se prostire koje na uzvišenoj plosnini koje pak na briegu, a protječe ga rieka Tašla. Grad na plosnini pravilno je gradjen. Nebrojeni vrtovi oko grada, bučeća Tašla s grmovitim obalama i tvrdjava na visokom brdu podavaju gradu osobito slikovito lice. — Pjatigorsk (14.000 st.) čisti okružni grad, kojemu ime potječe od pet izokolnih gorskih glavica (Mašuka, Smeinaja, Lyssaja gora, Beštan i Željeznaja gora). Na trgu stolne crkve stoji spomenik pjesnika Lermontova († g. 1841.) po nacrtu Opekušinovom. Sa Mašuke, kamo vode dobre ceste, krasan je pogled na Kavkazko gorje imenito na Elbrus. U gradu je toplo sumporno

kupalište, koje se mnogo polazi. Podno Željeznegore je Željaznovodsk, kupalište na glasu. U ovom je okružju Kislovodsk u tiesnoj ponikvi glasovita kisela voda s krasno uredjenim kupalištem, koje je podignuto nastojanjem kneza Voroncova. — Georgievsk tvrdjava u barovitom predjelu nekoć glavni grad Predkavkazije. — Nalčik, izlazište dolina Baksana, Urbana i Čegema, koje pripadaju središnjemu Kavkazu i poriečju Tereka.

Ekaterinodar (40.000 st.) na desnom briegu Kubana glavni je grad Kubanske oblasti, s jakom trgovinom govedjom vunom i kožom. Liepi spomenik od Mikešina opominje na Katarinu II., koja je godine 1794. utemeljila taj grad kano naseobinu Kozaka. Jeisk, Temrjuk, Maikop i Batalpašinsk okružni su gradovi u Kubanskoj oblasti. — U novoj pokrajini Terek glavni je učvršćeni grad Vladikavkaz (50.000 st.) utemeljen g. 1784. Ovaj je grad dobio pridjev „gospodar Kavkaza" poradi svoga smještaja na ulazu znamenitog druma, što vodi u Tiflis. U Vladikavkazu je jaka vojnička posada. — Mozdok tvrdjava na Tereku. — Kizljar (21.000 st.) tvrdjava i trgovački grad iznad Terekova ušća. — Petrovsk novija ruska luka na Kaspijskome moru.

2. Zakavkazija. Kutais (30.000 st.), glavni grad istoimene gubernije (sl. 95.) stara je Cytaea nekoć glavno mjesto Kolhide a zatim Imeretije. Grad je liepa smještaja na derućem Rionu, preko kojega vode dva kamena mosta. Na izbrežku nad desnim briegom rieke razvaline su stare tvrdjave, za koju se kaže, da su ju Genovežani sagradili. Kutais je znatno mjesto za provoznu trgovinu za Tiflis i Carigrad. Nedaleko je Tkvibula, jedino mjesto u Kavkazu, gdje se kopa kameni ugljen. Oko 10 versta udaljen je na visokom briegu samostan Gelati sa starom crkvom i bogatom riznicom, u kojoj ima mnogo uspomena na imeretinske kraljeve. — Tiflis (159.000 st.) u dvie verste širokoj ponikvi, kojom protječe dubokim koritom rieka Kura. Kako je grad okružen odasvud gorama, ima ljeto vanredno vruće, poradi čega sve bježi ljeti iz grada, dok je zima i proljeće vrlo ugodno. Tiflis je sielo generalnoga guvernera i svih viših vojničkih i svjetskih oblasti za cielu Kavkaziju. Tiflis je već na početku VI. stoljeća po Is. bio glavni grad georgijske kraljevine. God. 1395. oplienio je grad Timurlan. Od g. 1424. bijaše Tiflis glavni grad Kartlije ponajviše pod vrhovničtvom perzijskim a stradavao je za to vrieme i od Turaka. Godine 1801. pripao je Rusiji.

Tiflis ima da zahvali svoj procvat u novije doba poglavito svome zgodnomu položaju na unakršću trgovačkih drumova sa Kaspijskoga k Crnome moru i sa armenskoga visočja preko Kavkaza u Rusiju. Glavni su predmeti trgovine ćilimi, vunene, pamučne i polusvilene tkanine Žiteljstvo je vrlo mješovito, prava slika i prilika velikoga pograničnoga grada izmedju dva svieta Evrope i Azije, no najviše ima Rusa, Gruzinaca i Armenaca. Po svjedočanstvu prof. Brugscha govori se u Tiflisu u 70 jezika. Značajno je, da je broj mužkaraca u tom gradu još jedanput kolik žena. Veći se dio grada prostire na desnoj obali Kure. Sjeverni je dio moderni ruski grad sa širokim upravnim ulicama, prostranim trgovima i državnim zgradama, medju kojima se iztiče palača glavnoga guvernera usred liepoga perivoja. Nasuprot ove palače je kavkazki muzej s bogatim uzorno poredanim zoološkim, botaničkim i etnografskim sbirkama i starinama te liepim zidnim slikama, koje prikazuju razne priče o Kavkaziji. Nadalje je veliki „gostinnij dvor“ ponajviše s evropskom robom, kazalište i „voenno-istoričeskij muzej“ sa slikama, što prikazuju znamenite dogadjaje iz dugotrajnih ratova, što su ih tečajem ovoga vieka vodili Rusi sa kavkazkim narodima, dok su ih konačno svladali. — K jugu su stanovi urodjenika, bezbroj tiesnih ulica i uličica, u kojima imenito armenski i perzijski trgovci nudjaju svoju robu na prodaju. Tu je čitav dan silna vreva i najljepša sgoda da motriš i proučavaš taj kaleidoskop kavkazkih naroda i plemena. Grad nadvisuje razorena tvrdjava, odakle je krasan pogled na sam grad i na veličanstveni gorski lanac, koji je okrunjen sniežnim vrhuncima Kasbeka. Nedaleko su tople sumporne kupelji, koje se mnogo polaze, i koje su dale gradu ime Tiflis t. j. „topli grad“. Naprotiv tvrdjave diže se na briegu stari gruzinski kraljevski dvor Meteh. — U zapadnom dielu grada visoko se je smjestio Davidov samostan („Mtacmindckij monastir sv. Davida Garedžijskago“) s liepim nadgrobnim spomenikom ruskoga pjesnika Gribojedova.

Željezni a nešto niže kameni od kneza Voroncova sagradjeni most vodi preko rieke na lievu obalu. Tu je podignut liepi spomenik od bronca spomenutom knezu, koji ima velikih zasluga za taj grad kao i za cielu južnu Rusiju. K sjeveru od Tiflisa na glavnom gruzinskom drumu, gdje se Aragva izlieva u Kuru, stoji selo Mchet, jedno od najstarijih mjesta Georgije sa gradinom Arma-Cihe, gdje su stolovali u staro doba prvi georgijski vladari. Tu ima još sačuvanih razvalina crkava i palača. Najstarija je gradjevina

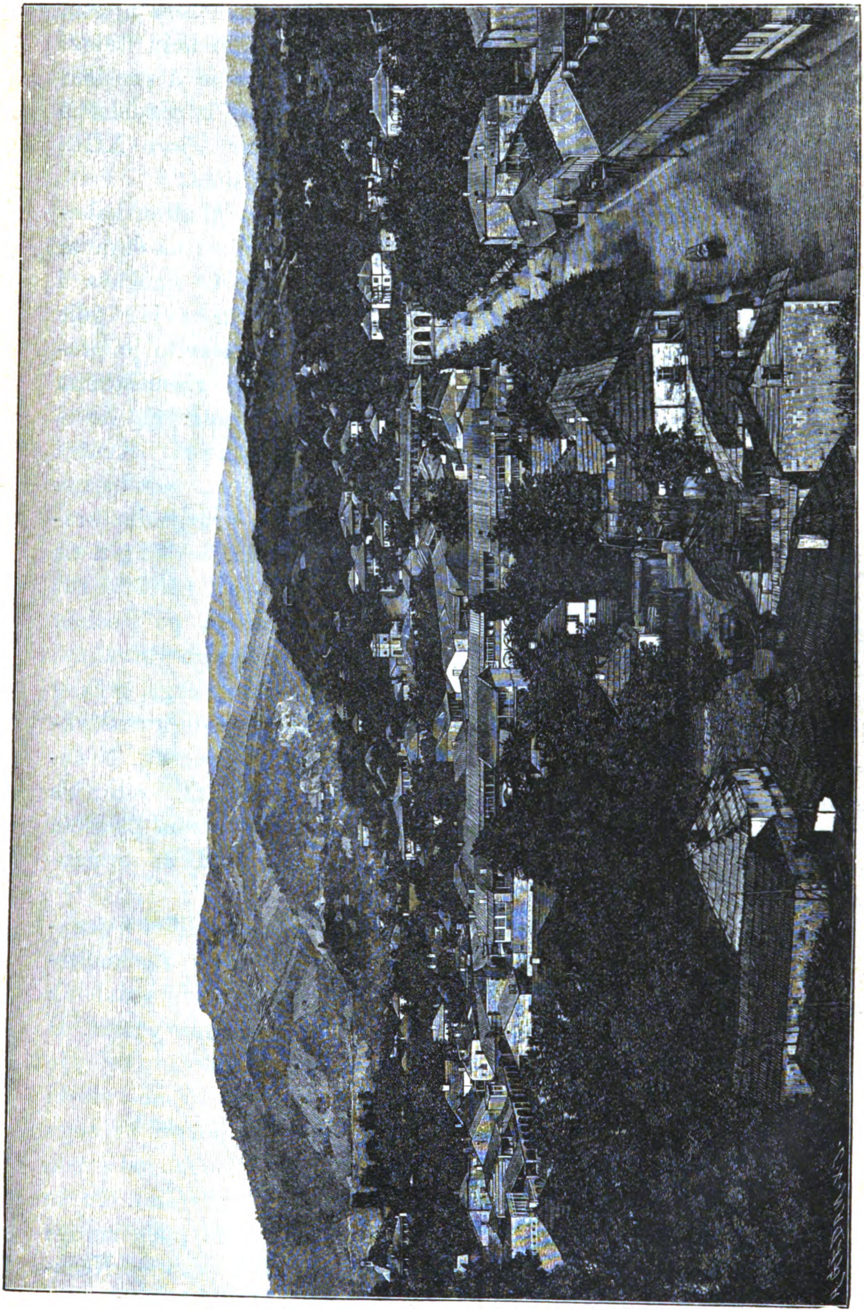

Sl. 95. Kutais u Kavkazu.

Sv. choveli katedralka iz IV. vijeka, sagradjena na onom mjestu, gdje se našlo odielo Isusa Krista, kamo ga je donio neki židov. Današnja crkva potječe iz XV. stoljeća a obnovljena je u prošlom vieku. U crkvi su pokopani mnogi georgijski kraljevi iz vladalačke porodice Bagratida, medju njima i posljednji vladar Gjuro XIII., koji je god. 1801. konačno predao svoju državu Rusima.

Telav (8000 st.) gradić s razvalinama stare gradine kahecijskih kraljeva prekrasna položaja u šumovitom predjelu na desnom briegu Alasana. Tu raste imenito mnogo mandula, smokava i izvrstna loza. Nedaleko je carsko imanje Cinondalji, gdje raste izvrstno vino. Nedaleki „Alaverdskij sobor" glasovito je prošteniště. — Ahalcih (15.000 st.) okružni grad na glasu sitnom robom od srebra. — Gori (8000 st.) okružni gradić na lievoj obali Kure. Žitelji su gotovo sami Gruzijci. — Dušet, okružni gradić, nekadašnja stolica knezova Eristav od Aragve, spominjana često u razmiricama, što su ih ti knezovi vodili sa gruzijskim kraljevima. Dušet leži na velikom gruzijskom drumu. — Signah okružni grad u području Alasana. — Elisavetpol (20.300 st.) glavni gubernijski grad, koji se je zvao prije zauzeća po Rusima god. 1804. Ganža (nekoć Gangara). U okolišu ima mnogo razvalina, u kojima se našlo starog perzijskog, partskoga, sasanidskoga, grčkog i rimskog novca. Za Šamkor-stup drži se, da ga je dao podignuti Aleksandar Veliki. Ganža je rodno mjesto mudroga Mirca Šafi. Nedaleko od Elisavetpola je njemačka kolonija Helenendorf. — Nuha (25.000 st.) središte kavkazke industrije svile sa krasnom palačom kana sagradjenom god. 1790. — Suša, okružni grad na armenskom visočju.

Baku (115.000 st.) glavni grad istoimene gubernije i najznamenitiji trgovački grad na Kaspijskom jezeru uzdiže se amfiteatralno nad žalom morskim. Grad je procvao poradi nedalekih obilnih izvora nafte i poradi trgovine rižom i sušenim voćem. U gornjem je gradu opasana iz 16. stoljeća zidom tvrdjava, u kojoj je palača kanova i dvie mošeje. Nedaleko od tvrdjave je 45 met. visoki Kis Kale („djevojački toranj"). U okolici, koja se poradi bujnoga cvieća zove „rajski predjel", teži se mnogo safran. Iztočno od grada je najveće područje naftinih izvora na poluotoku Apšeronu. Tu se na 736 zdenaca izvadi iz zemlje na godinu 386 milijuna puda surove nafte, od koje se čišćenjem i priugotavljanjem dobiva petrolej. Nedaleko od Bakua je Čorni gorod sa tvornicama Nobela a dalje kod mora

Bjely gorod sa tvornicama Šibajeva, Rothschilda itd. Sve te tvornice bave se priugotavljanjem petroleja. Kod Bibi-Eybata ima na moru izvora plinova, koji gore, kad se upale. — Šemaha (28.000 st.) okružni gorski grad vrlo liepa smještaja na glasu svojim vinogradarstvom a prije i svilarstvom. Ovaj je grad mnogo stradao godine 1859. i 1872. od potresa. — Lenkoran, luka na Kaspijskom jezeru.

Zakavkaziji pripada politički i ruska Armenija s glavnim gradom Erivanom („Vidljivi"). Ime gradu potječe odatle, što je po predaji Noe iza obćega potopa iz ladje sa Ararata na ovom mjestu opazio prvi suhi komad zemlje. Erivan, koji je pripao Rusiji g. 1829., iztiče se „iztočnim bazarom", liepim mošejama i Sardar-palačom iz perzijskoga doba. Iz grada je veličajan pogled na 60 versta udaljeni Ararat (5211 m.). — Nedaleko Erivana je samostan Ečmiadzin, sielo vrhovne glave armenskih kršćana, koji nisu sdruženi s Rimom.

Aleksandropol (prije Gumri, (28.000 st.) okružni grad sa znatnim svilarstvom. — Kars, jaka tvrdjava na putu iz Aleksandropola u Erzerum, pripala je Rusiji berlinskim kongresom god. 1878. — Nahičevan, okružni grad nedaleko rieke Arasa; tu je nekoć stojala Arksata, najstariji jermenski glavni grad. U pokrajini Daghestanu („gorska zemlja") sa vrlo mješovitim žiteljstvom znamenita je luka Derbent (15.000 st.) t. j „željezna vrata" na mjestu, gdje vodi jedini put duž gorja k sjeveru. Kako ovo mjesto gospoduje nad tim putem, podigoše ovdje perzijski vladari (Sasanovići) već u 6 stoljeću po Is. grad Derbent, koji je za burnih vremena u zadnjem vieku bio često podsjedan. Grad se stere vrlo slikovito tik uz Kaspijsko more podno brda, na kojem je utvrda Naryn-Kale. Ova kavkazko-kaspijska vrata vrlo su znamenita za prolaz već od vremena Aleksandra Velikoga.

Obidjimo napokon Crnomorsko primorje. Novorossijsk (20.000 st.) vrlo liepa položaja lučki grad, koji je pripao god. 1829. Rusiji. Luka spada medju najbolje u području Crnoga mora, jedino zimi trpi od vjetrova. Odkad ide do te luke željeznica, cvate sve više ovdješnja trgovina imenito žitom. U okolišu ima mnogo vinograda. — Suhum-Kale maleni okružni primorski grad s blagim podnebljem i bujnom vegetacijom. Dalekim nasadima uspjelo je odstraniti iz tog barovitog kraja „malariju". — Anaklija, učvršćena luka na ušću Ingura. U okolišu Anaklije naišli su u najnovije doba na obilne izvore nafte. — Poti na ušću Riona malen grad u baro-

vitom predjelu, koji mnogo strada od groznice. Poradi loše luke slabo napreduje, makar da je željeznicom svezan sa Tiflisom. — Batum (30.000 st.) najznamenitija luka ruska na iztočnoj obali Crnoga mora u barovitom nezdravom kraju podno prednjih gora armenskoga visočja. Grad je procvao poradi željezničke pruge, što odavle ide do Kaspijskoga mora. Trguje se najviše naftom (na godinu 55 milijuna puda), orahovinom, svilom, vunom, kožom itd. Izvan luke je liepo morsko kupalište.

* * *

Završujući opis Rusije spomenimo još ovo. Današnja je Rusija u istinu svjetska država. U Evropi i Aziji zaprema Rusija preko 22 milijuna □ km. u neprekinutoj suvislosti sa 130 milijuna žitelja. Jedina je Velika Britanija veća. Ona ima svega oko 29 milijuna □ km., ali je od toga tek stoti dio t. j. 1% u Evropi a ostalo je raztrgano na male i velike komade po cielom svietu, ovdje slabije a ondje opet jače skopčano sa materom zemljom. A kolika je i inače razlika izmedju tih obiju svjetskih vlasti! Rusija je kopnena velevlast a Velika Britanija pomorska. Rusija vlada iz jednoga središta nad polovicom Evrope i trećinom Azije, Velika pak Britanija gospoduje iz nekoliko medju se udaljenih točaka nad mnogim morima. Rusija svojim pobjedama na kopnu izravno prodire do obala i riečnih ušća; uzprkos Dardanela ruski brodovi plove po Levantu, preko Perzije kaže joj Eufrat a preko Afganistana Kabul put u Indiju, a željeznica preko Sibirije olakotit će nastojanje Rusije u Velikom oceanu naročito u japanskom i kitajskom području, gdje već i danas veliku rieč vodi. Velika Britanija nasuprot ne može s obala, koje zatvora, prodirati u unutrašnja kopna i njima gospodovati. Njezina kopnena vojska u Indiji više je nesigurna posada u osvojenoj zemlji nego vrstno orudje za obranu ili ća za navalu. Politika kabineta St. Jamesa treba da obuhvati sve, što spada u područje njezine vlasti: od Singapura do Capa, od Sueza do Jamaike i do Niagare; ona mora da jednako pozorno prati: Hamburg, Antwerpen, Porto, Lisabon, Carigrad, Aleksandriju, Suez, Kanton, Tokio, kao i Rio de Janeiro, Valparaiso i La Guayru. Uslied toga su sile Velike Britanije razcjepkane, pa ma da ima svjetsku trgovinu u svojim rukama, ipak ne može ostale pomorske države odstraniti sa svjetskoga tržišta, a da time ne naškodi najviše sama sebi.

Napokon Velika Britanija kao da je prevalila već zenit svoga gospodstva i veličine, dok se je mlada Rusija tek počela posljednjih decenija razvijati, kao orijaška velevlast. Kraj vanredno povoljnih prirodnih prilika i neobične narodne snage stupa ona polagano ali sigurno napried za svojim ciljem. Jedinstvo i jakost središnje vlade, množina talenata, koje kruna oko sebe sakuplja i s kojima po volji razpolaže, bezuvjetna pokornost preko 100 milijuna od naravi sposobnih ljudi, koji su tek prvi stupanj naobrazbe postigli: sve to jamči prosvietljenim ruskim imperatorima za podpuni uspjeh u njihovim poduzećima. Doista, oni vide u budućnosti svoje orijaške države više nada nego pogibli.

Moglo bi se doduše prigovoriti, da od stanovništva evropske Rusije ima samo 75% pravih Rusa. Ali Rusi zapremaju trup ciele države, oko kojega se nanizalo do 15 naroda i plemena. Izuzev medjutim Poljake i Niemce, Rusi su kulturni elemenat prema neruskim narodnostima. Pogibao bi samo donekle bila za Rusiju jedino onda, kad bi ono 25% Nerusa sačinjavali jedan narod. Ali tomu nije tako. Jedini su Poljaci u većem broju (9 milijuna), a oni su se u posljednje vrieme donekle izmirili sa svojom sudbinom, te se smatraju ruskim državljanima. Nadalje podaje veliku jakost ruskomu narodu i državi vjersko jedinstvo. Rusi su vjere pravoslavne, a u tom se temelji snaga ruske narodnosti. Na tisuće kilometara udaljena plemena smatraju se članovima jednoga tiela, kojemu je car glava i vidljivi zamjenik Božji. Toj jedinstvenosti ruskoga naroda napokon osobito prija, kao što smo vidjeli, jednoličnost tla. Iznenadjeni nad tom harmonijom prirode i ljudi tvrde strani putopisci, da u Rusiji ljudi životinje, biline, tlo, vjetar, vrieme imadu istu „uniformu“ t. j. istu narav, isto obličje. Ruska svjetska absolutna monarhija mogla se je po tom razviti jedino na tlu takovom, kao rusko što je.

Mjestopisno kazalo.

(Brojevi naznačuju stranu knjige.)

Aavasaksa 295.
Abô 295.
Ahalcih 390.
Ahtirka 362.
Akerman 368.
Alapajevsk 365.
Alatir 365.
Aleksandropol (prije Gumri) 391.
Aleksandrovsk 373.
Aleksejevsko 366
Alholm 295.
Alma 373.
Alupka 374.
Anaklija 391.
Arensburg 292.
Arhangelsk 342.
Arma Cihe 388.
Arksata 391.
Arzamas 331.
Astrahanj 366.
Azov 373.

Bahčisaraj 373.
Bahmut 373.
Baku 390.
Balaklava 374.
Balta 348.
Batalpašinsk 387.
Bar 348.
Batum 392.
Bender 368.
Berdičev 361.
Bjelopolje 336.
Bjelostok 346.
Bjelogorod 336.
Bjelozersk 339.
Bjelsk 346.
Bjelygorod 391.
Bježeck 340.
Björneborg 295.
Bobruisk 347.
Bogorodicki 334.
Bogorodskoje 333.
Bogučar 336.
Bomarsund 296.
Borga 294.
Borki 362.
Borisogljebsk 334.
Borisov 347.
Boroviči 339.
Braheštad 295.
Brest-Litovsk 346.
Brjansk 336.

Carev 367.
Caricin 366.
Caricino 325.
Carskoje selo 286.
Cinondalji 390.

Čeboksari 364.
Čeljabinsk 367.
Čenstohov 355.
Čerdin 364.
Čerepovec 339.
Čerkasi 361.
Černigov 362.
Česma 284.
Čorni gorod 391.
Čornij jar 367.
Čulkova 334.

Daghestan 391.
Dago 291.
Derbent 391.
Dnjeprovi porogi 61.
Dorogobuž 333.
Drisa 347.
Dušet 390.
Dvinsk 347.

Ečmiadzin 391.
Efremov 334.
Ekaterinburg 364.
Ekaterinenštad 366.
Ekaterinodar 368.
Ekaterinodar (u Predkavkaziji) 387.
Ekaterinoslav 373.
Elabuga 365.
Elatna 334.
Elisavetgrad 370.
Elisavetpol 390.
Erivan 391.
Eupatorija 373.

Fatež 336.
Feodozija 374.
Fredrikshamn 294.

Gačina 284.
Galič 341.

Gamla-Karleby 295.
Gelati 387.
Georgievsk 387.
Gluhov 362.
Gomel 347.
Gorbatov 333.
Gori 390.
Grodno 346.

Hadžibelskij liman 370.
Hapsal 291.
Harkov 361.
Helenendorf 390.
Helsingfors 294.
Herson 370.
Hoćim 368.
Holm 337.
Holmogori 342.
Hvalinsk 366.

Idensalmi 296.
Ileckaja Zaščita 367.
Iljinskoje 325.
Imatra slapovi 50.
Irbit 364.
Ismailovo 325.
Ivangorod 354.
Izjum 362.

Jakobštad 295.
Jadrin 364.
Jalta 374.
Jamburg 289.
Jaransk 365.
Jarensk 342.
Jaroslavl 340.
Jejisk 373.
Jejisk (u Predkavkaziji) 387.
Jelec 336.
Jenotaevsk 367.
Jurjev 292.

Kajana 296.
Kališ 356.
Kaljazin 340.
Kaluga 333.
Kamenec-Podolsk 348.
Kamenskaja 368.
Kamišin 366.
Kamišlov 364.
Karačev 336.
Kars 391.
Kasimov 334.
Katharinenthal 291.
Kazanj 362.
Keksholm 296.
Kem 343.
Kijev 356.
Kislovodsk 387.
Kišenev 368.
Kivač 342.
Kizljar 387.
Kjelci 355.
Klin 327.
Kobrin 346.
Kola 343.
Kolomenskoje 325.
Kolomna 327.
Konotop 362.
Koroča 336.
Korsun 374.
Kostroma 341.
Kovno 346.
Kozeljsk 333.
Kozlov 334.
Kozmodemjansk 364.
Krasnij-jar 367.
Krasnoje selo 286.
Kremenec 348.
Kremlj u Moskvi 301.
Kristineštad 295.
Krjukov 362.
Kronštadt 288.
Krč-Euikale 376.
Kujalnickij liman 370.
Kunavino 329.
Kungur 364.
Kuopio 296.
Kursk 336.
Kutais 387.

Ladožko jezero 57.
Lebedin 336.
Lenkoran 391.
Libava 293.
Lipeck 334.
Livadija 374.
Livnji 336.
Lodz 356.
Lomža 356.
Lublin 355.
Luck 348.
Luganskaja 368.

Maikop 387.
Malo-Jaroslavec 333.
Mariehamn 296.
Mariupol 371.
Mcensk 336.
Mchet 388.
Mezenj 343.
Melitopolj 376.
Mihajlovskaja 368.
Minsk 347.
Miropolje 336.
Mitava 293.
Mohilev 347.
Mohilev-Podolsk 348.
Mokšan 334.
Monrepos 294.
Moršansk 334.
Moskva 296.
Mozdok 387.
Mozir 3,7.
Možaisk 327.
Murom 329.

Nahičevan 373.
Nahičevan (u Zakavkaziji) 391.
Nalčik 387.
Narva 291.
Nikolaištad (Vasa) 295.
Nikolajev 370.
Nikolajevskaja Sloboda 366.
Nižnij Lomov 334.
Nižnij Novgorod 329.
Nižnij Tagilsk 364.
Nježin 362.
Nistad 295.

Novgorod (Veliki na Ilj-menskom jezeru) 337.
Novi Georgijevsk (Modlin) 354.
Novi Jerusolim 327.
Novo Čerkask 367.
Novorossijsk 391.
Nuha 390.

Očakov 370.
Odesa 370.
Oesel 292.
Olofsburg 296.
Olonec 341.
Olviopol 370.
Onega 343.
Onežko jezero 57.
Oranienbaum 288.
Orel 334.
Orenburg 367.
Oreanda 374.
Orlov 365.
Orša 347.
Oskol (Novi, Stari) 336.
Ostaškov 340.
Ostrolenka 356.
Ostrov 337.

Pargolovo 286.
Pavlovgrad 373.
Pavlovsk 286, 336.
Pensa 334.
Peremišl 332.
Pereslavlj 329.
Perm 364.
Pernov 292.
Peterhof 286.
Petrograd 250.
Petrokov 355.
Petrovsk 387.
Pinsk 348.
Pjatigorsk 386.
Plock 356.
Podolsk 327.
Polock 346.
Poltava 362.
Poti 391.
Povjenec 342.
Pskov 336.
Pudož 342.
Pulkova 284.
Pultusk 356.

Radom 355.
Ranenburg 334.
Revelj 291.
Ribinsk 341.
Rilsk 336.
Rjazanj 334.
Rjažsk 334.
Roslavlj 333.
Rostov 373.
Runsala 295.
Rüno 292.
Rržev 340.

Sajma-jezero 44.
Samara 366.
Saransk 334.
Sarapul 365.
Saratov 366.
Sarepta 366.
Sengilej 366.
Serdobol 296.
Sergievo 325.
Serpuhov 327.
Signah 390
Simbirsk 365.
Simferopol 373.
Sizran 365.
Sjedlec 355
Skernevic 355.
Skvira 361.
Slavjansk 362.
Slobodskoj 365.
Slonim 346.
Smolensk 333.
Soligalič 341.
Solikamsk 365.
Solovecki 343.
Solvičedosk 342.
Spask 364.
Staraja Russa 339.
St. Michel 296.
Stavropol 366.
Stavropol (u Predkav-kaziji) 386.
Strjelna 286.
Studjenka 347.
Suhum-Kale 391.
Suša 390.
Suvalki 356.
Suzdalj 329.
Sveaborg 295.
Svijažsk 364.

Šadrinsk 365.
Šemaha 391.
Šavli 346.
Šlisselburg 289.
Šuja 329.
Šumi 336, 362.
Šuvalovo 286.

Taganrog 373.
Tambov 334.
Tamerfors 295.
Tavastehus 295.
Telav 390.
Temrjuk 387.
Tetjuši 364.
Tiflis 387.
Tihvin 339.
Tkvibula 387.
Toppile 295.
Torneå 295.
Toropec 337.
Toržok 340.
Troick 367.
Tver 339.
Tula 333.
Tyras 370.

Uglič 341.
Uleåborg 295.
Uman 361.
Ust-Dvinsk 292.
Ust-Sisolsk 342.
Uztjužna 339.

Valaam 296.
Valdaj 339.

Valuiki 336.
Varnica 368.
Varšava 350.
Vasiljkov 361.
Velikie Luki 337.
Veliki Ustjug 342.
Veljsk 342.
Venden 292.
Verhoturje 364.
Vetluga 341.
Viborg 294.
Vibuta 337.
Vilmanstrand 294.
Viljna 345.
Vindava 293.
Višnjij Voločok 340.
Vitebsk 346.
Vjatka 365.
Vjazma 333.
Vladikavkaz 387.
Vladimir 327.
Volčansk 362.
Voljsk 366.
Vologda 341.
Voronež 336.
Voskresensk 327.
Voznesensk 370.
Vrhne-Uralsk 367.

Zadonsk 336.
Zamošć 355.
Zvenigorodka 361.

Željaznovodsk 387.
Žitomir 348.
Žizdra 333.

SADRŽAJ.

Strana

Predgovor VII

Rusija:

I. Povjestnički razvitak.
Pristup. — Početci ruske države. — Pokrštenje Rusa. — Udjelne kneževine. — Osnutak Moskve. — Provala Mongola. — Rusija se oslobadja mongolskoga jarma. — Posljednji Rurikovići. — Borbe o priestolje. — Kuća Romanovića. — Petar Veliki i znamenitost njegove vlade po razvitak ruske države. — Nasljednici Petra Velikoga rade u njegovu duhu. — U čem se sastoji auktoritet ruskih careva .... 3—38

II. Svjetski položaj, medje i razvitak obala.
Veličina i smještaj Rusije u obće, a napose evropske Rusije. — Prirodne medje na sjeveru, zapadu i iztoku. — Kako je težko odrediti južno-iztočnu medju Evropi .... 39—42

III. Visinska razgrana.
Pristup. — Finski jezerski plošnjak. — Veliko rusko nizozemlje u obće. — Geoložke prilike velikoga nizozemlja. — Obličje ruskoga nizozemlja. — Relief ruskoga nizozemlja. — Sjeverno-rusko i Baltičko nizozemlje. — Središnji ruski ravnjak. — Karpatska položina i pontska nizina. — Krim. — Volgina zavala. — Uralska položina i Kaspijska nizina. — Ural. — Podneblje .... 43—85

IV. Žiteljstvo.
Broj i gustoća žiteljstva. — Raznolike narodnosti. — Slaveni poimence Rusi najmnogobrojniji. — Velikorusi, Malorusi, Bjelorusi. — Poljaci, Litvini i Lotiši. — Grci. — Rumunji. — Germani (Švedi, Niemci). — Jermeni. — Cigani. — Semovci (Židovi, Karaite). — Nebrojeni mongolski narodi .... 86—125

V. Materijalna kultura.
Rusija je država agrikulturna. — Izvoz žita prema ostalomu izvozu. — Razni pojasi narodnoga gospodarstva. — Kul-

Strana

turne biline. — Vanredno obilje šuma. — Stočarstvo. — Perad. — Svilogojstvo. — Pčelarstvo. — Ribarstvo. — Bogatstvo rudâ. — Zasluge obitelji Demidov po rusko rudarstvo. — Pamučarstvo. — Platnarstvo. — Vuneni obrt. — Obrt svile. — Industrija nafte, sladora, rakije piva i kože. — Kućni obrt — Ruski ćaj. — Komunikacije. — Vodeni putovi. — Željeznice. — Pomorska trgovina. — Novčano poslovanje. — Zaključak .... 126—159

VI. **Duševna kultura.**
Pučka nastava. — Srednje škole. — Ženska naobrazba. — Visoke škole. — Novinstvo. — Pregled ruske književnosti. — Malo-ruska knjiga. — Slikarstvo. — Glasba. — Crkveni piev. — Blagdan pravovjerja i njegova znamenitost. — Mnienje stranaca o napredku Rusije. — Neki ruski običaji. 160—192

VII. **Državno uredjenje. Crkva. Vojničtvo. Staleži.**
Absolutna vlast careva. — Krunitbene svečanosti ruskoga cara. — Carska kancelarija. — Državno vieće, ministri, senat i sveti sinod. — Razdioba ruske države na gubernije. — Površina i broj žiteljstva u evropskim gubernijama. — Gubernije se diele na okružja. a ova se razpadaju na gradove i ladanje. — Ruska crkva i svećenstvo. — Parohijalno svećenstvo ili crno. — Kaludjeri ili bielo svećenstvo. — Lavre i obični manastiri. — Dohodak i veliko bogatstvo ruskih manastira. — Glasovita Pečerska lavra u Kijevu nad zemljom i pod zemljom. — Razkolničtvo u ruskoj crkvi. — Vojničtvo. — Kopnena vojska. — Mornarica. — Staleži. — Plemstvo. — Gradjani. — Seljačtvo. .... 194—248

VIII. **Gradovi i mjesta.**
Malen broj velegradova u Rusiji i koji su tomu razlozi. — Opis pojedinih dielova ogromne ruske države: Baltičke pokrajine. — Velika kneževina Finlandija. — Velika Rusija. — Mala Rusija. — Zapadna Rusija. — Iztočna Rusija. — Južna ili Nova Rusija. — Kavkazija. — Rusija prema Velikoj Britaniji .... 249—393

Mjestopisno kazalo .... 394—997

Ovoj knjizi pridodana je jedna zemljopisna karta, i to:

Rusija (na str. 3.).

No. 691

UC SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY
A 000 124 660 2